علي احمد بروهي

ڄام
ڄاموٽ ۽
ڄامڙا

جامِ جاموت ءِ جامڑا

ڄام

ڄاموٽ ۽

ڄامڙا

علي احمد بروهي

نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.
1999ع

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جو ڪتاب نمبر ٻه سؤ چوويهه

ڇپائيندڙ	نيو فيلڊس پبليڪيشنس ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.
ڇپيندڙ	ذڪي پرنٽنگ پريس ڪراچي.
پهريون ايڊيشن	1984ع
ٻيو ايڊيشن	مارچ 1999ع
قيمت	-/100 رپيا

(سڀ حق ۽ واسطا قائم)

JAM JAMOT AIN JAMRA Written by ALI AHMED BROHI. Published by New Fields Publications Tando Wali Muhammad, Hyderabad, Sindh. Pakistan. First Edition 1984. Second Edition March 1999.
Price per copy Rs. 100/-
Book No. 224

اِنتساب

پنهنجي
استاد ۽ مربي ياءُ،
مرحوم الله بخش ڪريم بخش بروهي
جي نالي-

آڪاٽي

هڪ هرڻ جي

”هڪ هرڻ ڪي رڻ ۾ اچي اُڃ ورايو. جنهن رخ ۾ نظر ٿي ڪيائين تہ ڪيس رڃ ئي رڃ ڏسڻ ۾ ٿي آئي. رڃ ڪي ساپيا ڇاٽي ڏيڪاءُ واري ڏس ۾ ڊوڙندو رهيو. ويجهو وڃڻ تي ڏٺائين تہ ڪاريءَ وارا ڪڪ. وري ٻئي رخ ۾ نگاھ ڪيائين تہ ساڳيو لقاءُ اکين آڏو هيو. پاڻيءَ ڇوليون ٿي هنيون. وري نئين سر ڪڙين تي زور ڏنائين. اهڙي حال سارو وقت ڊوڙندي سندس جسم نستو ۽ نٻل ٿي پيو. پياس کان زبان ٻاهر نڪري آيس. ٽنگون ساٿيون ٿي اڳتي هلڻ کان پڙ ڪڍي بيٺيون. شام ٿاٽي ٽڪو ماندو ۽ مرٽينگ حال ۾، آخر اچي اهڙي هنڌ پهتو جا واقعي ئي ڍنڍ هئي. ڪنڌيءَ تي ڪرندي هڪوار پاڻيءَ ڪي ڏٺائين. ڇاٽائين تہ اهو بہ ساڳيو دوکو هيو جنهن ڪيس سوير کان ستايو هيو. آخرين سيسراٽي پرينڊي سندس جسم ڪپر کان کسڪي وڃي هيٺ پاڻيءَ ۾ ڪريو ....“

(رابندرانات ٽئگور)

حياتي ۽ موت

"جڏهن به ماڻهو هڪ ٻئي سان اختلاف رکن ٿا ته هميشه زندگيءَ جي مسئلن بنسبت. پر جنهن ڳالهه تي سڀ ماڻهو پاڻ ۾ متفق ۽ يڪراءِ آهن ته اهو "موت" آهي.

جيسين ماڻهو زنده آهن ته منجهن دانائي ۽ ناداني، خدا ترسي ۽ بي رحمي، شرافت ۽ ڪميڻپائيءَ جو فرق ضرور رهي ٿو. پر جڏهن ماڻهو مري وڃن ٿا ته سندن لاش ڳري سڙي هڏا ۽ خاڪ ٿي وڃن ٿا. اهو هرهڪ جو نصيب آهي ۽ مقدر به آهي. پوءِ دانائي ۽ ناداني، خدا ترسي ۽ بي رحمي، شرافت ۽ ڪميڻپائي ڪنهن جي هٿ وس آهيئي ڪانه. نه وري لاش جي ڳرڻ سڙڻ يا هڏا ۽ خاڪ ٿي وڃڻ تي ڪنهن کي ڪو اختيار حاصل آهي. ماڻهوءَ جي زندگي پنهنجي وس ۾ نه آهي ۽ نه موت. نه سندس دانائي پنهنجي پيدا ڪيل آهي ۽ نه ناداني. نه خدا ترسيءَ جو خالق پاڻ آهي ۽ نه بي رحميءَ جو. نه شرافت سندس املاڪ يا ورثو آهي ۽ نه ڪميڻپ.

ڪي ڏهاڪو سال ڄمار ۾ مري وڃن ٿا. ڪي سؤ سال عمر جهاڳي پوءِ فوت ٿين. داناءُ ۽ نادان به مري ٿو. خدا ترس ۽ بي رحم به مري ٿو وڃي. اشراف ۽ ڪميڻو به ساڳئي دڳ وڃي ٿو. جڏهن جيئرا آهن ته عدو موچي عثمان حجم ۽ سومر نانوائي. جڏهن مري وڃن ٿا ته پوءِ هڏا ۽ خاڪ. جٺري سورٺ، راءِ ڏياچ ۽ هيجل ! مئي پڇاڻان اهيئي هڏا ۽ خاڪ. پوءِ هڪ ماڻهوءَ جي هڏن ۽ خاڪ، ۽ ٻئي ماڻهوءَ جي هڏن ۽ خاڪ وچ ۾ فرق ڪهڙو؟

(چيني فيلسوف "ينگ چو")

فهرست

مظفر صديقي 1

اسماعيل قبرستاني 7

رئيس ڪريم بخش نظاماڻي 12

ڊاڪٽر ڊرئگو 20

مرزا فضل حسين 27

سردار علي گوهر خان مهر 33

پائي ڪنور 39

مولوي شير محمد قريشي مرحوم 44

استاد عطا محمد حامي مرحوم 50

پائند خان پناڻ 56

خان صاحب خان محمد خان 63

مولانا دين محمد وفائي 67

منشي ملنگ فقير 74

آخوند الله بچايو وڪيل 79

سائين قاسم شاهه 85

پير ۽ مير مرحوم 91

(پير حسام الدين راشدي ۽ مير رسول بخش ٽالپر)

شانتي امان 98
بي بي دادا بچل 106
نانو ڪؤڙو 113
پيراڻو پنيرو 118
حاجي فقير حُر 125
بابو جعفر پائي 129
ديوان ڏيارام شاهاڻي 135
مامو حاجي ٻڪرار 140
خسرو خان چرڪس 146
جي ايم سيد 151
سخي ڄام صادق علي 159
سڪندر ثاني 168
وتايو فقير 175
محمد ابراهيم جويو 187
شاهه جي سنڌي موسيقي 194
آغا بدرالدين احمد دوراني 201
سائين مهدي شاهه جهنبه وارو 210
غلام رسول ملڪ 216

آءُ ۽ علي احمد

آءُ کيس ڄاڻان سڃاڻان. اڄ ڪلهه ڪان نه پر ٻال جتيءَ ڪان. جڏهن اڄا ڪاٺونس ڳڳ سنگهه وهندي هئي. جا اُگهندو به گهٽو ڪري ٻانهن سان هيو يا چولي سان. هاڻ ته پاڻ کي الاجي ڇا ٿو سمجهي؟ ڪٿي عقل جو اڪابر ٿو سڏائي، ڪٿي علم ادب جو ڄاڻو. پاڻ کي ائين ٿو پڏائي ڄڻ سچ لهي اُبري ئي مٿس ٿو. اخلاق ۽ ايمانداريءَ جا واعظ الڳ ٿو ڪري. مون ته کيس مڙني ڳڻن ۽ وڙن کان واندو ڏٺو. پوءِ لکي ڇپي ڪو جس ڪٿيو هجيس ته اها ٻي ڳالهه آهي. پر آءُ ته سندس ڪڍ پاڇي جيان پيو ڦران. دائيءَ کان ڪو پيٽ ڳجهو آهي ڇا؟ منهنجي خيال ۾ ته جو ڪجهه به ٻولي ٿو- ڪنڌ ٿو ڪائي.

هي برابر آهي جڻن چوي ٿو ته ڳڙهي ياسين جو بروهي آهي. پر نه ڳڙهي ڪو مڪو مدينو آهي ۽ نه بروهي قوم ڪو آريائي قبيلو، جنهن جي فرد هئڻ ۾ ڪو فخر حاصل ٿئي. قبول ٿو ڪجي ته سندس گهراڻه جا گهڻا ياتي پڙهيل ڳڙهيل ۽ لائق ماڻهو آهن. پر هتي ڳالهه آهي هن مارڪي جي، ته هي ڇڱن پنيان ڇنو الاجي ڪنهن تي ويو؟ جهڙو هيو شڪل جو ڪارو ۽ ڪوجهو، اهڙائي بڇڙا افعال هيس. پاڙي ۾ سڏبو هيو باڪڙي ۽ گهر ۾ گيدڙي! جهڙو اوڦٽو پاڻ هيو، اهڙي هوندي هيس اوباش سنگت. ياراڻي هيس ٻڪرارن، ڏنارن ۽ ڇيبي وارن سان. سڀ رولاڪ. سيلاني خاڪ هيو. البت گهران سو به ٽي پيرا ڀڄي نڪتو هيو. هڪ دفعو ته سال ڏيڍ يڪو گم هيو. پوءِ رلي پني خوار خراب ٿي واپس گهر وريو. کيس ڪنهن ڏندي دڳ لائڻ لاءِ مائٽن حيلا ڪيا. سونارڪو ڪم، ڊڪاٽڪي ڪار ۽ طبابت. پر ٽيو ڀلوا پچاڙيءَ جو دڪان ڪڍي ڏنائونس. پر سڀ سامان اوذر تي ڏيئي ڏينهڪ ڏيوالو ڪڍي ويهي رهيو. پڙهائي به

قسطن ۾ ڪيائين. وڏي ڪيپ ڪٽيائين جو مئٽرڪ پاس ڪيائين. سندس علمي لياقت اتي اچي دنگ ڪيو.

جڏهن جوان جماڻ ٿي ڪمائيءَ لائق ٿيو تڏهن به اُهيئي اُبتا پير. ڪٿي ٽڪاءُ ڪونه آيس. ڪراچي ڪسٽمس ۾ چڱي ڀلي ڪلارڪي مليس ته ڇهه مهينا مشڪل سان نباهه ڪيائين ۽ سمورو وقت سياسي چڪرن ۾ رهيو. جڏهن وارنٽ ڪڍ نڪتس ته بمبئي پهچي وڃي ساموندي فوج ۾ ڀرتي ٿيو. پنج سال سانده بحري ٻيڙن ۾ جنگي سرحدن تي رهيو. ڪيئي انساني ڪوس اکين پسيائين. جنهن رتو ڇاڻ ۾ هي شخص رهيو اُها روئداد ڪي انساني اکيون ڏسن ها ته پاڳمرادو انڌيون ٿي پون ها! پر هي نود جو نود رهيو. هوائي حملا ٿيا، بارودي ڪاٽيون ڦاٽيون، جهاز ٻڏا پر هن جو وار به ونگو نه ٿيو. ڇي الله بچايو. ڇڻ هي الله جو سڪيلڌو هيو. باقي جي مٿا ۽ ڦٽيا اُهي ڇڻ سڀ واليءَ جا ويري هوا!

١٩٤٦ع ڌاري جنگي آرماڙ جي بمبئيءَ موٽ ٿي. لڙائي جي پڇاڙي ٿيڻ واري هئي. جنگ ته برابر انگريز ڪٽي هئي پر جنگ جو نتيجو ڪجهه جوئا جي راند جهڙو نڪتو هيو. هارائي جو اڏ منهن ڪارو ۽ ڪٽندڙ جو سڄو سارو. سٽن سالن جي ويڙهه انگريز ڪي ساڻو ۽ نستو ڪري ڇڏيو هيو. عام ماڻهو انگريز جي راڄ، انگريز جي جنگ ۽ خود سندس وجود کان تنگ اچي چڪا هوا. هندستان ۾ سندن طاقت جو بنياد "ديسي لشڪر" هيو، جنهن کي ڪانگريس ۽ ليگ جو "سياسي ڏمچر" لوڏي نٿي سگهيو. ضرورت هئي ان بنياد ۾ ڪاٽ هڻي ڪيس اُکيڙڻ جي. نفرت ۽ ڌڪار جو بارود اڳئي ديسي دلين ۾ موجود هيو، فقط چوچڙي ڏيڻ جي دير هئي. اُها اماڙي جن ڏني اُنهن ۾ هي به هڪ هيو. ١٧ فبروري ١٩٤٦ع تي جڏهن ڌڪڙ تي اتو لڳو ۽ ڌماچوڪڙي شروع ٿي، ته انگريز هيسجي ويو. ٢١ فبروري تي برٽش پارليامينٽ ۾ آزاديءَ لاءِ اعلان ڪيو ويو. جڏهن مقصد جي پوري ٿيڻ تي باغين هٿيار ڦٽا ڪيا ته پڪڙ پڇاڙ عمل ۾ آئي. ڪورٽ مارشل ۾ موريئو سر ٿي ويس، پر نصيب زور هيس جو بچي ويو. باقي سزاياب ٿي جيل سو ڏاڍا پوڳيائين.

جيل کان ٻاهر نڪتو ته دنيا گهڻي بدلجي چڪي هئي. ٻي ڪا

واه نہ ڏسي اخباري دنيا ڏانهن رخ رکيائين. روزانہ "قربانيءَ" ۾ پروف ريڊر ٿي پرتي ٿيو. پنجن مهينن پڄاڻان چيف ايڊيٽر جي چارج سنڀاليائين. تڪڙي ترقيءَ جو ڪارڻ سندس محنت يا لياقت نہ هئي پر اخبار جي مالي بدحالي. شايد ٻيا پگهرن مٺ تي ڪم ڪرڻ لاءِ تيار نہ هئا. هونئن بہ ڪتل اخبار کي صحافي ائين ڇڏي ويندا آهن جئن ٻڏندڙ جهاز کي ڪوئا. سندس لکڻ جي برڪت سبب "قرباني" ترت عتاب ۾ آئي ۽ آخر بند ٿي وئي. وري روزانہ "صداءِ سنڌ" جو ايڊيٽر ٿيو. آخر اها بہ راه رباني وٺي وئي. جنهن بہ اخبار ۾ سدورو پير پاتائين تہ اُها تہ ضرور ضبط ٿيندي هئي، پر ان سان گڏ پرنٽنگ پريس بہ سيل مهر. روزانہ "انقلاب" هن جي نحوست کان بچي وئي جو مالڪن کي سمڪ آئي جن هن کي سيگهہ ۾ ٽڪيٽ وٺرائي. ائين بہ نہ هيو تہ فقط ٻين جي اخبارن لاءِ پاراتو هيو. بلڪل نہ. جي پاڻ ٽي اخبارون سڪر کان جاري ڪيائين، تہ انهن جو بہ ساڳيو حشر ٿيو. سندس صحافت هوندي هئي سرڪاري ڪامورن تي ٺوڪ ٺڙي ۽ وزيرن جي شان ۾ گستاخي. جڏهن بري تي ٻڇ ٿي ۽ نوبت وارنٽن تي پهتي تہ راتو رات صحافت کي الوداع ڪري خيرپور رياست ۾ اچي پناه ورتائين جتي کيس هڪ ننڍڙي نوڪري بہ ملي. سندس پير رياست لاءِ بہ ڳرو ۽ ڳورو ثابت ٿيو ۽ جلد ئي ون يونٽ ۾ جذب ٿي ختم ٿي وئي.

رياست جي خاتمي کان پوءِ رياستي ملازم جي حيثيت ۾ سرڪاري سروس ۾ آيو. چالاڪ ۽ چلتو پرزو اڳيئي هيو، وري نوڪري مليس انفارميشن جي. ڊول وڃائڻ ۽ ڏمال وجهڻ واري. هرٽي اڳيئي نچٽي ويتر پيس گهنڊٽي! پوءِ تہ هر سال هڪ ڏاڪو مٿي چڙهندي چئن سالن ۾ ڊاريڪٽر جي پدويءَ تي وڃي پهتو. سروس ۾ جناءُ سو ڪيائين، پر هڪ هنڌ ٽڪاءُ هت بہ ڪونہ آيس. هر ٻارهين مهيني بدلي. پوءِ سرديءَ ۾ ڪوئيٽا ۽ گرميءَ ۾ ملتان اُماڻيندا هئس. ون يونٽ جي خاتمي تي سنڌ جي انفارميشن جو مکي ٿي واپس وطن وريو.

١٩٧١ع ۾ "پنهنجن" (پي پي پي) جي حڪومت پاور ۾ آئي. جي کيس شايد مون جيان چاٽندا سڃاڻندا هئا. هنن پهريون نيڪيءَ جو ڪم هي ڪيو جو کيس بي آبرو ڪري نوڪريءَ کان ڪڍي ڇڏيائون.

انهن چوڏهن سؤ ڪامورن جي لسٽ ۾ سر فهرست هيو جي رشوت خور، ڪم چور، نڪما ۽ نالائق ڄاتا ٿي ويا!

سرڪاري سهاڳ ماڻيندي مٿس ڏهاڳ اچي سهڙيو. اُهو به اوچتو ۽ ازغئبي. وري گهرگهاٽ ۽ سواري سڀ هيس سرڪاري. جي ٽپڙ ڪيس ترت واپس ڪرڻا پيا. پنهنجي نه هيس پونجي، نه علمي ڊگري ۽ نه ڄاڻندو هيو ڪو هنر يا ڪاريگري، جو ٽڪو ڪمائي ٽُڪر ڪائي ۽ ٻبر به پالي! پر آخر پيٽ ته پالڻو هيو. زندگي ڪا سڪن جي سيج ته نه هئي. پوءِ هي حادثن جو هيراڪ، خانگي ڪمپنين ۽ ڪارخانن جا چڪر ڪاٽيندو رهيو. ڪڏهن لانڍيءَ جي ڪپهه وارن ڪارخانن ۾ ته ڪڏهن ڪوٽڙيءَ جي فئڪٽرين ۾ ڏرم جا ڏڪا ڪائيندو رهيو. ست سال سانده انهن رولڙن ۾ رهيو. پوءِ ڪٿي ليبر آفيسر ته ڪٿي پبلڪ رليشنس آفيسر! ١٩٧٤ع ڌاري صادق آباد شگر ملس ۾ ريزيڊنٽ ڊاريڪٽر مقرر ٿيو. ١٩٧٥ع ۾ بخش گروپ جي ويهن ڪمپنين جو ليگل ائڊوائيزر! پيچ چريا چي مست آيا! ملڪ ۾ قانون جو اچو منهن ڪو هرويرو ته نه ٿيو آهي!

سال ١٩٧٧ع ۾ جڏهن بادشاه گرڊي ٿي ۽ نئين حڪومت پاور ۾ آئي، ته "ڪارزن جي واپسي" به ٿي. جڻ ته هن مهانڊي ڪانسواءِ گلشن جو ڪاروبار ئي نه ٿي هليو. کيس پهريون اسلام آباد ۾ ۽ پوءِ ڪراچيءَ ۾ سيڪريٽري مقرر ڪيائون. آخر کين پڇتائڻو پيو. ترت ئي کيس، مدت کان ٻارنهن مهينا اڳواٽ، پينشن تي اُماڻي ڪائونس جان ڇڏائي ويئي. اڄ ڪلهه خير سان هڪ خيراتي قسم جي سرڪاري ٽرسٽ "گئوشالا" ۾ نوڪر آهي. الله پاڪ ان اداره کي پنهنجي امان ۾ رکي ۽ پناهه ڏئي. آمين. هي آهي ملوڪ جي مختصر ڪهاڻي.

ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته زماني جي لاهين چاڙهين کان گذريو ضرور آهي پر نه سڌريو آهي ۽ نه ڪو سبق سکيو اٿائين. ڪم سدائين ڪاٽ پوڻ جهڙا ۽ پٽڪا. مون کي نه سجهي ته زندگي سڦلي ڪرڻ لاءِ ڪا صحيح سيڙپ ڪيائين. ننڍپڻ گذريس حرڪت بازي، شرارت ۽ شيطان گيريءَ ۾. جواني گنوايائين عيش، جوئا ۽ مجرن ۾. عمر پر خواهشن جي پاڇن ڪي ڊوڙندو ۽ پاڻي ولوڙيندو رهيو. زندگي ائين گهاريائين

جئن ڪو وڏو "پوڳ ڇرڇو" هجي. جڏهن جڪ ماري ٽڪجي ساٺو ٿي عمر جي آخري موڙ تي آيو ته اُمالڪ موٽ ڪاڏائين. سڀ شونق شغل ڇڏي ڏنائين. هاٿي خير سان ٻلي ست ڪوئا ڪائي حاجاٽي هلي آ حج تي. روزا نمازون ۽ عمرا! اُپديش الڳ ٿو ڏئي. الاجي ڪنهن جي اکين ۾ ٿو ڌوڙ وجهي؟

اڳ ڏند ٽيڙي سچو ڏينهن وينو ڪلندو هيو. هاٿي ڏند شهيد ٿئي فقط مرڪندو ٿو رهي. جڻ لاٽريءَ ۾ ڪا هميائي ملي اٿس. چوي ٿو ته رب مٽس راضي آهي ڇاڪاڻ جو ڪيس دکي دل ملي آهي. اڙي مورک! ماڻهن وٽ تنهنجون جنم پتريون سانديل آهن. ڊج انهيءَ ڏينهن ڪان جڏهن تنهنجا پرڪار پڌرا ٿيندا ته تون ڪهڙو ڇگو مڙس هئين ۽ آهين؟ آسمان ڀلي توکي نوازي ۽ شايد بخشي به ڇڏي; پر ڌرتيءَ وارا ڪنهن کي ٽڪو به حساب ۾ بخشيندا آهن ڇا؟ تون ڀلي ڪتاب لکي پيو ماڻهن کي متاثر ڪر. جڻ ماڻهن کي خبر ئي نه آهي ته ٻين جا خيال ۽ فڪر چورائي وينو ڪاغذ ڪارا ڪرين!

وري ڪتاب جو نالو رکيو اٿائين چام، چاموٽ ۽ چامڙا. چام ۽ چاموٽ ته ڪتاب ۾ ظاهر ٿا ڏسجن پر چامڙا ته ڪٿي به نظر نه ٿا اچن. ڇا ائين ته نه آهي ته اصلي چامڙو ڪتاب جو ليکڪ پاڻ هجي!

سنڌي مسلم هائوسنگ سوسائٽي
٦ اپريل ١٩٨٤ع

علي احمد بروهي

جامِ جاموٹ ءِ جامڑا

مظفر صديقي

پنهنجي سٺيڪو سال زندگيءَ جي ڏگهي سفر ۾ بيشمار مسافرن سان لهه وچڙ ۾ اچڻ جو شرف حاصل ٿيو اٿم. پوءِ ڪن سان پهرن جا پهر قرب جون ڪچهريون ونديون اٿم ته ڪن سان حالي احوالي ٿينديءَ، اچان رتي پير رهاڻ به مس ٿي هوندي ته سندن سڏو اچي سهڙيو ۽ هو موڪلائي پنهنجي ماڳ رمندا رهيا. انهن ۾ ڪي ته اسهڻ لاءِ ايترو آتا ٿي ڏٺا جو وچڻ ويل الوداع ڪرڻ به ڀلجي ويا.

ان وڇڙيل سنگت ساٿ جي صحبت، منهنجي زندگيءَ جو انمول سرمايو آهي. هر وقت ڪٿل واٽئي جيان پراٽيون وهيون واچيندي سندن ياد ۾ ڳوڙها ڳاڙڻ اڄ ڪلهه منهنجو نصيب ٿي چڪو آهي. آخر ڪنهن جي بخت سان ڪا ريس ته نه آهي. هي سندن خوشي نصيبي هئي جو پنهنجو وارو وڄائي ويا، ميڙو به متل ڇڏي ويا ۽ آءٌ پيچتاءَ جاهٿ ملينڌي پنٽي رهجي ويس. آئت فقط اهو اٿم ته منهنجي زندگيءَ جي سانجهي به اچي مٿان سهڙي آهي ۽ اڄ ڪي سنجهه صباح يارن سان ميلو ملاقات ٿيندم. انهن همراهن ۾ هڪ درويش صفت شخصيت سر فهرست آهي جنهن جا پير ڌوئي پيئڻ به سعادت سمجهندو هيس. اهو الله جو بندو هيو، مظفرالدين صديقي جو گذريل عيد ڏينهن مورخ ٢ آگسٽ ١٩٨١ جي حيدرآباد ۾ راه رباني وٺي رمندو رهيو.

انا الله وانا اليه راجعون.

منهنجي مرحوم سان ڏيٺ ويٺ اڄ کان ٽيهارو سال اڳ سکر شهر ۾ ٿي جتي آءٌ روزنامه انقلاب ۾ ملازم هيس. اها جاڻ سڃاڻ اڳتي هلي دوستي ۽ ياڻپيءَ جو روپ اختيار ڪيو. آخر ڪو وقت اهڙو به آيو جو آءٌ ڪانئس دم به ڌار ٿيڻ گوارا نه ڪندو هيس. جئن جئن وقت گذرندو رهيو ته آءٌ سندس شخصيت کان بيحد متاثر ۽ مرعوب ٿيندو رهيس. منهنجي ساڻيه ۾ هي اولين مشاهدو

هيو تہ هڪ انسان جي ظاهري ۽ روپ حقيقي زندگيءَ وچ ۾ نہ فقط زمين آسمان جو فرق هيو پر جنهن جا ٻيئي رخ هڪ ٻئي جي بلڪل برعڪس ۽ ضد ۾ هئا.

مظفر يا سيٺ مظفر، جيئن عام طور کيس خطاب ڪيو ٿي ويو، سکر جو بدنام شهري آهي، اها خبر جڳ جهان کي هئي. هو نہ فقط پاڻ پيئڻ ڪاڻ وارو هيو پر شراب جو هڏو واپاري پڻ. ضلعي جي جملي شهرن جا گتا سندس حڪمت عمليءَ هيٺ هلندڙ هئا. ڏنڊي جي چالاڪين ۽ چالبازين جو هر فن مولا ۽ عملدارن جي رهائي رسائيءَ جو ماهر هيو. ظاهر آهي تہ اهڙي چلتي پرزه ۽ زمانہ ساز ماڻهوءَ جي ساک پت ۽ عام شهرت سواءِ بدنامي، خواري ۽ ملامت جي ٻيو ڪهڙي ٿي سگهي ٿي. ليڪن هي معلومات فقط چند ماڻهن تائين محدود رهي تہ هو هڪ انتهائي خدا ترس، بيحد رحمدل ۽ سخي انسان آهي. سکر ۾ هي واحد شخص هو جنهن جو در ۽ کيسو هر غريب مسڪين ۽ محتاج لاءِ هميشه کليل رهندو هو. هر اسپتال ۽ هر دواخانہ ۾ سندس طرفان غريبن جي دوائن ۽ لاوارث لاشن جي ڪفن دفن لاءِ رقمون ڏنل هونديون هيون.

منهنجي ساڻس عليڪ سليڪ ٿيڻ بہ ان سلسلي ۾ هڪ عجيب اتفاق هيو. مون کي هڪ ڏينهن خبر پئي تہ سيٺ مظفر ڪراچي کان نيلامي ڪوٽن جون ڳنڍڙيون خريد ڪري پراڻہ سکر ۾ وينو ٿو ماڻهن ۾ مفت ورهائي. انهن ڏينهن ۾ ضلعي لوڪل بورڊ ۽ ميونسپل جون اليڪشنون زور تي هيون. مون خيال ڪيو تہ پڪ اليڪشن ۾ اٿڻ جو ارادو اٿس ورنہ هي ناممڪن هيو تہ هڪ سنڌي مسلمان واپاري يا وڏيرو بنان مقصد جي في سبيل الله وينو خير جا ڪم ڪري! نوڪي اخبار ۾ خبر لکيم تہ "ڪوٽ بدلي ووٽ وٺڻ جو نئون نمونو". مون کي بعد ۾ اهو معلوم ڪري شرمساري ٿي تہ مظفر هر سياري ۾ نيلامي ڪوٽن ۽ پراڻن بلئنڪيٽن جون بہ ڳنڍڙيون خريد ڪري غريبن ۾ مفت تقسيم ڪندو آهي. اها خبر اڳتي هلي پيم تہ روزانہ هر رات جو پنهنجي موٽر سوڙين ۽ رلهين سان

پري نہ فقط اگهاڙن مجذوبن ۽ فٽ پاٿ تي سمهيل سيءَ ۾ ڏڪندڙ فقيرن کي ڍڪيندو رهندو آهي پر سيءَ ۾ ڪوڪاٽ ڪندڙ ڪتن ۽ ٻلين جي پونگڙن جي بہ پرگهور لهندو هيو.

هڪ دفعي سکر ٽاور وٽ هڪ ٽانگي جو ڦيٿو هڪ رولو ڪتيءَ مٿان وهي ويو. پوءِ تہ مظفر جي حالت ڏسڻ جهڙي هئي. موٽر اڌ رستي تي ڇڏي ڦٿڪندڙ ڪتيءَ کي ڪٺي پنهنجي سيني سان سانديائين، جنهن جا آنڊا ٻاهر لڙڪي رهيا هوا. مون کي رڙ ڪري چيائين تہ گاڏي ڀڄاءِ ۽ هل اسپتال. پهچڻ شرط هر ڊاڪٽر جي پنيان ڪڍ لڳو رهيو تہ ڪتيءَ جو پيٽ سبي ڏيو. آخر هڪ ڪمپائونڊر کي رحم پيو جو سبڻ جو سامان ساڻ ڪٺي مظفر جي گهر هلي سيبو ڪري ڏنو. پورا چار ڏينهن لڳاتار مظفر سيٺ پنهنجي بستري تي ڪتيءَ کي ڪڇ ۾ ڪنيو ويٺو رهيو جيستائين مارڪيٽ جي ڏيري ڪتي خطره کان مڪمل طور محفوظ ٿي.

روهڙيءَ ۾ مرحوم ميان عبدالغنيءَ وٽ محفل ۾ رات گذاري، هڪ ڏينهن سوير صبح جو سکر ٿي آياسون تہ براج تي هڪ مهاڻي کان تازه ڦٿڪندڙ پلو خريد ڪري چيائين تہ يار هل تہ گهر هلي توکي نيرن ڪرايان. پوءِ وڃي تون اوجاڳو لاهہ. اڌ واٽ اورانگهي وري اوچتو موٽر کي موڙي واپس براج رخ طرف ڦيرايائين. مون گهٽو ئي رڙيون ڪيون تہ وري ڪهڙو ريچڪ پيو اٿيئي. ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري سڌو درياه تي اچي پلو واپس پاڻيءَ ۾ اڇليائين تہ "وٺ درياه شاه پنهنجي امانت." اکين مون نير جاري، بيٺو روئي، الله مون کي معافي ڏئي- ڇي پلي جو موت هيوئي ڪونہ، هو پيرن ۾ ڦٿڪندو ٿي رهيو. مون جيئري کي هاف فرائي ڪرڻ ٿي گهريو."

هڪ دفعي پنهنجي گهر ٻاهران هڪ ڪاسائيءَ کي چريون تيز ڪندو ڏسي پڇيائينس تہ ڪنهن کي ڦتلام ڪرڻ آيو آهين؟ قاصائي ٻڌايس تہ سندس ڳئون جا ڪري پيئي آهي ۽ بيهي نہ ٿي سگهي تنهن کي حلال ڪرڻ لاءِ ڪيس گهرايو ويو آهي. قاصائيءَ کي پنج روپيا ڏيئي واپس ڪيائين تہ منهنجي امڙ ڪا خدا تہ نہ آهي جو ڪيس خبر پوي تہ ڳئون ڪڏهن ٿي مري. پاڻ ڳئون کي اٿارڻ لاءِ گهڻا حيلا وسيلا ڪيائين پر ڳئون اٿي نہ

سگهي. آخر ڪجهہ سوچي شاہ خيرالدين بادشاہ جي مزار تي وڃي ڳئون لاءِ دعا گهرڻ ويٺو. اتان موٽندي پاڙي جي هندن واري مندر جي پٽ تي وڃي ڪرشن ڀڳوان جي بت اڳيان ويٺو. ڇي مسلمانن جا پير ڳئن جي حق ۾ هٿ نہ ٿا کڻن، تون ڪو ڳانءِ ماتا جو مرم رک. الله جو شان! نہ فقط پناري اٿي ڪري ٿي، پر اها ڳئون ٽي سال پوءِ بہ جيئري رهي.

شڪارپور جي گتي وارو سندس مئنيجر ٽيهہ هزار رپيا نقد رقم کڻي روپوش ٿي ويو. مون وٽ دانهن کڻي آيو تہ ڪو بلو پيٽي ڪيان. شڪارپور وڃي پيچ ڊوڙ ڪري مئنيجر کي پوليس ذريعي پڪڙائي لاڪپ حوالي ڪري واپس شام تائي سکر پهتاسين. اڌ رات جو وري اچي مون کي جاڳايائين. اکين ۾ زار زار پاڻي، جسم ۾ ڏڪڻي ۽ پريشان حال. "ادا الله واسطي هلي مئنيجر کي ڇڏاءِ. سندس ننڍڙا ٻچا آهن. روئندا هوندا. جوٽس ۽ ماٽس مصلي تي ويهي الله کي ٻاڏائيندي هونديون. مون پنهنجي پئسن تان هٿ کنيو. وڃي رقم کڏ ۾ پوي. اُٺ پر هاٺي هل." مون کي ڪيس غصي ۾ اچي برو ڀلو چوڻ شروع ڪيو تہ جو ماڻهو دغا ڪري تنهنجا ٽيهہ هزار کائي وڃي تنهن کي هڪ هفتو تہ حوالات ۾ رهڻ ڏئي. پيرن تي ڪري پيو تہ ادا الله الاجي کهڙين ڳالهين ۾ راضي. وڏو چور ۽ ڏاڍيل تہ آءٌ آهيان. هل تہ هلي ڪيس ڇڏايون. راتو رات جڏهن شڪارپور وڃي اثر رسوخ هلائي مئنيجر کي آزاد ڪرايم تڏهن وڃي سندس ڏڪڻي ختم ٿي. پئسا تہ پيسن جي ماڳ اٽلندو پنج سؤ رپيا مئنيجر جي ٻارن کي خرچي ڏيئي معافي وٺي ماڳ پهتاسون. مئنيجر پنهنجي ملازمت تي بحال رهيو ۽ ان بعد اهڙا ڪيئي ٣٠ هزار ڦٻائيندو رهيو.

مون کي انسان جي تلاش تہ هردم هوندي هئي. پوءِ هي ٻي ڳالهہ آهي تہ ڳولا هميشه غلط جڳهين تي ڪندو رهندو هيس. مون کي غلط فهمي هوندي هئي تہ صحيح معنيٰ ۾ فقط اهي انسان ٿي سگهن ٿا جن جي پيشانيءَ تي محراب ۽ هٿ ۾ تسبيح هجي. مظفر جي ملاقات کان پوءِ منهنجي سوچ ۾ ڪافي تبديلي آئي. ننڍپڻ جي خبر مون کي نہ آهي پر مون گذريل ٽيهن سالن ۾

مظفر کي رسمي عبادت ڪندي نہ ڏٺو. ليڪن هيءُ يقين اٿم تہ سندس ڪوبہ دم الله جي نالي ورڻ کان خالي نہ هيو. اٿندي ويهندي ننڊ يا نشي ۾ "الله الله" پئي پوندي هيس. ننڊ ۾ جسم جو پاسو اٿلائيندي بہ "الله" جو آواز پيو بلند ٿيندو. سندس تڪيہ ڪلام هيو "الله وڏو آهي"، "الله مالڪ آهي" ۽ "الله وارث آهي". سموري ٦٥ سال عمر ۾ ڪنهن حڪيم يا ڊاڪٽر وٽ علاج لاءِ نہ ويو. جڏهن ڪو سور ٿيندس تہ پنهنجي هٿ سان "الله شافي الله ڪافي" چوندي درد واري جاءِ تي پيو مهٽيندو ۽ منٽن بعد وري اهڙي جو اهڙو. الله جي وائي سندس وات ان حد تائين هوندي هئي جو ڪڏهن ڪانئس پڇيو ويندو هيو تہ شراب جو دڪان ڪنهن جو آهي؟ تہ بي اختيار اگر متي ڪٽي چوندو، "الله جو. " الله مالڪ آهي.

مون سان سندس والهانہ محبت هئي. حالانڪ آءٌ هر وقت متس ٺٺوليون ۽ چٿرون ڪندو رهندو هيس. ڪاوڙجڻ تہ در ڪنار، اٿلندو منهنجي مذاق ۽ ملامت تي وينو خوش ٿيندو ۽ ڪلندو. عجب اهو جو دعائون بہ ڪندو رهندو. ليڪن شل نہ ڪنهن گهوڙي ڪي لڪڻ لڳندو ڏسي پوءِ ٽانگي واري جي شامت اچي ويندي. پستول ڪڏي بيهي رهندو. عموماً سکر جا ٽانگہ وارا ڪيس ايندو ڏسي پنهنجو لڪڻ لڪائي ڇڏيندا هوا. سفر ۾ رستي تي رولو ڪتن ڪي پنهنجي هٿ سان ماني وٺي ڪارائيندو. حيدرآباد ۾ سندس عام ائڊريس اها هوندي هئي تہ جنهن گهر ٻاهران ٻلين جا ولر ڏسو اُهو مظفر جو گهر هوندو. ڏهہ سال اڳ سندس زندگيءَ ۾ عجيب انقلاب رونما ٿيو. سنگت ساٿ ۽ پيگ پاٽي، سڀ عياشيون ڇڏي، عملي زندگيءَ کان رٽائر ٿي حيدرآباد لڏي اچي ويهي رهيو. سمورو وقت گهر اندر ويٺو الله سان اوريندو رهندو هو. ڪجهہ سال اڳ سونهاري رکرايائين. پڇيومانس تہ هيءَ پٽاري چو رکي اٿئي؟ چيائين تہ بيو تہ آخرت جو ٿمر ساڻ نہ اٿم، من نہ من شالہ انهيءَ سنت جو منڪر نڪير ڪي مرم پوي.

عيد کان هفتو اڳ وٽس ملاقات لاءِ ويس. مون کي چيائين ته منهنجو وقت پورو ٿي ويو آهي ۽ هاڻ پلاٽي ڪري مون کي وصيت رجسٽر ڪرائي ڏئي، جيئن منهنجي اولاد کي پوءِ ڪنڊا ڪڍڻا نه پون. مون پنهنجي دستوري مذاق ۾ سندس ڳالهه ٽاري ڇڏي. رحلت کان ٽي ڏينهن اڳ منهنجي دوست سيف الدين بوريءَ جي دڪان تي اچي فون ڪيائين ته عيد ڏينهن اچي سگهندين؟ مون کيس عيد ڏينهن اچڻ کان معافي ورتي. پر واعدو ڪيو ته عيد جي ٻئي ڏينهن ضرور ايندس. جواب ڏنائين ته عيد جي ٻئي ڏينهن اچڻو اٿيئي ته سڪر اچجانءِ.

عيد کان هڪ ڏينهن اڳ سندس پٽ مقبول احمد حيدرآباد اچي کيس سکر هلي عيد ڪرڻ لاءِ زور پريو. پٽ کي چيائين ته تون سکر هل ۽ آءٌ عيد جي ٻئي ڏينهن اتي پهچندس. عيد ڏينهن ڪچڙي منجهند ڌاري ڪلنڊي کٽ تي ليٽي پيو. پنهنجي گهر واريءَ کي چيائين ته منهنجي هلڻ جو وقت ويجهو اچي ويو آهي. سڌو سنئون ليٽندي پنهنجي دستوري ذڪر لا الله الا الله جو ورد شروع ڪيائين. هڪ هڏڪي آئي پوءِ ٻي ۽ ٽئينءَ هڏڪيءَ ۾ يار ويندا ڏيکاريندا. ٻئي ڏينهن تي مظفر واقعي وڃي سکر پهتو! جتي هزارها ماڻهن کيس ڪلها ڏيئي امرڙ مٽيءَ حوالي ڪيو. جن سندس آخري ديدار ڪيو انهن جو چوڻ آهي ته محسوس ائين پئي ٿيو ڄڻ مرڪي رهيو هو. هوش وارا ماڻهو موت تي مرڪندا ٽوروئي آهن.

اسماعيل قبرستاني

". . . . ان ڪارڻ ماڻهوءَ کي جڳائي تہ ڪنهن سان بہ پيار محبت نہ ڪري. هر پيارواري جو وڇوڙو عذاب آهي ۽ قيد آهي. زنجيرن کان فقط اهي آزاد آهن جي نہ ڪنهن سان نفرت ڪن ٿا ۽ نہ محبت."

"پڳوان ٻڌ"

اوهان بہ ماڻهن جا شونق ۽ شغل ڏٺا ۽ ٻڌا هوندا. نرالا ۽ انوکا. پر جا عجيب و غريب وندر ۽ وروونهہ منهنجي دل گهُرئي دوست جي دلپسند آهي، اهڙي شايد ورلي. هي برابر آهي تہ سندس شوق جو شمار خدمت خلق ۾ شامل آهي، توڙي جو ان تفريح جو تعلق زندگيءَ سان نہ بلڪ زندگيءَ جي خاتمي بعد شروع ٿئي ٿو. سندس اهڙي عظيم خدمت خلق جنهن کان رب بچائي، آهي جنازه کي غسل ڏيڻ، ڪفن ڪان دفن تائين سڳن ساٿ ڪرڻ ۽ مڙده کي ماڳ رسائڻ. مزو وري اهو جو اهڙي ڪئن ڪم ڪندي پنهنجي پگهر جي پورهئي لاءِ نہ پائي وٺي نہ پئسو. نہ ڪا اجرت ۽ نہ عيوضو. اوهان فقط مري وڃو ۽ پوءِ سندس خدمت جو رنگ ڏسو تہ ڪئن نہ جوشيلا ۽ سريلا اشهد ڪلمان پڙهندي، پنهنجو ٻانهون ڪنجي ۽ پاجامي جا ور وجهي، مچي مڙس تي بسم الله ڪندو. اوهان کي ور ور ڪري وهنجاريندو. لاڏ سان عطر عنبير مکي ڪافور ۽ چندن سان سينگاري، اوهان کي گلن واري ڏوليءَ ۾ آرامي ڪري ماڻهن جي ڪلهن تي سوار ڪري آٽي ماڳ رسائيندو. سي خدمت في سبيل الله.

ائين بہ نہ آهي تہ اوهان جي مڙهہ لٽڻ بعد، اوهان کي رڻ ۾ رولي، اوهان جي پاڇوڪڙ عزيزن ۽ قريبن جيان نڪاءُ ڏيئي رفوچڪر ٿي ويندو، بلڪل نہ. روزانہ الافجر ۽ شام ٽاڻي اوهان وٽ اچي قبر مٿان بيهي قل پڙهندو ۽ اوهان جي بخشش لاءِ

هٿ ڪٽي دعائون پڙهندو. جي اوهان سندس دوست آهيو ته اوهان سان ويهي ڪچهري ڪندو. پر جي اوهان جو موت درياه ۾ ٻڏڻ سبب يا باهه ۾ سڙڻ باعث ٿيو آهي يا اوهان جو لاش بطور لاوارث جي دفن ٿيو آهي ته اوهان جي مزار مٿان اگربتيون ۽ ڏيئا ٻاريندو ۽ گل وجهندو رهندو. هي سندس روزمره جي زندگيءَ جو پروگرام آهي جو سلسلو سواءِ ڪنهن انٽرويل جي گذريل پنجاهه سالن کان جاري آهي ۽ ان وقت تائين جاري رهندو جيستائين اسماعيل جيئرو آهي. پوءِ ڪو انشاءَ الله چوي يا نه.

اسماعيل حيدرآباد جي صدر علائقي جو باشندو آهي ۽ ٽيليفون کاتي ۾ گذريل ۴۵ سالن کان ملازم آهي. ڪيس جڳ سڃاڻي. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته ڪيس منهن سامهون ايندو ڏسي ماڻهو ڪائنس گوشو ڪندا آهن، خاص ڪري سندس سڀ دوست بيمار ٿيڻ شرط ڪيس خاص نياپو موڪليندا آهن ته الله واسطي سندس گهرن پرسان گذرڻ جي زحمت نه ڪري ۽ نه مزاج پرسيءَ لاءِ اچي. هي حقيقت آهي ته سندس پير ڏاڍو ڳورو آهي ۽ جنهن بيمار کان پڇڻ ويندو ته اهو مرندو ته ٺڏي تي، ورنه ترت سندس وڃڻ بعد. ٻن چئن ڪلاڪن بعد اسماعيل ڪڏ پيو ماڻهو ڊوڙندو ايندو ته يائو تو وارو گراهڪ گذاري ويو ۽ هاڻ اچي پنهنجي ڪاروائي پوري ڪر. موت نه آهي پر موت جو مارو ضرور آهي. هرهڪ جي پنهنجي قسمت آهي. ڪنهن جي بخت ياگ سان ڪا ريس ٿوري ئي ڪبي.

سهڻو، شڪيل، قد جو پورو پنو، جسم جو پريل ۽ تندرست، جيڪو ڇمي تنهنجو سن، سدائين اڇن ڪفني ڪپڙن ۾ ملبوس، سياري اونهاري اڇي قميص اڇو پاجامون ۽ پيرن ۾ اگ چاڪڙي هاڻ ربڙ جي چمپل، هميشه کلمک، مرڪندڙ ۽ مشڪندڙ چهرو، فڪر ۽ غم جي غبار کان بنهه خالي. مقام ۾ ملندو ته پوءِ چڻ حورن جو هنج ۾ آهي. پيو ٻهڪندو ۽ ٽڙندو ۽ ٽهڪ ڏيندو، چڻ لکن جي لاٽري ملي اٿس. مون کي ڏسندو ته پوءِ نون دفن ٿيل مڙدن جي مون سان واقفيت ڪرائڻ شروع ٿيندو: ”هيءَ قبر فلاڻه ميمڻ سيٺ جي آهي. پنجاهه هزار روڪ رپيا رڪشا ۾ ڪٽي گهر ٿي ويو ته واٽ تي هڪ رهزن پستول ڏيکاري پئسن لاءِ گهر ڪيس.

ميمڻ هيو، پئسن جو معاملو هيو. ضد ڪيائين. پئسا ٻه ويا ۽ پاڻ ٻه پارسل ٿي هٿ پهتو. منڪر نڪير جي هر سوال جي جواب ۾ پنجاهه هزار ۽ پنجاهه هزار ٿي پڪاريائين . . . هوءَ قبر فلاڻي سرڪاري عملدار جي آهي. خاصي ڪمائي هيس. ڏئو جهلي نه سگهيو. دل جو دورو پيس. ٻه زالون هيس. ڏاڏي پوٽيءَ سان پوٽ ڪانه هيس پوءِ عشق ۾ ٻي شادي ڪيائين. وصيعت ڪئي هوائين ته پهرئين زال جي پاسي ۾ پورجو. زندگيءَ ۾ مرحومه جو منهن نه وٺندو هيس ۽ هاڻ سندس پاسي ۾ پيو آهي. ساڳي ماني ساڳ سان . . . . هوءَ قبر جا جهڪيل ٿو ڏسين . . . .

اسماعيل، حيدرآباد جي اُن دڪني خاندان جو فرد آهي جو ڏيڍ سؤ سال اڳ انگريزن سان گڏ اچي ڇانوڻيءَ علائقي ۾ آباد ٿيو. سندس والد محترم شيخ ابراهيم خوش الحان هيو ۽ ملٽري ملازمت سان گڏ صدر مسجد جي ٻانگي جا فرائض پڻ سر انجام ڏيندو هو. اسماعيل اڃا انگريزي ڇهين درجي جو شاگرد ئي هيو ته پڻس سندس هڪ مسڪين ۽ يتيم ڇوڪريءَ سان شادي ڪرائي ڇڏي. سال اڌ بعد هڪ طرف سندس گهر واري سلهه جي موذي مرض ۾ مبتلا ٿي ته ٻي طرف گهرو اٽڪٽ سبب کيس گهر نيڪالي ملي. بيمار گهر واريءَ کي ساڻ ڪري اسماعيل، صدر جي هڪ غير آباد گهوڙن جي ڪڙه کي اچي وسايو. دوستي ياري گهٽي هيس. ڪنهن ڪٽ آندي ڪنهن بسترو ته ڪنهن دوائون، ائين لم ٽپ تي اسماعيل جو گذر سفر ٿيندو رهيو ليڪن سندس گهر واريءَ جي بيماري لا علاج ثابت ٿي. ٽن مهينن بعد سندس گهر واري گذاري ويئي. کيس آٽي اُميدن پريو مقام ۾ دفن ڪيائين. پاڻ ٻه پوءِ سندس قبر جي پير ۾ لڏي پلاڻي اچي ويهي رهيو.

پورا ست سال سانده قبرستان ۾ مقيم رهيو. ڪيئن رهيو؟ اهو هڪ وڏو قصو آهي جنهن جي بيان ڪرڻ لاءِ هڪ مضمون بجاءِ پوري ڪتاب لکڻ جي گنجائش آهي. تعجب اهو جو ويهڪ لاءِ ڪا ٽونري يا ٽڏي به نه رکيائين. ڌرتي نٽهڻ هجي يا سياري جا پارا، مٽيءَ جا ڌوڙيا يا بارش جا وسڪارا، ڏينهن يا رات، اسماعيل کي تات قبرن جي. پهريون ته مجاور هيو. فقط پنهنجي گهر واريءَ جي قبر جو، پر پوءِ سموري قبرستان جي رکوالي پاڻ تي هموار ڪيائين. قبرن جي صفائي، جهنگ

جي ڪٽائي، ڊٺل بنين جي مرمت ۽ هر نئين وارد جي آءُ ڀڳت سڀ سندس ٻلي هئي.

هي اهو زمانو هو جڏهن ٽيليفون کاتي وارن کيس سڏ ڪري نوڪري ڏني جا آفيس مقام کان سڏ پنڌ تي مس هئي. ان عرصي دوران سندس گهر وارن سان ٻه پرچاءُ ٿيو پر سندس روزمره جو پروگرام ۽ مرڪز ساڳيوئي مقام رهيو. جنهن سبب سندس نالي پنيان قبرستانيءَ جي علامت شامل ڪئي ويئي جا اڄ ڏينهن سوڌو هلندي اچي.

ستن سالن جي مدت بعد اسماعيل کي ٻي شادي ڪرڻ لاءِ اشارو ٻه ٿيو ۽ ترت ئي آچ ٻه ٿي. شرط هي وڌائين ته سندس نڪاح قبرستان ۾ پڙهيو وڃي جو عجيب هوندي به قبول ڪيو ويو. دادو ضلع جي اسيمبلي ميمبر ۽ درويش صفت انسان مرحوم علي اڪبر شاه سندس نڪاح مقام ۾ پڙهيو ۽ فقط لاٿون اچي گهر لڌائين. پوئين گهر مان کيس ست پٽ ۽ ٻه نياڻيون آهن. سندس پٽن جي نالن مان ائين پيو معلوم ٿيندو ڇڻ سوا لک نبين مان ست عدد ته سندس گهر ياتي آهن. شادي ٿي، اولاد ٿي ۽ گهراڻو آباد ٿيو پر مقام کي هرگز نه وساريائين. ڪجهه سال ٿيا جڏهن کيس ميرپورخاص بدلي ڪيو ويو تڏهن ٻه روزانه بس، ريل يا ٽرڪ ذريعي اچي پنهنجي قبرستانيءَ واري ڊيوٽي ڏيئي وري ينيرڪي جو واپس نوڪريءَ تي. اها اڻ ٿيٺي آهي ته عصر ۽ مغرب نمازن درميان اسماعيل اُميدن پريو مقام ۾ موجود نه هجي. جنهن ڏينهن کيس مقام ۾ ٻاهر نه ڏٺو ويو ته خاطري ٿيندي ته اڄ ٻين جيان پاڻ ٻه "اندر" آرامي آهي.

اسماعيل نه فقط سالها سال قبرن ۽ قبرستانن جي ڳوڙهي لاڳاپي ۾ پنهنجي زندگي پئي بسر ڪئي آهي پر زهد تقوا ۽ پرهيزگاريءَ علاوه ذڪر الاهي ۽ قرآني فڪر ۾ پڻ ڪافي چلا ڪاٽيل اٿس. موت جي اوڏو ۽ سندس ويجهڙائيءَ ۾ رهندي، ٿي سگهي ٿو، ته کيس ان "راه رباني" جي پار پتي ۽ واءُ سواءُ جي ڪجهه ڄاڻ هجي جنهن دڳ ۾، اسان ماڻهن لاءِ فقط وڃڻ وارن جا پيرا ڏٺا وڃن ٿا. ڪڏهن ڪڏهن گفتگوءَ دوران ڪجهه اسرار جون ڳالهيون بي اختيار سندس مُک مان نڪري ويندڀون آهن

جن لاءِ بعد ۾ سخت پڇتائيندو آهي. نه وري اهڙي راز جي پروڙ لاءِ مون کي ڪا پچار هوندي آهي. مون کي ته اها به خبر نه آهي ته آءٌ ڄمڻ کان اڳ ڇا هيس. حالانڪ اهو مرحلو لنگهي چڪو آهيان ته پوءِ باقي مرڻ بعد منزلن جا ڪهڙا وينو ڏس پند پڇان؟ اڳي پوءِ اهو پتڻ پار ڪرڻو آهي پوءِ ماشا مولا، ڏنو ويندو، سسئي ۽ سور پيا پٽيندا پاڻ ۾. البت عقل ۽ شعور کي اها اڻ تڻ ۽ هر ڪر ضرور رهي ٿي ته موت جي ڳجهارت جو من نه من ڪو پاهو ملي پوي ته خوف ۽ فڪر فردا کان ڪا رتي پر فراغت حاصل ٿئي.

هڪ دفعي ڳالهين ڪندي مون اسماعيل کان پڇيا ڪئي ته هُن ڪڏهن قبر جي سوڙهي ٿيڻ جا ڪي آثار ڏٺا هئا. اسماعيل ٻڌايو ته نه، البت قبر جي ڪشادي ٿيڻ جو مشاهدو ۽ معجزو پنهنجي اکين سان ڏٺو هوائين. مون کي ان عورت جي قبر ڏانهن وٺي ويو ۽ ٻڌايائين ته هي مائي نهايت ديندار، سخي ۽ نيڪ بخت خاتون هئي ۽ پنهنجي جئري ئي وصيعت ڪئي هوائين ته کيس سندس مرحومه ماءُ ۽ نياڻيءَ جي قبرن درميان ڇڏيل جڳهه تي دفن ڪيو وڃي، وري اها به تقاضا ڪيائين ته ٻي صورت ۾ هوءَ اڳين جهان ۾ اسماعيل کي "وٺ" ڪرائيندي. خدا جي قدرت اهڙي جو اسماعيل کان اها ڳالهه وسري ويئي ۽ ان ڇڏيل جاءِ تي ٻيا ڪي ماڻهو اچي ٻيو ڪو جنازه پوري هليا ويا. جڏهن اها مائي فوت ٿي ۽ اسماعيل ماڻهو وٺي قبر کوٽڻ لاءِ جاءِ واردات تي پهتو ته کيس مائيءَ جي وصيعت ياد آئي. حالانڪ اها جڳهه ڪافي حد تائين پرجي چڪي هئي تڏهن به اسماعيل وصيعت جي احترام ڪندي کوٽائي شروع ڪري ڏني. گهڻا جتن ڪيائين پر ڪنهن به صورت ۾ قبر جيتري وٿيءَ جو حاصل ٿيڻ ناممڪن ٿي ڏٺو. رات جو وڳڙو هيو ۽ لالٽين جي روشنائي تي گورڪن کوٽائي ٿي ڪئي ۽ اسماعيل بارگاه الاهي ۾ زاريون ڪندو رهيو. ائين ڪندي هوا جو جهلڪو اچڻ ڪري لالٽين وسامي ويئي. جڏهن ٻيهر ٻتي ٻاري ويئي ته الله پاڪ جي قدرت جو عجب رنگ اکين آڏو عيان هيو. ان سوڙهي ۽ تنگ وٿيءَ وڌندي ۽ ويڪرو ٿيندي وڃي هڪ وڏيءَ قبر جيتري جڳهه والاري هئي.

رئيس ڪريم بخش نظاماڻي

جڳ جي مالڪ ڪي سچ ۽ سادگي وڻندڙ آهي. اها ڄاڻ اٿئون. شيطان واري تجربي کان پوءِ خاص طور، وري ڪڏهن عزازيل جهڙي عقل ۽ علم واري کي پنهنجي اوڏو اصل نہ ڇڏيائين. شايد اهڙي ئي سبب پنهنجي پيغمبرن جي چونڊ بہ عقل جي اڪابرن بجاءِ اڻ پڙهيل، اُمي ۽ ابوجهن کان ڪيائين. جتي بہ ڪنهن مسڪين معصوم ڌنار، ريڍار يا ڳنوار جو ڏس پتو پيو ٿي تہ ڳولهي ڦولهي ڪين نبي مقرر ٿي ڪيائين. جي تاجي پيٽي پٽ سچار هئا تن کي بہ سالن جا سال آزمائش کان پوءِ نبوت جي واڳ ٿي ملي. باقي جي فڪر ۽ فلسفي وارا هئا، جئن زردشت هيو، گوتم ٻڌ هيو، ارسطو سقراط يا افلاطون هيو تن کي پاڻ کان ڪوهين ڏور رکيائين. هونئن بہ جي عقل ۽ مت وارن کي الاهي پيغام ور چڙهي ها تہ منجهس پنهنجي ملاوٽ ڪرڻ کان مڙن ٿورئي ها. آخر الله کي بہ تہ پنهنجي مخلوق جي عاقبت جو اونو هيو!

پر عجب هن ڳالهہ جو آهي تہ جي الله جي پيارن لاءِ سادگي شرط هئي تہ پوءِ سنڌين کان وڌيڪ سادا ماڻهو تہ دنيا ۾ ڪٿي بہ نہ هئا. سچار بہ تہ سادا ماڻهو ئي ٿيندا آهن. چو تہ ڪوڙ هڻڻ لاءِ تہ "هنر" گهرجي جو ڪين اچي ئي ڪونہ. پوءِ سنڌين کي اهو اعزاز ڇا لاءِ نہ ڏنو ويو. شايد هن ڪري جو هڪ تہ سنڌي ڇٽ سادا هئا جو انهن جي پيٽ ۾ ڍور بہ عالم ۽ علامہ هئا. پيو هن سبب تہ سنڌ سڄي پورڙن سان پريل هئي. ان ڪري چونڊ بہ اوکي هئي. ان کان سواءِ سنڌ ۾ فرعون ۽ ابوجهل بہ ملڻ مشڪل هئا جن جو پيغمبرن کڏ هئڻ لازمي هيو. نہ تہ پيغمبرن کي پٿر ڪير هڻي ها؟ سنڌي تہ ٿيا سباجهڙا، سڀ اڪيون پوري ايمان آڻڻ وارا. وري جي ڪو اهڙو نبي ٿيڻ جهڙو مائيءَ جو لال سنڌ ۾ پيدا پيو ها ۽ وٽس ڪو فرشتو وحي سهڙي ها تہ سندس ماشائي خطا ٿي وڃن ها ۽ سڄي عمر سئين نہ ٿئي ها. اسان کي پوليس واري ڏني ڊيڄڙو ٿو ٿئي تہ ملائڪ آئي تہ جيڪر مجذوب ٿي وڃون. پر جي ڪنهن سنڌيءَ کي سڌيءَ طور بشارت ملي ها تہ

هو مورڳو اعتبار ئي نہ ڪري ها. چوي ها تہ "ڇڏ يار اسان غريبن سان چرچا. ڪٿي مُنهن مريم جو ڪٿي الهيار." ان ڪري اهڙي آزمائش بہ اجائي هئي.

اهوئي فرق بنيادي هيو سنڌين ۽ ٻين قومن ۾. پنجاپين ڪي الله سائينءَ ڪڏهن پلجي بہ رسول ٺيڻ جي آڇ نہ ڪئي. تڏهن بہ هنن سدورن پنهنجا سوديشي پيغمبر ڪڙا ڪيا. ڇڻ تہ اليڪشن لاءِ اميدوار ٿي بيهاريائون! قاديانين تہ هڪ عدد ڪي هادي بہ ٻڌايو. پر پنجابي هندن تہ گرونانڪ کان گرو تيغ بهادر تائين ڏهاڪو کن اوتار لڳاتار ٺاهيا. سنڌي تہ اهڙا مت جا موڙها، جو رڳو قلندر بہ پاڻ مون ٺاهي نہ سگهيا. اهي بہ ٻاهران آيا. توڙي جو قلندر ٺيڻ ڪا فارسي تہ نہ هئي. فقط ڇير ٻڌي نچڻو هيو. اسان جو ڇڙو اجرڪ پائي وڏيون مڇون رکي سيٽيون وڄائڻ تي زور. اسان ڪڏهن غزا نہ ڪئي ۽ نہ تواريخ ساز ٿياسون. پيغمبرن ڪي تہ پٿر ڪڏهن بہ نہ هنياسين. پر نہ ڪڏهن ڪنهن قطب کي ڪاٺ وڌوسين ۽ نہ ڪنهن وليءَ کي ڪوٽ ڏيجيءَ تي چاڙهيوسون. اسان وٽ جو هڪ اڌ شهيد ٿيو. اها مڙسي بہ ٻاهرين ڪئي. سنڌي ٻارهوئي آئي وئي جي ٽهل ٽڪور ٽاندي ٽوپي ۽ مزمانيءَ ۾ مشغول. اسان پير فقير تہ ٺهيو پر چورن کي بہ پناه ڏيندا رهياسون. دنيا جي ڪنهن ٻئي ملڪ ۾ ڪو ڌاڪو مهيني اڌ کان وڌيڪ عرصو جنّاءُ ڪري نہ سگهندو آهي. اسان وٽ صدين ۽ پيڙهين تائين سندن سلسلا هلندا ٿا اچن.

چون ٿا تہ اسلام کان اڳ سنڌ جي رهاڪن کي ساڌ يا ساڌو سڏيو ويندو هيو. شايد سادگي اکر بہ ساڌ لفظ کانُ نڪتل صفت هجي. چو تہ سنڌين جي پورائي ۽ حضور شرمي اڄ ڪلهہ جي الاٽمينٽ نہ آهي پر صدين جي ميراث آهي. اسان جا ابا ڏاڏا جي اسان پاڻ اکين ڏٺا نهايت ابوجهہ ماڻهو هئا. ظاهر آهي تہ سندن وڏڙا بہ اهڙائي سچار ۽ سادڙا هوندا. سادو ٿي رهڻ اسان جي اباڻي ريت ۽ روايت آهي تڏهن تہ جي ڌاريا ماڻهو پنهنجي گهران رُسي نڪرندا هئا تہ بہ اسان وٽ اچي اسان تي حڪومت ڪندا ٿي رهيا. اها اسان جي تاريخ آهي. هيءَ ٻي ڳالهہ آهي تہ هاڻوڪي دور وارا البت ان روايت خلاف آهن. اڄ ڪلهہ اسان جا ڏسٽا وائسٽا مهاندا ميان منو سَڏائڻ خاطر پنهنجي عيبن جو لڪ لڪاءُ ڪرڻ ۾ مشغول ڏٺا ٿا وڃن. الاجي ڇو. خبر نہ آهي تہ ڪنهن جي اکين ۾ ڌوڙ وجهڻ ٿا گهرن؟ شايد ان غلط فهمي ۾ مبتلا آهن تہ سندن پرڪارن جي

ڪنهن کي پروڙ آهي ئي ڪانہ. جو هڪ غلط تاثر آهي، سنڌين کي پنهنجن توڙي پراون جا افعال برابر سجهن ٿا تہ هو کهڙا چڱا مڙس آهن. پر اندي کي اندو ۽ ڪوڙهئي کي ڪوڙهيو چوڻ سنڌين جو وڙ نہ آهي. هو چاڻن ٿا تہ انسان خطا جو گهر آهي. پوءِ ڪو ڪچو ڪونو تہ ڪو ڏهہ منزلو مڪان. صحيح سنڌيءَ جي تہ سڃاڻ ئي اها آهي تہ "جوئي آهي سوئي" سڏائي ۽ اهوئي ٿي رهي جو ئي هوآهي.

سنڌين جي سادگي ۽ سچائي واري روايت جو انوکو مثال هيو رئيس ڪريم بخش نظاماڻي. نہ فقط پاڻکي هڪ مثالي شخصيت طور پبلڪ آڏو پيش ڪرڻ کان پرهيز ڪيائين. پر اُتلندو پنهنجي ذاتي اوڻاين تان پردو کڻي کين سهيڙي سميٽي "ڪيئي ڪتاب" لکي پنهنجي خرچ تي ڇپائي پڌرو ڪيائين. وڏ وڏيرا ۽ ڪبيرا ڏوهہ گناهہ تہ ٺهيو پر جي عيب ثواب چار ديواريءَ جي انڌيري ۾ ڪيا هوائين، اهي بہ سڀ سڳي سوڌو ٻانگ ڏيئي چوندو ويو. چڻ منڪير نڪير واري آڏو پڇا ۾ سؤ چوهٽ واري زباني ٿي ڏنائين! ان وچور سان "مان" جي مومل واري ماڙي ڍاهيندي مون جهڙس ٻيو ڪونہ ڏٺو. جڏهن وڃڻ جي ويل آئي تہ سيني سان موڪلائي توڪلائي هوڪو ڏيندو هليو ويو. "يارو، چيو آکيو معاف ڪجو. اڄ سن ٻياسيءَ جي آهي آخري رات. ٻيلي اسان جي موڪلاڻي اٿوَ." سنڌ جي ويرانيءَ کي جس هجي جو ڪوڙ ۽ ملاوٽ واري دور ۾ بہ پئي گامون سچار پيدا ڪري!

رئيس ڪريم بخش نظاماڻي لاڙ جي شهر ماتلي جو زميندار هيو. وڏو رنگين مزاج ماڻهو هيو. ڳائڻ وڄائڻ جو شونقين، ڪچهرين جو ڪوڏيو ۽ مجلسي مڙس هيو. پنهنجي سر ڪٿي ڇڄي تہ هڪ قسم جو ميلو ملاکڙو بہ هيو. ننڍپڻ کان ئي فلم ۽ ڊرامہ جو شوق سر تي سوار ٿيس. ۱۹۲۸ع ڌاري بمبئي وڃي فلمي دنيا ۾ داخل ٿيو. جوانيءَ جا ويهارو سال ان جنون ۾ گهاريائين. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ ۱۹۴۸ع ۾ فلمي لائين ڇڏي ماتليءَ ۾ ڳوٺ اچي پنهنجو وڏيرڪو ورثو سنڀاليائين. اداڪاريءَ کي الوداع ڪندي بہ ذهني طور ايڪٽر ٿي رهيو. پنهنجي بقايا پوري زندگيءَ کي ڊرامائي انداز ڏنائين. جنهن ڊرامي جو هيرو توڙي ولين پاڻ ٿي رهيو. باقي سندس چوگرد ايڪسٽرا ڪردار هوا، ڊائلاگ هئا يا سينري هئي. پوءِ ڪڏهن ناٽڪي محفلون هيون تہ ڪڏهن جام ۽ طعام جون رنگ برنگي پارٽيون هيون. يا وري رقص سرود جا مجرا هئا!

"ڪيئي ڪتاب" جو عمر جي آخري حصي ۾ لکيائين، سو سندس زندگيءَ جي پروگرام وارو ٽائيم ٽيبل هيو. هن ڪتاب ۾ اهي سيئي منزلون وچور سان بيان ڪيون اٿس جي عمر جي هر موڙ تي طئي ڪيائين. پنهنجي حياتيءَ جي اسٽائيل تي فتوا ڏيندي ڇاڻائي ٿو ته "دولت جي فراواني، حسن پرستي، شرابن طهورا ۽ ثقافتي رنگ جي مجلسن ۽ محفلن مجذوب بڻائي پاڻ ۾ مدغم ڪري ڇڏيو." پر عجب اهو جو مئہ ۽ موسيقي، عشق ۽ محبت، محفلن ۽ صحبتن تي سندس رام ڪهاڻي پڄاڻي ٿيڻ بجاءِ اڃا اڳيرو رڙهي سندس ان انساني صلاحيتن کي چمڪائي روشن ڪري ٿي جي منجهس سمايل هيون. هي برابر آهي ته منجهس خود ثنائي ۽ سماجي لاغرضيءَ جهڙيون ڪمزوريون موجود هيون. جي پاڻ تسليم ڪيون اٿس. پر ساڳئي وقت منجهس غضب جي صاف گوئي ۽ حق گوئي به هئي، جا اخلاقي جرئت اسان ۾ اٿليپ آهي. جوانيءَ جا جشن ۽ شباب جا شغل اها عيش عشرت هر وڏيرو ۽ هر وڏو ماڻهو ٿو ڪري. اسين مسڪين به جيڪر وس ڪان چار پهر نه گهٽايون پر ڏن دولت نه هئڻ ڪري بيوس آهيون. پر پنهنجا پرڪار پڌرا ڪرڻ ۽ اهو به لکت ۾ ۽ وري ڪتاب ڇاپڻ! سو به ڦٽڪن واري زمانه ۾! هي وڏي همٿ ۽ جرئت جو ڪم آهي.

پاڻ کي سرخرو ڪرڻ واري طبعي لاڙي لاءِ رئيس تي الزام ڌرڻ بي انصافي ٿيندي ڇاڪاڻ ته اتاه لاهين چاڙهين ڪان سندس زندگيءَ جو گذر ٿيو هيو. ان مسافريءَ جي روشنيءَ ۾ سندس خود نمائي ۽ خودثنائي هڪ لازمي ڳالهه هئي. هڪ ته هو اداڪار هيو ۽ ائڪٽر جي ڪا پرائيويٽ يا خانگي زندگي ٿيندي ئي ڪانه آهي. شو بازي سندس اداڪاريءَ جو فن آهي. ان ڪان سواءِ رئيس وڏيرڪو ۽ سڪيلڊو ٻار ٿي پليو نپنو هيو. اڃان سمجهه جهڙو مس ٿيو ته ماءُ پيءُ وچ ۾ جهڳڙو شروع ٿيو جنهن آخر وڃي علحدگيءَ جي شڪل اختيار ڪئي. رئيس به ماءُ سان گڏ پيءُ جي ڇانوَ ڪان ٻاهر اچي ماماڻي ماحول ۾ آيو. سندس مامو خانه بدوش ۽ مرلي وڄائيندڙ جوڳي هيو. جنهن وٽ رهندي رئيس نه فقط چڙواڳ ۽ ڇيڪ ٿي رلندو رهيو پر جوئا ۽ هٽڙي هڻڻ جا هنر به پرايائين. پئسو نه هئڻ ڪري ڪجهه عرصي تائين محنت مزدوري ڪندو رهيو. جنهن مدت ۾ خاصا ڏک ڏاڪڙا به ڏنائين. ڪيس نه سمجهو ساٿي مليو سگهيا ۽ نه استاد. تعليم به اڌو ڳابري حاصل ڪيائين ۽ اها به چٽن

درجن تائين. نتيجي ۾ سندس طبع جو ارڏو ۽ لاپرواه ٿيڻ ڪا حيرت جي ڳالهه ته نه هئي. جڏهن پيءُ سان پرچاءُ ڪري دولت جو ڍڳي ٿيو ۽ زر بسيار ٿي ته پوءِ عشق ٺهه پهه ٿي ويو.

زندگي موج مستي ۽ مزي ۾ گهاريائين جا سندس خيال ۾ صحيح زندگي هئي. فڪر ۽ ڳڻتيءَ لاءِ نه هيس وقت نه واندڪائي ۽ نه سبب. ماضي توڙي مستقبل جي وهم گمان ۾ ته اهو پوي جنهن جي "حال" ۾ چاڙهو نه هجي، رئيس وٽ "حال" هيو ۽ اهو به وڏو خوشحال. اهڙو جو هر ڏينهن ۽ هر گهڙيءَ کي سالگره جي جشن جيان ملهائيندو رهيو. ننڍ لاءِ به چوندو هيو ته وقت کي اجايو زيان ڪرڻو آهي پر مجبوري آهي جو اڪيون ہوڻجي ٿيون وڃن. حيدرآباد وڃڻو هوندس ته موٽر ۾ باءِ روڊ وڃڻ بدران ٻيڙي سنبرائي ڦليلي جي وهڪري سان حيدرآباد اچي لنگر هڻندو. جي موٽر ۾ ہوٽ ہڏي ٿو وڃڻو پوي ۽ ٻيڙيءَ ۾ ساز سرود ۽ سنگت ساڻ ٿي هجي ۽ راسوڙا ڳائيندي سفر ٿو گذري. ڦليليءَ سان هونئن به دلي لڳاءُ هيس. پنهنجو گهر (ماءِ نيسٽ) يعني آڪيرو به ڦليليءَ جي هنج ۾ اڏيو هوائين، جتي سندس اوطاق هئي. جڏهن سندس واهيري جي ويل آئي ته پساهه به ان آکيري ۾ ڏنائين جتي هاڻ پاڻ به آرامي آهي.

راڳ رنگ سندس رڳ رڳ ۾ سمايل هيو. خاص طور لوڪ راڳ، توڙي جو ڪلاسيڪي موسيقيءَ جي به ڄاڻ هئس. پاڻ به ڳائيندو هيو. ٻي سرو نه هيو پر آلاپ ٻاڙو هيس. جي ڳائڻ تي پيٽ گذران هجيس ها ته بک مري ها. سازن جي سرتار ۽ ناچ جو ڄاڻو ۽ ماهر هيو. جڏهن بدن ياري ٿي ويس ته پوءِ "دفلي" کڻي فقط جهمر وارا هٿ ڪٽندو هيو. دفلي سدائين ساڻ هوندي هيس. محفل ڪنهن جي به هجي راڳ ڪوئي به ڳائي، پر رئيس کي ريچڪ پيو ته ڪڏي ڪاهي پوندو ميدان ۾. پوءِ ڪنهن کي وٽي نه وٽي، پاڻ نچندو ۽ ڳائيندو رهندو. سندس اهڙي هوڙيائيءَ تي اڪثر دوست خفي به ٿيندا هئا. پنهنجي ڪتاب ۾ اهڙو اشارو ڪندي ڄاڻائي ٿو ته "منهنجي اها پراڻي عادت آهي ته هميشه ٻين جي رنگ ۾ پنگ ٻڌجي ٽپي پوندو هيس . . . . آءُ ٻي خوديءَ ۾ اچي نچندو ڳائيندو وڄائيندو رهندو آهيان. پوءِ ڪي محبت خاطر تعريف

ڪندا آهن. مگر آءُ ان لاءِ قصوروار نہ آهيان. ڇاڪاڻ تہ ضدي جذباتي ۽ خود سرا هئڻ ڪري ڪنهن جي بہ راءِ يا اختلاف راءِ جو ڪڏهن خيال نہ ڪندو آهيان. پوءِ اهي سچڻ سائي چو نہ هجن. هاڻي طبع ايتري پختہ ٿي چڪي آهي جنهن ڪي نہ ٽوڙي ٿو سگهجي ۽ نہ موڙي. وري الله جا احسان آهن جو لاڏ ڪڏڻ وارا بہ موجود آهن."

سونهن ڪنهن ڪي نہ وڻندي هوندي. پر رئيس لاءِ هر حسن پوڄا پاٺ ۽ پرستش لائق هيو. سهڻين صورتن تي اکيون سيکڻ يا سوپيا جي ساراهہ ۾ سرڪيون پرڻ سندس مجازي عشق هيو. سندس راءِ مطابق جسماني هوَس بہ ايتري جائز ۽ لازمي هئي جيتري دولت جي چوس، سياست جو لڳاءُ يا ثقافت جي الفت. سڀ کان سلوڻي گفتگو هوندي هيس عشق محبت جي شعر شاعريءَ واري. نامور شاعرن جي صحبت ۽ سنگت ۾ گهڻو ڪجهہ پرايو هئائين. هڪ وار شعر ۾ شروع ٿيو تہ پوءِ ٻڪر وال جي وڏڦڙي مينهن جيان جيسين گوڏي ٻوڙ نہ ڪري تہ بس نہ ڪندو. پر سندس ڪمال هيو پنهنجي پچار ۾ جڏهن پري پرستانن جو ذڪر خير ڇيڙيندو هو. پنهنجي ذاتي اعمال کي يادگيريءَ جي گمناميءَ کان گهلي ٻاهر اسٽيج تي آڻي ڪڙو ڪندو هيو. جيئن ڪو ڌاڪو پنهنجي چوري يا ڌاڙي واري مال مڏي بنان پونگي وٺڻ جي مالڪن کي موٽائي ڏئي ۽ توبهہ تائب بہ نہ ٿئي.

پنهنجي جنم پتريءَ گڏ رئيس، پنهنجي ايامڪاريءَ ۾جي مشاهدا ڏنا، جن شخصيتن سان لهہ وچڙ ۾ آيو يا جن شهرن کان گذر ٿيس تن جو بہ پيرائتو ۽ سربستو احوال رڪارڊ ڪيو اٿائين. جا هڪ وڏي تاريخي خدمت آهي. سندس ياداشت بہ نهايت پختي هئي. ويهہ سال اڳ ماتليءَ ۾ جا موالين جي مجلس ڪوٺائي هئاسين. ان ميلي تي جي پيگ پاڻيءَ جو ٻاٽليون، ڀنگ جا ڪونڊا، جمنيون، چرس جون سلفيون يا نسوار جون دٻليون استعمال ٿيون هيون تن جا انگ اکر بہ ڇاڻايا اٿائين. شخصيتن جا خاڪا ڇٽيندي سندن طبع جا اتار چڙهاءُ، سياسي اٽڪلون ۽ مصلحتون بہ ايمانداريءَ سان بيان ڪيون اٿائين. پنهنجي لاڪ لاهيندي يا يارن جي ساک ڪندي، ڪن شاهي ٽڙن جا ڇوڏا لاهڻ ۾ بہ ڪا ڪس ڪسر نہ

ڪئي اٿائين. جيئرن تي جرح تہ مباح هئي، البت مرحومن تي ميار مناسب نہ هئي. پر هاڻ تہ پاڻ بہ وڃي وڻن پهتو آهي. ٿي سگهي ٿو تہ ڪنهن تي چوه چنبڻ سندس نيت ئي نہ هجي. پر مدهوشيءَ ۾ پورس جي هاٿيءَ جيان پنهنجن کي لتاڙي ويو هجي. چاڪاڻ تہ رئيس ذاتي طور تي هڪ محبتي ماڻهو هيو. منجهس ڪيئي اوڻايون پوڻايون هيون. پر ڪنهن جي چاڙي ٻجهي دل ڏکوئڻ تہ ڇڏ پر ڪک کي بہ رنجائڻ جي عادت منجهس مور نہ هئي.

ڪجھ عرصو اڳ سائين حسام الدين شاہ جي فوتيءَ جو ٻڌي، ناچاق هوندي بہ پاڻ ڪٺائي اچي تڏي تي ڪراچيءَ پهتو. سائينءَ سان سندس ڪيتري سڪ محبت هئي اهو اظهار سندس اکين زار زار ۽ بار بار ٿي ڪيو. ٻيلي روئڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. خاص طور وڏي عمر ۾. جڏهن ڳوڙهن جي ڪوتائي ٻڙي ٿي بچي. ننڍي ۽ وڏي راشدي صاحبن سان افسوس ۽ عذر خواهي ڪيائين. پوءِ مون کي پاسيرو وٺي ڏسي سرڪندي اچي ويجهڙو ويٺو. سس پس ڪندي چيائين تہ ادا هي ڪهڙو قهر ٿيو. پير سائين کي جي مڪليءَ ۾ دفن بہ ٿيڻو هيو تہ هڪ مولويءَ جي پيرانديءَ ڪان چو؟ پير سائين جي ملن مولوين سان تہ پوت ڪانہ هئي. گهٽ ۾ گهٽ ڪجھ ڳالهيون تہ اهڙيون ڪندو هيو. مون کيس ٻڌايو تہ شيخ السند جي بہ قبر اتي ئي هئي ان لاءِ وصيت ڪئي هئائين. چي، عقيدي مطابق ماڻهن جا رخ رواج بہ عجيب هوندا آهن. ڪن کي پنهنجي ايمان ۾ شڪ هوندو آهي. ڪن کي سفارش يا بخشش جي لوڙ هوندي آهي. پر سوال هي آهي تہ جن سان جٿري پت برادري نہ هجي تہ مٿي پڇاڻان انهن جي پيرانديءَ تائين پهچڻ عجيب ٿي لڳو.*

فوت ٿيڻ کان اٽڪل مهينو ڏيڍ اڳ ساڻس ڪراچيءَ ۾ ملاقات ٿي. پاڻ پير پري آفيس ۾ اچي مليو. آءٌ هميشہ ساڻس نوڙي ملندو هيس. منهنجي پيءُ جو نالي پائي هيو. ڪجھ اسان ٻنهي جا افعال بہ هڪ جهڙا رهيا هئا. مون هٿ ٻڌي رات جي مانيءَ لاءِ عرض ڪيو. ڪلي ويٺو. چيائين تہ رات جي ماني جام انور عليءَ وٽ آهي ۽ آءٌ سندس پاران اوهان کي بہ دعوت ڏيڻ آيو آهيان. سومهڻي ڌاري رئيس سان ڪچهري ٿي. ست اٺ ڄڻا هيا بہ چاتل سچاتل ۽ ادبي مذاق وارا دوست شامل هئا. اڌ رات تائين پاڻ ۾ محبت ونڊيسون. رئيس اسان سيني کان عمر ۾ سرس هيو. پر الله چاڻي تہ مڙني ۾ جوان سال ڳيرو ٿي ڏٺو. نغاري جيان وڄندو

رهيو. پوءِ ڪڏهن ڊرامن جا پارٽ هئا تہ ڪڏهن شعر ۽ شاعري هئي.
وڻني سوچيم تہ جي ۷۵ سالن ۾ رئيس جو اهو رونشو هيو تہ چاليهہ سال اڳ ڇا هوندو. سندس زندگي هئي يا طوفان؟ اڌ رات پڇاڙان رخصتي ٿي. پر رئيس جي مرضي مور نہ هئي. ڇي رات اڃان بالغ مس ٿي آهي. اسان کي اها ڪل تہ ڪانہ هئي تہ رئيس ۽ جام صاحب سان اسان سيني جي اها آخرين مجلس ۽ موڪلاڻي هئي. انسان ڪهڙو نہ بي خبر بندو آهي.

رئيس مرحوم انيڪ خوبين جو صاحب هيو. هميشه پنهنجي حال ۾ مست الست رهيو. جو ڪجهہ بہ ڪيائين تہ ڇاتي ٺوڪي ۽ پڙهو ڏيئي پوءِ. پهريون سنڌي هيو جنهن فلم لائين اختيار ڪئي. جا فلم تيار ڪيائين تہ اها بہ "ايڪتا" انساني اتحاد ۽ ميل ميلاپ خاطر. فلمي زندگيءَ ۾ ناماچارڪيڊي وري اچي سنڌ جا وڻ وسايائين. پنهنجي قليلي واري آڪيري ۾ وڻني راڳ ويراڳ جي رهاڻ ۾ روح ريجهائيندو رهيو. ثقافتي فنڪارن کان وٺندي علم ادب جي صاحبن تائين صحبتون رهيس. سياست جي شغل ۾، ۽ خاڪسار تحريڪ ۾ بہ بهرو ورتائين. سنڌ جي مشهور معروف هستين سان دوستيءَ جو دم هيس. سن جي سيد وٽ سندس سالگره تي ڳاٽا وٺي وڃي ڇيچ وجهندو هيو. هڪ دفعي اهڙي موقعي تي جڏهن رئيس ڳاٽن مٿان ڏهين رپين جا نوٽ ٿي گهوريا تہ سيد پري کان هڪل ڪري منع ڪئي تہ رئيس اسان وٽ اهو رواج نہ آهي. جواب ۾ چيائين تہ "قبلا اوهين ڀلي پنهنجي رواج تي قائم رهو. پر اسان پنهنجي ريت ۽ روايت تي رهنداسين." سدائين پنهنجي روايت تي اڏول بيٺو رهيو.

ڊاڪٽر ڊرئگو

ويجهڙائي ۾ سکر براج جو پنجاهه ساله جشن ڏاڍي ڌام ڌوم سان ملهايو ويو جنهن ۾ ديس پرديس جي سيٽن ۽ سڄڻن دل و جان سان ڀرپور ڀهرو ورتو. براج جي ١٩٣٢ع ۾ شروعاتي اڏاوت کان پوءِ، هلنڊ صديءَ ۾، شايد هي پهريون ڀيرو هيو جو ملڪي ماڻهن کي پنهنجي وسريل سنڌوءَ جي سرت ۽ سمڪ پيئي ۽ ساڃهه آئي. لک لائق انجنيئر ڏهر صاحب جا، جنهن سونهري جشن ملهائڻ لاءِ سٽ سٽي، سڪ سان سانباهو ڪيو ۽ قرب جي ڪوٽ ڏيئي ميلو مچايو ۽ مهراڻ کي مهت ڏيئي سنڌس ڳڻ ڳائي اسان سيني جو منهن مٺي ڪيو. ڪهڙو نه چڱو ٿئي جو اسين ساڳي ريت، پنهنجي انهن سيني حال پائي حمائتين جو قدر ڪيون ۽ سندن ٿورا مڃيون، جن ماڻهن، سنڌوءَ جيان هزارها ميل جهاڳي پاهران اچي، نه فقط اسان سان پال پلايا ۽ وڙ ڪيا، پر جي اڃان سوڌو اسان جي ڏک سک ۾ برابر جا سائي آهن. خاص طور اهڙا آديسي جن اسان وٽ ۽ اسان جي اڱڻ اچي اسان جي زخمن ۽ ڦٽن جي ملم پٽي ڪئي ۽ اسان جي دکي دل جي دوا دارونءَ ڳڌ آيل ۽ آئت ڏيئي اسان جي مسيحائي ڪئي.

اهڙن انسان دوست، خدا جي بندن ۾ هڪ آهي ڊاڪٽر ڊرئگو، جو ڪافي زماني کان سنڌ جي عام ٿري ماڻهن جي سماجي ڀلائي ۽ صحت سنوار ۾ رڌل آهي. ايندڙ سال جڏهن ڊاڪٽر ڊرئگو پنهنجي پنجهتر سال عمر ۾ پير پائيندو ته لاڙ ۾، سندس لڳاتار انسان خدمت جا پنجاهه سال پورا ٿيندا. مرڻ کان پوءِ ته اسين پنهنجي هر مهربان مٺان سندس خدمتن بدلي جو تاج محل اڏيندا آهيون اهو ته ظاهر آهي. پوءِ ڇو نه، اهڙي موقعي تي، اسين پنهنجي هن محسن مسيح جي جيئري، سندس "سونهري جشن" ملهائڻ جو فخر حاصل ڪريون ۽ اهڙي مانائتي ريت پنهنجي دلي شڪر ڳذاريءَ جي هڪ روايت قائم ڪريون؟

ڊاڪٽر ڊرئگو، گوئا (پارت) جي خوبصورت شهر "انجيرا" جو

رهاڪو ۽ ڪئٿولڪ ڪرستان آهي. ڊاڪٽري پيشو اختيار ڪرڻ کان پوءِ "دين ڌرم" جي تنگ تِپن ۽ تعلقن کان ٻاهر رڙهي اچي عالمي انسانيت جي اٿاهه حلقي ۾ داخل ٿيو. اڄ کان اٽونجاهه سال اڳ، ١٩٣٣ع ۾ ڊاڪٽري پاس ڪري، ميرپورخاص ۾ پنهنجي مامي، "سرجن راڊرڪس" وٽ روزگار سانگي سان اچي سهڙيو. سندس مامو، ١٩٣٦ع ۾، سنڌ جي بمبئي کان الڳ صوبي ٿيڻ ڪري، پنيان قرض چڏي، واپس لڏي پلاٽي وطن روانو ٿي ويو. ڊاڪٽر ڊرئگو، جنهن ان وچ ۾ اسپتال ۾ نوڪري شروع ڪئي هئي. سو هڪ الله ڪري ۽ هن ساٿيهه ڪي وطن بڻائي ميرپورخاص ۾ ويهي رهيو. ڪيس هڪ سني ۽ هڏ ڏوڪي ڊاڪٽر هئڻ ڪري، ڪيترن هنڌان سٺين نوڪرين جي آڇ ٿي، پر ڊاڪٽر کي پئسي جي لالچ ڪڏهن به نه گهيتاري سگهي ۽ نه ڏتاري. هو چند سکن جي چمڪي تي انهن ماروئڙن کان الڳ ٿيڻ لاءِ هرگز تيار نه ٿيو، جن ڪيس پنهنجي جيءُ ۾ جايون ڏنيون هيون. شهري ماڻهن جي شناسائي ته هونئن به ڪنهن مطلب ۽ مقصد خاطر هوندي آهي، پر ٿر ۽ برجا واهڻائي، ڪولهي، ڀيل ۽ واگهري، جي سچي دل سان سندس شيدائي هئا، تن کي ڊاڪٽر ڪئن ٿي ڇڏي سگهيو؟

سندس اڻٿڪ ۽ لڳاتار ڪوششن جي نتيجي ۾ هن وقت ميرپورخاص ۾ درجن جي لڳ ڀڳ اسپتالون قائم ٿيل آهن. انهن ادارن ۾ عام اسپتالن کان الڳ ٻيا ڪيترا صحت گهر شامل آهن جئن ته ٻارن لاءِ "پوليو" مرڪز، ڪوڙهه لاءِ مرڪز، "موتاج" ٻارن لاءِ تربيتي مرڪز، مائن ۽ ٻارن جي پرگهور لاءِ سينٽر، ۽ سلهه گهر. سماجي ۽ ثقافتي مرڪز انهن کان جدا آهن، جئن ته يتيم خانه، پاڙيسرين لاءِ صحت گهر، "لوڪ ادب" ڪلب ۽ لئبرريون. چوندِ شهرين کي "سماجي ڀلائي" لاءِ آماده ڪرڻ لاءِ "روٽري ڪلب" قائم ٿيل آهي، جتي تجارت ۽ ٻين ڌنڌن وارا ماڻهو پاڻ ۾ گڏجي انساني بهبودگيءَ بابت سوچ ويچار ۽ عمل ڪن ٿا. روٽري ڪلب جنهن جون ڪافي شاخون ڦهليل آهن، تنهنجو گورنر پاڻ آهي جو "عالمي سطح" تي مقرر ڪيو ويندو آهي. هن ڪلب سهاري، گلن ۽ ڦلن جي نمائش ۽ انساني سهائتا لاءِ چنده گڏ ڪرڻ ۽ غريب مسڪينن کي مدد ڪرڻ وارا ادارا قائم ڪرڻ سرفهرست آهن. جڏهن ڊاڪٽر ڊرئگو جي خدمتن جو پڙاڏو ٿرپارڪر ۽ سنڌ صوبي جي سرحدن کان پريرو ٻڌڻ ۾ آيو ته پاپائي روم ڪيس اٽليءَ ۾ گهرائي "سر" جو خطاب ڏنو. "سر"

جو هي خطاب انهن نڙڪو لقبن ڪان گهڻو مختلف ۽ متپرو آهي جي اسان جي وڏيرن ڪي سندن چاپلوسي خوشامند ۽ پنهنجي ملڪ سان دغا دولاب بدلي ۾ عطا ڪيا ويندا هئا. ڪجهه سال اڳ ڊاڪٽر ڊرئگو ڪي آمريڪا گهرائي، اتي جي سماجي جماعتن پاران سندس آذرياءُ ۽ آجيان ڪئي ويئي ۽ سندس انسان دوستيءَ ڪي هڪ مثالي خدمت سڏيو ويو.

انساني دک درد هلڪو ڪرڻ لاءِ دائمي ڪونا قائم ڪرڻ ڪان سواءِ ڊاڪٽر ڊرئگو جي وڏي ۾ وڏي خدمت آهي "پاڻ جهڙا هڏ ڏوڪي ورڪر تيار ڪرڻ". ادارا ۽ جماعتون ته پلڪ پهر ۾ اُپري سگهن ٿيون. پر جيستائين انسانيت جو درد ۽ درد جي دور ڪرڻ واري صلاحيت رکندڙ ماڻهو موجود نه آهن ته پوءِ سموري ڪوشش ۽ سيڙپ بيسود ثابت ٿئي ٿي. هڪڙا اهڙا به انسان هوندا آهن جي برپٽن ۾ باغ باغيچا ۽ محل ماڙيون اڏي جڏهن پاڻ لڏي ويندا آهن ته وري سندن تڏي اهائي سج ۽ ويراني وڪوڙي ويندي آهي جهڙي اڳ هئي. سنڌ ۾ اهڙا ڪيئي "دودو ڏوڙ ۽ چنيسر چائي" ٿي گذريا آهن. جن آئي رتو چاڻ ٿي ۽ وئي خاڪ اڏائي. اهي ماڻهو ٽر واري برسات جي وسڪارن جيان آهن جي وسن ته ٽر نه ته بر ئي بر. اسان وٽ سنڌ ۾ ڪيئي حاذق حڪيم هئا. جن وٽ نادر نسخه هئا، ڪيترا استاد ڪاريگر هئا جن جي فن جي ملڪان ملڪ هاڪ هئي. پر اهي سڀ سامان ساڻ ڪڇ ۾ ڪٽي وڃي قبر ۾ آرامي ٿيا پر فيض ڪنهن ڪي به نه ڏنائون. جنهن وٽ نانگ جي ڏنگ جو لاثاني علاج هيو ۽ فقط دوا پهچڻ جي دير هئي ته ان سائينءَ جي سنوارئي پنهنجي پٽ ڪي به ان حڪمت عمليءَ ڪان نراس ڪري مري ويو. ڊاڪٽر ڊرئگو اسان جي اهڙين روايتن جي ابتڙ، ڪيئي ماڻهو پنهنجي همراهيءَ ۾ آڻي ڪين تربيت ڏيئي اهڙي لائين تي لڳايو آهي جو نه ڪين لالچ جي لهس لڳڻ جو ڪو انديشو آهي ۽ نه سندن اخلاقي پٽڙيءَ تان ٿڙڪڻ جو ڪو خطرو.

هن ۾ ڪو شڪ نه آهي ته دنيا ۾ سڀ ڪان اتم پورهيو آهي ڪيتي. ڇاڪاڻ ته هاري راتيان ڏينهن نانگ لتاڙي پوک پچائي انسانيت جي تباخ پيٽ جي پالنا ۽ سندس اوگهڙ ڪي ڍڪائي ٿو. هيءَ ٻي ڳالهه آهي اسان اهڙي پورهيت ڪي انگ اگهاڙي ۽ بکئي پيٽ رکي پنهنجي آبائي ڦرمار واري روايت ڪي زنده رکندا ٿا رهون. پر خدمت خلق جي سطح تي سڀ ڪان اول ۽ افضل پيشو آهي ڊاڪٽر جو. هي برابر آهي ته

ڊاڪٽر ڪنهن کي نہ زندگي بخشي ٿو سگهي ۽ نہ عمر وڌائي ٿو ڏئي. پر انسان جي درد کي دفعي ضرور ٿو ڪري سگهي. جنهن ڏس ۾ هڪ رواجي ڏند جي سور لاهڻ واري احسان جو عيوضو بہ ڪو انسان چڪائي نہ ٿو سگهي. جڏهن وري اهو ڊاڪٽر پنهنجي لوڀ لالچ ۽ شخصي آسائش کي ترڪ ڪري ايمانداريءَ سان "انساني خدمت" کي پنهنجو مول مقصد بڻائي ٿو تہ پوءِ سندس درجو وڃيو ولين ۽ قطبن جي قطار ۾ بيهي. هونئن تہ زندگيءَ ۽ موت جي پورٽ فوليي ۾ الله ڪنهن کي بہ شريڪ ۽ شامل نہ ٿو ڪري، سواءِ شفا جي. شفا پڻ الله جي ذات آهي ۽ جو بہ ان ذات کي ڏوڪٽن تي وڪرو ڪندو تہ پوءِ نہ اُهو ان ذات جي مالڪ ٿيڻ جي لائق آهي ۽ نہ ڪڏهن ٿي رهندو. پر اهي ڊاڪٽر جي وڏيون رقمون اڳاڙڻ ۾ پنهنجا هٿ ميرا نہ ٿا ڪن تہ سندن هٿ ۾ "هٿ شفا" سونپي وڃي ٿي ۽ ستين ڦڪين کي فرق ڪرڻ جو امر الاهي جاري ٿئي ٿو. اها رعايت هر ان ويج طبيب ۽ ڊاڪٽر لاءِ عام جام ڪليل آهي جو مريض جي نبض کي ڏسي ۽ چڪاسي ٿو ۽ نہ سندس کيسي کي.

ڊاڪٽر ڊرئگو جي اسپتالون، سماجي ۽ ثقافتي مرڪز قائم ڪيا، اهي نہ راتو رات جادوءَ جي زور تي ٺهيا ۽ نہ وري سندن تعمير ڪنهن الادين واري ڏيئي جي جنن طرفان ڪئي ويئي. ڪيتري ڏسٽن وائسٽن کي غلط فهمي بہ پيدا ٿي. خاص ڪري سرڪاري ڪامورن تہ سندس رٿن ۾ روڙا اٽڪائڻ جي ڪافي ڪوشش بہ ڪئي. هونئن بہ هر ضلع خواه ڊويزن جو حاڪم هر ان ڪارج جي مخالفت ڪندو آهي جنهن ۾ سندن بجاءِ ٻين جي نيڪ نامي ٿئي. اهڙا عملدار مينهن وساڙن ۽ موسمي تڏن جيان ايندا ۽ گمناميءَ ۾ غرق ٿيندا رهيا. ڊاڪٽر ڊرئگو ڪڏهن پلجي بہ ناموس ۽ ناماچار جي پٺ نہ ورتي ۽ نہ ڪڏهن پنهنجي پذيرائي لاءِ لاف هڻي. هن پنهنجو رت ست، جسم ۽ روح بيمارن جي صحت ۽ سنوار ۾ سيڙايو. ماڻهن کي اها ڄاڻ ئي نہ هئي تہ ڪيس ائين ڪندي ڪيتري نہ دلي راحت ۽ روحاني آسيس حاصل ٿي هئي. مريضن وٽ ڊاڪٽر کي ڏيڻ لاءِ فقط ٻہ چيزون هيون: هڪ پئسا ۽ ٻيو شڪرانو بجا آڻڻ. ڊاڪٽر ٻئي نمبر واري عيوضي کي اڪيون ٻوٽي قبول ٿي ڪيو. گذريل هفتي جڏهن شام ڏاري آءٌ سندسن قدم چمڻ لاءِ ميرپور پهتس تہ حسب دستور هو پنهنجي رفيقن گڏ بيمار ۽ لاچار ماڻهن جي دڪ ونڊڻ ۽ دوا درمل ڪرڻ ۾ مشغول هيو ۽ رات جي ڏهين بجي تائين اسپتال ۾

رهيو. ٧٥ سال عمر جو ماڻهو، اُپي پير ڪلاڪن جا ڪلاڪ ۽ لڳاتار مريضن جي چڪاس ۽ علاج ۾ ٻيٺو رهي اها پڻ هڪ عبادت آهي ۽ نه ڏنڌو. ڊاڪٽر ڊرنگو جي هڪ ٻئي رفيق ڊاڪٽر گفتگو ڪندي ڄاڻايو ته ڪجهه ڏينهن اڳ اڌ رات ڌاري هڪ مريض سندس گهر جو ڪڙو کڙڪايو. ٻاهر اچي ڊاڪٽر ڪيس ميا ر ڏني ته پائو دوا وٺڻ جو ڪو وقت ٿيندو آهي ۽ هيءَ مهل ته آرام جي آهي. مريض چيو ته "سائين اوهان جو وات گلاب. پر اوهان ڇتن ڪتن کي ٻه ڪجهه سمجهائي ڇڏيو ته ٻيگاهه وقت واٺهڙن کي نه ڏاڙهين ۽ نه چڪ پائن، ڇاڪاڻ جو ان وقت ڊاڪٽر آرام ۾ هوندا آهن."

اسپتالون ۽ صحت جا مرڪز ته هر شهر ۾ موجود آهن پر فرق آهي فقط مريض جي سنڀال، صحيح علاج ۽ ڊاڪٽر جي فيءَ جو. ننڍن شهرن ۾ اسپتالون آهن پر دوا ندارد. ڊاڪٽرن جي پائيچاري ۾ دوائن جا دڪان شهر ۾ ڪليل آهن. اهي اسپتالون سرڪار تي بدنما داغ آهن ۽ خزانه جي ڏيواله هئڻ جو ثبوت. سول اسپتالن ۾ غريب مريضن کي دوا بجاءِ پاڻي پڙهي پياريو ٿو وڃي. وڏيون اسپتالون آهن وڏن ماڻهن جي مرڻ جا ٺڪاڻه. جتي سندس ناڻي جي حصه رسيءَ کان پوءِ لاش وارثن حواله ڪيو ٿو وڃي ۽ وارثن جون ٻه ڊاڪٽر جيان فوتيءَ جي ٻئنڪ ٻئلنس ۾ اکيون ڪتل هونديون آهن. اڳ مرڻ وقت مُلو اچي "ياسين" پڙهندو هيو. هاڻي ڊاڪٽر "يا قُبان" جو وظيفو ورد ڪندا ٿا رهن. پنج ئي آگريون برابر نه آهن پر ڳالهه آهي اڪثريت جي. ڊاڪٽر ڊرنگو کان پڇيم ته آخر اسان جي ديسي ڊاڪٽرن تي ٻه ڪڏهن انسانيت جو پاڻي چڙهندو يا سندن سنوار لاءِ ڪو مهدي يا هادي الڳ پيدا ٿيندو؟ ڊاڪٽر ڪلي چيو ته اسان جون ذهني صلاحيتون هر وقت اسان کي پنهنجن بدنصيب پائرن، محنتي مزدورن ۽ غريبن جي مدد لاءِ للڪاري رهيون آهن. پر شرط هي آهي ته اسان جو ضمير بيدار ٻه آهي يا نه؟ ٻي حالت ۾ اندر جو آواز ٻڌي نه سگهنداسون. اسين پنهنجي زندگي فقط پنهنجي ذهن ۽ ضمير مطابق سڦلي بسر ڪري ٿا سگهون. اوهين دعا ڪريو ته اسان جي ڊاڪٽرن جي اندر وارو "سول سرجن" شل سجاڳ ٿئي!"

"مون کي ته پنهنجي چوگرد مفلسي ۽ مرض جي شڪار ٿيل ترين کي ڏسي هڪ قسم جو دل ۾ ڏک ۽ سور اُڀرندو آهي. مون کي جسماني ۽ روحاني صدمو پڻ رسندو آهي. آءٌ سدائين سوچيندو آهيان ته مون کي

جڳ جو مالڪ ايتري توفيق ۽ وصيعت بخشي تہ آءُ انهن فاقہ ڪش مرد ۽ عورتن جي سنوار ڪري سندن حياتين کي بهتر بڻايان. خاص طور بيڪس ۽ بيواه مائن ۽ ڀينرن کي ڏسي روزمره مون کي پنهنجو واعدو نئين سر سان دل تي تري ايندو آهي تہ آءُ پنهنجي سموري حياتي پنهنجو دماغ، رت ۽ وت ٻئي ڪنهن رخ ۾ ضايع ڪرڻ بجاءِ، الله جي ڏتڙيل ۽ ڏکويل مخلوق جي ڏک ۽ ڏهاڳ ڏور ڪرڻ ۾ صرف ڪندس."

الله جي مهربانيءَ سان اسان جي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڊاڪٽر ڊرئگو جهڙا رحمت جا فرشتا ٿورا يا گهڻا آهن ضرور. پوءِ آهن اٽي ۾ لوڻ برابر، جي ماڻ ميٽ ۾، سواءِ ڪنهن شهرت ۽ شور غل ڪرڻ جي، اسان جي ديس جي دکي ماڻهن لاءِ اهو ڪجهہ ڪندا ٿا رهن جو نہ ڪا فوج، نہ ڪا سياسي پارٽي، نہ ڪو ملڪ جو گورنر يا ڪو صدر ڪري سگهي ٿو. اهوئي ڪارڻ آهي جو اڄ سوڌو اسان جو ستايل ۽ ڏکويل ماڻهو پيو پساه کڻي ۽ جيئي. اهي الله جا نيڪ ٻانها پنهنجن جاکوڙن ڪيڻ ۽ ڏاڪڙن سهڻ سان انسانيت جي زخمن ۽ دکن جو، دارون ۽ ملم پٽي ٿي انسان ۽ الله اوڏو اچي سندن خوشنودي حاصل ڪن ٿا.

ڊاڪٽر ڊرئگو پنهنجي پنجاه سال زندگي مرض ۽ موت جي مقابلي ۾ وس ڪندي گذاري آهي. ان سان گڏ سماجي ڀلائيءَ جي دائري ۾ ڪم ڪرڻ جو ڳوڙهو تجربو بہ پرايو اٿس. خاص طور ٻهراڙين ۾ ڳوٺاڻن سان لهہ وچڙ ۾ رکڻ جو. سندس آزمودي ڪان فائدو وٺڻ خاطر سائس سنڌ جي ڳوٺن جي سنوار ۽ سڌار جو ذڪر ڪندي هي سوال ور ور ڪري پڇندو رهيس تہ جيڪڏهن ڪي دلي درد رکندڙ ماڻهو ان ڏس ۾ ڪجهہ ڪرڻ چاهين تہ ڪين ڇا ڪرڻ جڳائي؟ ڊاڪٽر ڄاڻايو تہ اسان جي مان شان ۽ عزت ڀري زندگي تڏهن سڏبي جڏهن اسين پنهنجن لکها ڳوٺاڻن جي "حياتي بهتر" بڻائينداسين. ان ڪارڻ اسان کي ٻهراڙين ۾ سماجي ڀلائي وارو تحرڪ هلائڻ بلڪل ضروري آهي. شروعات ۾ اسان کي هر واهڻ ۽ هر ڳوٺ خواه شهر ۾ سماجي ڀلائي جي تحريڪ لاءِ چئن يا پنجن ورڪرن جا جٿا "سنگت" جي بنياد تي قائم ڪرڻا پوندا. اهڙي سنگت جو پايو طبع يا ذنڌي جي هڪ جهڙائي تي نہ پر هن اصول تي رکڻو پوندو تہ اسان کي گڏجي ڳوٺ يا شهر جي سڌار ۽ سنوار لاءِ ڪم ڪرڻو آهي. ان سنگت لاءِ هي شرط ضروري آهي تہ هڪ ٻئي سان حسد يا ضد بجاءِ ڀائپي ۽ ڀائيچاري وارو ورتاءُ هلڻو آهي. مول مقصد ٿيندو عام

ماڻهوءَ جي زندگي بهتر بڻائڻ لاءِ جنگ جوٽڻ، پوءِ ڪيتري به قرباني ڇو نه ڏيڻي پوي. اهڙا جتا هر هنڌ ترتيب ڏيئي پهريون پنهنجي شخصي سنوار ڪرڻي پوندي جيئن هر ورڪر پنهنجي اوڻاين ۽ ڪمزورين کي دور ڪري پاڻ کي ثقافت ۽ تهذيب جي اوچي منزل جي لائق ثابت ڪري. پوءِ ٻين جي ڀلائي لاءِ هٿ پير هڻڻ گهرجن.

انهن جتن لاءِ پهريون قدم ٿيندو صفائيءَ لاءِ ڀهراڙيءَ ۾ تحريڪ هلائڻ. ننڍين ٻارن کان وٺي وڏن تائين ڪين هي احساس ڏيارڻو آهي ته "سنڌين جو بدترين دشمن آهي گندگي." مرض جمي وڌي ۽ رهي ٿو گند ۾. عزت ۽ آزادي ٻيئي صفائيءَ جون سڳيون ڀينرون آهن. چڱي حڪومت اها جا ماڻهن کي پيئڻ لاءِ صاف پاڻي ۽ اونده ترڻ لاءِ روشني پهچائي. ڳوٺاڻن جا اصلي دشمن آهن ٻي غربت ۽ مرض. ڳوٺن جي گهرن ۽ گهٽين کي چتائي ته ڏسو. ڪين هي ٻڌائڻو پوندو ته هو گند کي ڏسڻ لاءِ اکيون ۽ بدبوءِ لاءِ نڪ کي استعمال ڪن. هر گهٽي ۲۴ ڪلاڪن ۾ هڪ دفعو ضرور صاف رکڻي پوندي. هرهڪ کي هٿ ۾ ٻهاروڪٽو آهي. مٽيءَ تي چٽڪار ڪرڻو پوندو. گند کي ساڙڻو پوندو. اهڙي طرح ڳوٺاڻن کي صفائي جو مذهب سيکارڻو آهي جنهن لاءِ رقم جي نه پر ادم ڪرڻ جي ضرورت آهي. هن ۾ ڪو شڪ نه آهي ته صحت صفائي يا تعليم جا وسيلا سنڌ ۾ سجاڳي آڻڻ لاءِ اهڙائي ڪمزور قدم آهن جئن ڪنهن ستل هاٿيءَ کي مور جي ڪنين (مورچل) سان جاڳائڻ. جاڪاڻ ته جي ماڻهو پنهنجي جياپي لاءِ پيٽ پوڄا کان پل واندا نه آهن انهن جو ترقي، تهذيب ۽ آزاديءَ سان ڪهڙو واسطو؟ سماجي انصاف ۽ اقتصادي عروج ته حاصل ٿيندو رت ولوڙڻ سان ۽ نه ڏڌ جهڳڻ سان. صفائي، صحت ۽ تعليم آهي پهرين وک. پر هزار ميل جي مسافري به ته پهرين قدم سان شروع ٿيندي آهي. گهٽ ۾ گهٽ اهو ڏاڪو ته طئه ڪريون!

مرزا فضل حسين

شهري ماڻهن وٽ پئسو ۽ عقل آهي، ۽ ڏيک ويک به آهي، پر الاجي ڇو مون کي سڀ سکڻا، ٻاڙا ۽ بي سرا لڳندا آهن. ٿي سگهي ٿو ته اهڙي سمجهه ۾ منهنجو قصور هجي. منهنجي ننڍپڻ گذري ننڍڙن واهڻن ۾. جيئن ته ڪنيڙا جتي آءُ ڄايس، ڳڙهي ڳاهيجه ۽ دودو ڳوٺ جتي نيپاج ٿيم، ۽ پير ڳوٺ جتي آءُ پڙهيس. واهڻن ۾ هر وهنوار جو واسطو آهي سريلي ۽ رس ڀريئي آواز سان. چوپائي مال جي ٽلين ۽ گهنگهرن جي ڇم ڪار ڪان وٺي ڇڄ جي ڇيڄ تائين، وري ائٽ جي رون رون ڪان وينديامڙين جي لولين ۽ ڏنارن جي جهونگارن تائين اوهان کي راڳ رس جو وزن بحر ۽ سر ميسر ٿيندو. شايد اوهان سانگي سان، ڳوناٺين مائين کي اُکري مهريءَ ۾ ساريون ڇڙيندي، جنڊ پيهندي يا کوهه تان ٿي دلا، ٻه مٽي تي هيلهه ۽ ٿيون ڪڇ تي ڪٽي ايندي ڏٺو هجي. صدقو ان لوڏ تان. ٻانهينءَ واري هٿ جو چنڊڪو، نٿ واري نڪ جو موڙو ۽ جهانجهرن واري وک جو لهروئي ڪجهه اور آهي. آءُ گهوري ان گهمڻ تان. اهو مور وارو ٽلڻ بوري بزار ۾ ڪٿي. شهر ۾ عورتون ائين ٿيون گهمن ڄڻ ڪيسي ڪتيريندڙن کان پاڻ ٿيون بچائن. شاهي بزار حيدرآباد ۾ ته عورت ائين ٿي هلي ڀانئن ته ڪير لوڙهي ۾ پيئي ٿي ڦتڪي. ڳوناٺن جو ڪانيو ٻڌي حالي احوالي ٿيڻ ته ڏسو. گاڏي يا گاڏي هڪلڻ وارن جو ڪن تي هٿ رکي الوميان ٻڌو يا ڏنارن جو ڪلهن تي لٺ رکي ٻيئي هٿ مٿس اٽڪائي گهمڻ ته ڏسو!

الله اڪبر. اهي لستون ۽ چسڪا اهو وٺي سگهندو جنهن ڍنڍ جي مانيٽي پاٽيءَ ۾ پکين کي ترندو ۽ تڙڳندو ڏٺو هجي يا وري ڪونجن جي قطارن کي گونجندو ٻڌو هجي.

اصل ڳالهه آهي سُر تار جي. جي راڳ رس رڳ رڳ ۾ سمايل آهي ته پوءِ جسم هالن جي هندوري جيان پيو جهولندو ۽ جهومندو توڙي جو ماڻهو ڪٽ پيو واٽيندو، ۽ جي عورت، ته اٽو ڳوهيندي به ائين لڏندي ڏٺي

ويندي جڻ لاڏو ٿي ڳائي. پر جي اندر ۾ هونديون ئي اڱڙيون تہ ٻاهر جهلڪ بہ هوندي ڇڳل وهاڻي جي يا وري پراڻي رلهيءَ واري. شهرن ۾ آهي رڪشائن جو وڳوڙ ۽ موٽرن جي غرغراهٽ. جن جا اندر ملاوٽ ۽ پلاٽن واري ڳٽتين جي روڳ ۾ آهن اڌهيءَ ڪاڌل. سندن شڪل ڏسندي ئي معلوم ٿيندو تہ جڻ ڪنڌ جا جهاز ٻڏي ويا اٿن. اهڙي سر تار جي ڏيوالي واري ماحول ۾ هڪ ڳوناڻي ذهن جو گذارو ٿئي تہ ڪيئن؟ جيسين وچي هو ذوق وارن جي پناري پوي جي ڪيس سهارو ڏيڻ جي سخا ڪن. اهڙن جو دم غنيمت هيو ورنہ زندگي تہ هونئن بہ گذري وڃي ها پوءِ ويڳاڻي اپاٽڪي ۽ بي مزي ئي سهي. ان ڏس ۾ جن جوڳين منهنجي رهبري ۽ رهنمائي ڪئي انهن ۾ سرفهرست آهي مرزا فضل حسين صاحب!

مرزا صاحب سان منهنجي ڏيٽ ويٽ اڄ کان ٽيهارو سال اڳ ٿي جڏهن مرزا صاحب کي سکر ٽاور لڳ بندوقن جو شاهي دڪان (Pakistan Armoury) هيو جنهن ۾ هٿيارن جي وڪري کان وڌيڪ ناياب ۽ اوچي قسم جي بندوقن ۽ رائيفلن جي مرمت جو ڪاروبار پڻ هلندڙ هيو. هٿيارن جي ڪاريگري مرزا صاحب جو آبائي پيشو آهي ۽ جنهن سلسلي ۾ سندس وڏڙا پنج پيڙهيون اڳ، شايد ميرن جي زماني ۾، سيالڪوٽ کان لڏي اچي سکر ۾ آباد ٿيا هئا. منهنجي نہ فقط ساڻس نيازمندي آهي پر آءُ سندس انهن اڻ ڳڻت عاشقن ۾ هڪ آهيان جي سندس درويشي، انسان خدمت ۽ فن جي ڪماليت جا قائل آهن. گهٽ ۾ گهٽ مون سندس پايہ جو علم موسيقي ۽ علم هئيت يعني علم نجوم جو ڄاڻو پنهنجي زندگيءَ ۾ نہ ڏٺو آهي. توڙي جو مون بہ اڌ صدي عمر کان وڌيڪ وقت ماڻهن جي ڳولا ۾ دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ جي مٽي ڇاڻي آهي ۽ آءُ ڪو فقط چڙيا گهرن ۽ پوتخانن جا چڪر ڪاٽيندو تہ نہ پئي رهيو آهيان.

مرزا صاحب لاءِ موسيقي ۽ جوتش جو علم پرائڻ هڪ عجيب اتفاق يا اچان بہ حادثہ هيو. ڇاڪاڻ تہ سندس خاندان جا مربي شريعت جا سخت پابند هئا ۽ سندن نقطہ نگاہ کان اُهي ٻئي فن دين جي دائره کان ٻاهر نڪتل هئا. اهو حادثو هي هيو جو مرزا صاحب کي جوانيءَ ۾ دل جي تڪليف پيدا ٿي جنهن جي علاج لاءِ ڊاڪٽرن دوا سان گڏ کيس هي ڏس پڻ ڏنو تہ هو پاڻ کي اهڙين مشغولين ۾ رنڀائي رکي جي کيس دل جي وهم ۾ مبتلا ٿيڻ کان دور رکن. هي هڪ نهايت دوراندِيشيءَ وارو

مفيد مشورو هيو ورنہ دل جي بيمار جي آخر حالت وڃيو هڪ سودائيءَ جي ٿئي، جو يا تہ پنهنجي ڪرائيءَ تي هٿ رکيو نبض جا ڌڪ ڳڻيندو رهي يا وري رت جو دٻاءُ چڪاسيندو وتي. اهڙي صلاح تي عمل ڪندي مرزا صاحب موسيقي ۽ ستارن جي سائنس ۾ دلچسپي وٺڻ شروع ڪئي.

ملاقات واري گهڙيءَ کان وٺندي چار سال پوءِ، سکر کي الوداع چوڻ تائين اهو ڏينهن ڪو ڏاڍو ڇڻدو هيو، جو مون مرزا صاحب وٽ ٻہ- ٽي پيرا وارو ڦيرو نہ ڪيو هوندو. نہ فقط واندڪائي جي وقت، پر سعيو ڪري فرصت ڪڍي وٽس وڃي فرحت وٺندو هيس. مون کي سندس ويجهڙائيءَ ۾ اهو ڪجهہ حاصل ٿيندو هيو جو ٻين کي درياهہ جي ڪنڌي يا پهاڙ جي چوٽي تي ويهڻ ۾ ٿيندو آهي. ڪن انسانن جو وجود پڻ مسجد نبويءَ جيان آهي جتي پناهہ وٺڻ سان هن جهان جا جملي جهنجهٽ ڪافور ٿي وڃن ٿا. ۽ جتي پناهگير پاڻ کي هربلا کان محفوظ سمجهي ٿو. ان تسڪين جو طالب آءٌ ڪو اڪيلو ڪونہ هيس. مرزا صاحب وٽ هر وقت ماڻهن جي اچ وڃ جاري هئي، جن ۾ اڪثريت انهن جي هئي جي مون جيان پريشانين کان عاجز اچي چڪا هئا. مون ڪڏهن بہ ڪنهن سائل يا سواليءَ کي مرزا صاحب وٽان خالي هٿين ويندو نہ ڏٺو. بقول منهنجي مرحوم دوست مظفر جي، مرزا صاحب يا تہ سون ٺاهيندو هيو يا وري مصلي هيٺان غئبي آمريڪي ايڊ ڪڍندڙ هيو.

اها پوري ۽ پڪي پروڙ هيم تہ موسيقيءَ جي ڄاڻ ۽ مهارت گڏ مرزا صاحب کي علم نجوم تي پڻ ڪافي دسترس هئي. وٽس ٻري ٻري جا پانڊيٽڙا اچي ڏس پتا وٺي وايس ورندا هئا. ڇاڪاڻ جو منهنجو انهن ڳالهين ۾ ويساهہ گهٽ هوندو هيو، ان ڪري اهڙي بحث ۾ ڪا دلچسپي نہ وٺندو هيس. ٻہ چار دفعا تہ اهڙيون اڳڪٿيون، ڪيائين جو آءٌ ڏڪٽيءَ ۾ پئجي ويس. ڪجهہ عرصي بعد انهن پيشنگوين کي پورو ٿيندو ڏسي آءٌ وڌيڪ پريشان ٿيندو رهيس. منهنجو تہ ايمان هي هيو تہ "غئب جي گدو چوي خبر خاوند کي." موت ۽ مقدر واري لکئي جي انساني علم ۽ عقل وسيلي ڄاڻ هئڻ ۾ يقين ئي ڪونہ هيم. هڪ ڏينهن مصر جي ڪرنل نجيب جي تصوير اخبار ۾ ڏسي مرزا صاحب چيو تہ فقط ٻن هفتن جو مهمان آهي ۽ رڳان ئي ٻيو ڪو ڪرنل پاور ۾ ايندو. ڏهين ڏينهن تي ريڊيو جي خبر آئي تہ نجيب کي لاٿو ويو آهي. ساڳي ريت خان لياقت عليءَ بابت سندس اڳڪٿي سچي ٿي. مون کي اُٽڪڻ هميشه اها

رهي تہ جيڪڏهن ڪنهن کي انهيءَ راز جي ٻاهور پيئي تہ مرزا صاحب جي بقايا زندگيءَ شاهدين ڏيڻ ۾ گذرندي. هڪ ڀيري منهنجي همشيرہ زهرہ بروهيءَ پنهنجي هڪ ڪاليجي ڇوڪريءَ بنسبت مرزا صاحب کان پڇا ڪئي ۽ ان ڇوڪريءَ جو فوٽو بہ ڪيس ڏيکاريو. مرزا صاحب ڀيريون سوال هي ڪيو تہ ان ڇوڪريءَ کي منهن ۾ بدبوءِ "پائرا" جي بيماري هئي يا نہ- جا هڪ حقيقت هئي.

١٩٥٣ع ۾ مون خانگي ملازمت ڇڏي قرض فرض ڪٽي هڪ ننڍڙي پريس ڪولي هفتيوار اخبار جاري ڪئي تہ ويتر زماني جي جنجل ۾ ڦوڪنيو جڪڙجي ويس. سرڪاري ڏنڊ ڀريندي منهنجو ڏيوالو نڪري ويو. ڪامورن جي ڪاوڙ ۽ پوليس وارن جون سازشون ان کان الڳ هيون. مرزا صاحب منهنجي مونجهہ ۽ گهبراهٽ کي اٽسديءَ طرح دفع ڪرڻ جي ڪافي ڪوشش ڪئي. چيائين تہ ڀائو هي آرين جو ملڪ آهي ۽ تون آهين اڻ آريہ يعنيٰ اناڙي. تون ڀرايا جهيڙا پنهنجي ڳچيءَ ۾ ڇو ٿو وجهائين؟ هي قدرت جو ڪارخانو ڪو تون ۽ مون تہ نہ ٺاهيو آهي. قاضي جاٽي قيام جاٽي. پرائي ججح تي تون ڇيج ڇا لاءِ ٿو وجهين؟ وچ ڪڏندي آهي ڪلي آهر. تون پاڻ اٽي تي ڇٽي. وتين ٿو سرڪڻ ڦاهيءَ ۾ ڪنڌ وجهندو. ڪجهہ ڪن لاٽار ۽ ڪجهہ اڪ ڀوٽ کان ڪم وٺ. پر آءٌ بہ هيس جوانيءَ جي جنون ۾. پنهنجي هوڏ ۽ هٺ تي قائم رهيس. شايد مون هيءَ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ٿي ڪئي تہ فقط جهنگ واري جانور کي ڪنڌ ۾ ڪلي ٽوروئي هوندي آهي- مون کي بہ هئي.

ماه مئي ١٩٥٤ع جي آخر ڌاري مون کي خبر پئي تہ سنڌ سرڪار مون کي ۽ منهنجي اخبار "منشور" ٻنهي کي بند ڪرڻ جو قطعي فيصلو ڪيو هيو ۽ فقط حڪم جي تعميل ٿيڻ جي دير هئي. پاڻ ۾ وڏيڪ مقابلي جو پوتو نہ پائي، مون سڪر ڇڏي پڇي وڃڻ جو سانباهو ڪري، الوداع ڪرڻ لاءِ مرزا صاحب وٽ وڃي حاضر ٿيس. حال احوال ٻڌي ڪلندي چيائين تہ ڀائو، فيصلو تہ ائين ڪيو اٿيئي، ڄڻ زندگي کان جندبو پاڙو لڪائي ورتو اٿيئي. وڏو ڳهيلو آهين. ڇگو ويهہ تہ اڄ تنهنجي جنم پتري ٿا جاچيون. اٿي دڪان جو دروازو بند ڪري، سامهون ويهي رهيو. هي ڀيريون دفعو هيو جو مون ڪڏهن ڪنهن اڳيان پنهنجي قسمت جي حال ٻڌڻ لاءِ پاڻ کي پيش ڪيو هيو.

نہ هٿ ڏٺائين. نہ ڄم جي تاريخ پڇيائين. اکيون بند ڪري حسب

دستور نهايت جهيڻي آواز ۾ ڳالهائيندو رهيو. "تون تہ تياري ڪئي آهي ياچ لاءِ. پر قسمت جي ڪاغذ ۾ ڪجهہ ٻيو درج ٿيل آهي. توکي سرڪاري نوڪريءَ ۾ ٿو ڏسان. نوڪري بہ تنهنجي ڏانءَ واري ۽ جنهن ۾ تنهنجي تڪڙي ترقي بہ ٿيندي. اٺويهہ سالن تائين اهو ساڳيو سلسلو ٿو ڏسان. پوءِ جي خبر نہ آهي ڇاڪاڻ تہ ان بعد دونهون ئي دونهون ٿو نظر اچي." اهو دونهون منهنجي نصيب جي چمنيءَ جو آهي، مون ٺهڪ ڏيندي چيو. مرزا صاحب وائڙو ٿي مون کي ڏسڻ لڳو. مون ڪيس چيو تہ مرزا صاحب. "آءٌ آهيان فقط مئٽرڪ پاس ڪيل. منهنجي عمر هن وقت آهي ٣۴ سال. آءٌ بہ دفعا جيل جي سزا ڪاٽل آهيان ۽ هڪ دفعو بغاوت جي سنگين ڏوهہ ۾. هاڻ تون ٿو ڏسين تہ سرڪاري نوڪريءَ ۾ آهيان، اهو سڀ تنهنجي مون لاءِ خوش فهميءَ سبب آهي. باقي دونهين واري ڳالهہ دل سان برابر لڳي ٿي.

ان واقعي کان ڏهاڪو ڏينهن پوءِ يعني! ترت ئي منهنجي قسمت "لال ڦيري" ڏيئي اوچتو پلٽو کاڌو جو خود هڪ عجيب قصو آهي. پر هن مضمون ۾ سربستي بيان ڪرڻ جي گنجائش خير ڪي آهي. قصو ڪوتاه ماه جون جي پهرين هفتي ۾ مون کي خيرپور رياست ۾ نوڪري لاءِ آڇ ٿي ۽ ويهين جون ڏاري مون خيرپور ۾ اسسٽنٽ انفارميشن آفيسر جي چارج سنڀالي. ١٩٥٥ع ۾ رياستن جي خاتمي کان پوءِ مغربي پاڪستان سرڪار جي ملازمت ۾ داخل ٿيس. ڇئن سالن ۾ بہ چار ڏاڪا مٿي چڙهي ڊپٽي ڊائريڪٽر ٿيس. پوءِ لاهور، ملتان، ڪوئيٽہ ۽ ڪراچيءَ جا انفارميشن ڊاريڪٽر طور چڪر ڪاٽيندو رهيس. ١٩٧٠ع ۾ ون يونٽ جي ڊهڻ تي صوبي سنڌ جي اطلاعات کاتي جو ناظم مقرر ٿي واپس وطن وريس. مرزا صاحب واري اڳڪٿي تہ سچي ٿيندي رهي. پر هاڻ اٺويهہ سالن جي مدت ويجهي ايندي اُن "دونهين" جي اُٿڻ اچي ورايو جو مرزا صاحب علم نجوم جي پڙدي تي ڏٺو هيو.

١٩٧٢ع جي مارچ مهيني ۾ نوڪريءَ کان نيڪالي ملي. ٽيٽي ٽيٽي ڪٽي لڏي لطيف آباد جي هڪ ڊٺل گهر ۾ اچي پناه ورتم. نوڪرين لاءِ در در جا ڌڪا ٿاٻا کائيندي، ڪتاب سنڌيءَ ۾ ترجمون ڪندي پيٽ پاليندو رهيس. ڪجهہ عرصو حبيب بئنڪ ۾ هزار رپئي تي نوڪري ڪيم. پر جڏهن کين خبر پيئي تہ وڏي درگاهہ جو ڌڪاريل آهي تہ انهن بہ ڪڍي ڇڏيو. آخرڪار ڪارخانن ۾ نوڪريءَ لاءِ رلندو رهيس. مجبوري هئي، اُٺ ياتي ڪاٺ وارا ۽ ڇهہ پار جي سڀ اسڪول ۽ ڪاليج ۾

پڙهندڙ. مالي حالت پتڙي هئي. لک گهر ۾ ۽ ہہ لک اوڌر. پهريون ٽئڪسٽائيل مل ۾ ۽ پوءِ پنجاب جي شگر مل ۾ نوڪري مليم. اها وري هئي "ليگل ائڊوائيزر" جي، يعني قانوني صلاحڪار ۽ منهنجي تعليم هئي مئٽرڪ! اها بہ ڳيتون ڏيئي پاس ڪئي هيم. جڏهن صادق آباد ۾ روز صبح جو اٽي شگر مل جو چڪر ڏيندو هيس تہ مون کي مرزا صاحب وارو دونهون برابر سمجھ ۾ اچي ويو. ڇهہ سال سانده ان دونهين سان گذران ڪرڻو پيو. الله منهنجي جي قدرت! اٺ سؤ رپين تي نوڪر ٿيو هيس. ۽ جڏهن نوڪري ڇڏيم تہ منهنجي پگهار ساڍا ست هزار رپيا مهينو هئي ۽ هر سال چوڏنهن بونس علحده ملندا هيم ۽ ستن خانگي ڪارخانن جو قانوني صلاحڪار هيس!

مرزا صاحب جي بيشڱ اڳڪٽين جو هتي وچور سان بيان ڪرڻ مناسب نہ آهي ڇاڪاڻ تہ انهن واقعن سان ٻين انسانن جي خانگي زندگي واسطو رکي ٿي. ان کان سواءِ علم نجوم يا علم موسيقيءَ جي ڇاڻ، مرزا صاحب جون تفريحي مشغوليون آهن ۽ نہ ڏندو. منهنجي خيال مطابق مرزا صاحب جي قسمت تائين پهچ، علم نجوم جي علم بدولت نہ آهي پر سندس روحانيت سبب. مرزا صاحب جي سموري زندگي پاڪيزگي ۽ پرهيزگاري ۾ گذري آهي. نماز روزه ۽ تهجد گڏ هو ۽ ان فهم ۾ بہ مالا مال آهي جنهن ذريعي نگاهہ کان ڪجھ اڳيرو پسي ٿو سگهجي. خدمت خلق سندس عبادت جو هڪ اهم حصو آهي. اڄ ڪلهہ ضلع سکر هلال احمر جو روح روان آهي ۽ ٻن اسپتالن جو ناظم ۽ نگران آهي. هي سندس دعائن ۽ شخصي دلچسپيءَ جو نتيجو آهي جو اڄ سندس پنهنجي گهراڻہ ۾ ستن کان وڌيڪ ڊاڪٽر ۽ ڊاڪٽرياڻيون اٿس. جي سندس اجازت حاصل ٿي تہ ٻي مضمون ۾ ڪجھ وڌيڪ احوال پيش ڪيو ويندو.

هو جي رنگ رنگين سي ڪٽي ڪنب ڪٽي ويا،
اتاهون آٽين ماٺهو ميرا ڪپڙا!

سردار علي گوهر خان مهر

سنڌ ۾ سخي ۽ مانجهي مڙسن جو ڪال اهڙو ڪڏهن ڪونہ ٿيو، جهڙو ڏيهہ ۾ ڏڪر هاڻ ٿو ڏسجي. جتي اڳ وڪ وڪ ۽ گراٽ گراٽ تي مهمير ۽ شهمير وسندا هئا، اتي اڄ ڪوهن ۾ ڪو مائيءَ جو لال اکين ئي نہ ٿو پسجي، جنهن مڙس جي لڄ هجي ساک ۽ ناموس هجي. آخر ايڏي آپدا تہ ڪانہ آئي آهي جو ڪوڙيءَ ڪي ئي گهمرو اچي. پر جي "ويا مور مري هنج نہ رهيو هيڪڙو" تڏهن بہ سنڌن ڪي تہ وارث حال حيات هوندا؟ ڪنهن تہ سنڌن جتيءَ ۾ پير پاتو هوندو؟ سنڌن گهراڻہ ۾ ڪو تہ مهانڊو آخر ساماڻو هوندو جو سنڌن سڪون لاهي؟ پر ٿيو پلو، ڪاري وارا ڪڪ. ڏسڻ ۾ ائين پيو اچي تہ قدرت اهڙا لک پال ۽ لڄ پال اُپائڻ کان ئي بس ڪري ڇڏي آهي. جي ائين نہ هجي ها تہ ايڏي نپٽ نافت ڪونہ ٿئي ها. ڪٿي نہ ڪٿي ڪو ڪٿو داڻو ضرور نظر اچي ها. ٻيلي اها "اٿهوند" تہ نہ آهي پر ڪو "پاراتو" ٿو ڏسجي.

اهڙا جکرا جُنگ جوان جي ڪڏهن ڪاٺيارا نہ ٿيا، مون پنهنجي سانير ۾ سوين ڏٺا. سنڌ ۾ تہ اڻڳڻت هئا. پر پنهنجي ڳوٺائي ضلعي سکر ۾ پڻ اهڙيون ڪئي هستيون ڏٺم جي پنهنجو مٽ پاڻ هيون. جن جي جاءِ پرڻ وارو اڄان سوڌو ڪو ڄائوئي ڪونہ آهي. هئا بہ گهڻو ڪري سڀ وڏيرا. پر "پوءِ ڏاوا" نہ، پر آدي بڻيادي، راڄ مهاڄڻ وارا. اڄڪلهہ جي ٽڙڪو ۽ "لم ٽپ" تي گذران ڪندڙ يا پلاٽن ۽ پرمٽن ڪڍ ڊوڙندڙ يا بانبڙا ڏيندڙ وڏيرا نہ هئا. هو راڄوڻا سردار هئا. وڏيرپ سنڌن وڏڙن جو ورثو هئي. جنهن ڪي هنن امانت ڄاڻي ايمانداريءَ سان نباهيو. هي برابر آهي تہ انهن ۾ ڪي سردار بهادر هئا، خانصاحب، يا خانبهادر بہ هئا، پر لقب ۽ خطابن جو سنڌن "شخصيت" سان ڪو لڳ لاڳاپو ڪونہ هيو. هي پنهنجي سر هڪ قسم جا "ادارا" هئا.

روهڙي ڊويزن جي غير آباد ۽ وارياسي تعلقہ ميرپور ماٿيلي ۾، جتي منهن جي نندپڻ گذري، مون اهڙا بہ عدد داٿا ڏٺا جن جهڙا بلا جا سياڻا، سورهيہ ۽ سرويچ مون کي ڪٿي ڪونہ سجهن. جي هوا سردار بهادر قيصر خان بوزدار ۽ دادن خان لنڊ. ٻيئي سنڌي خواندا ۽ سرائڪي ڳالهائيندڙ زميندار هوا. سندن زميناري بہ ڪا ايڏي وڏي ڪانہ هين. نہ وري انهن ڏينهين ڪو اناج جو ايترو اگهہ هيو. پر وڏي دل گرڙدي وارا انسان هئا. سندن دسترخانو ۽ دوستيءَ جو دائرو ڪشادو هيو. دوستي ۽ دشمني بہ واهہ جو نباهيندا هئا. پنهنجي ننگ ناموس تي داغ اچڻ نہ ڏيندا، ۽ پوءِ پلي لک لٽجي وڃن. هٿ جا ڇوٽ ۽ سخي مرد هئا. پوليس توڙي روينيو جو عملو ۽ عملدار، پگهار سرڪاري کڻندا هئا پر نوڪري سندن ڏيندا هئا. ڪين راشڻ پاڻي، گاهہ پنو، ڪانيون ۽ ڪڪڙيون گهر ويني پهچايون ويندون هيون. انهن ڏينهين "رسائيءَ" کي "مهماني" ۽ رشوت کي "پيدا" چيو ويندو هيو. پڙدي پوشيءَ جو زمانو هيو. هر برائي کي برقعو پارائي پوءِ ڪتب آڻبو هيو.

ورهاڱي جي لڳ ڀڳ روهڙي ڊويزن ۾ هڪ نئين ۽ انوکي شخصيت ساماڻي، جا تر جي مڙني راڄن کي ترت "پنهنجو" ڪري ويئي. اُهو اُڀرندڙ ستارو هيو سردار علي گوهر خان مهر. جو منهنجي خيال ۾ نہ فقط اپر سنڌ جي قومي سردارن جو نڪ هيو پر ان ناياب "نظام" جو اعليٰ ۽ آخرين نمونو هيو. جهڙو نالو هيس اهڙوئي گوهر هيو. مون قربائتا ماڻهو گهڻا ڏٺا آهن. سنڌ آهي ئي ميناج وارن ماڻهن جو ملڪ. پر نوڙت، نياز ۽ نهٺائيءَ ۾ سردار مهر جو مٽ مقابل مون ڪونہ ڏٺو. ڪنور ڀڳت جيان ٻانهون ٻارهوئي ٻڌل. ڇڻ هرهڪ جو زرخريد غلام هيو. سڀ کي سيراندي ويهاري پاڻ پيرانديءَ کان بينو رهندو. مرڪندڙ منهن، ٽهڪندڙ چهرو ۽ اٿاهہ ڇاتي- ڇڻ پوري دنيا کي ٻڪ ۾ پناهہ ڏيڻي هيس. رعبدار اوراپ. انهن حسين ماڻهن ۾ هڪ هيو جن جي ڏسڻ لاءِ ڳوٺاڻيون مايون پيهر ۽ پلوڙن کان ليئا پائڻ لاءِ اوسيڙي ۾ رهنديون آهن.

سردار علي گوهر جي سياست سنگت هئي. دوستيءَ جو دم نباهڻ سندس زندگي هئي. وڏي ڳالهہ تہ سندس دوستيءَ جو بنياد ڪنهن بہ شخصي مقصد ۽ مطلب تي رکيل هرگز نہ هوندو هيو. ان ڪري سندس سنگت جي حلقي ۾ وڏن ماڻهن گڏ ڪيترا مون جهڙا عام مسڪين ماڻهو پڻ داخل هئا. روهڙي ڊويزن جا اڪثر وڏيرا وڙا سندس ڪڇيءَ ۾ گهنڊيئين

جيان وچڙيل هوندا هئا جن کي گلن جا هار سمجهي اکين تي رکندو هيو. جڏهن سانگي سان کو دوست کائونس کاوڙجي ويندو هيو ته سردار جو ساڻس پرچاءُ ڪرڻ ڏسڻ وٽان هوندو هيو. مارڪا ۽ مهانڊا ميڙ ڪري ڳچيءَ ۾ ڳارو وجهي ٻانهون ٻڌي اڳيان اچي ويهندو. "ادا سائين بخش. خطاوار آهيان". ايي پير پيئو هوندو. جيسين وجي رُٺل يار ريجهي. شايد اهوئي سبب هيو جو مرندي دم تائين مون ڪانئس ڪو دوست پاسيرو ٿيندي نه ڏٺو. روهڙي ڊويزن جون جملي قومون ۽ سندن سردار، جيئن ته گهوٽه، ڏاريجا، بلا، چاچڙ ۽ بوزدار سڀ سندس محبت جي ڏوريءَ ۾ عمر ڀر ٻڌل رهيا.

پاڻ روهڙي ڊويزن جو وڏو زميندار ۽ مهرن جو سردار هيو، جا قوم سنڌ جي ڏاکڻي سرحد تائين پکڙيل آهي. سندس زمينداريءَ جو وڏو حصو وارياسي ۾ هئڻ ڪري غير آباد هوندو هيو. تڏهن به ٿلهي ليکي ٻارنهن هزار ٻيل گاڏيون ته فقط ڪڙٻ جون سندس حصي ۾ اينديون هيون. ان هوندي به پاڻ وٽ بئنڪ بئلنس ٻڙي هوندو هيس. اُٽلندو دائما ڪَنن تائين قرض ۾ ٻڏل هوندو هيو. ون يونٽ جي دور ۾ ٽر جا سمورا ننڍا وڏا زميندار سندس خرچ پاڙن تي لاهور جا گشت ڪندا هئا، کائڻ پيئڻ ۽ رهڻ ته الگ، پر سندن ويس وڳا ۽ خريداريون پڻ سندس ٻلي ڪيون وينديون. لاهور ۾ ڪجهه سنڌي ميمبرن توڙي سنگتي وزيرن جي ڪوٺين جي ڪاڌ خوراڪي رسد پڻ سردار صاحب جي موديءَ ذمي هوندي هئي. الله نه ڀلائي. گهٽ ۾ گهٽ قاضي فضل الله جو مهمان خانو ۽ اتالو ته هلندو ئي سندس خرچ تي هيو.

مرحوم ايوب خان سان گهاٽي دوستي هيس. ان زماني کان وٺي جڏهن ايوب خان اجان نه پورو جرنيل ٿيو هيو ۽ نه وري کا کيس ملڪ گيريءَ جي هوس ئي پيدا ٿي هئي. هر سياري ايوب خان پنهنجي اتالي سوڌو شڪار سانگي اچي وٽس مهمان ٿيندو هيو. سردار هوندئن به مهمانوازيءَ جو ڪوڏيو هوندو هيو. شڪار جي موسم ۾ ته وٽس مهمانن جا ڪٽڪ اچي گڏ ٿيندا هئا. جن لاءِ رڻ پٽ ۽ بيابانن ۾ طنبو طولان ۽ شاميانن جا شهر ٻڌجي ويندا هئا. جنرل ايوب خان جي فيلڊ مارشل ۽ ملڪ جي صدر ٿئي به ٻنهي جي دوستيءَ تي ڪو فرق نه آيو. نه وري سردار مهر ڪو سندس دوستيءَ جو اجايو فائدو ورتو. اُٽلندو ايوب خان جي زرعي سڌارن جي ضد ۾ پنهنجي اڌ کان گهڻي زمينداري گنوائي

وينو. هيءَ بہ ڳالھ آهي تہ مرحوم ايوب بہ ساڻس سنگت جو ناتو واہ جو ملهايو. جڏهن آخري وقت ۾ سردار مهر اوچتو بيمار ٿي پيو تہ ايوب خان کيس ڪٽائي فوجي اسپتال ۾ پنهنجي خاص ڊاڪٽر جي علاج هيٺ رکيو. ملڪ جي صدر هوندي بہ ايوب خان روزانہ بہ چار ڪلاڪ وقت سيڙائي وٽس اچي ڪچهريون ڪندو رهيو. جڏهن سردار مهر اسپتال ۾ گذاري ويو تہ سندس لاش فوجي جهاز ۾ روانو ڪري پاڻ بہ ڪنهن ٻئي جهاز ۾ اچي خان ڳڙھ پهتو.

سردار صاحب کي الله پاڪ سڀ ڪجھ ڏنو هيو، پر کيس اولاد ڪانہ هئي. پٽ قائم نہ هئڻ جو ملال هر وقت سندس سر تي سوار رهيو. اهو عجيب اتفاق هيو يا منهنجو خالي خيال ۽ وهم، تہ سندس دلي لڳاءُ بہ اڪثر اهڙن ماڻهن سان هيو جي پاڻ بہ اولاد کان محروم هئا. جيئن تہ سندس پيارو دوست پائند خان پناڻ، آغا بدرالدين خان دراني ۽ قاضي فضل الله. ملڪ ۾ مارشل لا لاڳو ٿيڻ واري مايوسيءَ جي زماني ۾ هڪ ڏينهن شام ٽاڻي، قاضي فضل الله کيس چيو تہ سردار صاحب، اسان جو سج بہ تہ ڪڏهن اپرندو؟ سردار علي گوهر ٿهڪ ڏيئي چيو تہ قاضي صاحب نہ اولاد توکي ۽ نہ مون کي. مون کي تہ اجان بہ ڪا رن روڳڙي تہ آهي. تون تہ انهن بلائن جي آزار کان بہ آزاد. اڌ کان گهٽي عمر جهاڳي اچي اڳيرا ٿيا آهيون. ڪجھ گذري آهي، ڪجھ گذري ويندي. تہ اسان وٽي پوءِ سج اُبري تہ ڇا ۽ جي لهي تہ ڇا.

منهنجي سردار صاحب سان ڏيٺ ويٺ تہ انيتاليھ واري زماني ۾ ٿي جڏهن آءُ آغا بدرالدين درانيءَ جو سياسي سفير ٿي وٽس وارد ٿيندو هيس. پر مون کي ساڻس قربت تڏهن حاصل ٿي جڏهن آءُ روزانہ انقلاب جو ايڊيٽر ٿي اچي سکر ۾ سهڙيس. ضلع لوڪل بورڊ جي صدارتي چونڊ جي موقعي تي، سردار علي گوهر خان مهر، مون تي ۽ رحيم بخش سومري، ٽنهي تي فوجداري ڏوھ جا ڪيس داخل ڪيا ويا. الزام هي هيو تہ اسان ٽنهي گڏجي گهوٽڪيءَ جي مکيءَ کي سندس گهر کان پڄائي سکر ۾ آڻي ناحق بند رکيو هيو. ان سلسلي ۾ اسان تي ڏاڙو ناحق بند ۽ هٿيار کسڻ جا جدا جدا قلم لاڳو ڪيا ويا. اهي سڀ ڏوہ درست هوا پر ان واردات ۾ سردار علي گوهر اسان سان شامل ڪونہ هيو. پر هڪ ٻاري ڏوھ ۾ گڏ جوابدار هئڻ ڪري بہ اسان کي پاڻ ۾ ويجهو اچڻ جو موقعو مليو جا ويجهڙائي مرندي گهڙيءَ تائين قائم رهي.

ون يونٽ جي نوڪريءَ واري دور ۾ اسان ٻنهي جي لاهور ۾ وقت بوقت ملاقات ٿيندي رهي. ان زماني ۾ گهاٽي سنگت هوندي به مون هي پليءَ پت چاتو ٿي ته سردار صاحب ۽ مون وچ ۾ "وڇوٽي" هئي. اها "وٿي" شايد هن ڪري هئي جو عورتن جي حق ۾ ٻنهي جا رايا ۽ رستا الڳ هئا. غلط يا برابر، عورتن جي آءُ عزت ۽ حرمت جي حق ۾ هيس. مون لاءِ عورت هميشه زندگيءَ جي هڪ پراسرار پرولي پئي رهي آهي جنهن جو ڪو سر ۽ پاهوئي ڪونه مليو اٿم. منهنجا به انهن حورن سان ڪيئي ٽڪر ضرور ٿيا جي لاهور جي سوڙهين گهٽين ۽ تنگ پاڙن جون زينت هيون. پر هر ڀيري آءُ پنهنجي ضمير جي لعنت ۽ ملامت کان پريشان ٿيندو رهيس. مون ڏٺو ته جسم کي ڌوئي صاف ڪرڻ ته سولو هيو پر ضمير جا داغ ۽ ڌٻا مٽائڻ اهنجا هئا. منهنجي اهڙن ٻي سود واعظن يا ممڪن آهي ته ڪنهن ٻئي سبب، سردار صاحب مون کان ڪجهه عرصه لاءِ پاسيرو ٿي رهيو.

١٩٥٨ع واري مارشل لا ۽ ان جي نتيجي ۾ ماڻهن تي مڙهيل جدا جدا مصيبتن سنڌ جي سياست ۽ سياسي شخصيتن جي جڙ اکيڙي ڇڏي. زرعي سڌارن جو اصلي مقصد هيو ته جيئن موروثي مالڪن جو حق ريٽي زمين جي مالڪيءَ جي نئين سر ورڇ ڪئي وڃي. جنهن عمل جو زمين جي سڌاري، پوک يا اُپت جي واڌاري سان ڪو واسطو هيوئي ڪونه. بنيادي جمهوريت جي جا سوغات آندي وئي اها هر پاڙي اوڙي کي سياسي آڪاڙي بڻائڻ جي ترتيب ثابت ٿي. ون يونٽ کان مراد هئي ٻين جٿرن جاڳندن صوبن کي زنده دفن ڪري هڪ سڪيلڌي صوبي کي ورسائڻ. انهن اوطاقي سازشن سبب سنڌ جي سياسي ۽ سماجي زندگيءَ ۾ بي پناه بي وسي، مونجهارو ۽ مايوسي ڦهلي. اهڙي ٻوسٽ ۽ هٻس ۾ سنڌ جون ڪيئي املهه شخصيتون دل هول جي هاويءَ ۾ هڃي ويون. سردار علي گوهر مهر به انهن ۾ هڪ هيو.

سياست ۽ سنگت سنڌي وڏيرڪي زندگي جون دلچسپ ۽ دل پسند مشغوليون هيون. خاص طور ان ماڻهوءَ لاءِ جنهن کي نه هئي آل نه اولاد. ورونهه جي وسيلن وئي پڇاڻان جياپي جي آس ۽ اميد کي لهس لڳڻ هڪ لازمي امر هيو. زندگي جي آخري ايام ۾ عشق جو سهارو ورتائين، جو خودڪشي ڪرڻ جو اثرائتو ۽ ڪامياب طريقو هيو. وري غضب خداءِ جو. اهو به لاهور ۾ ا جتي جون ڇورون فقط ڌن دولت چوسڻ تي

راضي رهن تڏهن بہ چڱو. پر هو تہ ڏاڍن جيان هنياءُ ڪڍي ڪاٽڻ تي بہ هريل هيون. مرحوم عزيز الله پيرزادو جو منهنجو ڳوٺائي ۽ سردار جو مخلص دوست هيو. هڪ ڏينهن مون وٽ ڪهي آيو ۽ اچي احوال اوريائين تہ سردار صاحب ڪنهن فريب ۾ ڦاسي لڏي پلاڻي وڃي مريءَ ۾ ديرو دمايو آهي. سندس گهران بہ پيغام آيل آهي تہ ڪيس ريهي ريبي بلا جي چنبن ڪان آجو ڪرائي اچون. جنهن ڪم لاءِ توڪان وڌيڪ پيو ڪو دوست ڪارائتو ثابت نہ ٿيندو.

هيئي چٽا سنبري جهاز ۾ چڙهي وڃي پنڊيءَ پهتاسين. ٽئڪسي ياڙي ڪري مريءَ وڃي سردار صاحب جا سلامي ٿياسين. سانجهيءَ ٽاڻي گهمڻ بهاني ڪيس ٻاهر وٺي اوٺائتا ٿي ٻنهي واري وٽيءَ تي مٿس خوب چوهڙ چنڊيا. ڪيس سندس حسب نسب ۽ حيثيت جي ياد تازي ڪرائي سون. ۽ ياري دوستيءَ جا واسطا وجهي اخلاق ۽ تهذيب جو ذڪر ڇيڙيوسين. سردار صاحب ماٺ ميٺ ۾ اسان جي بڪوات کي برداشت ڪندو رهيو. فقط هڪ ڀيرو منهنجي ڇهري کي ڇتائي ۽ گهوري ڏٺائين جڏهن مون هڪ غير عورت لاءِ "ڪسيرڪ ۽ ڪسبڻ" جو گٿو اکر اُچاريو. جنهن عورت کي فقط مون هڪ ڀيرو مس ڏٺو هيو. جڏهن اسان جي اپٽار پوري ٿي تہ پڇي پڪ ڪيائين تہ اجان ڪجهہ وڌيڪ چوڻو تہ نہ هو. پوءِ وارو آيو سردار صاحب جو-

"ڇي ڇڳا مڙس ڳالهہ تہ ٻڌو. مارشل لا آيو، اسان جي سياست وڃي جا اسان جي مشغولي ۽ وندر هئي. لئنڊرفارمس آيا تہ اسان جي زميننداري ختم ٿي جنهن دولت جي دم سان اسان جي رهائي رسائي، دوستي ۽ دسترخانو قائم هئا. آل اولاد، اوهان کي خبر آهي تہ مون کي آهي ئي ڪانہ، جنهن جي پالنا ۽ پرداخت لاءِ آءُ ويهي مٿا ڪٽا ڏيان. باقي وڃي رهي هڪ رن. اها بہ اوهان جي اندازي مطابق هڪ ڪسيرو بہ ڪونہ لهي. ان لاءِ بہ اوهين پٽڪا ٻڌي آيا آهيو تہ ڪيس ڇڏيان! اڙي اوهان کي ڪو حياءُ ۽ شرم بہ آهي؟ ڪو خدا جو خوف يا ڏر، يا نہ؟ اسان وٽ باقي بچيو ڇا آهي؟ جنهن جي ڏاڙي هٽڻ لاءِ اوهين سنبري هت آيا آهيو؟ . . . هاٺي حڪم اوهان جو" . . . اسان ٻنهي جا ڪنڌ شرم ۾ هيٺ هئا. جيڪر زمين ڦاٽي پوي ها تہ آءُ تہ هوند ٽپو ڏيئي ٻڏي مران ها . . .

اهو ڏينهن اهو شينهن مون وري ڪڏهين ڪنهن ڪان ڪجهہ ڪسڻ جي ڪوشش نہ ڪئي آهي.

ٻيائي ڪنور

راءِ ڏياچ گرنار جو هاڪارو حاڪم هيو. سندس سخا جي ساک ملڪان ملڪ مشهور هئي. ڪنهن سمي، ٻيجل نالي هڪ چارڻ پنهنجو سرندو سينگاري ونس ڪهي آيو. چنگ چوري، تند تنواري ساز جي آواز ۾ پنهنجي آلاپ سان راءِ ريجهاياڻين. راجا راضي ٿي چيو تہ مڱڻا "گهر جيڪي گهرڻو اٿيئي." سائل سڻن هنئين تہ "جا مٿي تو مٽيا تنهن سر سوالي آهيان" راجا وراڻيو تہ بس! گهري گهري بہ مٿو گهريئي. چڱا مڙس سڪٽي هڏ ڪان توکي ڇا هڙ حاصل ٿيندو؟ چڱو ڀلا ٻڌاءِ تہ سر ڏڙسوڏو ڏيانءِ يا ڏڙ سواءِ؟ سائل سر جي سوڊي تي اٽل رهيو. ڏياچ ڪنڌ نوايو ۽ مرڪندي هڪل ڪيائين "تہ وڍ سر تي سرهو." پوءِ بقول ڀٽائيءَ جي "تند ڪٽارو ڪنڌ ٽيئي پرتا پاڻ ۾."

مون نہ ٻيجل ڪي ٻڌو ۽ نہ راءِ ڏياچ ڏٺو. پر مون هڪ اهڙو لکن جو رانجهو ضرور ڏٺو ۽ ٻڌو جو سريلو بہ رس ڀريو هيو، سخي بہ اهڙو جو ڏيئي نہ ڀچاري ۽ ڀچاڙيءَ جو سر ڏيئي ان عيوض ابدي حيات ماڻيائين. اهڙو مائيءَ جو لال ۽ سنڌڙيءَ جو راءِ ڏياچ هيو ٻيائي ڪنور ڀڳت.

ٻيائي ڪنور، ميرپور ماٿيلي تعلقي جي هڪ واهڻ "جروار" جو ڳوناٺو ۽ هڪ مسڪين ۽ فقير منش هٽ واڻيو هيو. سندس علمي لياقت تہ پنجن سنڌي درجن ۽ هٽڪي اکرن جي سڃاڻ تائين محدود هئي. پر اندر جو سوجهرو الاهي هيس، جنهن جو جرڪو سندس پيشانيءَ ۾ پيو ٻکندو هيس. ڏيک ويک ڪان ڪوهين ڏور، ڪپڙي لٽي ۾ سادڙو، ڳالهہ ٻولهہ ۾ سٻاجهڙو نماڻو ۽ قربائتو. ٻيا جوان ۽ ٻار تہ ڇڏ پر اڌ اگهاڙي پينو فقير سان بہ ڳالهائيندو تہ ٻيئي هٿ ٻڌي! ڇڻ هٽ جوڙي معافي وٺي رهيو هيو. مون ڪي ياد نہ آهي تہ ڪنور، سواءِ ٻانهون ٻڌڻ جي ڪنهن سان بہ مخاطب ٿيو. معلوم ائين ٿيندو هيو ڇڻ سندس ٻنهي ڪراين ۾ آزي ۽

عاجزيءَ جون هٿڪڙيون پيل هونديون هيون.

جي عاجزي سندس عادت هئي تہ راڳ سندس عبادت هئي. ننڍڙي لاڪر ڳائڻ سان دلي لڳاءُ هيس جو وڌندي وڌ ويڙهي ٿي، سندس رڳ رڳ ڪي وڪوڙي منجهس سمائجي ويو. ڳائڻ ڏات آهي جنهن ڪي ڏاتر ڏئي، پوءِ ڪي ان کي پيٽ پوجا جو وسيلو بڻائن، ڪي ان پاڪيزه سوغات کي جسماني خواهش ۽ نمائش سان گاڏڙ ڪري پنهنجي ڪاڪ ڪاري ڪن. ڀائي ڪنور "آلاپ" کي سچي سائينءَ جي سوڪڙي ڄاڻي ڪيس ڀڳوان جي ڀڳتي لاءِ ارپڻ ڪري ڇڏيو. ڀڳت ۾ آئي پنهنجي آلاپ جي ابتدا "سائين جي ساراهہ" سان ڪندو ۽ هميشه پوئين اسر ڪان شروع ٿي پرہ ڦٽيءَ تائين وڄندو ۽ نچندو رهندو هيو. سر آساوري ۽ پرڀاتي سندس دلپسند سر هوا. اسر ويل اٿي "الک اورڻ" جي لئہ ۽ سواد جو پتو انهن کي بخوبي هوندو جن پنيرڪي جو اٿي پنهنجو رام ريجهايو هوندو. مون جهڙن گڏهن کي کهڙي خبر اهڙي موج ۽ مزي جي، جن پنهنجي عمر ۾ سج کي ايرنديئي بہ چار دفعا مس ڏٺو هوندو.

ڀائي ڪنور جي ڀڳت ڏسڻ ۽ ٻڌڻ جهڙي هوندي هئي. توڙي جو ان لاءِ اوجاڳو ۽ اوسيئڙو ڪڍڻو پوندو هيو. ڇاڪاڻ تہ جڏهن هئومئو ٽري، اڌ رات وهامي اسر ٿئي تہ پوءِ ڪنور نڪري نروار ٿيندو. جسم تي جامون جلويدار پهريل، مٿي تي پڳڙي ۽ ڳچي ڳل ٻوچڻ جو ڳارو ۽ پيرن ۾ گهنگهرو. ڇيم ڇيم ڪندي ايندڙ ڏسبو تہ اهوئي ٻيئي ٻانهون ٻڌل، ڪنڌ ۾ ڪيازي نوڙت ۽ نيازيءَ ۾ جهڪيل، هر آئي وئي ۽ هر وينل ۽ بينل کي نمسڪار ۽ پرنام ڪندي، ميڙ جي وچ ڌاري اچي پنهنجي جاءِ تي ويهندو. جوڙيل هٿ ٽوڙي هڪ ڪن تي ۽ ٻيو هٿ ٻڌندڙن جي سڌ ۾ سڌو ڪندي چپ چوريندو تہ پهرين هڪل اها هوندي تہ "شل ڪا ٻاجهہ پوئي."

پوءِ شروع ٿيندو ڪلام عارفاڻو يا فقيراڻو، ڪڏهن ڪبير يا فريد جو، ڪڏهن بيڪس ۽ بيدل. پر عام طور تي "شاهہ ڀٽائي". ڪنڊڙيءَ جي فقيرن يا گهڻو ڪري ڀٽائي گهوٽ جي ڪلام ڳائيندي ڪنور جي ڪيفيت ڏسڻ وٽان هوندي هئي. آلاپ کي عروج ۽ اوج تي آڻي موج ۾ مست هاٿيءَ جيان پيو نچندو جهومندو ۽ رڙندو. "مون کي تن ماروئڙن جي، تن سانگيئڙن، تن ڏوٿيئڙن جي- آءُ ڪانگا آءُ ڪانگا، آءُ ڪانگا ڪر ڳالهہ مون کي تن پانڌيئڙن جي . . . ." ايو اوساريندي سندس نماڻي نيڻن کون نير جاري ٿيندو. اکين جو آب ڇلڪندي ريلا ڏيئي پيو وهندو ۽

نچندي وڏڦڙي جيان پيو ٽمندو. آلاپ جو اهو پتو نہ پوندو تہ گونج آهي يا گاج. "ڪين وٺن، ڪينَ وٺن . . . . ڪين وٺن تنهنجا ماڙيون ۽ بنگلا . . . مصرع تي اچي سندس ڪنڌ ڏوڻ بہ لهر ۾ ايندي. ڪين وٺن . . . سون ڪڙيون ڪنمال . . . مون کي تن ماروئڙن جي . . ." پهريون پاڻ اڪيلو ٿي رنو ۽ رڙيو پوءِ تہ "ڪيئي وڏيرا روئندي ڏٺم راج ۾." ڪنور جو ڪمال اهو جو هر جيءَ ۾ جادو لائي ڏيندو ۽ محسوس ائين پيو ٿيندو تہ هر ٻڌندڙ جو اندر مالڪ اڳيان پيو ٻاڪاري تہ ڪيئ بندياڻي هن بند ڪان، آءٌ ٻن ڏيان هن خاڪي ڪوٽ ۽ سندس سونهري ڪنگرن کي.

ورهاڱي کان اڳ "ڀڳت" هندو سنڌي ثقافت جو اهم حصو ليکي ويندي هئي. هر ڳوٺ خواه شهرن ۾ عام ڏڻن، ورسين يا خوشيءَ جي موقعن تي "ڀڳت" جو انتظام ڪيو ويندو. اڄ ڪلهہ جي قوالن جيان ڀڳتن جون بہ ڪيئي ٽوليون هونديون هيون. ڀڳتين ۾ شهري ۽ ڳوٺاڻا هر قسم جا ماڻهو شريڪ ٿيندا هوا ۽ ماڻهن جي ميڙ جو دارومدار ڀڳتن جي ساک تي هوندو هيو. ڪنور جي ڀڳت هڪ عوامي ميلي جو ڏک ڏيندي هئي. ماڻهن جي پيهہ جو سبب ڪنور جي آلاپ علاوه سندس سخا هئي. جو ڪجهہ معاوضہ ملندو هيس، اهو ٿڏي تي غريبن ۽ فقيرن درميان ورهائي ڇڏيندو هيو ۽ کيس ڪافي ڪجهہ پلئہ پوندو هيو. هڙان ۽ وڙان تہ ڏيندو هيو پر جي حاجتمند ۽ محتاجن جي حاج پوري ٿيل نہ ڏسندو هيو تہ ڀڳت دوران پنهنجي جهولي جهليندو هيو. پهرياڻ جو پاند هٿن ۾ ڦهلائي هوڪو ڏيندو تہ "ڀائي ڏهہ هزاري جهولي آهي جو ڀريندو جس ڪٽندو تہ سچو سائين سندس پلو ڪندو." مون کي ياد نہ آهي تہ ڪڏهن سندس جهولي خالي ويئي. جهوليءَ واري رقم سفيد پوش محتاجن وچ ۾ ورهائي ويندي. ڪن کي نياڻيون اُٺارٺيون هونديون هيون ۽ ڪين ڏاج ڏيوڻ جي پهچ نہ هئي، ڪن مٿان وري قرضن جا انبار چڙهيل هوا. ڪي وري اهڙا ڦٽن ۾ ڦاٿل هوا جن جو حل سواءِ ناڻي جي نہ هيو. رقمون اهڙي مخفي ۽ ڳجهہ ڳوه ۾ تقسيم ٿينديون جيئن لوڪ لکا نہ پوي تہ سوالي ڪير هيو ۽ کيس ڇا مليو.

ڪنور جي سخا ڪنهن خاص فرد يا طبقي تائين محدود نہ هئي. محتاجن ۾ اڪثريت مسلمانن جي هوندي هئي. هندن ۾ پنڻ جو شونق ۽ شغل البت گهٽ هوندو هيو. خير خيرات ۾ ڪنور ڪنهن جي منهن کي ڪڏهن نہ ڏٺو. جو آيو سو اگهيو. کيس فقط هي احساس هوندو هيو تہ ڪو ماڻهو

تڪليف ۾ آهي ۽ سندن ڏک ۾ ڀاڱي ڀائيوار ٿيڻ سندس فرض ادائي هئي.
جڏهن ڪنور جي شاديءَ جي ٿت ٻڌي ويئي ته ٽن ڏينهن بعد هڪ شائق، ڪنور کي سٽدس ڪنوار لاءِ چار جوڙا ڪپڙن جا پرت پريل هڪ بوسڪيءَ جو ٿان ساڻ ڪري ڪيس نذراني طور ڏيئي ويو. ڀائي ڪنور ڪپڙن جي ڳنڍ وٺي گهر رکي ڇڏي. ساڳي ڏينهن شام ٿاڻي هڪ مسڪين مائي اچي سندس گهر جو ڪڙو کڙڪايو. ڇي ابا نياڻيءَ جي شادي رچائي اٿم. سياڻي گهوٽيتا اچي گهر سهڙندا. ماني ته آهي الله جي، پر گهوٽ ڪنوار لاءِ جوڙا پوتا ڪٿان آڻيان؟ آءٌ بيواهي رن زال! ڪٿي در در وجي هٿ ٽنگيان؟ ڀائي ڪنور اندر وجي ڳنڍ ڪڍي اچي ٻڍڙي مائيءَ جي حوالي ڪئي. ڇي امڙ وٺ پنهنجي امانت. مون صبح کان وٺي سانڍي. شڪر ٿيو مال اصلي مالڪن کي مليو. ڀائي ڪنور پلجي به ڪڏهن پاڻ تي سخاوت جو الزام مڙهجڻ نه ڏنو، هميشه چوندو هو ته ڀائي مون وٽ آهي ڇا جو ڪنهن کي ڏيان؟ ڏيڻ وارو ٿو ڏئي ۽ وچ ۾ آءٌ اچي خوامخواه ڦاٿو آهيان. چني لڪندڙ هڪڙو چني وٺندڙ ٻيو پر سرنامون هميشه هوندو. "معرفت منهنجي ۽ ڦري ملي فلاڻي کي" ڏيئي نه پچارڻ جي ڏات جا ڪنور کي حاصل هئي ان لاءِ ڪيئي روئندا ڏٺم. جمشيد مهتا جي سوانح حيات پڙهندي جڏهن سندس هي دعا پڙهيم ته "اي جڳ جا ڏٺي مون کي ويساري جي ايتري توفيق عطا ڪر جو جڏهن به تنهنجي نالي تي ڪجهه ڏيان ته اهڙو عمل هڪدم پلجي وڃان ۽ اهو ڪڏهن ياد نه رهيم ته مون ڪجهه الله ڪارڻ ڏنو." ته مون کي ڪنور ياد اچي ويو. ڪيترو نه خوش نصيب انسان هئو جو ڪيس اهڙي دعا گهرڻ جي لوڙ ئي نه هئي.
زندگي ۽ موت الله پاڪ جو خاص پورٽ فوليو آهي جنهن ۾ ڪنهن کي به ڀائيوار نه بڻايو اٿس. ها البت سندس دائره اختيار ٻيا به گهٽائي آهن. جهڙو شفا، انصاف ۽ سخا، جن جي نقش قدم تي انسان جيڪڏهن دز برابر به پيروي ڪري ٿو ته قدرت ڪيس نعمتن سان ايترو مالا مال ڪري ٿي جو سندس هيٺي هٿ طفيل هزارها حاجتمندن جي مشڪل ڪشائي ٿي ٿئي. دراصل پوءِ اهو انسان قدرت جي ڪاروبار جو هٿيو بڻجي وڃي ٿو. ڇاڪاڻ ته دنيا ۾ ماڻهن جا جملي مسئلا ۽ معاملا انسانن ذريعي ئي ادا ٿين ٿا. قدرت جو اولين ۽ اٽڙ قانون هي آهي ته حيلي رزق ۽ بهاني موت. "الله ڏنو" ضرور ٻڌندا ٿا اچون، پر هي ڪڏهن به نه سٽيو سون ته ڪو "الله ماريو" به ڪنهنجو نالو آهي!

جئن جئن وقت گذرندو رهيو ڀائي ڪنور جي وسيلي آلاپ جو پڙلاءُ، سندس سنت ۽ سخي هئڻ جي ساک چوڏس چوڏار هڪ ڪستوريءَ جي خوشبوءِ جيان ڦهلندي رهي. پري پري جا ماڻهو سفر جا جاکوڙا ڪڍي وٽس اچڻ لڳا. پوءِ ڪي سندس راڳ ٻڌڻ، ڪي آسيس ۽ آشيرواد وٺڻ ۽ ڪي فقط درشن پسڻ لاءِ. اسان جي ملڪ ۾ عام ماڻهن خاص طور غريب ۽ مسڪين عوام جي ڏکئي وقت پرگهور ۽ پرداخت لاءِ ڪي به ادارا وجود ۾ نه آهن. ان باعث اسان جي ديس جا اڪثر ماڻهو ڪنهن سهاري اپل ۽ آسري جي تلاش ۾ رهن ٿا. اسان وٽ ويچاري ماڻهوءَ جي بيڪسي ۽ بيوسيءَ جو عالم هي آهي جو جيئرا ماڻهو "مئن" وٽ فقط هن لاءِ حاضري ڀرين ٿا ته جئن سندن روزمره جي ضرورتن جي پورت ٿئي ۽ سندن مشڪلاتون آسان ٿين. ڀائي ڪنور ته جيئرو جاڳندو ديوتا هيو. سو ماڻهن ۾ سندس مچتا ۽ مقبوليت ۽ عقيدت ان قدر عام ٿي چڪي جو واڻين آخر کيس "اوتار" ڪري پوڄڻ شروع ڪيو- جو سلسلو اڳتي هلي ڀائي ڪنور جي سر ڏيڻ جو ڪارڻ بڻيو.

ماه جولاءِ ١٩٣٩ع جي هڪ ڏينهن نياڳي سکر جي اناج بزار ۾ هڪ مسلم نوجوان جو ڪنهن هندو دڪاندار سان "تون چا تون چا" ڪندي تڪرار ٿي پيو. انهيءَ دور ۾ بدقسمتيءَ سان هندو مسلم چڪتاڻ چوٽ تي چڙهيل هئي، ساڪرو هندو تعصبي آگ ۽ فساد ڦهلائڻ جا ڪوڏيا هوا. مسلمان نوجوان کي اڪيلو ۽ بي هٿيار ڏسي چند بي خير هندو دوڪاندارن نه فقط سندس بيعزتي ڪئي، پر کيس مارڪٽ پڻ ڪئي.

اهو نوجوان پير پرچونڊي شريف جو نينگر هيو، جو سکر شهر ۾ اناج جي سودي لاءِ آيل هيو. نوجوان واپس ڳوٺ ورندو ويو. ۽ پنيور کي باهه لڳندي ويئي.

پرچونڊيءَ جي مريدن ۾ تاءُ اچڻ هڪ لازمي امر هيو، پر سکر جي ڪليڪٽر مسٽر ڪوٺا والا جي بروقت جوڳا قدم کڻڻ ڪري هندو مسلم فساد ٽري ويو. هندو پنچات طرفان معافي ورتي ويئي ۽ اهو اڻ وڻندڙ واقعو وقتي طور تي لئه مٽي ڪيو ويو. پر پرچونڊيءَ جي ڪن شيدائين ۾ شورش بدستور قائم رهي ۽ انتقام وٺڻ جو بهترين طريقو هي رٿيو ويو ته جملي هندو جاتيءَ کي اهڙي ڀاري سزا ڏني وڃي جو عمر ڀر ياد رکن. ان فيصلي جو نزلو اچي ڪنور تي ڪريو ڇاڪاڻ ته هو سنڌ جي هندن جو مقبول عام، مهاتما ۽ مهاپرش هيو. هي هيو ڪنور جو قصور! ڪنور جي ڪوش جو ڪارڻ!

مولوي شير محمّد قريشي مرحوم

١٩٣٣ کان ١٩٣٦ع تائين، ٽن سالن وارو عرصو مون لاءِ ڪمال در بدرائيءَ وارو زمانو هيو. ڪجهه بابي مرحوم جي تڪڙين بدلين ڪري ۽ ڪجهه پنهنجي اڏنگي افعالن سبب منهنجي پڙهائي رولڙي ۾ پئجي ويئي. ابو امڙ آخر ان نتيجي تي پهتا ته مونکي وڌيڪ ڳڻ مٿ پڙهائڻ پاڻي ولوڙڻ برابر هيو جنهن کان ڪو ڪڙ تيل نڪرڻو نه هيو. ان ڪري فيصلو هي ڪيو ويو ته مون کي ڪنهن ڪاريگر وٽ هنر سکڻ لاءِ ڇڏيو وڃي. امڙ جو وري هي خيال به هيو ته دنيوي هنر سان گڏ ڇوڪر کي ڪجهه ديني سمر به ساڻ هجي ته چڱو. ٻئي منايون گڏ ۽ ساڳئي ڏينهن تي ورهايون ويون. مون کي صبح جو ميان احمد وٽ سونارڪو شام تائي ڪم سکڻ ۽ مولوي شير محمد صاحب وٽ ڪلام الله پڙهڻ لاءِ ويهاريو ويو.

ميان احمد ڏهرڪيءَ جو وينل هيو ۽ روزانه صبح جو پنهنجي پراڻي ڦٽ ڦٽيءَ تي چڙهي اوباڙه پهچندو هيو. آءُ سويري سندس دڪان کولي ڇنڊ ڦوڪ ڪري سونارڪا سنج سنواري ويهندو هيم. جڏهن سندس ٻڌا گراهڪ جي اڳوات اچي دڪان جو در وٺندا هوا تن کي به آئت ڏيندو رهندو هيس ته "استاد" اجهو ڇاڻ آيو ڪي آيو. منجهند ٽائي آءُ ڄام پنيي جي بنگلہ لڳ واري قديمي مسجد ڏانهن وڃي مولوي صاحب جي خدمت ۾ حاضر ٿيندو هيس. ٽپهريءَ تائين جهلي به ڇڪيندو هيس ۽ پنهنجو سبق به پڪو ڪندو هيس. وري جي جهلڙيءَ جو وارو ٻيو ڪو وٺرائيندو هيو ته آءُ مولوي صاحب جي پيرن کي مروڙا ڏيڻ ۽ مڪڙيون هٽڻ ۾ جنبي ويندو هيس. سومهڻي ويل واپس اچي گهر پيڙو ٿيندو هيس.

بادشاهي الله جي آهي پر اُهن ڏينهين اوباڙه ۾ راڄ ڄام پنيي خان جو هيو جو راجا ڏاهر جي والي وارث هئڻ ڪري سرڪارڪان انوڳ (مالي اُپت جو اڌون حصو) وٺندڙ هيو ۽ ڏهر قوم جو لٺ سردار پڻ هيو. ڪامورن ڪڙن جي اچ وڃ وٽس ڄام هئي. باقي غريب غربي جو وهڪرو

مولوي صاحب جي رخ ۾ هيو. مسجد ماڻهن سان ڇُلڪندي هئي. هڪڙيون ٻهيرون ويندڙيون هيون ته ٻيون سندن جڳهه والارينديون هيون. سائين جي دوا، دم ۽ دعا گڏ "هٿ شفا" جي به هاڪ هئي. هٿ هميشه حاج ۾ هوندا هئس. بيمارن جي نبض شناسيءَ کان واندا ٿيندا ته وري بيڪسن ۽ بي سهارن جي دعا لاءِ اٿيا ٿيندا. ڪي ته فقط اها آس به ڪٽي پنڌ پوندا هئا ته سائين جي هٿين پني نپائي اچون.

هٿن تي پرتا ڏسندي مون هميشه ائين پئي سمجهيو آهي ته دل يا دماغ ته فقط نالي ماتر انساني اڏاوت جا ته خانا آهن باقي سخا ۽ شفا جي مٺيا ته انساني "هٿن" ۾ سمايل آهي. چون ٿا ته قسمت جون ليڪون به هٿ ۾ ليڪيل آهن پوءِ هي خبر نه آهي ته انسان جي هٿ وس به آهن يا نه. الله نه پلائي ته سڪندر اعظم دنيا جو پهريون ماڻهو هيو جنهن ان ڏس ۾ ويچار ڪيو هيو. چوي ٿو ته "سنڌي" دنيا جي اڪيلي قوم آهي جا پنهنجي "زبان" جو ڪم "هٿن" کان وٺندي آهي، پوءِ ڪڏهن هٿ "اُيا" ڪري ڪڏهن "سيني تي ڌري" ۽ ڪڏهن وري بيئي "هٿ جوڙي".

ارسطوءَ جو چوڻ آهي ته "خوبصورتي" پنهنجي سر هڪ بهترين سفارش آهي. برابر هوندي. پر ڪنهن کي پيرائتي ۽ سربستي سونهن عطا ٿيندي ته ڪنهن کانه ڏني. هوندئن به قدرت پنهنجي حسن جي خيرات قناعت سان ڪندي رهندي آهي ۽ ڪو ونواه جي ٻُڪيءَ جيان ٻڪ پري ته ڪونه ورهائيندي آهي. ائين نظر وڌائيءَ خاطر ڪنهن جي ترڙيءَ تي ڪو داڻو ڪٽو رکندي آهي. پوءِ ڪنهن کي "اڪيون رب رکيون" ته ڪنهن کي "ڏند دلبند" اهڙو بختاور ڪو لکن ۾ ورلي جنهن کي پنداررو پري ورسايو هجيس. سائين به هڪ اهڙو خوش نصيب هيو جنهن کي هڪوار ڏني چرڪ نڪري ويندو هيو. امالڪ اکيون مهٽيون پونديون هيون ته خواب هيو يا ساپيا. هي ته سندس جلوو هيو سٺ سال عمر ۾. جهلڙي چڪيندي مون به سائين جي سونهن تي ڏاڍيون اکيون سيڪيون. جڏهن پاسو ورائي آرامي ٿيندا هوا ته منهنجون اکيون وسامڻ جا پهه پچائينديون هيون. ڪنهن ٻڌايو هيم ته الله وارن جي سڃاڻ ڪرٽي هجي ته سندن پنيءَ پوئتان ڪا آيت پڙهي وڃي ته هڪدم ڪين ڄاڻ ٿيندي آهي. ڇاڪاڻ ته اها الله جي ڪلام جي بي ادبي آهي. مون به ان نسخي کي آزمائيندي سائين کي سڪ سمهڻ نه ڏنو. ڪڏهن ته چرڪ پري وٺي ويهندو هيو. مون کي ان زماني ۾ اها خبر خير ڪا هئي ته سائين ساري رات جاڳي سبحان

ساريندو آهي.

عام ماڻهو پنهنجا ڏک سور سهيڙي ۽ سهڪندي اچي وٽس دم پئيندا هوا. ڪي ته دل جا غبار ڪڍندي ڪڪر جيان ڦسي پوندا هوا. سائين وٽ دم دلاسا ۽ دعا جي ڪا ڪوتي ڪانه هئي. "الله خير ڪريسي" جي ڏم متل هوندي هئي. ڪڏهن ڪنهن سان ڪوڙي منهن پيش نه آيو ۽ نه وري ڪڏهن سندس پيشانيءَ تي ڪو گهنج يا گهنڊ آيو. سواءِ هڪ دفعي جي، جڏهن هڪ ڏسٽو وائسٽو ماڻهو وٽس اچي هڪ عجيب و غريب قسم جو سوال ڪيو. احوال اوريندي چيائين ته سائين، منهنجي هڪ پياري دوست تازو عشق ۾ شادي ڪئي آهي. پر بدقسمتي سان هاڻي هنهي زال مڙس وچ ۾ رنجش پيدا ٿي آهي. هاڻ عرض هي آهي ته اوهين مون کي اهڙو تعويذ لکي ڏيو جيئن منهنجي دوست جي گهر واري مون سان ٺهي وڃي ته پوءِ آءُ کيس ويهي سمجهايان ته ڏاهي ٿيءُ ۽ مڙس سان ڇا لاءِ ٿي رُسين. مولوي صاحب جي منهن جو رنگ ئامڻي هٽي ويو. پر پاڻ تي ضبط ڪري ۽ ڪنڌ هيٺ ڪندي فقط ايترو فرمايا ئين ته "ابا باقي دلالي ڪنهن کون آڪندين؟ الله تسان کون هدايت ڏيوي. مين هڻ ڪي آڪان."

اڪثر وٽس اهڙجهڙ ۽ سادا سودا ماڻهو ايندا هوا. هڪ پيري هڪ ڏونڏو ذات جو ماڻهو پنهنجي بيمار ياءُ لاءِ دوا وٺڻ آيو جو ٻن هفتن کان سخت بيماريءَ ۾ مبتلا هيو. مولوي صاحب حال ٻڌي نسخو لکي کيس ڏنو ۽ کيس ترڪيب سان گڏ رک پڙ ڏسي. ڏونڏوءَ پڇيو ته "سائين دوا ڪنهن ڪنون گهنان؟" سائين سمجهايس ته بزار ۾ سانول ۽ طوطو مل ٻه پساري هئا ۽ ڪنهن ٻه هڪ وٽ وڃي دوا وٺي. جي "پڇي ڪيوين ڪران" سائين وري ٻڌايس ته پڙين کي پاڻيءَ ۾ پسائي ۽ ٺهڪائي جڏهن پاءُ پاڻي بچي ته ٻه ويلا ڪري بيمار کي پياري ڇڏ. "پڇي ڪنهن ڪنون گهنان؟" پڇي ڪيوين ڪران؟ اهي سوال واري وٽيءَ تي ڪلاڪ ڪن پڇندي ڏونڏوءَ سائين کي ٿڪائي ڇهه ڪري ڇڏيو. پر مولوي صاحب مرڪندي هر وار حيلو وسيلو ٻڌائيندو رهيو. هفتي ڏيڍ بعد ساڳيو ڏونڏو پاڻ سان پتاشا کڻي اچي مولوي صاحب جو منهن منو ڪرايائين ۽ مبارڪ ٻه ڏنائين ته سائين بيمار بلڪل نيڪ ٿي ويو. مولوي صاحب مرڪندي

سندس سوال ورجائڻ شروع ڪيا. ”ڪنهن ڪنون ڳنڍ؟“ پڇي ڪيوين ڪتوءِ“؟ سائين تسان جهڙي چني ڏني ها اونڪون پاٽي وچ ٽڪا ٽڪا ڪر پراءِ نون پلا ڏتر.“ معلوم اهو ٿيو تہ ڏونڏوءَ مورڳو دوا ورتي ئي ڪانہ هئي ۽ فقط نسخي کي پاڻيءَ ۾ ٽهڪائي مريض کي پياريندو رهيو. رب مٺي جي قدرت. بخار غائب ٿي ويو. رب جن سان جيڏو تن سان تيڏو.

هڪ ڏينهن ڏنر تہ ڪو ماٺهو مسجد جي دريءَ ٻاهران ليئا پائي وري هليو ٿي ويو. پهر پلڪ ڪان وري ٻيهر اچي واجهائي واپس ٿيو. آخر ٻنپهرن جو سائين کي اڪيلو ڏسي اندر گهڙي آيو ۽ مون لاءِ بہ مرضي هيس تہ جيڪر هليو وڃي تہ بهتر. آءٌ بي حيائي ڪيو جهليءَ کي زور سان چڪيندو رهيس. اچڻ شرط سائين جي قدمن تي ڪري زارو زار روئندي احوال اوريائين ”سائين مون سان وڏي ويڌن آهي.“ جڏهن بہ آءٌ ڪنهن مسلمان لاءِ ٻڌندو آهيان تہ ڪيس ڀاڳ بخت وارو ڏنو. ڪيس مال ملڪيت ملي آهي، يا ڪيس سونهن ڀري سهاڳڻ پلئہ پيئي آهي يا اولاد صالح اٿس، تہ مون کي روحاني تڪليف شروع ٿيندي آهي. سمورو وقت جلندو پچندو ۽ ڪامندو رهندو آهيان. اهو ساڙ ۽ حسد فقط مسلمانن لاءِ آهي باقي ٻئي ڪنهن دين ڌرم واري کي بخت ڀڙائي تہ مون کي ڪا ڪوفت ڪانہ ٿيندي آهي. مولوي صاحب سندس لاءِ دعا جا هٿ ڪنيا ۽ ڪيس وظيفو بہ ڏسيو. وڃڻ وقت ڪيس ڳراٽڙي پائي پنهنجي سيني سان لڳايائين. ڪيس مبارڪ ڏيئي چيائين تہ هو مومن هيو جو ڪيس پنهنجي ڪدورت جو احساس هيو ۽ اهڙي احوال ڪرڻ جي جرئت بہ هئي، ورنہ هن زماني جي گهڻن مسلمانن جي دلين جي روئداد ساڳي هئي.

مولوي صاحب جو وڏو ڪرشمو هي هيو جو پوليس وارا جي عام طور ٻي پير ۽ ٻي مرشدا سمجهيا ويندا آهن سي سڀ سندس سڳي ڌاڳي ۾ هوا. نہ فقط اوٻاڙه، ڏهرڪي يا ميرپور ماٿيلہ جي پوليس. پر سموري سکر ضلعي ۽ سنڌ جي اڪثر پوليس سندس مريد هئي. هي اهو زمانو هيو جڏهن نہ فقط پوليس ٿاڻن ۾ مسجدون تعمير ٿيڻ لڳيون پر نمازين سان ٽمٽار ڏٺيون وينديون هيون. پوليس وارن تي ڪا آپدا آئي تہ ڪين چاڻ هوندي هئي تہ سندن داد فرياد ڪٿي ٿيندو.

هڪ ڀيري اوٻاڙه ٿاڻي جا پوليس وارا بابي مرحوم جي اڳواٽيءَ ۾ مولوي صاحب وٽ اچي عرض ڪيائون تہ سندن ضلعي سکر وارو ڊي ايس پي صاحب ڪنهن انڪوائري جي سلسلي ۾ اوٻاڙه اچڻ وارو هيو.

اهو ڊي ايس پي (جنهن جو نالو تہ پرتاب راءِ هيو پر پوليس وارا حقارت کان کيس پيشاب راءِ سڏيندا هئا) اهڙو ظالم عملدار هيو جو جتي منزل انداز ٿيندو هيو تہ اتي کان گهٽي ٽاٽي کي سسپينڊ ڪري ڇڏيندو هيو. وفد پاران دعا لاءِ التجا ڪئي ويئي تہ جيئن اهو نياڳو اوباڙہ نہ اچي. مولوي صاحب پنهنجي دستوري "الله خير ڪريسي" چئي کين دلداري ڏيئي واپس ڪيو. ٽئين ڏينهن تي ساڳي وفد وري اچي مولوي صاحب کي اطلاع ڏنو تہ هو ڪمبخت سکر کان ريل ۾ چڙهي چڪو هيو. سانجهيءَ ٽاڻي وري بہ پوليس وارا سهڪندي اچي سائين کي ٻڌايائون تہ ڏهرڪيءَ کان ٽانگي ۾ چڙهي اوباڙہ پهچڻ وارو هيو. مولوي صاحب غضب ناڪ ٿي چيو تہ "الله ڪريسي نياڳا اتي نہ آسين." رات جو پتو پيو تہ پرتاب راءِ جو ٽانگو ڏهرڪيءَ کان ٽن ميلن جي پنڌ تي اونڌو ٿي پيو هيو ۽ سندس ٽنگ ٽن هنڌان ٽڙڪي پيئي هئي ۽ هو پاڻ ڪٽائي واپس ريل ۾ سکر ويل هيو. ٻئي ڏينهن تي سيئي پوليس وارا سائينءَ جي حضور ۾ آيا. باغ بهار هئڻ ڪري سيني جا ڇهرا سرها هوا پر ڪڇيو ڪنهن بہ ڪونہ. فقط هڪ فقيري نالي پوليس واري سائين کي عرض ڪيو تہ "سائين هڻ ايجهي دعا هووي جو ڪوئي فقير منش دال ڪاوڻ والا بندا ڊي ايس پي بڻ ڪي آوي". سائينءَ مرڪي پڇيو تہ "ابا ڪهڙي دال ڪاوڻ والا آوي، منگان دي يا ڇٽيان دي دال." فقيري چيو تہ "سائين ڇٽيان دي دال والا آوي." ڏيڍ هفتي کان پوءِ هڪ نئين ڊي ايس پي صاحب جو آرڊر ٿيو جنهن جو نالو تہ چرنجي لال هيو پر اوباڙہ ۾ "ڇٽڻ جي دال" نالي سان مشهور هيو. هو هڪ درويش صفت همدرد ۽ هڏ ڏوکي عملدار هيو جنهن جا ڳڻ اڄ ڏينهن سوڌو پيا ڳائجن.

آخر اهو سمون بہ آيو جڏهن اوباڙہ پوليس باجماعت مولوي صاحب جي بيعت ڪري رشوت حرام خوري ۽ ظلم کان توبہ تائب ٿي ايمانداري ۽ عبادت ڏانهن رجوع ٿي. سال ڏيڍ جي عرصي اندر سندن زندگيءَ ۾ هڪ عجيب انقلاب اچي ويو. بوسڪيءَ ۽ هرڪ جي پوشاڪ جي جاءِ ڪٽل خاڪي قميص، نيري پٽڪي ۽ ڇگل بوٽن ورتي. سندن وڏا شاهي پيٽ، جي انهن ڏينهن معتبريءَ جي نشاني سمجهيا ويندا هوا ۽ جن تي ڪمرپٽو مشڪل سان ڇڪي ٽاٽي ٻڌبو هيو، اهي سسي وڃي پٽين سان لڳا. سرڪاري گهوڙا جي اڳ وچ ڪنڌي جي داڻ تي مڇي مڇ ٿي پيا هوا سي اهڙا ڏبرا ٿي ويا جو سندن پاسريون آنگر رکي ڳڻجي ٿي سگهيون.

پوليس وارا جي اڳ پنهنجن شهپرن کي تاءُ ڏيئي ٻين جي ڏاڙهي پٽ ڪندا هوا تن گبر قسم جي مڇن ۾ ڪئنچي وجهي سنتي سونهاريون رکيون. هاڻي سندن چهرن تي ظلم جي رعب ۽ دٻدٻي بجاءِ ماٺيپي واري رونق وري واپس آئي.

روزانو هڪ نه ٻيو پوليس وارو ڪڪڙيون ۽ ماکيءَ جا شيشا هٿن ۾ کڻي مسجد ۾ هي پڇڻ لاءِ ايندو هو ته قبلا هي سوڪڙيون مٿن زوريءَ مڙهيون ويون آهن ۽ اسين وٺون يا نه؟ مولوي صاحب مرڪندي فرمائيندو هو ته "ابا ڪڪڙ شڪڙي مالڪان کي ولا ڏي ڇوڙ، باقي ماکي تسان کي مباح هي." جڏهن ڪڪڙيون پوليس ٿاڻن تان صحيح سلامت ۽ ثابت مالڪن کي واپس ملنديون هيون ته ماڻهو ته ڇڏ پر خود ڪڪڙين کي به حيراني ٿيندي هوندي. امن امان واپس وريو. چورن چوري ڇڏي. واٽين ۽ بزار جي دڪاندارن جو ڀاڳ کليو. استاد ميان احمد سونارو جو چوريءَ جي ڊپ کان سون چاندي اسان جي گهر امانت رکي ويندو هيو تنهن پنهنجي دڪان ۾ مال رکڻ شروع ڪيو. ماڻهن جا ڪڪڙ ۽ ڇيلا ڇيڪ گهمندا رهيا. اڄ اهو حال آهي جو ڪو ڪڪڙ جتي بانگ ٿو ڏئي ته نڪ ڪونه ڪو پوليس وارو بندوق ۽ وارنٽ سوڌو جاءِ واردات تي جاچ لاءِ پهچي ٿو وڃي، جيستائين ڪڪڙ خود ڪشي ڪري سندس پيٽ ۾ آرو نه ڪري. ڪڪڙ ته ڇڏ پر ماڻهو ڪاريون، لاريون ۽ ريل کي به پٽڙيءَ تان لاهي گم ڪري ٿا ڇڏين. نه آهي ملڪ ۾ خدا جو خوف ۽ نه وري مولوي صاحب!

استاد عطا محمد حامي مرحوم

نيٺ استاد حامي بہ اسان کي ڇڏي ويو. وچي اصلوکي ماڳ جا وڻ وساڻائين. ڏاڍي تڪڙ ۾ ٽي ڏنو. پاڻئن تہ آتو وينو هيو. جيئن ڪو ٽيشن تي ٽپڙ رکي گاڏيءَ جي اوسيئڙي ۾ هجي. ويو بہ اڪيلو ۽ اوچتو. وات ٽڪاٽي بہ ڪانہ ڪيائين، تہ ڪا هلندي جيڏيون؟ خير، جي وڃان وڃان ڪن سي رهي رهندا ڪيترو؟ هوئٽن بہ هتي رکيو ڇا هيو؟ صبح منجهند ۽ سانجهي. وري سورن ڀري جبل جيڏي رات! زندگي تہ نہ هئي ڪو ٽمجهڻ هئي. ٻارهوئي ڀنڊڻ. وري ڪو هڪ اڌ سور هجي تڏهن بہ ڇڱو. هتي تہ ڇڻ گداڙي وياٺل هئي. اڃا بہ شڪر، جو هر روح پٽيان ڪونہ ڪو روڳ لڳل هيو. جنهن رڄ جي لقاءُ ڪڍ هرڪو ڇرين جيان ڊوڙندو ٽي رهيو. ڪو دنيا جو پوڄاري هيو ڪو ڪنهن ديويءَ جو ديوانہ هيو. ڪو ڪرسيءَ جو پروانہ هيو. هرهڪ پنهنجي روح جي وروڻهہ ٽي ڳولي يا ڪو راءَ ٽي ريجهايو. پوءِ ڪنهن ڦيريون پائي، مرليون وڄائي يا نرڙ نوائي!

استاد حامي اهڙين مڙني مشغولين جي جهنجهٽ کان آجو هيو. وتائي فقير جيان **هرنہ هيو** ڪنهن **جي ڦيريءَ** ۾ نہ ميريءَ ۾. هن جي ڪنهن جي آتڻ يا **اڪاري** ۾ ڪا گهري **دلچسپي** ڪانہ هئي. هو ڪڏهن ڪڏهن پري کان بيهي جڳ جو تماشو ڏسندو ٽي رهيو. اهو بہ فقط رونشي خاطر. جيئن ڪو ڀهراڙيءَ جو ٻار ڊوندي ٻير تي چڙهي ملاکڙه جو مزو وٺندو رهي. پوءِ ڪير ڪٽي تہ ڇا يا ڪير هارائي تہ ڇا؟ اڃان بہ هارائڻ واري لاءِ ڪجهہ هڏ ڪُرڪندو هيس. الله پاڪ ڪيس دل ئي اهڙي نازڪ ڏني هئي. جهڙي نرمل ۽ ڪومل مکڙي. ڪنهن جو ڏک سور سهي نہ سگهندو هيو. شاعريءَ کي بہ شايد ان ڪري نپايو هوائين تہ جيئن سندس دل کي ڪو ڳتو ملي، جنهن وسيلي سندس غم جا غبار دور ٽي

سگهن. عاشق مزاج بہ بي انت هيو. سونهن سندس روح جي غذا ۽ جيءَ جو جياپو هئي. آخري ڏينهن هڪ سٽ ور ور ڪري ٿي ورجايائين. "محبت نہ جن جي من ۾ تن جي مٽي اٽاسي."

مون تہ استاد حاميءَ کي هردم کلندي ڏٺو. الله پاڪ ڪيس خلقيو ئي اهڙو خوش خلق هيو. ننڍ ۾ توڙي سجاڳ. معلوم ائين ٿيندو هيو چڻ کلي رهيو هيو. اسپتال ۾ بيماري جي بستره تي تہ سندس کل عجيب لڳندي هئي. خاص طور جڏهن کلندڙ ڪئنسر جو مريض هجي. وري مرض جي ڪيس چاڻ بہ هجي. اندر ۾ وڍ ڪٽ جي پيڙا بہ چوٽ تي هجيس. آءُ تہ کلندو هيس ڪيس ڪلاڪ لاءِ. جڏهن پيٽ جي زخم مٿان هٿ ڏري کلندي، وري سور جي ٽاٽ اُبرڻ ڪري ڪنجهندو هيو، تہ آءُ ڇرڪي ويندو هيس. ڪڏهن تہ ائين ڀائيندو هيس تہ ڄڻ موت مون تي کلي رهيو هيو. موت هيو يا ڪا ٻي هستي؟ بنگال جو مشهور شاعر قاضي نذرالاسلام جڏهن ڪنهن ڪوڙه جي مريض کي کلندي ڏسندو هيو تہ چوندو هيو تہ "قدرت پاڻ کلي رهي هئي." استاد حاميءَ کي کلندي ڏسي مون کي بہ اهڙووهم گمان اڪثر ٿيندو رهيو.

سموري زندگي ائين مرڪندي مشڪندي ۽ کلندي گذريس. ائين بہ نہ هيو تہ ڪو هميشه حورن جي هنج ۾ رهيو. بلڪل نہ. پليو نپنو ۽ پڙهيو ئي ڏکن ڏوجهرن ۾ هيو. گذريل سال تہ مٿس قيامت ٿي گذري. سندس ڪٽنب جا چار ڏيئا هڪ ٻئي ڪڍ اُجهامي گل ٿي ويا. انهن ۾ هڪ تہ سندس ڳڀرو پٽ هيو جو ڪاليجي شاگرد هيو. اوچتو مٿي ۾ سور پيس. چئن ڪلاڪن جي چٽ ڪهڙ ۾ نہ تو ڏٺو نہ مون ڏٺو. خيرپور جي خلق شاهد آهي تہ استاد حاميءَ ڳوڙهو اکين نہ ڳاڙيو. چي "جنهن مالڪ ڏنو اُن سنڀالي واپس ورتو. منهنجو اڌ يا ٿهائي؟ آءُ وچوارو ۽ ٿيا ڪڙ . ڪير جو ارهو ٿيان." هن پيري البت آنو ڀٽو دلگير ٿي ڏٺو. پنهنجو غم تہ خيرڪي هيس. چيائين تہ نبين جي وصال واري عمر اٿم. ٽيهٽ سال پورا ڪري چڪو آهيا. وڏيڪ ڏرتيءَ تي ڏرٽو ماري ويهڻ جي آس بہ ڪانہ اٿم. پر يار امڙ جيٺري اٿم. ڪراڙي ٻڌندي تہ مري ويندي. صدمي سهڻ جهڙي آهي ئي ڪانہ. ڪهڙ ۾ ڪهڙ آءُ چو سندس دل ڏڪوئڻ جو ڀهانو ٻڻجان؟

ائين چوندي سندس اکرين، جي ڪامڻ ڪارڻ سايون ٿي چڪيون هيون، ۾ ڳوڙها تري آيا. پر اکيون چنبيائين نہ. متان ڳوڙها ڇلڪي قطار ڪري، هيٺ نہ وهي ڇڙن.

منهنجي استاد حاميءَ سان ڏيٺ ويٺ اڄ کان اٺاويهہ سال اڳ خيرپور ميرس ۾ ٿي جتي مون نوڪريءَ سانگي وڃي ديرو دمايو هيو. ان دور ۾ منهنجي ڄاڻ سڃاڻ ۽ سنگت ڪجھ اهڙن انسانن سان ٿي، جن جي ياد ۽ ساٿ اڄان سوڌو پنهنجي زندگيءَ جو املهہ سرمايو ٿو سمجهان. مرحوم اميد علي شاهہ، مرزا نور حسين، هادي بخش لاڙڪ، قائم علي شاهہ، منظور حسين پنوهر، ۽ عطا محمد حامي. سموري ڪهول ۾ استاد ۽ آءٌ ٻيئي عمر ۾ لڳ ڀڳ هواسون. استاد ۱۹۱۹ع ۾ ۽ آءٌ ۱۹۲۰ع جي پيدائش هيس. پاڻ ۾ ويهاٺويها هئڻ کان اڳيرو اسان ٻنهي جي پاڻ ۾ ڪا خاص نسبت نہ هئي. اڄان بہ افعالن ۾ هڪ ٻئي جي ابتڙ هواسون. آءٌ چلتو پرزو ۽ چيڙاڪ هئڻ سان گڏ سيني ٻچڙاين جو بولٽن مارڪيٽ هيس. برعڪس ان جي، استاد حامي سادو سودو، مائيٽو، حليم، با اخلاق ۽ هڪ درويش صفت انسان هيو. جهڙس محبتي ۽ منڙو ماڻهو مون مشڪل ڏٺو.

اها سندس مناس ئي هئي جنهن جي سبيل هئڻ ڪري استاد ڪيئي مرض پرايا. ڪجهہ سال اڳ ڪيس ذيابيطس وڪڙي. پوءِ ڪيس سائي يا يرقان جو عارضو ٿيو. مهينو اڳ سندس نياڻيءَ پنيءَ تي ٽڏڙا ڪيندي ۽ پِٽُ مارينديءَ استاد جي ڪک وٽ ڪجهہ ڳوڙهي ڏٺي. ٻئي ڏينهن استاد اسپتال وڃي آموسيل هنڌ ڊاڪٽر کي ڏيکاريو. ڊاڪٽرن ڪيس وڌيڪ تپاس لاءِ جناح اسپتال ڪراچي ڏانهن روانو ڪيو. داخلا جي چوٿين ڏينهن تي سندس آپريشن ڪئي ويئي. ٻن هفتن کان پوءِ وري ٻي آپريشن جي تياري ٿي. ٽئين ڏينهن صبح جو يار ويندا ڏيکاريندا. ٽن هفتن ۾ ٽيهٽ ورهين جو اُپريل ۽ اُسريل وڻ ڪاٽا-

انالله و انا اليه راجعون!

صاحب جي صاحبي عجب ڏٺي سون.، ماکي ۽ مصريءَ جهڙي مٺي ماڻهوءَ کي ڪئنسر جي مرض ۾ نهوڙي نيڻ! الاهي اسرار هيو يا

آزمائش؟ چئي نہ ٿو سگھجي. پر ھر حالت ۾ اھا قدرت جي ڏاڍ مڙسي ضرور چئبي. ڪئنسر ڪو انساني مرض ٿورو ئي ھيو. ھي تہ ڪا ڪاسائڪي ڪار ھئي، اھا بہ مڏي ڪاتيءَ سان مارڻ ھيو. اھو بہ اھڙي ماڻھوءَ کي جنھن زندگي ۾ شايد ڪک کي بہ نہ رنجايو ھجي. اھڙي اپپاہ کي اھا بيماري بچيندي قدرت کي ڪجھہ کھڪاءَ تہ اچڻ گھربو ھو. ان بيماري ۾ جنھن ڪان دشمن کي بہ الله شل پناہ ۾ رکي، پنھنجن ڪجھہ پيارن عزيزن ۽ دوستن کي بک ٿيندي ڏٺو ھيم، جي بيحد شريف ۽ نھايت نيڪ انسان ھئا. جيئن تہ پنھنجي مرحومہ ھمشيرہ، منشي نور قادر علي ملنگ ۽ استاد حامي، تنھي جي بيماريءَ واري مدت ساڻن گڏ گذاريم. آخرين گھڙين تائين. چڻ تربيت ٿي حاصل ڪيم. ھاڻ تہ اھو ايمان ٿي چڪو اٿم تہ ڪئنسر ڪجھہ بہ آھي، پر سزا ھرگز نہ آھي. ٿي سگھي ٿو فقط موت جو سڏ ھجي. آءٌ بہ ايندڙ نومبر ۾ عمر جي ٽيھٽ ڏاڪي تي پير رکڻ وارو آھيان. جي الله پاڪ اھا عنايت مون تي بہ ڪئي تہ اکين تي. پر مھابي پاڪ رسول جي. ان نوازش گڏ شل اھڙي سور سھڻ جي توفيق مون کي بہ ڏئي، جا استاد حامي کي بخشي ھوائين.

ھڪ ڏينھن پٽ شاہ وڃڻ ڪري استاد وٽ وڃي نہ سگھيس. ٻي ڏينھن تي ڏوراپو ڏنائين، "ادا سائين اٿين بيوفائي تہ نہ ڪر. آءٌ ھتي علاج لاءِ ٿوروئي آيو آھيان، مان تہ ظالم توسان ڪچھريون ڪرڻ آيو آھيان." لاڏاڻي ڪان پنج ڏينھن اڳ وري بہ تغاتو ڪيائين. "پائو متان پيرو ٻڌو اٿيئي. باقي ڏھاڙا آھن چار." مون وائڙو ٿي پڇيو تہ پوءِ؟ "پوءِ ادل ويندا سين اباڻي وطن." پر ڊاڪٽر توکي ڳوٺ وڃڻ جي اجازت ڏيندا؟ کلي چيائين تہ "دلبر ڏاڍو ظالم آھين. سمجھين بہ ٿو تہ کھڙي ڳوٺ جي وڻنو ڳالھہ ڪريان. پوءِ بہ پڇي پڪ ٿو ڪرين"؟

ٻين يارن آئي آءٌ ڳالھہ کي لنوائي ويس. موقعو وٺي استاد سان ڳوٺ ھلڻ جي ڳالھہ چوريم. چيائين تہ پلي. پر ڊاڪٽر ڪان اجازت وٺڻي پوندي. اھو ذمون پاڻ تي ڪنيم. چاڪاڻ تہ منھنجي خيال ۾ مرض دوا درمل جي سطح ڪان مٿي چڙھي چڪو ھيو. ھيو استاد کي وڏي اُڻ تڻ ھئي پنھنجي امڙ سان ملڻ جي جيئن تہ ھوءَ ڪراچي اچڻ جھڙي نہ ھئي.

ٻئي ڏينهن شام کان وٺي رات تائين آءٌ ڊاڪٽر جي ڳولا ۾ رهيس. پر ڪو پتو پئجي نہ سگهيو. ٽئين ڏينهن تي نيرن مهل اسپتال پهتس. معلوم ٿيو تہ استاد کي ٻيو آپريشن لاءِ وٺي ويل هوا. پائو منگيءَ احوال اوريو تہ ڪالهہ شام ڊاڪٽر سمورو وقت هتي استاد وٽ، ٻي آپريشن جي اجازت وٺڻ لاءِ آيل هيو. ان آپريشن کان پوءِ حالت تيزي سان بگڙندي رهي. تانجو هي فانوس اجهامي ويو.

حامي مرحوم هڪ مخلص ۽ محنتي انسان هيو. ٻاراڻي اسڪول جي ماستريءَ سان زندگيءَ جي شروعات ڪيائين. نوڪريءَ سان گڏ پڙهائي بہ جاري رکيائين. گرئجوئيٽ ٿيڻ بعد "ناز هاءِ اسڪول" ۾ ماستر ٿي خيرپور ۾ آيو. جڏهن يونيورسٽي قائم ٿي تہ سنڌيءَ جو پروفيسر مقرر ٿيو. ان مدت ۾ تحقيقي مضمون لکي علمي ڊاڪٽريءَ جي ڊگري بہ حاصل ڪيائين. چاليهہ سالن کان وڌيڪ عمر جو عرصو علم ۾ سيڙايائين. خيرپور ضلعي ۾ ورلي ڪو لکيل پڙهيل نوجوان هوندو جو سندس شاگرد ٿي نہ رهيو هوندو. سندس سموري عمر علم جي ڏس ۾ هڪ لڳاتار جدوجهد ۽ خلق خدمت هئي. ساڳي ريت ادب جي ميدان ۾ نثر توڙي نظم ۾ سندس نالو سنڌ جي چوٽيءَ وارن اديبن ۽ شاعرن ۾ شمار ٿيندو هيو. سندس سنگت جو دائرو بہ سموري سنڌ جي آراضيءَ تي پکڙيل هيو. هرهڪ سان ياري دوستي ملهائي پاڻ موڪيائين. پنهنجي گهراڻہ، ڳوٺ ۽ پسگردائيءَ جي رهاڪن لاءِ تہ حامي صاحب هر حاج ۽ هر مشڪل ۾ خواجہ خضر جي حيثيت رکندڙ هيو. سنڌي ٻوليءَ جو سچو خادم، عاشق ۽ سنڌ جو صحيح معنيٰ ۾ سپوت هيو. سندس زندگيءَ سڦلي گذري- ۽ پوءِ اڳيرو رواني ٿي. زندگي ڪا الله جي ڏنل سوکڙي تہ نہ هئي. پر موت کان ورتل هڪ قرض هيو. جو هڪ نہ هڪ ڏينهن ضرور واپس ٿيڻو هيو. اها اوڌر واپس ٿي. ليکو ئي ختم.

استاد حاميءَ سان روزانہ بہ ٽي ڪلاڪ ڪن روح رهاڻ ٿيندي رهي. ان گفتگو ۾ موت جو ذڪر ڪڏهن بہ زير بحث نہ آيو. توڙي جو موت اسان ٻنهي جي سوچ ۽ خيال تي پوري شدت ۽ دهشت سان ڇانيل هيو. اهو بہ الله پاڪ جو اسان مٿان وڏو احسان آهي جو موت کي انساني اکين

اڳيان غائب رکيو اٿس. پر جي موت ظاهر ظهور گهٽين ۾ بزارين يا اسپتالن ۾ گهمندي ڦرندي ڏٺو وڃي، ته شايد گهڻن جو خون خشڪ ٿي وڃي ۽ چرين جي آدمشاريءَ ۾ چڱو واڌارو ٿي پوي. اسان کي اها پليءَ پت چاڻ آهي ته موت اسان جي پُٺ وٺندو ۽ پير ڪٽندو ٿو رهي ۽ اسين سندس عقابي نظر کان ڪڏهن به لڪي ڇپي نه ٿا سگهون. عجب هي آهي ته جو جيئن اسين قبر جي ويجهو ايندا ٿا رهون اوترو موت اسان جي خيالن ۾ پرپرو ٿيندو ٿو رهي. تحقيق اهو معجزو فقط الله پاڪ ئي سَر ڪري سگهي ٿو.

اها به خاطري آهي ته هڪ نه هڪ ڏينهن اسان کي ضرور مرڻو آهي. دراصل زندگيءَ جي اصل حقيقت ئي موت آهي. باقي ته آهن ٻڌل ڳالهيون يا گسا پتا ۽ اهي ڏُڪا به اسين اڪثر غلط ٿا هڻون. جيئن ڪي ٻار هڪ گهاٽي جهنگل ۾ بنان خوف خطري جي گهمندا ڦرندا رهن. تيئن اسين به زندگيءَ جي اوڙاهه ۾ هٿوراڙيون ڏيندا رڙهندا ٿا رهون. اسان کي ته اُها چاڻ ئي نه آهي ته سياڻي ڇا ٿيڻو آهي؟ ڪهڙا مامرا درپيش ايندا؟ حضرت موت سان ميلو ملاقات ڪڏهن ٿيندي؟ شڪر آهي جو ان بي خبري ۽ اڻ ڄاڻائي ۾ ئي اوچتو أجل اچيو سهيڙي. اسين پوءِ خواب جي دنيا ۾ داخل ٿي ڪنهن خيال جي اڏامر ۾ مست رهون ٿا. ٿي سگهي ٿو ته مرڻ کان پوءِ اسان کي اها سڌ ئي نه رهي ته ڪو اسين مري چڪا آهيون!-

پائند خان پناڻ

اُتر سنڌ ۾ پائند نالي سان ٻه هستيون مشهور آهن. هڪ سيد پائند شاهه بخاري ڳڙهي ياسين ۾، ٻيو پائند خان پناڻ پراڻي سکر ۾. پائند شاهه اصلي بلخ بخارا جو رهاڪو هيو جتان تاتارين جي شورش واري زماني ۾ لڏي پلاڻي سنڌ ڏانهن آيو ۽ ڳڙهي ياسين ۾ اچي گهر ڪري وينو. چون ٿا ته سيد پائند روحانيت جو صاحب ۽ وقت جو ولي هيو ۽ پنهنجي هٿن جو پورهيو ڪري گذر سفر ڪندڙ هيو. جا روائت سندس پويان به اڄ ڏينهن سوڌو قائم رکندا ٿا اچن. پائند خان پناڻ ڪابل قنڌار جي سدو زئي حڪمرانن جي آخرين ڪڙي آهي جي ابدالي سلطنت جا شڪارپور ۾ گورنر ٿي رهيا هوا. پاڻ هڪ مسڪين ۽ ملنگ ماڻهو آهي پر ڪيس اهو هنر ضرور حاصل آهي ته سڪڻن هٿن تي سفيد پوشيءَ جي زندگي ڪيئن گهارجي. وٽس جيڪڏهن ڪا پنهنجي چڏيل موڙي آهي ته اها ٿهڪڙن جي. جا ڌن دولت نه چور چورائي ۽ نه باهه ساڙي سگهي. ان روڪڙي سرمايه ۾ پائند خان جهڙو ٻيو آغا خان مون کي ڪونه سجهي.

پائند خان جو اباڻو ڳوٺ گوسڙجي آهي جو سکر ۽ شڪارپور جي وچ ڌاري آهي. ٽيهارو سال اڳ درياهه جي ليٽ ۾ گهر لڙهي وڃڻ ڪري لڏي اچي پراڻو سکر ۾ واسو ڪيائين. چوندو آهي ته ليٽ به ٻين آسماني آفتن جيان فقط اها چڪاس ڪرڻ لاءِ ايندي آهي ته متان ڪو غريب غربو پل چوڪ ۾ سکيو ستابو نه ٿيو هجي. جي هائو، ته پوءِ ان رخ ۾ وهڪ آڻي سندس اگر تگر ٻوڙي پوءِ مزي سان واپس ماڳ ورندي آهي. پراڻي سکر ۾ به پنهنجو ڪو گهر گهاٽ ته خير ڪي اٿس. پر سندس پار پتو ڳولڻ سولو آهي. جتي به چار ماڻهو ٽهڪ ڏيندي ڏسو، پڪ ڄاڻو ته اتي پائند خان ضرور موجود آهي. نه ته اڄ ڪلهه جي مايوسي ۽ مهانگائي واري دور ۾ ڪنهن جي مجال جو مرڪي به سگهي. ٽهڪ ڏيڻ وارو ته

اجان ڪو ڄاڻوئي نه آهي، سواءِ سچي پائند خان جي. ڀهراڙيءَ جي ڳوناٺن ۾ ته اڃان ڪو نڙو نڪاءُ ٻڌجي به پيو. پر شهرن تي ته ڪو الله جو ڏمر آهي. ماڻهو ائين ٿا منهن سجائي ۽ پيلو ڪري گهمن ڄڻ سندن هڙئي ڦرجي ويئي اٿن. بقول پائند جي ته "ادا دل چوندي اٿم ته پاڻ تي گاسليٽ هاري باه ڏيئي ڪونا ٽپندي شهرن کي آگ ڏيئي ائين رک ڪريان، جيئن هنومان پنهنجي پڇ کي ڪپهه ويڙهي چوچڙي ڏيئي راوڻ جي سري لنڪا ساڙي هئي.

هونئن ته پائند آدي بنيادي زميندار پڻ آهي ۽ سادا پنج ايڪڙ زمين جو اڪيلو مالڪ آهي. اباڻي ورثه ۾ ته ٻارهن ايڪڙ املاڪ حصي ۾ آئي هيس. پر ٻوڏ آئي ته اڌ کان گهٽي زمين ريتيءَ هيٺ اچي لٽجي ويس.چوي ٿو ته قدرت کي شايد مون واري ايڏي اٿاهه زميندار يءَ کان خطرو لاحق هيو ته مبادا آءٌ ان ميراث تي بانور ڪري ڦوند ۾ پرجي فرعون يا شداد جيان خدائيءَ لاءِ دعوا نه ڪريان. انڪري اڳواٽ ئي اڌ زمين واريا سي ڪري ڇڏيائين. جيئن عام ماڻهو عبرت حاصل ڪن. پروڪي سال بصر پوکيائين. فصل ڏاڍو پلو ٿيس پر اڳهه ڪري پيو. چار ٽرڪون بصرن جون پري ڪوئيٽا وڪڻڻ ويو ڇا ڪاڻ ته اتي بصرن جي بها چنگيري هئي. جيسين قافلو ڪاهي ڪوئيٽا پهتو ته اُتي به اگهه سکر کان به هيٺ لهي ويو. ايترو ڪجهه مليس جو ٽرڪن وارن کي ڀاڙو ڏيئي جند آزاد ڪيائين. پاڻ واڇ وڪڻي ريل جو ڪرايو ڪري "لوٽ ڪي ٻڌو گهر ڪو پهچي." ٻج ۽ پاڻ ته اڳيئي اوڌر تي ورتو هوائين. باقي قرض ڪٽي ڍل ڀريائين.

ڪجهه عرصو اڳ پاڻس چيس ته پائند، پنج سؤ روپيه مون وٽ آهن. باقي ڏوڪڙ تون ڏئي ته بابي ڏاڏي جون ٻُنيون مرمت ڪرايون. پائند وراڻيو ته هاڻي هيئن ڪر، جو اهي پاڻ وارا پنج سؤ رپيا به مون کي ڏي ته ٽريڪٽر ڀاڙي ڪري پوءِ سيني وڏن جون قبرون ڊهرائي پٽ ڪريان. ڇي مارپوين قنڌار کان هليا هئا هتي ڳوٺ ٻڌڻ! ڪين گوسرجيءَ سواءِ ٻيو ڪو هنڌ ئي نه ٿي سجهيو. هڪ ته درياه آمهون سامهون. جا ليٽ اچي ته اول مهمان اسان وٽ. ٻيو ٻارهوئي دوزخ جي گرمي. ٻارنهن مهينا

سانده تنور جي چر ۾ پيا سڙون. اسان جي وڏن کان تہ نئين جا مهاڻا سياڻا هئا. اتي وچي جڳهيون اڏيائون جتي گهڻ ۾ گهڻ ڪاٺ لاءِ هوا تہ هئي. اها بہ ٿڌيري.

سچي عمر ڇڙو ڇانڊ رهيو. ٿي سگهي ٿو تہ نئينپڻ ۾ ڪا شادي ٿي هجيس ۽ پوءِ گهر واري گذاري ويئي هجيس. مون ڪڏهن سندس خانگي زندگيءَ ۾ نہ جهاتي پاتي ۽ نہ سندس شخصي معاملن جي جهڙتي ئي ورتي، نہ وري پاڻ ڪو اهڙو قصو ڇيڙيائين. توڙي جو چاليهارو سالن کان گهاٽي دوستي آهي. البت ايترو سو هڪ ڏينهن ٻڌايائين تہ شادي لاءِ ارادو هيم پر اڄ سيان ڪندي اڌ عمر گذري ويئي. پوءِ پنهنجي عمر ايترو چڙحي ويئي جو ڪاسائين ڪوس لاءِ ونڻ کان بہ انڪار ڪيو. انڪري "جوءِ واري جنجال" جي پچرئي ڦٽي ڪيم. نوڪريون بہ ڪيئي ڪيائين. گهڻو ڪري سئنيما جي مئنيجري. چوي ٿو تہ فلم عوام لاءِ وڏي نعمت آهي. عام ماڻهن جا اڻپورا خواب "کيل" ۾ اچي ٿا پورا ٿين. خاص طور عورتن جي روح ۽ ٻارن جي سرچائڻ جو فلم بهترين وسيلو آهي. ڪجهہ عرصو سردار علي گوهر خان جو اسٽيٽ مئنيجر ٿي رهيو. سردار مرحوم مٿس ساهہ ڏيندو هيو ۽ ادا پائنءَ ڪانسواءِ سڏيندو نہ هيس. جڏهن مرحوم گذاري ويو تہ پائند خان خالي هٿ لوڏيندو موٽي ماڳ آيو. جي چاهي ها تہ گهڻو ڪجهہ ناهي سگهي ها. چو تہ سڄي مال جو عام مختيار هيو. پر بقول پائند جي تہ "جا مايا مالڪ جي نہ ٿي تہ اها وري نوڪر وٽ ڪهڙو ٽڪاءُ ڪندي"؟ ٻي مهاڀاري لڙائيءَ واري زمانہ ۾ ملٽريءَ ۾ ڀرتي ٿيڻ لاءِ ويو. پڇيائونس تہ تيز ڊوڙ ڀري سگهندين؟ چيائين نہ. ٻيڙي پيئندڙ آهيان. سڏ پڌ ڪرڻ تي بہ سهڪو وٺندو اٿم. پر ڪڏ "باهہ" ٻريل هجي تہ پوءِ گهوڙا ڪڏ لائي ڇڏا-

پائند خان چنگو خاصو پڙهيل ڳڙهيل آهي. يتيميءَ جي مڪتب ۾ تعليم پرايائين ۽ غربت جي ڪاليج ۾ علم جي تحصيل ڪيائين. جتي زندگيءَ جي يونيورسٽيءَ جا وڏا امتحان ڏيڻا ٿا پون. پر غربت سان ڪو عشق ڪونہ اٿس. سندس خيال موجب مفلسي هڪ مرض آهي. جنهن عذاب کان ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻ هر آدمي ۽ هر قوم جو منزل مقصود

هڻڻ گهرجي. پر اڄڪلهه واري چوري ڌاڙي ۽ ڪپت واري "پلصراط"، ڏاڍو ڏکيو ۽ اوکو پيچرو آهي. باقي وار کان سنهي ۽ ترار کان تکي کا پل ٽوروئي ٽيندي آهي. جي قيامت ۾ ڪا اهڙي بليڊ جهڙي ٻنڌ آهي ته فقط اهوئي پار ڪري ٽو سگهي جنهن ٺاهي آهي. باقي اسان جي ته ڪا پيٽي ڪانهي. گنهگار ته ڇڏ، پر اسان جا علماءِ دين جي سئين سڌي رستي تي به لٽ جي سهاري هلندي ٿاٻڙجن ٿا، سي ڪيئن اها پل پار ڪندا؟ يا وري زڪوات جي پئسن کان ڪو هيلي ڪاپٽر هٿ ڪري اُڏامي پار پهچن ته اها ٻي ڳالهه آهي.

سدائين اڇي اُجري پوشاڪ تن تي اوڙهيل. جسم جو سنئون سڌو ۽ سچين لڱين. شڪل جو سهڻو. اهڙو جو پاڻ کي پاڻ خلقي ها ته به ان کان وڌيڪ موچارو نه ٺاهي سگهي ها. راڳ جو چاڙو. طبله جي وڄت جو ماهر. هٿ جو سڌو ۽ ساچو. بندوق جي نشانه ۾ سندس مٽ مشڪل. مرحوم ايوب خان جي شڪار ۾ جيڪڏهن پائند نه پهتو ته پوءِ يا شڪار ملتوي يا ڊپٽي ڪمشنر جي بدلي. پر پائند جي فن جو ڪمال آهي سندس مذاق ۾. جتي وينو ته ڇڻ ناٽڪ شروع. پوءِ ٻڌندڙن جا ڪکين تي هٿ، ڪي ته ليٽڙين ۾ به هوندا. هر اکر موتيءَ جو داڻو. هر جملو لا جواب. پر مرداڻو مذاق. نقل ڪرڻ به ڏکيو ۽ بيان ڪرڻ اڃا به اوکو. سندن سوچ ۽ فڪر جو اندازوئي انوکو ۽ اهو به اڻ ڪٽ. اسان اُٺ ڪتابن جا پڙهيا آهن پر پهر پلڪ ڳالهائڻ کان پوءِ اسان جو اندر "خالي"! ڇڻ ڪ ۾ پاڻي پريل هيو جو وٽين کان وهي ويو. پر پائند خان، هل هلندن جا ماڳ. پاڇي جيان هڻ هڻ ته وڃي ٿي نه!

ڪوٺائي پناٹن جي هڪ شاديءَ جي موقعي تي سلامت علي ۽ نزاڪت علي مشهور گويا راڳ لاءِ آيل هوا، جن جي تڙ پاڻيءَ لاءِ پائند نوڪرن کي پارت ٿي ڪئي. اوطاق ۾ هڪ وڏو زميندار وينل هيو جنهن ٽوڪ ڪندي پائند کي چيو ته "ميراسين جي تڙ پاڻي جو وڏو اونو اٿيئي". پائند وراڻيو ته "هائو سائين، هي ميراسي آهن ان ڪري ڏينهن ۾ ٽي ڀيرا تڙ ڪندا آهن. ڪو سنڌ جا وڏيرا ته نه آهن جو ٻارهين مهيني نم جو ڏندڻ به يا نصيب!" وري مزو اهو جو ان وڏيري جا نه فقط اڌ منو انچ ڏند ٻاهر

نڪتل هوا. پر سندن اڌ حصي تي هٿبو تھ پڻ چڙهيل هيو. مون ڏانهن رجوع ٿي پائند پڇيو تہ "ادا ڪو اهڙوو يورپي ملڪ آهي جتي مڪين جو ايڪسپورٽ ڪري فارين ايڪسچينج ڪمائجي" ڇو تہ اسان جي وڏيرن جي ڏندن کي مک لڳي خودڪشي ڪري مري پوندي آهي. فقط هڪ وڏيري ڪان ئي ڏھ ڳاڏا مکين جا روز گڏ ڪري سگهجن ٿا."

هڪ دفعي ڪرٽ سلطان ۾ سنڌ جي وزير آغا غلام نبي خان جي مان ۾ دعوتڪئي ويئي جنهن ۾ پائند ۽ آءٌ بہ ئي شريڪ هئاسون. پائند جنهن کي ماٺڪري ويهڻ اصل ڪونہ اچي تنهن بہ ئي ڪنهن موضوع نہ هئڻ ڪري وزير صاحب جي گنجي ٽڪڻ تي ويني تبصرو ڪيو تہ سال اڌ کان پوءِ سندس ٽپر تي ڪو بلو بہ چڙهي ڪونہ سگهندو ۽ پير ڪسڪي ويندس توڙي جو بلو بجليءَ جي ڪنيي تي بہ لس چڙهي ويندو آهي. وزير صاحب اهو پٽڪو بڌي ورتو ۽ جواب ڏنائين تہ پائند اجان ايترو تہ گنجو نہ ٿيو آهيان." پائند چيو تہ قبلا مون تہ ادب کان گهٽائي ڳالھ ٿي ڪئي. نہ تہ اوهانجي ٽڪڻ تان تہ ڪرڙي بہ ترڪي ڪري پوندي، جا ڇت تي بہ اُبتي گهمندي آهي. ڪيس ٺھ پھ جواب ڏيئي مون سان پڻ پڻ ڪندي وري پنهنجي ڪامينٽري جاري رکيائين. ڇي ادا منهنجو اهڙو مٽيا وارو مٿو هجي تہ آءٌ جيڪر مٿي کي "روهي" ۽ "سراڻ" جيان استعمال ڪري ماڻهن جون مڏيون ڇريون چاقون ۽ پاڪيون تکيون ڪريان ها. آءٌ فقط بزار ۾ مٿو اگهاڙو ڪري ويهان ۽ جو گراهڪ اچي تہ پاٽيءَ جي لپ مٿي تي هٽي پنهنجو اوزار گهڪا ڪندي تکو ڪري وڃي. ٽڪو في ٽپڙ وٺان، تڏهن بہ جيڪر سؤ ڏيڍ ڏوڪڙ روز ڪمايان!

دين ڌرم سان پائند جي ڪا پوت ڪانہ آهي. چوي ٿو تہ هي جهان آهي ئي جهنم. ماڻهن کي اجائي غلط فهمي آهي تہ قيامت اجان پوءِ اچڻي آهي. جا دراصل ڪڏهوڪو لاڪر اچي ۽ گذري چڪي آهي. اسين سڀ سزاياب ٿي پنهنجا ڪيتا لوڙي رهيا آهيون. پيڙهي بہ پيڙهي ۽ نسل در نسل. هر جنم جي پيڙا ۾ ڇيچلاٽي پيڙجي مرون ٿا ۽ وري نئون جنم وٺي اچون ٿا هاويءَ ۾ هجڻ لاءِ. نئين سر. دوزخ کي ٻيو وري سنگ ٿوروئي ٿيندا آهن؟ اسين ٻڌا ڇا ٻار، تندرست ۽ بيمار، غريب توڙي

شاهوڪار سيٺيئي آزار ۾ آهيون. اهو دوکو آهي تہ اسان ۾ ڪي عيش يا آزار ۾ آهن. فقط هڪ ٻئي جي ساڙ کان ائين ٿا چئون. اها خبر ائئون تہ ڪو مزي ۾ نہ آهي. هرهڪ سان ڪونہ ڪو روڳ لڳل آهي. دوزخ جو طلسم آهي ئي اهو. مسلسل خوف. ننڊ ۾ سپنو. اڄُ ۾ رڄ وڄ ۾ ڊوڙندي چڙه ئي نڪري ويئي آهي. مسيح مهدي ۾ امامن جي اوسيئڙي ۾ ۽ اوتارن جي راه تڪيندي ماڻهن جون اکيون سايون ٿي ويون آهن. ڪي اونڪ بينڪ ڪندي، ڪي سجدن ۾ نرڙ رڳڙيندي ڪي روح راڙو ڪندي انسانن جا لاه نڪري ويا آهن. وري قهر خدا جو. جو آهيون تہ سڀ سوريءَ سزاوار. پر تڏهن بہ پاڻ ۾ هڪ ٻئي سان ڪا همدردي ڪانہ. اُٽلندو پيا هڪ ٻئي جي زندگي زهر ڪريون. جيئن جيل ۾ هڪ قيدي ٻين مٿان مقادم ٿي ڏنڊو ڦيرائي يا جيئن هڪ جانور ٻئي کي چيريندو ڦاڙيندو رهي!

ماڻهن جي ڄاڻ سڃاڻ ۽ پرک لاءِ ڪسوٽي بہ پائند خان پنهنجي الڳ ٺاهي ٿي ڏسجي. چوي ٿو تہ جي ڏوه گناه وارا اڏا آهن اتي نہ آهن ڏوهاري ۽ نہ ڏوه. اڄ ڪلهہ جي دلالي بجاجيءَ جا ڍنگ ٿي بدلجي ويا. جتي "خلق خدمت" جي هاڪ هجي تہ ماڻهن جي لاڪ ئي اتي ٿي لاٿي وڃي. جي اصلي ۽ نج ڳنڍي ڪپ ۽ راڄ جا رهزن ڏسڻا هجن تہ پوءِ اهي بگهڙ تاڙيو جي رڍن جي لباس ۾ ماڻهن جو ماس رهڙي رهيا آهن. جن کي جسم تي جبا جامان ۽ چوغا چڙهيل ڏسو تہ الله کان امان گهرو. جي اوهان وٽ پنج سؤ رپيا ڪونهن تہ نہ اوهان جي آپريشن ٿئي. نہ انصاف ٿئي ۽ نہ ڪو فرياد ئي وٺي. انصاف جو نشان آهي هٽ واٽئي واري تارازي. ٻيو پڙ آهي فقط نوٽ وجهڻ لاءِ. الاجي آخرت ۾ عمل ڪهڙي تارازيءَ ۾ تُرندا؟ وري جڏهن ڪنهن شاگرد کان سوال ٿو پڇجي تہ پڙهي پوءِ ڇا ٿيندين؟ جواب ٿو ملي تہ خدمت غريبن جي، خدمت قوم ۽ ملت جي، پر اسان تہ هر وڪيل، انجنيئر، ڊاڪٽر ۽ عملدار کي مڏيءَ يا اُبتي ڪاتيءَ سان تڪبير وجهندي ٿا ڏسون. پوءِ يا تہ وڏي هوندي نيت ۾ فتور ٿو اچي. يا وري جنهن کي هو خدمت ٿا چون اها شايد حجامت آهي.

پائند خان عجب جهڙو انسان آهي. سندس شخصيت کي هڪ اڌ

جهلڪ ۾ اُجاگر ڪرڻ اوکو آهي. هو نہ فقط غم تار آهي پر پنهنجي وقت جو "وتايو" آهي. ڪل چرچي ۾ اهو ڪجهہ آکيندو آهي جنهن جي ٻاهر ٻاڦ اگر نڪري تہ جيڪر ٻڌندڙ بہ ڦاهي چڙهن. دکي انسانن لاءِ سندس دم غنيمت آهي. ساڻسن گڏ وينئي زندگيءَ جي زخمن جي ملم پٽي ٿئي ٿي. سندس سنگ ۾ جي بنان غم جون گهڙيون گذاريون اٿم انهن جو عيوضو عمر ڀر ادا ڪري نہ سگهندس. زندگي گهارڻ جا جي ڳر ۽ ڳتا ڪائونس پرايا اٿم ان استاديءَ لاءِ جان جيئندس سندس شڪر گذار رهندس. ڇاڪاڻ تہ منهنجي ساڻس ملاقات ان وقت ٿي جڏهن آءٌ اها اميد لاهي وينو هيس تہ هن زماني جي ماڻهن کان ڪجهہ سبق حاصل بہ ڪري سگهجي ٿو.

اها سوچ پائند سيڪاري تہ ڪتابن جا ورق ورائڻ ڇڏي ماڻهن کي پڙهڻ شروع ڪريان. ڏٺم تہ واقعي ٿي هر ماڻهو نہ فقط ڪائنات جو عجيب ڪرشمو هيو پر پنهنجي سر هر هڪ هڪ الڳ "جهان" هيو. مون لاءِ اها نئين ڳالهہ هئي ۽ آئون نئين سر انسان جي عزت ۽ احترام ڪرڻ سکيس. جي پائند پارا دوست وقت سر دستگيري نہ ڪن ها تہ آءٌ هوند پنهنجو پاڻ کي رڻ ۾ ائين رولي ماريان ها جيئن درياہ ۾ ڪچي گهڙي سهڻي ٻوڙي هئي. هاڻ گهٽ ۾ گهٽ پنهنجي ڪچ ڪوڏي هئڻ جي ڄاڻ تہ اٿم. مون لاءِ پنهنجي اها سڃاڻ بہ ڪافي آهي. جنهن ساڃهہ لاءِ سلام لالا پائندکي-

خان صاحب خان محمد خان

گار ڪا دعا يا بد دعا ناهي پر انسان جي ذڪار يا ڪاوڙ جو اظهار آهي، پوءِ غلط اظهار ئي سهي. گار جي اثر جو دارومدار ان ماڻهوءَ جي رد عمل تي آهي جنهن کي گار ڏني وڃي ٿي، پر جي ٻڌندڙ ٻوڙو آهي ته پوءِ گار جو وار ڇڻو. ڏسڻو هي به ضروري آهي ته گار ڏيندڙ ڪير آهي. جي پيءُ پنهنجي پٽ کي گار ٿو ڏئي ته پوءِ گار جي حيثيت هڪ هدايت ۾ بدلجي وڃي ٿي. ڪي ماڻهو پاڻ ۾ بيحد گستاخ هئڻ ڪري هڪ ٻئي کي گهٽ وڌ ڳالهائن، ليڪن اهڙي حالت ۾ گار حجائتي هئڻ جي علامت آهي. پر جي گار ڪنهن کي هنڌائتي لڳي ته پوءِ ممڻ مچي پوندو ۽ ٿي سگهي ٿو ته نوبت مرڻ مارائڻ تائين اچي بيهي. اهڙي نتيجي آهر گهڻا ڏڦڙا ۽ ڏرپوڪ ماڻهو سر بچاءَ خاطر روبرو گار ڏيڻ بجاءِ پر پٺ گار ڏيڻ کي وڌيڪ پسند ڪن. ڪي وري تڏي رت ۽ ٽلهي ڪل وارا پريا مٺ، جي گار ٻڌي ڪن لاتار ڪيو لنوايو ڇڏين. فقير هلندو رهي ۽ ڪتو ڀلي ڀؤنڪندو رهي.

گار جي جواب ۾ عام ماڻهن جو ردعمل پنهنجو پنهنجو آهي. ڪنهن کي وانگڻ وائي ڪنهن کي بصر بادي. ڪنهن کي شينهن جو پٽ سڏيو ته پيو ٽڙندو ۽ ڦوندجي بود ۾ اچي ويندو. پر جي ساڳي ماڻهو کي "گڏه جو پٽ" چئو ته گرم ٿي محشر مچائي ڏيندو . حالانڪ ڳالهه مڙوئي ساڳي آهي. شينهن خواه گڏه ٻيئي جانور آهن ۽ اڃان به شير جهنگلي جناور ۽ گڏه پالتو ۽ محنت ڪش جانور آهي. ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته ماڻهو گار سلسلي ۾ پنهنجي تصور کان متاثر زياده ٿا ٿين. امڙ چوڻ تي هر عورت پيئي ٽرندي پر "ابي جي جوءِ" سڏي ڏسوس ته پوءِ پادر لاهي پٽيان پوندي. توڙي جو سڄي ۽ اصلي امڙ چئبو ئي "ابي جي جوءِ" کي آهي. فقط سمجهه جو فرق ۽ ڦير آهي. ڪنهن ايمان واري اٿپڙهيل کي عربي ۾ گاريون ڏيوس ته مرحبا ڪندي ڳراٽڙيون پائيندو.

دراصل گار ڏيڻ هڪ وڏو هنر آهي ۽ ان فن جا ماهر مون گهڻا ڏٺا . مري ويندا پر ڪچي ڦڪي، ٻاڙي يا اگهاڙي گار مور نه ڏيندا. گار

ڏيندا تہ سرائتي ۽ سريلي، جنھن ۾ ٻڌندڙ کي بہ سرور پيو ايندو. اسان جي ڳوٺ جو مرحوم خان محمد خان پنھنجي وقت جو سنو گاريل ھيو. ھواءِ پرڪل ٽڙيل ھيس ۽ شايد ان ڪري شاعر بہ چڱو چوکو ھيو. وري سون تي سھاڳو جو ڳائڻو بہ پلو ھيو. ھارمونيم تي سو گاريون نہ ڏيندو ھيو پر گارين ڏيڻ مھل ڪن تي ھٿ رکندو ھيو چڻ ڏوھيڙو ٿو ڏئي. مھل موسوم ۽ ماڻھو ڏسي گار ڪيندو ھيو. بدقسمتيءَ سان پاڙيوارا بدذوق ھئس، جن پاڻ ۾ ٻڌي ڪري ڪيس مار ڪيي. ان حادثہ بعد گھڻو ڪري پنھنجي اوطاق جا دروازا بند ڪري ويٺو رياض ڪندو ھيو. ماڻھو سڀ "بي سرا". ڪائن اھو بہ سنو نہ ٿيو ۽ چوڪرن کان ٻچ ڪراياڻونس جن ڪيس چنگڙي ڦيہ ڪيي. ان بعد خان محمد خان مايوس ٿي فقط سمھڻ وقت سوڙ پائي پوءِ گاريون ڏيندو ھيو، انڪري سندس وروڻھ صرف سياري جي موسم تائين محدود رھجي ويئي.

سائين جئندل شاھہ "ڏنڏو" جو ليٽ کان پوءِ لڏي ڳڙھيءَ اچي ويٺو. چنگيرڙي گار ڏيندو ھيو. "ڏنڏو" سندس تکيہ ڪلام ھوندو ھيو. ڪيڪر ڪندي يا حال احوال ڏيندي ھر جملي بعد "ڏنڏو" ضرور چوندو ھيو. "توھان کي الله آندو"، اھو ڏنڏو. رب ملايو، اھو ڏنڏو. ٻيو مڙيئي خير، اھو ڏنڏو. انھيءَ ڪري ڪيس سڏيندا ئي "ڏنڏو شاھ" ھئا. صوم صلوات جو پابند ھيو. ھڪ ھٿ ۾ ھاسو ۽ ٻئي ۾ ھزار داڻن واري تسبيح جو ورد جاري ھوندو ھيس. داڻن جي ھيرا ڦيريءَ وچ ۾ ڪو موقعو يا موضوع ملي ويس تہ پنھنجي وندر بہ وظيفي سان گڏ جاري رکندو ھيو. ڪڏھن ڪڏھن تہ سندس ذڪر ۽ گارين جي وندر پاڻ ۾ ايتريقدر وچڙي ۽ ڳنڍجي پوندي ھئي جو ماڻھن کي صلواتون ۽ الله سان گارين جو وھنوار شروع ٿي ويندو ھيس. پر پوءِ اھا ڀاڳ بخت جي ڳالھہ آھي ۽ ڪنھن جي نصيب سان ريس ٿوروئي آھي.

اھڙا نيڪ ٻانھا الله جا اسان جي ملڪ ۾ ڪيئي ٿي گذريا آھن جي نھايت معزز ھئڻ گڏ وڏن عھدن تي پڻ ممتاز پئي رھيا آھن پر سندن گار جي تنوار ۾ ڪو تفاوت نہ آيو. مرحوم غلام محمد جو بيمار قوم جو بيمار گورنر جنرل ھيو. سو پنھنجي زماني جو عظيم گاريل ھيو. البت جڏھن کيس اڌ رنگي جو عارضو ٿيو تہ پوءِ سندس زبان ٿڙڪندي ۽ ٿاٻڙبي

هئي ۽ سندس چچريل گاريون ترجمو ڪري ملاقاتين ڪي ٻڌايون ويندڙيون هيون. خود مرحوم سڪندر مرزا جڏهن هڪ دفعي سندس گفتگو سمجهي نہ ٿي سگهيو ۽ هر دفعي ”حضور ني ڪيا فرمايا“ ٿي چيائين، تہ ملٽري سيڪريٽري سندس رهنمائي ڪندي ۽ گارين جو تفسير ڪري ڪيس ٻڌايو تہ ”صاحب فرما رهي هين ڪه آپ بڙي حرامزادي هين.“ سنڌ جي اڳوڻي گورنر مرحوم دين محمد ڪي البت ماهرن جي ڳاڻاٽي ۾ شمار نہ ٿو ڪري سگهجي ڇاڪاڻ تہ هو غليظ قسم جو گاريل هو ۽ سندس گارگند ٻڌندڙ ڪي اڪثر اُلٽي اچي ويندي هئي. مون هڪ سنڌي ڪليڪٽر ڪي گورنر جي ميٽنگ ۾ نڪهير وهائيندي ڏٺو جا گورنر جي گار واري نتيجي ۾ جاري ٿي هئي. آخر سڀ ڪليڪٽر هڪ جهڙا ٿورڙي آهن. ڪي تہ نڪ وارا بہ آهن!

اسان جي سنڌي ٻولي دنيا جي ٻين قديمي ٻولين جيان نهايت ڳر واري ۽ وزندار ٻولي آهي جا نجي نموني فقط ٻهراڙيءَ ۾ ڳالهائي وڃي ٿي. باقي شهرن ۾ ٻوليءَ جي اڌ ڪان گهڻي اڪرن ۽ اصطلاحن کي گاريون سمجهي خارج ڪيو ٿو وڃي يا وري اگهاڙن الفاظن ڪي برقعو پارائي پوءِ استعمال ڪيو وڃي ٿو. زبان تي اهڙي سخت ضابطي رکڻ سبب ڳالهائيندڙ جي رت جو داٻ وڌي وڃي بلڊ پريشر جي بيماريءَ جي صورت اختيار ڪري ٿو. آخر ڪيستائين انسان هوٺ ٻڌي ويهي ۽ دل جي غبار ۽ بخار ڪي ٻاهر نہ ڪڍي؟ ان ڪري اڪثر شهري ماڻهو اهڙي مرض ۾ مبتلا نظر اچن ٿا جن جو علاج گاريون ڪڍڻ سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ نہ آهي. اسان جي ڳوٺ جو شمون خان، حڪيم جي اهڙي نسخي ڏسڻ تي، ڏينهن ۾ ٻہ چار دفعا گاريون ڏيندو هيو پر پوءِ پشيمان ٿي انهن ماڻهن ڪي گارين جو حساب ڪري في گار اٺين آنہ سان عيوضو ڏيندو رهندو هو. انهي ڪري سندس ڪچهري ۾ اڪثر اهڙا ماڻهو اچي ويهندا هوا جن ڪي پئسن جي ضرورت پوندي هئي. اسان جو مائٽ عارب بروچ جنهن کي ڏند نہ هئڻ ڪري ”تغو“ چوندا هوا، ان جو جڏهن بہ آفيم ڪٽندو هو تہ مرحوم خان صاحب جي ڪچهريءَ ۾ اچي ويهي سندس ڳالهہ ڪي خواه مخواه رد ڪد ڏيندو هو. ۽ ظاهر آهي تہ گاريون گهري وٺندو هيو ۽ اٺڻ مهل

حساب ڪري پنج ست رپيا ڪمائي گهر موٽندو هيو. آخر ۾ خان صاحب قصي کي سمجهي ويو ۽ پئسن بچائڻ خاطر ڳاريون گهٽائي ڇڏيائين ۽ فقط زبان جي ذائقي بدلائڻ خاطر رڳي ڏيڍ جيتريون ڳاريون مس ڏيندو هو.

اسان جي پاڙي جو سائين صوفن شاهه نانگو هڪ مست سيد سڳورو هيو ۽ ڏاڍي ذوم ۾ ڳار کي اُچليندو هيو ۽ جنهن کي لڳندي هئي تہ ڪرڙيون پيون هڻندو ڇڻ تہ سروٽو لڳس. ڳارين ڏيڻ جو سليقو ضرور هيس پر سندس زبان ۾ اهو سواد ۽ رس ڪونہ هوندو هيو جو هڪ سادات جي ڄڀ ۾ هئڻ گهرجي. ڪورين جي پاڙي جي اوستي پنجيل وري ڳارين ڏيڻ جو نرالو طريقو ايجاد ڪيو هيو. هو بزار ۾ ويهي ماڻهن کي چپن ۾ پٽڪندي ڳاريون ڏيندو هيو. سندس اهڙي عادت کان هرڪو آگاهہ هوندو هيو پر سندس ڳاريون بي آواز هئڻ ڪري اثرائتيون ثابت نہ ٿينديون هيون.

سنڌ ۾ سهٽي ۽ سوادي ڳار فقط ڪوٽ سلطان جا خان ڏيئي ڄاڻن. ڪڇي ڦڪي يا اگهاڙي ڳار ڪڏهن بہ نہ ڪيندا. ٻاهران ڪو ٻڌندو تہ ائين سمجهندو ڇڻ اندر اوطاق ۾ ڪا بيت بازي ٿي رهي آهي يا ڪو سگهڙ ڏٺ جي ڳجهارت وينو ڳولي. ٻڌندڙ جي دل هميشه ائين پيئي چوندي تہ سندن ست سريون جاري رهن تہ چڱو. سندن ڳاريون اسان جي سنڌي زبان جو بي بها سرمايو آهي ۽ سراپا علم و ادب پڻ آهي.

مولانا دين محمد وفائي

ڏاڪو ڏينهن اڳ براج جي جشن ۾ ياڳي پائيوار ٿيڻ لاءِ سکر پهتس. سانجهيءَ ٽاڻي دل ۾ آيم ته ڇو نه خيرپور وڃي پنهنجي منڙي دوست ڏاڏا شاهه جي بُنڙيءَ تان پيرو ڪري اچان. ڪنهن جي وٺي ڪا ياري ختم ٿورو ئي ٿي ٿئي. ياٺو ڏهَر ڪي سوال ڪري گاڏڙي وٺي پنين سيٽ تي سوار ٿي خيرپور روانو ٿيس. واٽ تي ڊرائيور، شايد پنجل نالو هيس، ٽيپ کولي پنهنجو شُغل شروع ڪيو. راڳ جو شونقين آهيان. پر لڏي ويل جي ياد سر تي سوار هئي. غمگينيءَ سان ماٺ جو وڏيل لاڳاپو آهي بجاءِ جلال چانڊيه جي. ڊرائيور سياڻو هيو. آئيني ۾ ٻوٽ ٻڇڙو ڏسي تاڙي ويو. وري ٻه پڪ ڪرڻ لاءِ پڇيائين ته "سائين اوهان ڪي وَسوءَ وٺي ٿي يا ڏٻوئي گُل ڪريون؟" وَسَوءَ جو منڙو ۽ نيٺ سنڌي اکر ٻڌي مون کي مزو اچي ويو. ڪلي چيومانس ته گاڏي هڪ پاسي بيهار. هيٺ لهي ياڪر پائي کيس سؤ رپين جو نوٽ انعام ڏنم. "هاڻ پلي هل پر سکهو هل." غريب وائڙو ٿي ويو. سمجهو هونڌائين ته ڪو ڳبر انجنيئر آهي ۽ شايد تازو سيڪڙو مليو اٿس. هن ڪي کهڙي خبر ته مون وٽ اها اڪيلي مڏي هئي، جا گهر واريءَ اڌ ڪلاڪ قناعت تي ليڪچر ڏيڻ کان پوءِ، سکر جي خرچ لاءِ کيسي ۾ وڌي هئي. وڏيڪ ساٿس نه ڳالهايم. ڇاتم ته سهٽا ٻول ٻولڻ وارو ڊولڻ هيو. سچي وهواه ۽ سڪٽي دعا هئي پڻ برابر. مون وٽ ته هاڻ سواءَ لٽا لاهي ڏيڻ جي باقي ڪجهه ٻه نه هيو. هونئن ٻه منهنجي موج لاءِ سندس هڪ اکر وارو "ڊوز" ڪافي هيو. انسان جي خوشي کهڙي نه سستي آهي. پوءِ اها ڏيندي ٻه ماڻهو الاجي ڇو ڪيٻائيندا آهن!

ٻئي ڏينهن پئسن نه هوندي ۽ ٻيٽين لاءِ ٻاٽون ضرور ڪاڏم پر ذهني وَسَوءَ واهه جو رهي. گهٽن ڏينهن ڪانپوءِ اهڙي ملوڪ سان ميلو ٿيو هيو جنهن جي هڪ اکر، دل ۽ من جي دامن ڪي تر ۽ پُر ڪري ڇڏيو هيو. ماڻهو ته اڃان سوڌو انهن تنچين لاءِ روئندا آهن جي گهَٽا ڏيندا هوا. گهٽا ته وڃي ڪڏ پون. اسان لاءِ ته اصلي نافت آهي انهن اڪابرن جي; جن جي مک کون هروقت گلن ۽ گوهرن جون لڙهيون ڇٽنديون هيون ۽ سندن اکر

اکر جي واس سان چوڏس چوڏار هيڪار ٿي ويندي هئي.

اهڙو هڪ اهل دل، اهل قلم ۽ سخن جو صاحب هيو مولانا دين محمد وفائي مرحوم. جو نہ فقط مون جهڙن پڙهندڙن لاءِ چپر ۽ ڇانو هيو پر سڄي سنڌ لاءِ علم ادب ۽ عرفان جي وَسَوءَ هيو. هونئن بہ ڪنهن ڪنهن انسان جي هڏ ڏوکي ۽ پرجهلو هئڻ ڪري ماڻهن ۾ ايترو آسرو ۽ پروسو اپرندو آهي جو سندن وجود گهر، گهراڻي ۽ راڄ لاءِ "دلجاءِ" هوندي آهي، تہ الله حياتي ڏئيس. مڙس ماڻهو وينو آهي. اسان کي ڪهڙو فڪر. هي اهي ئي انسان آهن جن وٽي ديرا، مڪان ۽ اوطاقون ائين أمالڪ سڄيون ٿي ونديون آهن جيئن اسڪول ۽ عدالتون، موڪلن ۾ ٻسيون ۽ بيچسيون لڳنديون آهن. اڄ ڪان پورا ٻٽيهہ سال اڳ اڄوڪي ڏينهن تي سنڌ جي علم وعرفان جو هي روشن منارو اوچتو گل ٿي ويو. ڪوهيارو تہ وڃي خير سان ڪيچ رسيو ۽ اسين هن پنيور ۾ سسئيءَ جيان اڃا وينا ٿا اکيون مهٽيون تہ هان هي ڇا ٿي ويو!

سنڌ مدرسي ۾ شاگرديءَ واري زماني ڪانوٽي نوڪري ڪرڻ تائين سالن جا سال آءُ مولانا صاحب جي ويجهڙائيءَ ۾ اڃان بہ هڪ گهر ياتيءَ جي حيثيت ۾ سندس قدمن ۾ رهيس. پر مون لاءِ مولوي صاحب هميشہ هڪ سوال جي نشاني بڻيو رهيو. سدائين اهو سوچيندو ٿي رهيس تہ ڪيس ڪيڏي نہ ڄاڻ آهي؟ ايڏو سارو اٿاهہ علم هڪ هڏائين ڪوپريءَ ۾ ماپيو ڪيئن ٿي؟ مونکي تہ ڇڪي جو ڪوڙو بہ پورو ياد نہ ٿي ٿيو. ظاهر آهي تہ مون جهڙي وات ڳاڙهي الهڙ لاءِ مولوي صاحب جي شخصيت کي پرکڻ ۽ پروڙڻ يا تاثر وٺڻ انوقت اهڙو ئي محال هيو جهڙو هڪ منڍي ماکوڙيءَ لاءِ اُپ کڄڻ. سمجهہ ۽ ساڃهہ تہ رب جنهن کي ڏئي. ڪو درسي ڪتابن پڙهڻ سان ٿورو ئي ٿي ملي. وري جني علم واري وڻ جي ڇانو هيٺ وينب ڪو قُل ملي ها تہ شايد آءُ بہ گهٽو ڪجهہ رنگجي وڃان ها. ڪم بختيءَ جو ڪمال تہ ڏسو! پارس جي پاسي ۾ رهندي بہ ڪورو ٺڪر رهجي ويس. ڀاڳ بخت تہ پنهنجي جاءِ پر الله نہ ڏنو عقل ۽ نہ موت. ٻنهي جي انتظار ۾ اوٻاسيون ڏيندي اڃي ٻاهٺ سال گذريا آهن.

مولانا صاحب جي زندگي ۽ سندس مقصد - حيات انهن ٿورڙن اکرن ۾ تجلا ڏيو پيو جرڪي جي هوند اهي اهيڃاڻ اڄ سندس شناختي ڪارڊ تي درج ٿيل هجن ها. "اسم مولوي دين محمد خلف خليفو گل محمد، وينل نبي آباد مدير الوحيد ۽ توحيد". ٿي سگهي ٿو تہ اهو محض

عجيب اتفاق هجي يا حادثو، جو سندس سڄاڻپ جا جملي ڏس پٽ "الله ۽ سندس رسول" جي محور چوگرد ورد ڪندا ٿي رهيا. پر هن حقيقت ۾ تہ پر بہ شڪ جي گنجائش نہ آهي تہ سندس پوري زندگي "دين محمد" جي تبليغ، تدريس ۽ توحيد جي ڀرپور تحريڪ هئي. رب ٿو ڄاڻي تہ مرحوم مغفور صحيح معنيٰ ۾ هڪ عاشق رسول هيو ۽ توحيد جي شمع جو پروانو، جنهن دين جي گود ۾ جنم ورتو ۽ دين جي دائره ۾ ئي دفن ٿيو.

عالم دين هئڻ سان گڏ مولانا صاحب هڪ نامور اديب ۽ نامڪنيو صحافي پڻ هيو. تواريخ ۽ تصوف جي ميدان ۾ سندس تحقيقي ڪاوشون قابل قدر آهن. اٽڪل اڌ درجن ڪن اخبارن جي اڳواڻي ۽ مالڪي بہ ڪيائين. ٻہ درجن ڪن ديني ۽ ادبي ڪتاب پڻ لکيائين جن ۾ ڪجھہ تہ سنڌي ادب جا شهپاره آهن. سندس سنڌي سهڻي سليس ۽ اوپرن اکرن کان پاڪ صاف هئي. اردو، فارسي ۽ عربي زبانن تي عبور ۽ دسترس هوندي بہ ڌارين ٻولين جي اکرن استعمال ڪرڻ کان وس آهر لاڙو ڪندو هيو. سنڌي ۾ ٻين ٻولين جي لفظن جي ملاوٽ کي "جنن جي ٻولي" سڏيندو هيو. فقط اهڙا اڌارا اکر ڪتب آڻيندو هيو جي انوقت عام رواج ۾ هوا.

مولوي صاحب جي فن جو ڪمال هيو "لَسَ لکڻ". اسان ماڻهو ساهيون ڪري ڳيتون ڏئي لکون. هيڪر لکي وري پنا ڦاڙي ٻيهر ڪاغذ ڪارا ڪيون. گرنهن گرنهن تي وينا واهگرو ڪريون. پر مولوي صاحب هڪ ڀيرو قلم کي "آءُ" ڪئي، تہ پوءِ هل هلندن جا ماڳ، وڃي ٿيا خير. يا ڪاغذ جا پلندا کٽن يا وري مضمون جو انت اچي. وٽس "ڄاڻ" جي کاڻ ۽ اکرن جو همياڻيون هيون جي لکت جي وهڪري ۾ خرزينن جي منهن جيان پاڻمرادو پٽنجي پونديون هيون. اکر ائين لڏندا لمندا پاڻهرتو روان ٿيندا هئا ڄڻ درياه جي لڙهہ ۾ ڪک پن ٽا ترندا اچن. قلمي پورهئي ڪرڻ ۾ نہ سندس مقصد هيو شهرت حاصل ڪرڻ ۽ نہ مراد هئي پئسو ڪمائڻ. پر هڪ عزت ڀري آس تہ ڪيس جا علمي ڄاڻ هئي ان جو ڦهلاءُ ڪرڻ ۽ پنهنجي ديسي ڀائرن جي ذهني رٽپٽن کي علم سان سيراب ڪرڻ. جيسين ڌن دولت جو سوال هيو تہ سندس دل ۽ دماغ جيان، سندس ڪيسي ۽ گهر ۾ بہ فقط الله جو سڪٺو نالو هيو. مون اهڙا انسان ضرور ڏٺا جن جي سموري عمر غربت ۾ گذري هئي پر هنن پنهنجي مسڪينيءَ کي مجبوري ٿي ڀانيو. پر مولوي صاحب کي تہ سچائيءَ خلاف ڪا شڪايت بہ

نہ هئي. ڏسجي ائين پيو تہ هن غربت کي سوچي سمجهي پنهنجهو نصيب بڻايو هيو. مبادا ڪيس ڪڏهن شرمائڻو نہ پوي انڪري پنهنجي دل ۽ دماغ ٻنهي کي، غربت سان عشق ڪرڻ سيکاريو هوائين. ايترقدر جو هي سندس ايمان تي چڪو هيو تہ دنيا جي وڏي ۾ وڏي، عياشي، تسڪين ۽ آٿت هيو ئي "پئسي جو نہ هئڻ" ۽ نہ وري پئسي لاءِ ڪو آسرو هئڻ. سادو کائڻ ۽ سادو هنڍائڻ ۽ سادو رهڻ باقي ترهو هيس توڪل برالله.

مولانا صاحب جي شڪل شبيه رعب تاب واري ۽ شاهاڻي هئي. ڪٽڪ رنگو موڪرو مبارڪ منهن. خنڪي ۽ خمار واريون اکڙيون. اٺواقف پائيندو تہ چڪڙي جو پياڪ هيو. توبہ نعوذ بالله. مينديءَ رتڙي پنيي ڏاڙهي. چهري تي نوراني رونق ۽ نرڙ تي محراب. اڏاوت تہ نہ هئي چڻ موتي مسجد هئي، هونئن بہ "الله جو گهر" تہ "انسان" آهي جنهن جي دل ۾ پاڻ اچيو پيو ڦيرا پائي، باقي هتي يا تہ آهن ميمڻ مسجديون يا اهي جي رٽائرڊ پوليس عملدارن ٺهرايون آهن. شايد پنهنجي ضمير جي بوجهہ هلڪي ڪرڻ لاءِ! سندس اکين ۾ عجيب ڪشش هئي، چڻ سندس ماڻڪين پنيان ڪنهن غئبي طاقت لڪا پائي تي واجهايو. مجال ويئي آ جو سامهون ڪو اک ملائي تڪي سگهي؟ آواز ڳورو ۽ اختياريءَ وارو. جو جملو چيائون تہ حرف آخر ۽ پٿر تي ليڪو. منجهس طبعي لاغرضي هئي جا هر قلندر ۽ توڪليءَ جو مرڪ آهي. زمين جي ڪنهن سير يا سوا سير تي فلڪ ئي ڪانہ. باقي اذان جي الله اڪبر ٻڌائين تہ پوءِ چڻ ڪوہ ندا جو سڏ ٿيو. هميشہ باوضو، مصلي تي بينا تہ چڻ پنڊ پاهڻ. ڪنڌ هيٺ. هٿ پيٽ بجاءِ سيني تي. نماز پوري ٿي چڻ تہ چنڊ، گرهڻ کان آجو ٿيو. سجده سندس لاءِ معراج هيو. پُٽن کان ويندي مون تائين نماز لاءِ هر ويلي پيچا ٿيندي. آءِ اڪثر ڪپڙن خراب هئڻ بهاني لنوائڻ جي ڪوشش ڪندو هيس. "بدبخت توکي ڪنهن ٻڌايو آهي ڪپڙا خراب ٿيڻ نماز کان نٽائجي". احمق اُٿ لاه لٽا، چادر ٻڌ پر پڙهہ نماز". سندس نماز سان اُنس نہ پر عشق هيو. مون کي يقين آهي تہ ڪيس سئون سڏو گهمندي بہ عار ٿيندو هيو. وس پڄيس تہ وڪ وڪ تي سجده ۾ وڃي وري اُٿيو ٿي جيڪر پيهر سجده ۾ وڃي ڳاٽ کي نيچو نوائي. مون کي تہ اهو بہ ڊپ آهي تہ خدانخواستہ جيڪڏهن قيامت کان پوءِ الله پاڪ نماز جا فرض گهٽايا مورڳو معاف ڪري ڇڏيا تہ پهريون شخص مولوي صاحب هوندو جو اهو

الاهي امر اورانگهي پنج دفعا ڏينهن ۾ نماز ضرور پڙهندو. پوءِ ڇاٽي واٽي نہ تہ پل ۾ ئي سهي!

مولوي صاحب جو وڏو فرزند مظفر وفائي مون کان هڪ سال مٿي ۽ وچون شفيع وفائي مون سان سنڌ مدرسي ۾ گڏ پڙهندڙ هئا. سندن سنگت جنهن اڳتي هلي ياڻپيءَ جو روپ ورتو، مونکان پنهنجو گهر وساري ڇڏيو. وئڪيشن ۾ اڪثر آءُ ساڻن گڏ سکر وڃي ڏينهن جا ڏينهن سندن گهر ۾ وڃي رهندو هيس. جتي سندن مرحوم امڙ پنهنجن ننهي شهزادن پٽن هوندي بہ مون ڪوجهي کي ڪڏهن بہ هي وسهڻ نہ ڏنو تہ آءُ ڪو "پرايو پُٽ" هيس. "ست ڏارين کي پنهنجو ڪري جيءَ ۾ جايون ڏيڻ لاءِ دل کپي ۽ کيس سندس خالق ان ساڪرودرياءَ جيتري دل بخشي هئي جنهن جي "واري تڙ" تي سندس جهوپڙي اڏيل هئي.

مولوي صاحب ۽ سندس شريڪ حيات کي گڏ ڏسڻ سان محسوس ائين ٿيندو هيو ڄڻ هيئي ساڳي سپيءَ جا بہ پڙ هوا. البت قرب ميناج ۽ سخا ۾ امڙ صاحبہ سيني گهر ڀاتين کان ڪيئي ڪاسا سرس هئي. مولوي صاحب جي بارگير ۽ گنڀير سطح سان اسان جي ڇوڪراٽي ۽ ڇچوري طبع جو راس اچڻ بہ اڻانو هيو، ان ڪري اسين اڪثر سندس موجودگيءَ ۾ پاڙو تترن جيان ڪنڌ پاسي لڪندا ڇپندا رهندا هواسون. خاص طور مظفر ۽ آءُ تہ هيئي خاصا ٽڪ بہ هواسون. هن جي هردم آل ڪانءِ جيان واڇ ٽڙيل ۽ منهنجا جنرل ضياءُ الحق جيان ڏند سدائين ٻاهر نڪتل. سڄو ڏينهن کلڻ ۽ ٽهڪڙن ۾ گذرندو هيو. نٿو ڀانيان تہ اسان ٻنهي کان زندگيءَ ۾ ڪو وڏيڪ کليو هوندو. سواءِ پارسين جي پيغمبر زردشت جي. پر هن سدوري تہ پينگهي ۾ ئي ٽهڪ ڏيڻ شروع ڪيا هئا.

١٩٤١ع ۾ مئٽرڪ پاس ڪري سنڌ مدرسہ کان ٽپڙ کٽي وڃي پنهنجي مائٽن پيڙو ٽيم. هڪ هفتو هڪ وڻ ۽ ٻي ڏينهن ٻئي وڻ ٽڪاڻو ڪيم. ڏٺم تہ سندن جايون وڏيون، ڏيل ڏونگر وانگر، پر سندن دليون ڏاڍيون سوڙهيون هيون. آخر پنهنجي "ڪائنات" (جا انهن ڏينهن ۾ هڪ ٽنل ٽين جي پيٽڙيءَ تائين پکڙيل هئي) کلهي تي کڻي اچي مولوي صاحب جي ڏيري تي گاڏي حاطي ۾ سهڙيس، جتي نہ فقط منهنجو آدرياءُ ٿيو. پر سيني سان بہ لاتو ويس. صفحي، ڏيڊ ڪمري جيتري مس هئي، جنهن جو وڏو ڪمرو مولوي صاحب جي بيڊروم ڊرائنگ روم ۽ اسٽڊي روم طور ڪتب ايندو هيو ۽ باقي اڌ ڪمري ۾ اسين سراسري ست ڄڻا

رهندڙ هواسون. هي جڳهه رهائش لاءِ گهٽ پر پبلڪ لائبرري، خالقڏنو هال ۽ دارالامان طور وڌيڪ استعمال ٿيندي هئي. مون جيان ڪيترن ئي گهر جي تڙيل، ڌرم جي ڌڪاريل ۽ مصيبت جي ماريلن جي هتي اچ وڃ عام جام هئي. مولوي صاحب جو عظيم ڪرشمون اهو هيو جو وٽائس ڪوئي سڪڻي هٿ واپس نه ورندو هيو. ڪنهن کي دعا ۽ وظيفو، ڪنهن کي سهڻي صلاح، ڪنهن کي سفارشي چٺي ته ڪن لاءِ پاڻ پنهنجي سر لکڻ ڪٿي پنڌ پوندا هئا. جن جي مراد پوري ٿيندي ۽ ڪارج سڌ ٿيندا ته انهن کي هدايت ٿيندي ته نماز پڙهو، علم پرايو، ڪتاب لکو ۽ غريب شاگردن کي پڙهايو. اها هوندي هئي مولويءَ صاحب جي "في" جنهن جو تغاتو ضرور ڪندا هئا.

مولوي صاحب سان فقط گڏ رهڻ پنهنجي ليکي هڪ قسم جي تعليم ۽ تربيت هئي. هن ڪان اڳ مون ڪيس دوربيني سان ٿي ڏٺو. هاڻ صبح شام ڪيس اکين آڏو هڪ ڪليل ڪتاب جيان ٿي پڙهندو رهيس. ڏٺم ته لکڻ ۾ اورچ ۽ اڻ ٿڪ هيو. پر جي مطالع ۾ مصروف ته پوءِ دنيا جي شورغل کان بيخبر. گفتگوءَ ۾ نهايت سنجيندو پر جي مرحوم ناقص يا مرحوم دين محمد عليگ آيو ته پوءِ پوڳ چرچي جو ڇهڇٽو. پر مختصر ۽ حد اندر. مون ڪڏهن به ڪيس ٺهڪ ڏيندي نه ڏٺو. مرڪندو ضرور هيو پر اهو به منهن تي هٿ جو ڍڪ ڏيئي پوءِ. خوش طبعي سندس طبع جو هڪ ظاهري پوش هيو، جنهن جي اندر هڪ زخمي ۽ ڦٽيل دل سانديل هئي جا اندر ئي اندر ٽچڪندي ۽ تڙپندي ٿي رهي. ڪڏهن ڪڏهن ته اندر جي اوبر کان سندس اکڙيون رت روئنديون هيون. آءُ پليءَ پٽ ڄاڻندو هيس ته کهڙي ڪارڻ. آءُ برابر سندس حال محروم يا حال پائي نه پر گهر ياتي ته ضرور هيس. مولوي صاحب کي اهو ڪاپاري گهاءُ پنهنجي منڙي نياڻيءَ جي جوانيءَ واري جدائيءَ رسايو هيو. مولوي صاحب جي پنهجي اولاد سان والهانه محبت هئي پر مرحومه "زيب النسا" سندس ساه جو حصو هئي. جڏهن ڏيئو اجهامي ويو ته باقي خالي ٻت رهيو جو دستوري حرڪت ۾ هيو. پر ٻاهرين خاني ڪنهن کي لکا پوڻ نه ڏنائين. هو پنهنجي پريشانيءَ کي پڌرو ڪرڻ ۾ عار سمجهندو هيو. هو ته آيو هيو فقط ٻين جا سور سانڍڻ ۽ ڪين ونڊڻ ۽ ورڇڻ، باقي پنهنجا ڏک ڏاکڙا ته هئا "رب جي رضا" يا سندس آزمائش!

منهنجي خيال ۾ مولانا وفائي پنهنجي وقت جو قطب تارو ٿي

رهيو. هن پنهنجي تقريرن ۽ تبليغ وسيلي، پنهنجي پوري وت ۽ سگهه آهر، سنڌ جي ماڻهن جي رهبري ۽ رهنمائي ڪئي. پوءِ هي ٻي ڳالهه آهي ته ان "سجاڳي" ۽ "سوجهري" جو ڪاتو ڪرڻ اوکو آهي جو سندس اڻٿڪ ڪوشش ۽ پاڻ پتوڙڻ جي نتيجي ۾ پيدا ٿيو. مولانا جي وس هئا "واڪا" جي هن واه جو ڪيا. پر اهي واڪا ۽ رڙيون شاه ڀٽائيءَ کان ويندي مولانا وفائيءَ تائين ايتريون ٿيون آهن جو اسين فقط گونگا ۽ ٻوڙا هجون ها تڏهن به ڪپاٽ کلي پون ها. پر ڏسجي ائين پيو ته سنڌي ماڻهو هن ڌوڙ واري زمين جي مخلوق بنهه آهن ئي ڪونه. تي سگهي ٿو ته اسين شايد ٻئي ڪنهن سياره کان ڇڄي يا ڪسڪي هيٺ ڪريا هجون.

اٺويهه ورهين جي ڄمار کان وٺي (خلافت هلچل) آخرين هڏڪيءَ تائين پورا ٽيهه سال لڳاتار هي اڻ ٿڪ سپاهي پنهنجي ديس جي چاڪريءَ ۾ رنڀيل رهيو. جو وڙ ڪائونس تي سگهيو اهو لڪ ڇپ ۾ نه، پر دهل جي پڙهي تي ڪيائين. حق سچ جو ڪلمون چوندي ڪنهن کان ڪَوَ ڪونه ڪاڌائين. ان ڏس ۾ جيل جا دڙڪا ۽ سزائون به سنائين. نه وري ڪو لالچ جي دام ۾ آٽي ڪيس ريهي ربي سگهيو. پنهنجي دين ايمان سان سچو رهيو ۽ سنگت ساٿ ۽ اوڙي پاڙي سان به نباهي ويو. آل اولاد سان ڳنَ ڏيئي ڪين علم جي زيور سان سينگاري ۽ پنهنجن پيرن تي بيهاري ويو. ڪنهن جو ڪاٽيارو نه ٿيو ۽ نه وري ڪنهن جي مٽس ڪا ميار رهي. وڏي ڳالهه ته جاکوڙا ڪيندي ۽ رزق حلال تي گذر ڪندي پنهنجي زندگيءَ کي هڪ دائمي سونهن ڏنائين جو اڄ ڏينهن سوڌو سندس نانءُ لاهوتين ۾ پيو لکجي.

وري جڏهن سندس زندگيءَ جي شام اجان اوڏو نه آئي هئي ۽ واهيري جي ويل به ڪجهه پر پرو هئي. ته الاجي ڇو، دل ۾ آيس ته اڏري وڃان پرين جي پار ڏي، پنهنجي يار ڏي. پڙڪو ڪائي اُڏاڻو. پار ويندا ڏيکاريندا! جڏهن سقراط کي زهر جو پيالو پيئڻ لاءِ آٽي ڏنائون ۽ هن ڇپن تي آندو. ته سندس شاگرد ۽ دوست "ڪريٽو" سوال پڇيو ته "استاد تنهنجي وئي پڇاڻان اسان توهان لاءِ ڇا ڪريون؟" سُقراط مرڪي چيو ته "ڪريٽو، اول مون کي هي ته ٻڌاءِ، ته اوهان مون کي پهچي سگهندا؟".

منشي ملنگ فقير

منشي فقير قلندر شهباز جو ملنگ هيو. اڄ کان اڌ صدي اڳ دنيا جا سڀ لڳ لاڳاپا ڇڏي اچي سيوهڻ سهڙيو ۽ درگاه جي غلامي اختيار ڪيائين. پنهنجي سموري عمر جواني ۽ پيري درگاه جي مجاوري ۽ مرشد جي خدمت ۾ ختم ڪري ڇڏيائين. فقيريءَ جي ڪٺن راه ۾ ڪشٽ ۽ ڪشالا ڪيندي، تن کي تسيا ڏيندي پنهنجو رت ست سڀ سڪائي ڇڏيائين. باقي وڃي بچيو هوس پنهنجو خاڪي جسم - هڏائون پنڃرو- ڇڻ اُڏوهي کاڌل ڪوڪو. آخر اهو پيهر به ٽپي پار ڪيائين. گذريل اڳاري ڏينهن پره ڦٽي پريات ذاري چولو مٽائي راه رباني وٺي رمندو رهيو. آيو به اڪيلو هيو، رهيو به عمر ساري اڪيلو ۽ ويو به اڪيلو. بقول پناڻيءَ جي "هيڪلائي هيل پوريندس پنهون ڏانهن."

سندس اصلي نالو ڇا هيو؟ ڪا خبر نه آهي، نه پاڻ ڪنهن کي نالو ڏسيائين ۽ نه وري ڪنهن ڪاڻونس اهڙي پڇا ئي ڪئي. عام طور تي ڪيس منشي ملنگ سڏيو ويندو هيو. حالانڪ درگاه جي قديمي روايت مطابق، سندس مرشد طرفان رکيل نالو فقير "نور قادر علي" هيو. پاڻ پني عاقل جو وينل هيو. تيرنهن سالن جي الهڙ عمر ۾ ڪنهن ڳالهه يا ڪنهن واقعي ڪارڻ هن دنيا ۽ دنيا وارن کان دل کٽي ٿيس. بيزار ٿي پنهنجو گهر گهاٽ ڇڏي جهنگ منهن ڪيائين. ڪجهه ڏينهن پڇاڻان سيوهڻ اچي درگاه پيڙو ٿيو.

هن آسڻ تي سندس دل ۽ من کي اهو قرار حاصل ٿيس جنهن جي ڪيس تلاش هئي. قلندري فقيرن جي حلقي ۾ داخل ٿي، هڪ الله ڪري ويهي رهيو ۽ مرندي دم تائين درگاه جو در نه ڇڏيائين.

سيوهڻ ۾ قلندر جي درگاه کان سڏ پنڌ اور تي قلندري فقيرن جو هڪ قديمي آستانو آهي جنهن کي عام طور "ڪافي" يا اڄان به "پٺاڻن جي ڪافي" سڏيو ويندو آهي. هن هنڌ قلندري طريقي جي "جلالي" فقيرن جو مرڪز آهي، جتي قلندر جي ملنگن جي روحاني تعليم ۽ ترغيب جو سلسلو گذريل ست سئو سالن کان جاري آهي. هن قديمي اداري جي

مدارلمهام کي "مرشد" چيو ويندو آهي ۽ مريدن کي ملنگ. موجوده وقت ملنگن جو تعداد اڍائي سئو کان مٿي آهي جن جو ڪجهہ حصو عبدالله شاه غازي ۽ اهڙين ٻين مختلف درگاهن تي مجاورانہ خدمت چاڪريءَ لاءِ مقرر ٿيل آهي. هن وقت تائين سلسلي وار نوَ عدد مرشد ٿي گذريا آهن جن جا مقبرا ڪافيءَ اندر موجود آهن. آخرين گادي نشين مرشد "نادر علي شاه" هيو جو نوانوي سال عمر ۾ ۱۹۷۳ع ڌاري وصال ڪري ويو. موجوده گادي نشين مرشد "حاجي محمد عارف علي شاه" آهي جو هڪ نوجوان اعليٰ تعليم يافتہ هئڻ سان گڏ ايم بي بي ايس سند يافتہ ڊاڪٽر پڻ آهي. مرشد نادر علي شاه جي وصال کان ٽي ڏينهن اڳ ڪيس سيوهڻ اچڻ جو اوچتو حڪم مليو جتي وصيعت مطابق ڪيس گاديءَ جي واڳ حوالي ڪري سندس تاجپوشيءَ جي رسم ادا ڪئي وئي. ڪافيءَ جا گادي، نشين قلندر شهباز جا "ڀاري دار" سڏيا ويندا آهن. اوقاف جي وجود کان اڳ هر گادي نشين جي هي روزمره جي فرض ادائي هوندي هئي تہ هو هر صبح جو پنهنجي فقيرن جي ٽولہ سان اچي درگاهہ جي ڀاري ڏئي.

قلندر جي ڪافيءَ اندر اتر طرف "سخي سرور" جو آستانو آهي جو پڻ سوين سالن کان قائم دائم آهي. هن آسڻ تي "سخي سرور سلطان" چاليهہ ڏينهن چلو ڇچايو هيو ۽ بارگاه الاهيءَ ۾ دائمي لنگر لاءِ سوال ڪيو هئائين جو قبول پيو ۽ هتي لنگر سدائين جاري رهي ٿو. هند خواه سنڌ ۾ "ڪافي" هڪ واحد آستان آهي جتي عام مخلوق، غريب غربي عام وخاص ۽ آئي وئي کي ماني کارائي وڃي ٿي. ميلي دوران تہ هزارن ماڻهن کي پر عام رواجي ڏينهن تي پڻ سون کي ٻہ وقت ماني ڀوڄ ۽ ٻہ وقت چانهہ پياري وڃي ٿي. سياري اونهاري لنگر جو سلسلو چالو رهي ٿو. سيوهڻ جي مالڪ مار گرميءَ ۾ روزانہ ويهہ ٽيهہ مڻ اٽو ڳوهي مانيون ڪارائڻ هڪ اهڙو ڪٺن ڪم آهي جو قلندر جا مست ملنگ ئي سرانجام ڏيئي سگهن ٿا ۽ باقي ٻئي ڪنهن جي مجال نہ آهي. هڪ دفعي ڪنهن گهٽگهري مرشد بادشاه کي صلاح ڏني تہ سائين ڪٽڪ مهانگي ٿيڻ واري آهي ۽ پنجاه ريئي مڻ ٻہ مشڪل ملندي انڪري اڳواٽ وٺي رکو.

مرشد ڪلي ڪيس ڇيو لنگر الله جي نالي ۾ پيو ته هلي ۽ رزق ذمون ٻـ سندس آهي. جي ڪٽڪ جو في ڏاڻو ٻه پنجاه رپين جي قيمت تي مليو تڏهن ٻه انشاءالله لنگر قيامت تائين جاري رهندو.

منشي ملنگ فقير ڪافيءَ ۾ لنگر جي ٻاهرين انتظام تي مقرر ٿيل هيو ۽ ان سلسلي ۾ اڪثر تر سندس ڪراچيءَ ۾ اچڻ وڃڻ ٿيندو هيو. منهنجي ساڻس واقفيت تہ ورهين کان هئي پر گذريل ڇئن پنجن سالن کان ان قربت ۾ خاصو اضافو ٿيو هيو. ڇني ڇماهيءَ ملاقات پيئي ٿيندي هئي. مانيٽي مزاج هئڻ سبب کلاک اڌ ۾ مشکل سان ڪو جملو اڌ ڳالهائيندو هيو. ورنہ ٿيو پلو. ڪڏهن ڪڏهن منهنجي اڏي اُبتي سوال ڪرڻ تي سندس اکين ۾ هڪ عجيب قسم جي چمڪ پيدا ٿيندي هئي جنهن جي غلبي سبب منهنجي لڳن ۾ ڏڪٽي ۽ اندر ۾ سياٽو اپرندو هيو. هڪدم ڳالهہ بدلائي ٻيو ڪو قصو شروع ڪندو هيم تڏهن وڃي فقير سانت ۾ اچي پنهنجو دستوري مرڪڻ جاري رکندو هيو. ٽي سال اڳ احوال ڏنائين تہ امتحان ۾ ٽيهہ مارڪون حاصل ڪيون هئائين ۽ چيائين تہ اجان پنڌ پري آهي.

ٽي سال اڳ منشي ملنگ کي سرطان جي بيماريءَ سبب سندس چنگهہ ۾ ڳڙ پيدا ٿيو جنهن نهايت خوفناڪ صورت اختيار ڪئي. ڊاڪٽر رايو ڏنو تہ سندس چنگهہ گوڏي وٽان ڪاٽڻ سواءِ ٻيو ڪو علاج نہ هيو. منشيءَ اهڙي آپريشن ڪرائڻ کان انڪار ڪيو. ڪنهن ڏس ڏنس تہ نانگ جو ڏنگ هڻاءِ تہ فائدو ٿيندءِ. ڪلي ويٺو. چيائين تہ "خدا ۽ قلندر" جا ڪم ڏسين ٿو؟ هاڻ مون نانگي کي نانگن حوالي ٿو ڪري. "خداءِ قلندر" سندس تکيہ ڪلام هيو ۽ سندس هر جملو خداءِ قلندر سان شروع ٿيندو. آخر هڪ ڏينهن ڪافيءَ ۾ ويٺي پاڻ خنجر کڻي ڪئنسر جو ڳڙ ڪپي ڇڏيائين. الله منهنجي جي قدرت مهيني اندر نوبنو ٿي پيو. ڏيڍ مهينو اڳ مون وٽ آفيس ۾ آيو ۽ ڏاڍو خوش خورم ۽ باغ بهار ٿي لڳو. چيائين تہ امتحان پورو ٿيو ۽ پنجونجاه مارڪون مليون آهن جي منهنجي لحاظ کان هڪ معراج آهي. مون ڳراٽڙي پائي کيس مبارڪون ڏنيون. ڪوپو ۽ قدآور جوان هيو ۽ آئون سندس سيني تائين مس پهچندو هيس. پر سندس

شڪل شبيهه ننڍڙن ٻارن جيان معصوم هئي. سندس مرڪڻ اھڙو منڙو ۽ من موهيندڙ هيو جو آءُ پهرن جا پهر وينو ڪيس گهوريندو رهندو هيس.

عبدالله شاه غازيءَ جي تربت ۽ درگاه، منشي ملنگ جي هٿن جي ٺاهيل هئي، هتي ١٩٢٣ع کان ١٩٣٠ تائين، مرشد نادر علي شاهه جي حڪم ماتحت، درگاه جي تعمير لاءِ پٿر ڍوئيندو ۽ اوساري ڪندو رهيو. ان زماني ۾ موجوده ڏاڪڻ ٺهيل ڪانه هئي ۽ مٿي اوچائي واري چڙهائي نهايت اوکي ۽ اٽانگي هوندي هئي. منشي ملنگ جي پنيءَ تي وڏا پٿر رسيءَ سان ٻڌا وبندا هئا جي هو يڪساهيءَ مٿي پهچائيندو هيو، ڪيس اڪثر قلندر جو "پاڏو" سڏيو ويندو هيو. صبح جو سويل "لي" مارڪيٽ کان ٻڪرين لاءِ گاه ۽ لنگر لاءِ سبزيون ۽ ترڪاري ڪٺي پيرين پنڌ غازي عبدالله شاه جي درگاه تي رسندو هيو. نيرن کان ٽيپهريءَ تائين پٿر ڍوئيندو هيو. درگاه جون جملي جايون ۽ هينان وارا رهائشي ڪوارٽر سڀ سندس هٿن جا ٺهيل آهن. ساڳيءَ ريت ڪافيءَ جي اڪثر عمارتن ٺاهڻ ۾ پڻ سندس پورهيو شامل هيو.

منشي ملنگ جي واقفيت کان اڳ مون کي قلندر جي ملنگن لاءِ جو تصور ذهن ۾ هيو اهو هيءُ هيو تہ هو ڏندا مشٽنڊا ۽ بيڪار قسم جا ماڻهو هئا جن چرس جي دگاڙن هڻڻ، ڳانا ۽ گودڙيون پائي ۽ چمٽا ڪٺي نچڻ ۾ پنهنجي عمر ٿي گنوائي ۽ سندن شراشريعت ۽ عبادت الاهيءَ سان ڪو تعلق نہ هيو. ڪافيءَ ۾ اڪثر اوقات مهمان ٿيندي جڏهن پنهنجي اکين سان مشاهدو ماڻيم تہ منهنجون وايون بتال ٿي ويون، ۽ ڪپاٽ کلي پيم. ڏٺم تہ نہ نشيدار شين جو واهپو هيو ۽ نہ ڪا بدعت عمل ۾ ٿي آئي. پنج وقت نماز ۽ ساري رات ذڪر الاهيءَ سواءِ ملنگن جنهن محنت ۽ مشقت سان ڪافيءَ جو مڪمل انتظام ۽ لنگر جو بندوبست ٿي سنڀاليو اهو عام رواجي انسانن جي وس کان ٻاهر هيو. مون کي تہ اهو گمان بہ غالب ٿيندو رهيو تہ اهي ملنگ واقعي ٿي انسان آهن يا غئبات. هي ٿورڙن ماڻهن کي علم آهي تہ انهن ملنگن ۾ ڪيترا اعليٰ تعليم يافتہ ۽ وڏن گهراڻن جا افراد آهن. هي پنهنجي رضا خوشيءَ سان تارڪ الدنيا ٿيا آهن. منشي ملنگ کان علاوه منهنجي جنهن ملنگ سان دوستي آهي اهو

سائنس جو گريجوئيٽ پڻ آهي.

قلندر جو ملنگ ٽيڻ اهڙو ئي آهي جهڙو پلصراط کان پار لنگهڻ. دنيا سان قطع تعلقات ته پنهنجي جاءِ پر پنهنجو وجود وڃائڻ، پائڻ لاءِ گودڙي، سمهڻ لاءِ فرش ۽ کائڻ لاءِ هڪ وقت، اهو به اوبر جي ماني. ۽ ڏينهن جو پورهيو ۽ رات جا اوجاڳا ان کان علحده. اسان جي وت ۽ وس کان هيءَ ڳالهه ٻاهر هئي. منهنجي نقطہ نظر خودڪشيءَ جا ٻيا به بهتر طريقا موجود آهن بجاءِ ان جي جو ملنگ ٿي پاڻ تي ظلم جبر ۽ ستم ڪجي. منشي ملنگ کون گهڻا دفعا روحاني موج لاءِ سوال پڇندو رهيس پر هر دفعي مرڪندو رهيو ۽ چوندو هيو ته گهيڙ ۾ گهڙي ڏس. موت لاءِ به جواب ساڳيو ڏنائين ته "مري ڏس". مجڻ مراد آهي. منهنجي لاءِ مرڻ آسان آهي، پر منشي ملنگ ٿي هڪ پهر به جيئڻ نه فقط ڏکيو آهي پر ناممڪن پڻ. منشي ملنگ جي مرڻ بعد جڏهن ڪيس گودڙيءَ ۾ سينگاري سندس منهن ڏٺو ٿي ويو ته منهنجي هئي ملنگ دوست سندس نزديڪ اچي چيو ته "منشي جي، ملنگ تو ڪبهي مرتي هي نهين، آپ تو مرگئي؟" منشي ملنگ جون ٻوٽيل اکيون هڪ وار کليون ۽ منهن تي مُرڪ نمودار ٿي. سواليءَ کي جواب مليو ۽ منشي ملنگ واپس پنهنجي ماڳ وڃي رسيو. منهنجي خيال ۾ ڪنهن امتحان ڏيڻ لاءِ هت آيو هيو اهو اُڪري پار ٿيو!

آخونداللہ بچايو وڪيل

پيو سپ لوڪ لباس ڪو هڪدل هوندو هيڪڙو.
(شاهہ)

آخوند اللہ بچايو ١٩١٩ع ڌاري مٽيارين ۾ ڄائو، جنهن تاريخي شهر ۾ سندس وڏڙا پيڙهين کان مدرسن ۽ مڪتبن ۾ علم پڙهائيندي آخوند سڏجڻ ۾ ٿي آيا. اڃان پنجن سالن عمر جو مس ٿيو تہ سندس والد ماجد آخوند غلام علي گذاري ويو. هن معصوم جي پالنا ۽ پڙهائيءَ جي فرض ادائي سندس امڙ ۽ مائيجي مامي محمد صديق سنيالي. هئڻ تہ ائين گهربو هيو تہ مرحوم پيءُ جي اولاد جو ذمون چاچو نباهي ها. پر هن پنهنجي مرحوم پيءُ جي املاڪ ڪي سندس اولاد ڪان وڌيڪ قيمتي ڄاڻي منجهس هٿ ڳنڍيا. نتيجي ۾ آخوند اللہ بچائي ڪي پنهنجي امڙ سوڌو "هوندي سوندي" اٿهوند جي گهاٽي ڪان گذرڻو پيو. شايد قدرت ڪي بہ ائين منظور هيو. ڇاڪاڻ تہ اهڙين ڪنن ۽ ڪنور آزمائشن ڪان نڪري پار اڪرڻ ڪانپوءِ ئي ماڻهوءَ جون اکيون کلن ٿيون تہ هن دنيا وارن جا لڳ لاڳاپا توڙي رت جا رشتا ڪيترا نہ ڦلهڙا آهن.

چار درجا سنڌي پڙهڻ ڪانپوءِ آخوند ڪي انگريزي پڙهڻ لاءِ پهريون حيدرآباد ۽ پوءِ ڪراچيءَ اچڻو پيو. بي اي پاس ڪري وڪالت جي امتحان لاءِ تياري ڪيائين. پنهنجي پڙهائي ۽ رهائش جي خرچ جي پورت لاءِ سنڌ مدرسہ ۾ ماستريءَ جي ملازمت پڻ اختيار ڪيائين. ان زماني ۾ ماستريءَ وارو پيشو مان شان ۽ عزت وارو ليکيو ويندو هيو ۽ استاد جي عزت پيءُ جي پدويءَ سمان ڄاتي ويندي هئي. ان دور ۾ پاس ٿيڻ جو دارومدار محنت ۽ اوجاڳن تي هيو ۽ نہ سفارش يا رسائي تي جيئن اڄڪلهہ ڇو فئشن آهي. شايد هن ڪري بہ جو يونيورسٽي سمنڊ پار بمبئيءَ ۾ هئي ۽ اسان وارن "قومي ۽ ڪنٽري ڪاليجن" اڃان جنم ڪونہ ورتو هيو.

١٩٤٠ع ۾ ايل ايل بي امتحان پاس ڪري حيدرآباد ۾ اچي

وڪالت شروع ڪيائين، جو پنهنجي جاءِ هڪ وڏي حوصلي جهڙو قدم هيو. ڇاڪاڻ ته حيدرآباد جو شهر ان دور ۾ برک ۽ ڪڙپيل وڪيلن جو ڳڙه سمجهيو ويندو هيو، جتي هڪ ڳوٺاڻي نوجوان ۽ سيڪڙاٽ وڪيل لاءِ پير ڄمائڻ هڪ وڏو چئلينج پڻ هيو. آخوند وڪالت جي پرئڪٽس گڏ سماجي ڀلائي ۽ شهري بهبودگيءَ ۾ پڻ بهرو وٺڻ لڳو. خاص طور تعليم جي ميدان ۾، جو سندس اباڻو ورثو به هيو. هن ڏس ۾ سندس جاکوڙ ۽ جدوجهد آخري ايام تائين جاري رهي. ١٩٤٣ع ڌاري سندس شادي خانه آبادي ٿي ۽ سنڌ جي عالم ۽ اديب علامه دائود پوٽه جي وڏي نياڻي سندس زندگيءَ جي رفيق حيات بڻي.

پنهنجي اڻٿڪ محنت ۽ ذاتي ديانتداريءَ سبب ٿوري عرصي اندر ئي آخوند وڪالت ۾ پنهنجو نالو روشن ڪيو ۽ سندس شمار سنڌ جي مشهور قانوندانن جي قطار ۾ ٿيڻ لڳو. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته ڪمائيءَ جي لحاظ کان سندس مالي حيثيت مڇي مانيءَ تائين محدود رهي. ان جو وڏو سبب غريب ۽ مسڪين ماڻهن جا ڪيس هوا جن بدولت ڪيس دعائون ته مڙن جي حساب ملنديون رهيون، پر ڪيسي جي حالت اها ئي ڏبري رهي. ان زماني ۾ آخوند حيدرآباد جي انهن ٿورڙن وڪيلن ۾ هڪ هيو جن جي ڪيسن جي آمدنيءَ جو دارومدار دلالن بجاءِ توڪل تي هيو.

پنهنجي وقت جي مشهور ڪيسن ۾ غريب ۽ مسڪين ماڻهن جي مفت وڪالت ڪري عدل انصاف جو نعرو بلند ڪيائين. هڪ ڀيري رياست جي هڪ ڪيس ۾ هڪ طرف ٽيهارو کن ڳوٺاڻا جوابدار هئا ۽ مخالفت ۾ رياست خيرپور جي حڪومت جو دٻاءُ ،انصاف کي لٺ مٺي ڪرڻ لاءِ پوري طاقت سان استعمال ٿي رهيو هيو. هزهائنس پاران انگلنڊ جو باريسٽر مسٽر ڊنگل فوٽ وڪيل ڪورٽ ۾ پيش ٿيو. پر نه انصاف هيسجي ويو ۽ نه آخوند هرڪجي سگهيو توڙي جو ڪيس لالچائڻ لاءِ وڏا وس ڪيا ويا. آخر عدالت جو فيصلو آخوند جي حق ۾ ٿيو ۽ بيگناهه ڳوٺاڻن جي جان خلاصي ٿي.

١٩٦٦ع ۾ آخوند کي مغربي پاڪستان وزارت ۾ کنيو ويو ۽ کيس قانون جو قلمدان سونپيو ويو. سندس وزير ٿيڻ پنهنجي جاءِ هڪ معجزو هيو ڇاڪاڻ ته سندس نه ڪنهن سياسي پارٽيءَ سان واسطو هيو ۽ نه وري کيس ڪنهن سياسي جماعت جي پٺڀرائي حاصل هئي. ڪائونس اڳ قانون جو وزير حيدرآباد سنڌ جو نامور وڪيل غلام نبي ميمڻ هيو

جو قانوني ماهر هئڻ علاوه سياسي شطرنج ۾ پڻ بلا جو کيڏاري هيو. وزارت جي واڳ سنڀالڻ شرط جو پهريون ڪم ڪيس سپرد ڪيو ويو اهو هيو سابق وزير قانون خلاف الزامن جي تحقيق. سرڪاري سوچ ڪا غلط ته نه هئي. ڇاڪاڻ ته هر سبڪدوش ٿيندڙ وزير خلاف سنگين الزامن جي انڪوائري ڪرائڻ، اسان جي ملڪ جي جهوني سياسي روايت هئي. پر آخوند بي مٽيءَ جو ٺهيل ماڻهو هيو. هن گورنر وٽ وڃي پنهنجي صفائي پيش ڪئي ته آءٌ عمر ساري عدالتن ۾ انصاف جي بالادستيءَ لاءِ وڪيل ٿي رهيو آهيان. جي وزير قانون جي فرض ادائي هي آهي ته پبلڪ پراسيڪيوٽر يا جلاد ٿي ڪم ڪرڻ ته پوءِ بيو ڪو همراهه ڳوليو.

سندس وزارت جي دور ۾ ڪهڙا قانوني سڌارا آيا يا ڪيتريقدر قانون جي حڪمراني قائم ٿي، چوڻ ڏکيو آهي. ڇاڪاڻ ته هاڻوڪي حڪومتن ۾ گڏيل جوابداري هئڻ ڪري ڪنهن به هڪ وزير جي صلاحيت ڪا معنيٰ نه ٿي رکي. ان زماني کي فوت ٿئي ڪيئي صديون گذريون جڏهن وزير باتدبير هوا ۽ سندن ڏاهپ تي سلطنت جي سلامتي ۽ خوشحاليءَ جو دارومدار هوندو هيو. اڄوڪي جمهوري وزارتن مڃي مياڻيءَ جي ڏک تي ڏني جن ۾ وزير ائين ٿي چونديا ويا جيئن پوليس ڪوڙن ڪيسن لاءِ مشير مقرر ڪندي آهي. بهرحال جي آخوند جي دور وزارت ۾ شينهن بڪري گڏ چرندا نه ڏٺا ويا، تڏهن به ڪنهن بيگناهه شهريءَ کي قانوني شڪنجي ۾ اڙايو نه ويو، جو اڳوڻي وزارت جو محبوب شغل هيو.

آخوند صاحب سان منهنجي ملاقات اوچتو ۽ عجيب ماحول ۾ ٿي، جڏهن آءٌ پنهنجي آپي کان ٻاهر هيس. قصو هن طرح هيو جو حيدرآباد جي ڊاريڪٽر انفارميشن جي حيثيت ۾ آءٌ دوره تي عمرڪوٽ اسهيل هيس ۽ پٺيان گهر ۾ چوري ٿي، اها به گهر ڀاتين جي سجاڳيءَ ۾. رڙين تي پاڙي وارا ڪامورا ته نه جاڳيا ۽ جي جاڳيا ته مدد لاءِ نه آيا. پر جي اڌ درجن پوليس وارا ڪالونيءَ جي پهره لاءِ مقرر هئا اهي به نه پهتا. وري جڏهن ٿاڻي تي فرياد لکرائڻ لاءِ فون ڪئي وئي ته ٿاڻيدار چيو ته روبرو رپورٽ داخل ڪرائي وڃي نه ته ڪو تدارڪ نه ڪيو ويندو. مون کي عمرڪوٽ فون تي اطلاع ڏنو ويو ۽ آءٌ ڪاتي پڪي رفتار تي جيپ ڀڄائيندو اچي گهر پيڙو ٿيم. ڏٺم ته ٽي پوليس عملدار منهنجي ڊرائنگ روم ۾ آرام سان ويهي شربت پي رهيا هئا جو شيشو چور ڇڏي باقي گهر

ڀڄاري ويا هئا. مون اچڻ شرط پوليس وارن کي هڪالي گهر کان ٻاهر ڪڍي ڇڏيو ۽ کين شربت پيئڻ کان نراه ڪيو. ۽ فرياد داخل ڪرائڻ کان ٻہ نابري واري.

ٻئي ڏينهن تي سرڪيٽ هائوس ۾ "لائنڊآرڊر" جي ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيس، جنهن جي صدارت آخوند صاحب ڪري رهيو هيو. هيءَ منهنجي آخوند صاحب سان پهرين ملاقات هئي ڇاڪاڻ تہ ڪيس وزير ٿئي اڃا هفتو مس ٿيو هو. ڪانفرنس ۾ سکر ۽ حيدرآباد ڊويزن جا ڪمشنر، ڪليڪٽر ۽ پوليس جا اعليٰ عملدار شامل هئا. ڪارروائي هلندي جڏهن چوري چڪاريءَ جو ذڪر آيو تہ آخوند صاحب مون کي مخاطب ٿي چيو تہ اخبار ۾ چوريءَ جي خبر پڙهي اٿم پر تو فرياد ڇا جي لاءِ داخل نہ ڪرائي آهي؟ آءُ اڳيئي نڪ تائين ڀريو ويٺو هيس سو هاڻي موقعو ملندي ئي ڦاٽ ڪاڏم. چيم تہ هائو سائين، چوري برابر ٿي آهي، پر ڪرائي آهي انهن پوليس عملدارن، جي اوهان سان گڏ ويٺا آهن. جڏهن سرڪار پاڻ چور پالي ۽ چورين ۾ ڀانگي ڀائيوار ٿيئي تہ ڪنهن وٽ وڃي دانهن ڪيان؟ وري گذريل ڇهن مهينن ۾ جي چوريون ٿيون آهن ۽ جن لاءِ فرياد داخل ٿيا آهن تہ انهن ۾ ڪا هڪ چوري بہ موٽائي ويئي هجي تہ آءُ بہ ڪا اميد رکان. جي چوريون واپس ٿيون آهن تہ مالڪن کي نہ مليون آهن باقي وچ ڪندي ۾ ونڊ ورهاست ضرور ٿي آهي. ائين چئي مون چورين جا انگ اکر، ڀاڙيدارن ۽ دلالن جي لسٽ وارا ڪاغذ سيءِ وزير صاحب اڳيان ميز تي رکيا.

پوءِ ڪانفرنس تہ ڪافور ٿي ويئي. پوليس عملدارن جي نظر زمين تي ڪتل هئي، پر ڪرسين تان اُٿڻ جي همت ڪنهن کي ڪانہ ٿي. ڪمشنر جنهن کي پوليس جي ڪارنامن جي اڳيئي ڄاڻ هئي، تنهن ڪنڌ ڌوڻي منهنجي هر ڳالهہ کي ٽيڪو ڏيندو رهيو. آخوند صاحب اُتي ئي ڪانفرنس کي خطاب ڪندي چيو تہ "جيڪڏهن ايندڙ ٻن هفتن جي مدت اندر چوراڪاري کي ٻنجو نہ ڏنو ويو تہ پوءِ هو پوليس کاتي جي ڪارروائي پنهنجي رپورٽ ۽ استعفا گڏ گورنر کي پيش ڪندو." ائين چئي آخوند صاحب مون کي ڀاڪر پائي پاڻ سان گڏ ٻاهر وٺي آيو.

پنهنجي گهر اچي آخوند صاحب مون سان ڪلاڪ اڌ تائين ڪچهري ڪئي. ڳالهيون ڪندي مونکي ٿڌي سيني ويهي سمجهائي ڏنائين تہ اسان واري سماجي نظام ۾ ڪجهہ اهڙي غلط ۽ اڏنگي ترتيب

ڏنل هئي جو هر موڙ تي ڌاڪو ۽ رهزن قابض هئا، جن پاڻ ۾ چوپاريون ٺاهي باجماعت هاڃان ٿي هنيا. انهن ۾ ڪي نقاب پوش هئا جن پاڪدامنيءَ جا برقعا ۽ چوغا اوڙهي اندر ئي اندر ڳجها ڪاٽ ٿي هنيا. ڪن وري ظاهر ظهور انصاف ۽ قانون جي رکواليءَ جي آڙ ۾ ڌاڙا ٿي هنيا. هرهنڌ ان قسم جو هڻو سرشتو عمل ۾ هيو. هاٿيءَ جا ڏند ڏسڻ لاءِ هڪڙا ۽ ڪائڻ لاءِ ٻيا هئا. سمورو قانوني ۽ عدالتي نظام هڪ ڪوريئڙي جي ڄار مثل هيو جنهن ۾ ننڍڙا جيت ۽ جيتامڙا ته ڦاسي ٿي پيا، باقي وڏا پکي عقاب ڳجهون ۽ باز ڄار کي ٽوڙي آرپار نڪري ٿي ويا. هر حرفتي چالاڪ ۽ زماني ساز سرخرو هيو ۽ هر لائق ۽ شريف ماڻهو پنهنجي پڳڙيءَ کي بچائڻ ۾ پريشان هيو. اهڙي صورتحال ۾ هڪ غريب ۽ مسڪين لاءِ هن سواءِ ڪو چارو ئي ڪونه هيو ته هو صبر ۽ سانت ۾ سور سختيون سهندو رهي ۽ ڪنڌ ڪرڇ ۾ پاسيرو ٿي زندگي بسر ڪري."

ان واقعي بعد مون کي آخوند صاحب جي ويجهڙائي ۾ اچڻ لاءِ ڪيئي موقعا نصيب ٿيا. هڪ دفعي ساڻس گڏ سفر ڪندي سندس بريف ڪيس ۾ وڪيلن وارو چوغو پيل ڏسي پڇيا ڪيم ته "قبلا! هي برقعو اڃان ساڻ کڻي پيا گهمو؟ خير ته آهي!" چيائن ته "اها صلاح تنهنجي وڏي ڀاءُ وزير ٿيڻ واري ڏينهن ڏني هئي ته اها علامت ساڻ رکنداين ته توکي وڪيل هئڻ جو هميشه احساس رهندو ۽ وزارت جو نشو مغز تي حاوي نه ٿيندو." مون آخوند صاحب کي اهو ڪونه ٻڌايو ته هر صلاح ڏيندڙ، جو مشوره هو ٻين کي ڏيندو آهي ته پاڻ ان تي عمل ڪرڻ اڪثر ڀلجي ويندو آهي!

آخوند صاحب سان لهه وچڙ ۾ ايندي مون کي هي ڏسي حيراني ٿيندي هئي ته ڪيس پنهنجي وزير هئڻ جو احساس به الاجي آهي يا نه. ڇو ته مال جو موهه، نشي جي لوري ۽ پئسي جي چوس ته پنهنجي جاءِ، پر جا ڪرسيءَ جي ڪشش ۽ هوس انسان کي هوش کان بيهوش ٿي ڪري، ان کان آءٌ بخوبي آگاهه هيس. مون کي ياد نه آهي ته چوٿائي صديءَ جي سرڪاري سروس ۾ مون ڪنهن حاڪم يا وزير کي ڪرسيءَ جي ڪئنسر کان آجو ڏٺو. جو هڪ ڀيرو پاور ۾ آيو ته ان کي ٻيهر سڃاڻڻ ڪنهن نه ڏٺو! پر آخوند ان نشي کان واندو هيو. توڙي جو چڱو چوکو وڪيل هيو، عزت مان وارو شهري هيو. سندس سوين سلامي هئا. پر حرام جو مون هن شخص جي چهره تي ڪا فخر جي جهلڪ يا فلڪ ڏٺي.

آخوند انهن سچار ۽ ايماندار ماڻهن ۾ هڪ هيو جي ويڪائو مال نہ هئا. وڪالت يا وزارت هيئي سندس لاءِ امانتون هيون. هن پنهنجي لاءِ شرافت، ماڻهپي ۽ اخلاق جو الڳ رستو ڳولي ڪڍيو هيو. توڙي جو سندس روزمره جو وهنوار ۽ واسطو چالاڪ ۽ حريف وڪيلن ۽ قانوني ڳنڊي ڇوڙن سان هيو. اڇوڪي حرفتي، بي اصول ۽ ڪنور دنيا ۾ آخوند هڪ اڀوجهہ انسان جيان اوپرو ماڻهو لڳندو هيو. ڪيس زمانہ جي پرک ۽ پروڙ بہ هئي. سندس تجربي جو دامن بہ وسيع هيو. پر هي يار پنهنجي واٽ وارو هيو. قدرت ڪيس سباجهڙي ۽ ٻاجهاري طبع جو مالڪ بڻايو هيو. لحاظ ۽ مروت سندس فطرت هئي. چوڪيدارن، ڊرائيورن ۽ پٽيوالن سان بہ اهڙي نوڙت ۽ نهٺائيءَ سان پيش ايندو هيو جهڙ سپريم ڪورٽ جي ججن سان گفتگو ڪري رهيو هيو. تڏو ۽ منو ڳالهائڻ ۾ مون سندس مٽ نہ ڏٺو. خود عدالتن ۾ سندس مرڪ ۽ مناس لاءِ هي مشهور هوندو هو تہ جج صاحبان آخوند کي اهو ڪجهہ عطا ڪرڻ لاءِ آتا ڏنا ويندا هئا جا رعايت هو ٻئي ڪنهن وڪيل کي آچ ڪرڻ لاءِ هرگز تيار نہ هوندا هئا.

ڪيس پنهنجي هر محسن لاءِ ساڃهہ هئي. جنهن بہ مٿس تر جيترو بہ احسان ڪيو هيو تہ اهو ڳڻ آخوند آخري دم تائين ڳائيندو رهيو. ماءُ تہ سندس ڪعبو قبلو هئي جنهن جو بيحد احترام ۽ ادب ڪندو هيو، پر پنهنجي ماٽيجي مامي اڳيان پڻ ڪنڌ جهڪائي ادب سان پيش ايندو هيو. هڪ ڀيري پنهنجي وڏي فرزند کي مامي سان تکو منو ٿيندو ڏسي ڪيس سخت تنبيهہ ڪيائين. چيائين تہ "ابا ان مامي جي ٽڪرن تي آءُ پلجي وڏو ٿيو آهيان. سندس هٿن جا ڪارايل گرانهن آءُ اجان سوڌو پيو سارِيان ۽ سنبران. اوهان کي اهڙي جرئت ڪيئن ٿي جو اوهان ساڻس پيا سينو ساهيو. مون تي تہ ان مامي جا اهڙا احسان آهن جو جيڪر سندس پير روز ڌوئي پيان تہ بہ سندس حق ادا نہ ڪري سگهان."

جڏهن سندس وڃڻ جي گهڙي اچي سهڙي تہ اوچتو سنبت ڪيائين. پنهنجي فرزند کي چيائين "ابا اچ اباڻي ڳوٺ هلئو آهي." جيپ تي سوار ٿي مٽيارين وارو دڳ ورتائين. اڌ واٽ تي دم ڏنائين. جڳ لاءِ تہ جيپ جو حادثو هيو، پر قدرت کي پنهنجي ڪارروائي ڪرڻي هئي. واٽ ويندي ويو جيئن ڪو وهائو تارو. هٽ جنين جي لوڙ هٽ پڻ آهي تن جي!

سائين قاسم شاه

مون پاڳوند ۽ بختاور گهٽي ٿي ڏٺا پر بدبخت کو قسمت سان هڪ اڌ. پلڪ پهر لاءِ ڪمبختي ته هر هڪ وٽ وارو ڦيرو ڪندي رهندي آهي، پر پاڪ چندو اهو جنهن وٽ نپاڳ ٻارهوئي ڏيرو دمايو ويٺل هجي. ان ڏس ۾ منهنجو ڳوٺائي ايوب ڪنير پنهنجي نالي سان هيو. جو منهن پوندو هيس ان جي ته روٽي رد ٿيندي هئي پر پنهنجو پاڻ لاءِ به پاراتو هيو. پورهيو به پاپ وارو هئس. مٽي مالڪ به مٽيءَ کي مان ڏيئي منجهانئس ماٺو جوڙيو. ڪي وري اُن ۾ آن اپائي ڏوڙ ڪان ڏن ٻٺائن. پر ايوب ته مائي مٽيءَ سان به جٺيون ڪندو هيو. ڪيس ڏندن سان ڪٽي، لٽن سان رڳڙي ڳوهي ٿانو ٿپا ٺاهي وجهندو هيس باهه جي ڪوري ۾. پر مائي مٽيءَ به هئي چيڪي ۽ چيڙهالي. وٽس پچڻ ڪان پڙ ڪڍي ٻيهندي هئي. اچا ايوب آوي تيار ڪري وسئن ڏيڻ ايندو ته اچي وسڪارو شروع ٿيندو. وسندو ته ڳڙو نه ته به وڏ ڦڙو. سڄي ڪئي ڪمائي چوپٽ. ٿانو پڄي پري جهڙي گپ ٿي پوندا. وري ايوب جي قسمت! ساڳي ماني ساڳ سان. اهو ئي ڪٿو ۽ ڪريو. آخر نوبت اها به آئي جو هڪواري ٿانو ٿپا ٺاهي جيئن آوي راس ڪري باه ڏيڻ تي هيو ته مٿان گاج ڪڙڪ ۾ آئي. نيٺ ايوب آويءَ تي چڙهي، منهن مٿي ڪري ٻاڪاريندي ڪڙو ويو ته "مالڪ منهنجا مونکي ايوب صابر سمجهيو اٿئي ڇا؟ آءٌ ته ايوب ڪنير آهيان. ائين ته نه آهي جو نالي بدل ۾ مفت ٿو ماريو وڃان."

خيرپور رياست ۾ مون مائي باليءَ کي ڏٺو جا پنهنجي وقت جي حسين ۽ حسن جي بزار جي راڻي هئي. رياست جو والي مٿس موهت هيو. خيرپور جو خزانو مٿس گهوري ڇڏيائين ۽ رياست جي عملدارن کي پگهار ۾ ماهيانو ڪڙپ جون گاڏيون ملنديون رهيون. تخت باليءَ ڪيو تاراج

ٽيندو رهيو. بالي بخت کي لتون هڻي ٺوڪاريندي رهي. عاشق جو قدر قيمت ته نه ڪيائين اٿلندو ڪيس وڪ وڪ تي ايذاءُ ڏنائين. واٽ ويندي موٽر ڪان لاهي ڇڏيندي هئس ۽ هو شاهاڻو شونقين تتل واريءَ تي پلٿي ماري ويٺو هوندو هيو. تڏهن بالي اند جي گهوڙي تان لٿي جڏهن نازڻ اڳين جهان اُسهي چڪو. مون بالي کي پيريءَ ۾ ڏٺو جڏهن نيڻن ڪان نير وهائيندي ڪيس اڌ صدي گذري چڪي هئي. هن حسين ڪنڌر جي ڇهري تي منهن جي ٻنهي پاسي ڪوهه جي نيسر جيان جهريون پئجي چڪيون هيون جن وسيلي اکين جو آب ريلا ڏيئي وهندڙ هيو. برف کي پگهرندي ته مون اڳ به ڏٺو هيو پر پڇتاءُ جو نپوڙجي پاڻي ٿيڻ مون لاءِ نئون نظارو هو.

پر اجان به زور نياڳو اهو جنهن جي گهر ۾ گنگا وهندڙ هجي ۽ پوءِ اجان به هو اُڃ مرندو رهي. اهڙو نپٽ ندورو آءٌ هيس. خود منهنجي گهر ۾ خطاب خانو هو پر مون الله جو ڪلام پڙهيو اڌ عمر گنوائڻ بعد. اهو به اڌو ڪابرو ۽ بي دليو. منهنجي امڙ پنهن جي سڄي زندگي ته تهجد گذار ٿي گذاري پر سندس موت به مصلي تي سجدي ۾ ٿيو ۽ مون کي آڌا ابتا ٽڪر هڻندي اڄ به تپ پيو چڙهي. وقت جي ڪامل انسان سائين قاسم شاه جو آءٌ نه فقط پاڙيسري هيس. پر ساڻس بيحد حجائتو هوندي به نه سندس شناس ڪري سگهيس ۽ نه ڪائونس ڪجهه پرايم. اسڪول ۾ استاد مليم ته دڳ نه پڇيم. راه ۾ رهبر مليا ته ڪين پانديئڙو سمجهيم. مست ملنگ به ٽڪريا. لپاٽون به لڳيون پر ڪپاٽ نه کليم. ائين انڌي جو انڌو رهجي ويس، وري ڀاڳ به اهڙا سڪندري! جو سنگت ساڻ به رهيو اهڙن نپٽ نابينن سان، جي هٿوراڙيون ڏيندي پاڻان مون ڪان پڇندا رهيا ته "ڪٿي پهتا آهيون"؟ الاجي اهي ڪهڙا انڌا هئا جن ملتان ڳولي لڌو هيو؟

ننڍڙي هوندي جڏهن به گهر ۾ رسندو هيس ته ڪاوڙجي ڪوٺيءَ اندران در ڏيئي لڪي ويهندو هيس. امڙ پرچائڻ لاءِ سڏ ڪري چوندي هئي، ته "احمدڙا اچي ماني کاءُ" ته نهڪر ڪري چوندو هيس ته "نه کائيندس." پر ساڳي وقت بک به لڳندي هيم ۽ دل ۾ ائين چوندو هيم ته هڪوار امڙ ٻيهر سڏ ڪري ته پوءِ وڃي ماني کائيندس. وري جڏهن امڙ ٻيهر سڏ ڪندي هئي ته اُمالڪ انڪار ڪري، وري سوچيندو هيس ته

جيڪر ٿيھر ايلاڻ ڪري تہ پوءِ وچي ٿو ڪاوان. پوءِ "وچي ڏوڙ پاءِ" ڇئي آخر امڙ بہ وچي ٿانيڪي ٿيندي ھئي. ساري رات بڪ ڪاٽي، آءُ جڪ ماري صبح جو اٿي پاروٿن چانورن ڪاڻ لاءِ ديڳڙا ڪڙڪائيندو ھيس. ڪڏھن تہ نياڳي ڪرڻ بہ ھٿ نہ ايندي ھئي! اھو ئي منھنجو نصيب ۽ اھا ئي منھنجي قسمت پٺي رھي آھي جو صحيح ويل ۽ وقت ڪڏھن بہ ھٿ نہ آيو اٿم.

ساعت ۽ سمي جو وقت سر قدر نہ ڪندي سڄي عمر گھاٽي ۾ رھيس. ھر مھل ھر موقعي ۽ ھر ماڻھوءَ جي گذري وڃڻ بعد پڇتاءَ جا ھٿ ملڻ منھنجي قسمت بنجي چڪي. زندگيءَ جي پره بہ اٿين ڦٽي، اُپريم ۽ اُسريم بہ ان اُجار. ھاڻ جڏھن زندگيءَ جي سانجھي اچي اوڏو ٿي تہ ليکو لاھڻ لاءِ ڪندو ڪتايم. ڏنم تہ ڪاريءَ وارا ڪک. پوءِ ڪٿئي واٽئي جيان وھيون سنياليندي ٻانھون ڪنجي پيرن تي زور ڏنم. گھٽو ئي پڳس پر خاصي دير ٿي چڪي ھئي. سائين ساٿيھہ اُسھي چڪو ھيو. بانولي باليءَ جيان آءُ بدبخت بہ ٻنيءَ تي بيھي اوساريندو رھيس. ھاڻ تہ ھر لڏي ويل لاءِ واءِ ويلا ۽ گھل گھوڙا ڪندي ۽ سينو ڪٽيندي سُنيءَ ڪون شيعو ٻڌجي چڪو آھيان ۽ اھو بہ اھڙو ڪٽر جو ھر ويلي ٻين سان گڏ پاڻ تي بہ ملامت ڪندو رھي.

ڪھڙي ڪريان ڳالھڙي ان سھڻي ۽ سچي سيد جي جنھنجو نوراني ٻھڪندڙ مکڙو اڃ بہ منھنجي عينڪي اکين اڳيان چوڏھينءَ جي چانداڻ جيان پيو جرڪي. منڙي مانيڙي مورتيءَ تي سھڻي سفيد سونھاري. تن تي گھرو ڏوتل سادا ڪپڙا، گوڏي تي سٿڻ، پيوند لڳل پھرياڻ ۽ مٿي تي اچي پڳ. سيد کي سونھن بہ ڏِءُ تي ھئي. ڏسجي اٿين ٿو تہ مسڪيني ۽ غربت گڏ خوبصورتي بہ سيدن جو ورثہ آھي. الاجي ڪيس ڳاڙھين اکين وارو سيد چو چوندا ھئا. ھي برابر آھي تہ سندس اکين ۾ اھڙا الماس ھئا جو ڪنھن کي ڏانھس گھوري ڏسڻ جي جرئت ئي ڪانہ ٿيندي ھئي. اھڙي ڪوشش بيسود پئي ھئي، ڇاڪاڻ تہ سائين سدائين ڪنڌ ھيٺ جھڪائي ھلڻ جو عادي ھيو. عورتن کي سامھون ايندي ڏنائين پوءِ تہ منھن مبارڪ سيني ۾ اٿين ڇپجي ويندس جڻ تہ چنڊ ڪڪرن ۾ ٿو لڪي. باقي ٻارن کي ڏسندي ئي چنڊ نڪري نروار ٿيندو. پنھنجي اولاد ڪانہ

هيس. پر تڏهن بہ پراون ٻارن کي پيار ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. اهي بہ وري اسانجي گهٽيءَ جا ٻارا شڪل جا ڪوجها ٻي ڌولا وري اکين ۾ چپيون ۽ نڪ ۾ جڄائون. مٽيءَ ۾ ليٽڙيل جهڙا لڏڙا. اهڙن گدلن غليظ ٻارن کي پيار ڪرڻ ۽ منيون ڏيڻ لاءِ ڪا امڙ هجي، يا وري سائين قاسم شاہ.

اسان جي پاڙي جا مڙو ئي سيد محنت مزدوري ڪري گذر سفر ڪندڙ هئا. سواءِ ٻن جي. هڪ سائين جعفر شاہ سگورو جنهن ست حج ڪيا هئا ۽ محمود غزنويءَ جيان سترنهن ڪاهون ڪرڻ جو ارادو هيس پر زندگيءَ وفا نہ ڪيس . ٻيو سائين سيف الدين شاہ جو ڪلن جو وڏو واپاري ۽ زميندار هوندي بہ سخت پيچ هيو ۽ سدائين "ڪين" جو ڪنو چاڙهيو وينو هوندو هيو. البت بيمار ٿيڻ تي پنج ڇهہ رپين جو ڪڙدو مٺائي خيرات ڪندو هيو. وري قدرت جي ڪنجوسن سان پاسخاطري بہ اهڙي جو بيمار بہ ڏينهن اڌ ڪن مس ٿيندو هيو. سائين قاسم شاهہ وٽس ١٥ رپين تي منشي هوندو هيو. جا پگهار ٽيهن سالن ۾ وڌندي ٻاويهہ رپين تي پهتي. پر سائين قاسم شاهہ نہ ڪڏهن ہڙڪ ٻاهر ٻاقي ۽ نہ ڪڏهن پنهنجي غربت جو ڍنڍورو ڪري سندس پت وائکي ڪيائين. مزو اهو جو مفلسيءَ جي اهڙي حال ۾بہ سندس ساک پت ايتري هئي جو اڌ شهر جون امانتون سندس ڪچي گهر ۾ رکيل هونديون هيون. ڳڙهي جي چورن کي بہ الله ايتري ساڃهہ ضرور ڏني هئي جو سيد جي ڪکن اوڏو بہ ڪڏهن نہ آيا. سواءِ سيف الدين شاہ جي اناج گدام واري چوريءَ جي، پر اتي جيڪر ڌاڙو بہ لڳي ها تہ هوند سڄو شهر مٺائي ورهائي ها.

سائين سڄو بہ اهڙو هيو جهڙو اکن تي پارو. ڪچين سرن جو ڪڪائون گهر جنهن جو هڪ پاسو وهڪيل ۽ ڇت ڇڳل جو برسات ۾ ٻي ٻي سانئڻ پاٽڙا ۽ پاٽيون پاٽيءَ لاءِ رکندي ٽڪبي هئي. گهر ۾ ٻہ پراٽيون واٽيل ڪٽون، هڪ ڪٽل موڙو ۽ ٽہ ڄنگهي ڪاٺ جي ڪرسي جنهن جي ڪٽل ڄنگهہ هيٺان سرون رکيل هيون. باقي فرنيچر تڏا تڏيون ۽ ٺيڪراٽي سامان. دلن تي بہ ڍڪڻي ڪانہ. هڪ تي ڪاٺوڙو ڍڪ رکيل ۽ ٻئي تي سروٽو. ڪوٺي اندر بنا ڪڙي ڪنڊي جي، ڪاٺ جون ٻہ پيٽيون جن ۾ ٻين جون امانتون رکيل. هيءَ هئي سائين جي مڏي ۽ املاڪ جنهن لاءِ

شڪرانا بجا آڻيندي نہ فقط سائين جي نراڙ پر پيرن جي مرن ۽ پيڏين تي اُٽ جي گوڏن جيان چوڏا چڙهي چڪا هئا. سائين جي نماز ۾ ڏسڻ وٽان هئي. سيدنا علي بن حسين لاءِ چيو ويندو آهي تہ وضو ڪرڻ مهل سندن رنگ هئڊو پيلو ٿي ويندو هيو. پڇيائونس تہ ڪهڙي ڪارڻ؛ چيائين تہ ڏسو نہ ٿا تہ ڪنهن جي حضور ۾ پيش ٿيڻ لاءِ تو تياري ڪريان. اهڙو الله جي ڏاڍ مڙسيءَ جو ڏر مون ڪي، سائين ڪي نماز پڙهندي ڏسڻ ۾ ايندو هيو. وري جڏهن ڪائونس ملان دينوءَ مولا جي مهر بابت پڇيو تہ مرڪي چيائين تہ "ملان شڪر ڪر جو ماڻهن ڪي مالڪ جي رحمت جو صحيح اندازو نہ آهي، جي هجين تہ هوند اهي آڏا أبتا سجدا ڪرڻ بہ ڇڏي ڏين."

سائين پنهنجي واٽ وارو هيو پر سندس واٽ ويندي گهٽن جو پلو ٿيندو هيو. خاص ڪري ڪتن ٻلن ۽ جانورن لاءِ تہ عيد ٿيندي هئي. انساني شفقت ۽ سخا جو مزوئي تڏهن آهي جڏهن هر ساهواري لاءِ عام ٿئي. هي تہ سائين جي هر صبح جو دستور هيو تہ مانيءَ جي سڪن ڳين سان ڪيسا ڀري مارڪيٽ ويندي رولو ڪتن ڪي ڪارائي خالي ڪري ۽ واپسيءَ ۾ چلي ڇيڇڙن جي ڀري ٻلين ۾ ورهائي. پر عام ماڻهن جو جانورن تي جو روزمره ظلم ۽ جبر جاري هوندو هيو تنهن ۾ سائينءَ جي آهٽ ٻڌندي ئي فرق پئجي ويندو هيو. ڪئون مينهون هڪليندي ڳنوار ۽ ميهار تہ سائينءَ ڪي ڏٺي لڪڻ ۽ لنيون اُڇلي اُمالڪ "هل امڙ"، "هل پٽاري" ڪندي ٻڌا ويندا هوا، پر جعفر دايو جو گڏهن تي سرون ڍوئيندو هيو سو بہ پنهنجو ڏنبو ڇڏي گڏهن ڪي "ابا پٽ" ڪري ڪاهيندو ڏٺو ويندو هيو. پاڙي جي ڇوڪرن تہ چڙڪ ۽ ڪوڙڪيون اڏي پکي ڦاسائڻ ۽ ڪڪڙ ڦڙڪائڻ ڪان مورڳو توبه ڪري ڇڏي، ڇاڪاڻ تہ ٻي حالت ۾ تہ سائين نہ ساڻن ڳالهائيندو ۽ نہ مٿي تي هٿ گهمائيندو ۽ ڪين چاڻ هئي تہ ڪهڙي ڪارڻ. منهنجي ڀڦي ٻي ٻي گراناز جا ٻارن ڪي قرآن پاڪ پڙهائيندي هئي ۽ گذران لاءِ سوڙيون سبندي هئي ۽ بيد جي لڪڻ ڪي ٻنهي جي پنن تي آزاديءَ سان استعمال ڪندي هئي، سا بہ ڏيڍ پهر ڏينهن تائين فقط سوڙين تي سٽڪا ڪيندي هئي جيستائين سائين گهٽيءَ ڪان گذري چڪي، مبادا ٻارن جي رڙين جو پڙلاءُ سائين جي ڪنين نہ پوي.

آچر ڏينهن جيڪڏهن جهنگ کان ڪاٺيون ڪرڻ نه ويندو هيس ته پوءِ سائين وٽ سراءِ ۾ وڃي ويهندو هيس ۽ سندس ڏهاڪو ڪن پاليل ٻلين سان به راند ڪندو هيس جا خاص مونسان رعايت ٿيل هئي. پر ٻلين جي ٻچ کي ڇڪون ڏيڻ يا سندن ڪنن ۾ ٽوپيل سلڪي گلن کي سٽون ڏيڻ جي اجازت مون کي به نه هئي. سائين اناج جي ڳوٺين يا ڪلن جو وينو حساب ڪتاب ڪندو هيو ۽ منهنجي ٻڪ شڪ کي به برداشت ڪندو رهندو هيو. آءٌ ڪيس اهي آکاڻيون ٻڌائيندو رهندو هوس جي ڪتابن ۾ پڙهايون ويندون هيون. اهو آکاڻين جو سلسلو سالن تائين هليو پر ڪيس فقط هڪ آکاڻي وڻي جا هئي هرڻيءَ واري ڪهاڻي. هر دفعي وئڪيشن تي ڳوٺ اچڻ شرط سائين جي پيرين پوندو هيس ته پهرين پڇا ڪندو هيو هرڻيءَ جي. "ابا هرڻيءَ جي اُج جو ڇا ٿيو؟" "سائين اجا پيئي ڊوڙي." تعليم پوري ڪري رائل انڊين نيويءَ ۾ ڀرتي ٿي بمبئي هليو ويس. ڇهه سال ملڪان ملڪ رلندو رهيس. بغاوت ۾ سزا ڪاٽي جيل ويس. ننڍي جيل مون ٻاهر اچي دنيا جي وڏي جيل ۾ ڌرم جا ڌڪا ڪائيندو رهيس. سانگي سان ڳوٺ به ايندو ويندو رهيس. پر سائينءَ کان هرڻي نه وسري. آخري ڀيري وارا اکر اجان سوڌو منهنجي دل تي نقش ٿيل آهن. ”ڇي ابا هرڻ جي اڄ ۽ رڻ جي رڄ ڪٿي پهتي؟ آءٌ الهڙ ۽ الو، سائين جي سوال جي رمز ۽ راز پروڙي نه سگهيس ۽ خاموش رهيس.

هڪ ڏينهن الاجي ڇو، وڻي وڻي سائين ياد پيم. هرڻ ته هونئن به سائينءَ جي ياد جو حصو ٿي ڇڪو هيو. آکاڻي ۽ آکاڻيءَ جو ارٿ آئيني جيان اکين آڏو اُيو ٿي بيٺم. هڪدم موٽر ڪڍي ڌوڪيم ۽ ڏو ڳوٺ اچي نڪاءُ ڪيم. هاءِ ڪمبختي! سائين وڃي چڪو هيو. آءٌ سندس پيرانديءَ کان ٻيهي ان ڪنڌيءَ لاءِ سوچيندو رهيس جتي ٿڪل هرڻ جيان آءٌ به پهچي چڪو هيس.

پير ۽ مير مرحوم

(پير حسام الدين راشدي ۽ مير رسول بخش ٽالپر)

ڏسڻ ۾ ائين پيو اچي ته پڪ اندر ۾ ڪنهن ڏائڻ ارواح جو واسو اٿم. ماڻهن ساڻ گڏ وڃڻي جيءَ مزي ۾ هرگز نه هوندم. ڪنهن جي ڏک ڏولائي جو ٻڌم ته پوءِ من ۾ لڇ پڇ ۽ آنڌ مانڌ پيئي ٿيندم. وري اڄ ڪلهه جو ته چپ چوري ٿو ته ان جي ڪڍ ڪونه ڪو درد جو داستان ته آهي ئي آهي. وري ڪري ته ڪجهه نه سگهان. رڳو ساڙ کان پيو سدائين پاڻ کي چڪ پايان. مون کان ڪنهن جي نه غربت ڏٺي ٿئي، ۽ نه ڪنهن جي بيماري سٺي ٿئي. نه وري ڪنهن ڏاڍي جي هيٺن تي يا حيوانن تي ٿيندڙ سختي سهي سگهان. مخلوق ته آهي برابر سڀ مالڪ جي. جيئرا توڙي مئا سڀ آهن سندس حوالي. پر آءُ اکين هوندي ۽ اندير ڏسندي پوءِ به سڀ ڪي هڪ اک ڪري ڪيئن ڏسان؟ ان کان نپٽ انڌو هجان ته چڱو. البت مئن جي ڳالهه ٻي آهي. ڪنهن قبرستان ڏانهن ويندي دل پيئي ٽڙندي ۽ باغ بهار ٿيندي. چڻ ڪو وچڙيل ويڙهيچن وٽ ٿي وڃي. مقام ۾ پير پاتم ته پوءِ سڀ غم ڳٽتيون غائب. پاڻئن ته اباڻي گهر عيد ملڻ آيو هوس. ڪڏهن ته وري اهڙي اڪير پيئي ايرندي، جو دل پرجي ايندي. هر بنيءَ کي ياڪر پيو پائيندس. جئن ڪنهن جي تڏي، پاڙي واريون پلئه اوڍي ۽ منهن ڏيندي پار ڪڍنديون آهن. ٻين سان به ساڳي ويڌن آهي الاجي نه. مون سان ته نسورو ناحق آهي، ڪنهن سان ڳالهه به ڪرڻ جهڙي نه. ڪو ٻڌندو ته ڇا چوندو. مئن سان الفت ۽ جئرن کان بيزاري. ماڻهو آهي يا ڳوريٽ!

ڪالهه رات به ويهي اکين تي ڏنم. مڪليءَ واري مقام پهچڻ جي شوق ۾ نيٽن ننڊ نه آئي. پهچڻو ته هيو ڪچڙي منجهند ڌاري. پر پوءِ حشام ماڻهن جا اچي مڙندا. مون کي اڪيلو مقام پيٽڻ جو موقعو ڪٿان ملندو؟ چو نه اڳواٽ وڃي مڪلي ماڻيان؟ اهو سوچي، آڌي رات اُٿي،

گاڏي ڪاهي ننڊ روانا ٿيس. پوئيس اسر جو اچي مڪليءَ پيڙو ٿيس. موٽر پاسي پر بيهاري ڪاهي پيس مقام اندر. هتي ڪا جهل پل ٽوروئي هئي. سڀ رسمون رواج هوا جيئرن سان لاڳو. هتي ته آزادي هئي ڇڙوا ڳ. قبرن جي هڪ جهڳٽي اندر وچي تربت ڪي ٽيڪ ڏيئي ويهي رهيس. واه جو مزو اچي ويو. سوا لک ولين وچ ۾. آءٌ هڪ عاجز اپوجهو. هڪ رات پر جو اوجاڳو. ٻي ننڊ جي ٿڪاوٽ. وري مٿان پنيرڪي جي ٿڌڙي هير. هوا وارين لهرين جي وري موج مستي آهي ٿي انوکي. ڇڻ ڪنهن ڪنيپ ڪٽي ڪياڙيءَ تي ڪتڪتايون ٿي ڪيون.

ننڊ جا گهيرٽ به ڏاڍا ٿي آيا. ننڊ نياڳي ته آهي اڳيئي اُڀري. هونءَ به مرڻ ڪان پوءِ سمهڻ لاءِ سوين صديون. ماڻهو نويڪلو ٿي لت ڏيئي سمهي پوي. پر ننڊ چندي چوي ته اهو عرصو به حياتيءَ کون ڪاٽ ڪيان ته چڱو. منهنجي دل ته هئي اداس ۽ اُباٽڪي. روئڻ لاءِ اُڌمان ٿي آيا. ويجهڙائيءَ ۾ ڪي حادثا ٿي چڪا هوا. جن دل کي ڏڏڪو رسايو هيو. ڪي منٽرا ماڻهو هي وٺاڻ ڇڏي وٽڪار ويا هوا. اهي به هڪ ٻئي ڪڍ. ڪنهن لاچاريءَ کين لڏايو هيو. اوڏانهن جتان ڪوئي موٽيوئي ڪونه هيو. ويا به هٿا هيڪلا، اڪيڃنيپ ۾ ۽ اهو به اوچتو. موت هونئن به نه ڏسي مهل نه موقعو. پر هن پيري الاجي ڇو؟ ڊائري ۽ ڪئلينڊر ڏسي وارو ڪيو هوائين، هڪ تي ته پهرين اپريل جو مارو وڌائين. ٻئي کي پهرين مئي تي لامارو ڏنائين. پهرين جون تي الاجي ڪنهن کي ڪنيپي ڪٽندو؟ يا الائي ڪٽي لابارو وجهندو؟ خدا خير ڪري! موت جا شلِ ڪن ٻوڙا ٿين.

انسان ته آهي هن ڌرتيءَ تي "گاهه" مثل. سُڪو به پٽجي ۽ سائو به ڪپجي. موت ته آهي فقط ڏاٽو. اها مرضي مالهيءَ جي ته گاهه ڪچو پٽي يا پڪو. پوکي به پاڻ لڻي به پاڻ. پر هن پيري چونڊ سٺي ڪيائين. ڏک دشمن جو به نه وڃائجي. اسان وٽ اڳيئي اٽاٽ ۽ اٿهوند. اسين پاڻ سچا ۽ پينگيا. پڙ ۾ ٻوٽو ٻارڻ وارا هٿا گهٽا؟ ڏيڍ اڍائي ۽ ساڍا ٽي. انهن ۾ به ٻه مهاندا ٻن مهينن ۾ ڇٽ. اهڙي ڇٽ گهٽ شل ڪنهن دشمن سان به نه ٿئي. اسان جو ته ارڪو ترڪو ئي ٻهارجي ويو. نه ملڪ ۾ جنگ لڳي نه زلزلو آيو. ڪلندي ڪائيندي ٻه مڙس هڙپ. هُئا به ٻيئي ٺاهوڪا جنگ جوان. ڪاڪاڙ ٻوٽاڙ ارا. سهڻا شڪيل ۽ مٺيا وارا. لاڪيڻا، لڄ پال، هڪ علم ادب جي ڪاڻ ۽ ٺلم جو ڏٽي. ٻيو مجلس جو مور ۽ خلق خدمت جو ڪوڏيو. اچان به ٽهليو. ٻئي سنڌ جي قديمي خاندانن جا

روشن چراغ. پنهنجي سنگت ساٿ ۽ ساٿيهہ تي سر ڏيڻ وارا، نيت، پت ۽ ساک وارا. سندن ويل وڃڻ جي تہ نہ هئي. پر شايد هن ڪري هليا ويا جو.

"هت جني جي لوڙ هُت پڻ آهي تن جي."

سندن ساک جو ايترو اندازو ڪنهن کي بہ ڪونہ هئو، جيترو سندن وئي پڇاڙان پتو پيو. اديب ۽ سياستدان پيا اچن وڃن. اهي هيئي جنسون هونئن بہ اسان وٽ اٿتوريون اگهايون وينديون آهن. پوءِ توڙي جو ڪو ڪسو هجي يا ڪاندو. پر هي تہ هيئي هئا تاجيءَ پيٽيءَ پٽ. تڏهن تہ هاءِ دوس متل هئي. جيڏي ڪونہ ڏٺي سون ڪڏهين. مٿن مائٽن پاڙن پائٽين ۽ سنگت ساٿ جو ماتم تہ سمجهہ ۾ آيو ٿي. ڪجهہ رت جي ڇڪ ڪجهہ وڇوڙي جو داغ. پر عجب اهو جو هجوم ۾ هر "اک" آلي هئي. آخر ڪو جهپو تہ هر جيءَ کي آيل هيو. جو ساري راڄ ۾ روڄ هيو. هونئن تہ اسان جا اديب چڙ وچڙ ڳابا. سيني وچ ۾ ويڇا، وٿيون ۽ وريون. پر هن صدمي ۾ سڀ هئا برابر جا ڀاڱي ڀائيوار. اوري توڙي پري جا، ديسي ۽ پرديسي، اچي ڪلهي ڪانڌي ٿياس. ڪي سيرانديءَ ڪان ڪي پيرانديءَ، ڪلها تن ڏناس. واه سيد تنهنجي سواري. سکهي ري ڏولي مين هو جا سوار. اها سيد جي رهائي هئي يا الله جي مٿس رحمت هئي. علماءُ، عالم، اديب ۽ شاعر. ڏسڻ ۾ ائين ٿي آيو تہ جيئن ويندي وقت بہ سيني کي پاڻ ۾ پرچاءُ ۽ پريت جو پيغام ڏيندو ويو.

اچان مهينو مس گذريو تہ بيو تڙڪاٽ ٿيو. هن ڀيري بہ واڍي واه جو وڻ ليٽايو هيو. اوچو ڳر وارو ۽ ڦلدار، جنهن جي گهاٽي ڇانوَ گهڻن لاءِ ڇپر هئي. بيواهن ۽ بي وسيلن لاءِ وڏي وسئن هئي. ڪو غلغلو ٿيو گرنار ۾ تہ سنڌ جو شير شهيد ٿيو. پوءِ خلق ۾ ريهٽ مچي ويو. پنهنجي پروان جي پيهہ ٿيندي رهي. ڪي ڀائپي برادريءَ جو پير ڏيڻ لاءِ آيا. ڪي دوستيءَ جو دم نباهڻ خاطر. ملڪ جو صدر وزارت سميت اچي سهڙيو. اها سندس رڃ شرافت هئي، ماڻهن جو ڳاهٽ ٿيندو رهيو. ڪنهن جي جلهہ ۽ جوش جو ڏيکاءُ حڪمت عملي بہ ٿي سگهي ٿي. پر ڪنهن جي وئي پڇاڙان هنجون هارڻ؟ هرگز نہ. مون تہ سپر هاءِ وي جي اڌ واٽ تي وينل ڇامڙي کي بہ روئندو ڏٺو. "اڙي وزير لاءِ تو ڳوڙها ڳاڙين؟" نہ

سائين نہ. مون لاءِ تہ سڀ آهن مسافر ۽ واٽهڙو. پنڌ جا پانڌيئڙا. هڪڙن کي ايندڙ ڏسان ٿي ۽ ٻين کي ويندڙ. آءٌ تہ آهيان وچ واٽ تي ويٺل سڀ جو سلامي. پوءِ ڪي ترس ڪائي ڪجھہ وٺائي وڃن. ڪي پاڳوند مون سان پٽ تي ويهي روح رهاڻ ڪن. مير صاحب تہ مون سان ڪچهريون ڪندو هيو، سائين هو وزير تہ نہ هيو. مون جيان قلندر جو فقير هيو".

قبرن وچ ۾ ليٽندي، سچل جون ہہ سٽون ياد آيم. "مين ڀي اڪ خيال هان اور لبي سان نال خيال دي." خيال جي اڏام بہ عجيب آهي. ٻنهي جا نقش آڏو اچي اُڀريا. اکين ۾ ڳوڙها تري آيا. اڇرج ۾ اچي ويس. سٺن سالن ۾ هي پهريون دفعو هيو جو اکيون آليون ٿيون هيم. مون تہ سمجهيو هيو تہ اهي نئن ۽ ناليون هميشه لاءِ خشڪ ٿي چڪيون هيون. پر نہ ٻيلي. اڄ اکين کي ڪو مرم پيو هو. ڪي حياءَ جا ڳاڙها پاڇي بچل هئا. شايد اوبل سويل ڪنهن ڪم اچڻ لاءِ. شڪرانو ڪيم تہ اڄ پلڪن جي پياس تہ ٻجهي. ڪتڪار ٿيندي اکين ۾ آرس آيو. اڃهاپي جي آس اُبري. ائين اڪ لڳي ويئي. ڪنهن سرڀاڻ تي سجاڳي ٿي. سامهون واري قبر پنيان ڪو اکين جو معصوم جوڙو مون کي چتائي ڏسي رهيو هو. آءٌ اک ٽيٽ ڪري ڏسندو رهيس. چانهر ڪري چپ هنيم. ڇڻ ڪنهن اگهور ننڊ ۾ هيم.

ڏٺم تہ هڪ معصوم ٻارڙو هيو. جو پير پير ۾ ڪٽندي اڳتي سرندو ٿي آيو. ويجهو اچي منهنجي ٻانهن ۾ ٻڌل گهڙيءَ کي گهوري ڏسندو رهيو. پوءِ پنهنجو ڪن ويجهو آڻي سندس ٽڪ ٽڪ کي غور سان ٻڌندو رهيو. ائين اوچتو منهنجي اڌ کليل اک تي نظر پئجي ويس. گهٻرائجي ڪسڪڻ جي تياري ٿي ڪيائين. مون مرڪي ڪيس پيار سان چيو تہ "ڊڄ نہ. فقط آءٌ آهيان. ٻچ نہ- ٻيھہ- ٻيھہ تہ توکي اها سوني دهلي ڪولي ڏيکاريان- جنهن سان تنهنجي دلچسپي آهي- ان ۾ گهنٽي بہ وڄندي آهي." ٻار ٻيهي رهيو، نهايت سنهي ۽ سٻاجهڙي آواز ۾ چيائين، "مون کي سمجھہ نہ ٿي اچي، مون کي تہ ڪنهن ٻار جي ٻوءِ آئي، تڏهن تہ هتي آيس، پر تون تہ وڏو ڪو ماڻهو ٿو لڳين. مان توکي اڳ بہ قبرستانن ۾ ڏٺو آهي. شايد تو ۾ ڪي ٻاراڻيون ڳالهيون آهن. نہ تہ ماڻهو اسان ڄامڙن کي ڏسي نہ سگهندا آهن. آءٌ ٻار نہ آهيان، پر ڄامڙو آهيان جن کي

اوهان جن پوت سمجهي ڊچندا آهيو. منهنجي عمر ڇهه سؤ سال آهي. هيءَ مڪلي پڻ منهنجي سامهون ڪيئي دفعا آباد ۽ برباد ٿي. ڪجهه عرصو اڳ هتي مها ڪاليءَ جو مندر هو. انساني ٻليدان جو مرڪز هيو. پر تون اهو ته ٻڌاءِ تنهن جي سوني دٻليءَ ۾ ڇا آهي؟ ان ۾ ضرور ڪو جانور يا جيت بند ٿيل آهي. مون کي سندس دل جي ڌڙڪڻ ٻڌڻ ۾ آئي."

"جو آواز توکي ٻڌڻ ۾ آيو اها وقت جي ڌڙڪڻ هئي." "وقت ڇا آهي؟ اها نه مون کي خبر آهي ۽ نه وري ڪو ٻيو توکي ٻڌائي سگهندو، ته وقت ڇا آهي؟ چون ٿا ته ٽن شين جو ٺهيل آهي. حال، ماضي ۽ مستقبل. وقت سدائين پيو هلي. نه اٿس ننڊ نه آرام. سدائين ڪن ۾ ساڳيو اکر پيو اُچاري." "توکي خبر آهي ته وقت ڇا ٿو ٻولي؟" "افسوس. هائو. هر پل ۽ هر گهڙي ياد پيو ڏياري ته تنهنجي وهي وهندي ٿي وڃي. چاڻ تون جهور پوڙهو ٿي مرندين." پر چامڙا وڃڻ ڪان اڳ اهو ته ٻڌاءِ. توکي موت جو ڊپ ٿيندو آهي؟" خوف! موت ڪان؟ پر اهو موت آهي ڪهڙي بلا؟ "موت آهي اها گهڙي جڏهن تنهنجي دل جي ڌڪ ڌڪ بند ٿي ويندي. تنهنجي جسم جي مشين بيڪار ٿي بيهجي ويندي. تنهنجا خيال ۽ خواب ختم ٿي ويندا. تنهنجي جياپي جي جوت، ڏيئي يا موم بتيءَ جي لاٽ جيان آخرين هڏڪي ڏيئي ۽ سڏڪو پري گل ٿي ويندي."

چامڙو ڪليو ۽ چيائين ته "اها سموري بڪواس تنهنجي دماغ ۾ ڪنهن پري آهي. ان سوني دٻليءَ کي ڪن نه ڏئي. حال ماضي مستقبل، اهي سڀ ٺڳيءَ جا ناه آهن. ڏسين ڪونه ٿو ته سڀ ساڳي ڳالهه آهي. جو رستو پنتي ڇڏي آيو آهين اهو آهي ماضي. جتي ويٺل آهين اهو آهي حال. اڳين وکڙ ڪان پوءِ جو موڙ ايندو اُهو آهي مستقبل. پڪ چاڻ ته دٻليءَ وارو توسان چرچا ڪري پيو توکي ڊيڄاري. ان دٻليءَ کي درياه داخل ڪر ته اهو شيطاني روح به غرق ٿئي، جو منجهس واڙيل آهي. خبردار جو ڪڏهن ان جي چوڻ تي ڀروسو ڪيو اٿئي. جهٽ ڪن تون سمهي پئو. جڏهن توکي جاڳ ٿيندي ته نئون سج اُڀرندو. تون پوءِ صاف ڏسي سگهندين. پر هتي اڄ ڇا لاءِ آيو هئين؟"

مون ساڻس احوال اوريو. ڪيس ٻڌايم ته اسان جي ديس جا ٻه

املھہ ماڻڪ لاڏاڻو ڪري ويل ھئا، جن ۾ ھڪ ھتي دفن ٿيل ھيو، اڄ سندس چاليھو ھيو. ٻيا ماڻھو بہ اچي ھتي مڙندا. آءُ انھن ڳڏ فاتحہ پڙھڻ ۽ ڪلمي جو ثواب بخشڻ آيو آھيان. "اھي ماڻھو اوھان جو ڪجھہ ڪٿي ويا آھن؟ يا ڪو اھڙو ڏوھہ گناھہ ڪري ويا آھن جو نوبت بخشڻ ۽ بخشائڻ تي اچي پھتي آھي؟" چامڙي پڇيو. "ھرگز نہ" مون رڙ ڪري چيو. "بلڪل نہ. ويندي بہ سندن ھيٺي ھٿين خالي ھئا. نہ وري ڪو ھنن ڪو قصور ڪيو. ھو تہ ھيٺي معصوم ۽ مسڪين ماڻھو ھئا، ھنن لاءِ ڪنھن جي دل ڏکوئڻ بہ ناممڪن ھئي، ھڪ نفيس ۽ نازڪ دل اديب ھيو ۽ ٻيو فقير تن قلندر. توڙي جو چائي چم ڪان مير ۽ امير ھيو." "پوءِ تون ڪين ڇا ڏيڻ يا بخشڻ آيو آھين؟ تو وٽ آھي ڇا؟ تو وٽ تہ ڇڪل ڳل بہ پيٽا لاءِ ڪونہ آھن. ڇا پنھنجي مايوسي ۽ نراسائي مٿن مڙھڻ آيو آھين؟"

آءُ لاجواب ٿي ماٺ ۾ رھيس. وري جھٽ رکي ڪوڙ ڳالھايم تہ آءُ سندن دعا ۽ آسيس وٺڻ آيو ھيس. "سندن جٺري بہ ڪڏھن تون وٽن وئين؟" "نہ. منھنجي ساڻن ڏيٺ ويٺ ضرور ھئي. پر ياريءَ جي حجت ڪانہ ھئي. البت ٻنھي جي وڏن مربي پائرن سان منھنجي نيازمندي ۽ گستاخي ھئي. پر سانگي سان جڏھن بہ ساڻن ملاقات ٿيندي ھئي تہ آءُ ڪين جھڪي ادب ۽ اخلاق سان ملندو ھيم." چامڙو حيرانيءَ سان مون ڪي ڏسندو رھيو. چٽڪ آءُ چريو ھيس. ڪجھہ پرپرو ٿي پنپرو پوئتي پرڪندو رھيو. وري چڻ ڪجھہ اوچتو ياد پيس. پيٽ ڪي ھٿن سان جھلي زور سان ٺھڪ ڏيئي ڪلڻ لڳو. "موت! واہ جو ڳالھہ ڪئي اٿيئي. اھڙو ڳپوڙو مون ڪڏھن نہ ٻڌو. موت! ايڏو ڪوڙ! حضرت سليمان جو قسم. اوھان، لنگور ۽ باندر اسان چامڙن جي پيٽ ۾ ڪيترا نہ احمق آھيو." ڪلڻ بند ڪري ڳنپير ٿي چوڻ لڳو. توھان واري دنيا ۾ آھي مانڌاڻ متل. اوھان وٽ نہ آھي صلح نہ سانت. وتو تا مک جيان سدائين مُنھن متو پٽيندا. او ڍڳا ڪن ڪولي ٻڌ. جنھن ڪي اوھين چئو موت. اھو تہ آھي ھڪ پردو. رڳو چولو متائڻو. ھڪ پلڪ اک ٻوٽي وري اک پٽڻي آھي. جٺن رات ڪان ڏينھن ۽ اونده ڪان سوجھرو ٿيندو آھي. جن ٻنھي جٺن جي تو ڳالھہ ڪئي آھي تہ ھو ھميشه ٻار ٿي رھندا. تو جيان پپ ڪراڙا نہ ٿيندا. ھو ڳلن

جيان سدا بهار ۽ ٽڙندا رهندا. تون وڃي پنهنجو فڪر ڪر، اوهين سڀ آهيو انڌا ۽ ٻوڙا. اوهان ڪين نہ ڏسي سگهندا. جي ڪين پسٽو اٿوَ تہ پنهنجي دل کي ڪير پياڪ ٻار جيان معصوم رکو، چڱو. هاڻي خدا حافظ. مون کي گهٽو پري پهچڻو آهي. تون بہ اک پٽ. ڪانو سج مٿي چڙهي چڪو آهي. خواب لهندڙ. خدا حافظ.“

اک کليم تہ واقعي سج ڳپل مٿي چڙهي چڪو هو. ٽڪڙيون ٻرانگهون پريندي ريسٽ هائوس ڏانهن وک وڌايم. جتي مخلوق اڳئي گڏ ٿيل هئي. سڀ سرگس جي صورت ۾ روانہ ٿياسون. هڪ وزير صاحب جلوس جي اڳواڻي ڪئي. مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي مقام ۾ پهچي سيني دم پٽيو. مزار تي گلن جون چادرون چاڙهيون ويون. ڪن فوٽو ڪڍرايا. ڪن چادرون چاڙهيندي پنهنجو نالو ڳڻايو. جيئن وهانوَ ۾ عورتون جوڙا پوتا جتائيندي يون آهن. قاسمي صاحب مغفرت لاءِ دعا جا هٿ ڪنيا. آءٌ هجوم کان ڇڇي مقام جي ڪنڊ ۾ وڃي پريرو ويٺم. پنهنجي ليکي مرڪندو ۽ مشڪندو رهيس. پنهنجي ڪلهي تي ڪجھہ محسوس ڪري ڪنڌ ورايم. ڏٺم تہ سائين سهڻي ۽ سفيد لباس ۾ پنهنجي دستوري مرڪ سان مشڪي رهيو هيو. منهن جي ڪن جي پاپڙيءَ کان جهلي چيائين ”تہ ڏاڍو لچو آهين. تون ڪڏهن بہ نہ سڌرندين. تون آهين لنگهو. متان هاڻي وتين هوڪا ڏيندو تہ تو مون کي ڏٺو. ماڻهو آهن ٿي پنجري جا پوڇاري. توڙي جو پکي وڃي اُڏامي. هي تو جيان مٿي ٿوروئي ڏسندا. هي وتندا ڌرتي تي ڳوليندا. چڻ ڪا شيءِ وڃائي اٿائون.“

خواب هيو يا ساپيا؟ اها خبر خدا کي. پر ٻنهي ۾ فرق ڪهڙو؟

شانتي امان

قدرت جڏهن به ڪنهن انسان کي جڳ جهان ۾ "سرخرو" ڪرڻ لاءِ چونڊيندي آهي ته ساڻس ٻلايون ٻال به دل و جان سان ڪندي آهي. سڀ کان اول مٿس اها نوازش ٿيندي آهي ته ڪيس ٻڙيانگ ويرانيءَ جي ڪنهن گمنام گهراڻي ۾ جنم ڏنو وڃي. پوءِ وري سٽت ئي ان ابهم کي سندس اجهي آسري، پيءُ ماءُ جي ڇپر ۽ ڇانوَ کان نراس ڪندي آهي. تنهن کان پوءِ ٻار جي باقي تربيت شروع ٿيندي "غربت جي مڪتب ۾". جتي پلي هو ڏک ڏوجهرن، بک بيماري ۽ سردي گرمي سهڻ واري سائنس جو علم پرائي، مر پڙ ٿئي. اهو قدرت جو اڻٽر اصول آهي ته هوءَ برائي کي ڀلائي جو ڪچو مال ڪري ڪتب آڻيندي آهي. اهڙي ڦڏي ۽ ڏڇي واري سکيا ڏيڻ ۾ سندس نيت صاف ۽ شفاف هوندي آهي. توڙي جو سندس شروعاتي پير ڏنگا، اڻانگا ۽ اڏنگا هوندا آهن. پر آخر ڪنهن موڙ تي اچي پوءِ قدرت، ڦرتي ڪائي، دائي مائيءَ جيان پنهنجا رت ٻُڏا خوني هٿ ڌوئي پوئي، سندس جهولي "سڦلي ۽ سجائي" زندگيءَ سان سائي ڪندي آهي. تهان پوءِ اها مثالي زندگي، سموري انسان ذات لاءِ هڪ سنئين سڌي ۽ سوجهري واري واٽ ٿي پوندي آهي. جنهن لاٽ جي ڏس ۾ هر پانڌيڙو پنهنجي گينواري زندگي سنواري ۽ توڙ رسائي ڪيس ڪارگر ۽ سڪارتو ڪري سگهي ٿو.

شانتي امڙ جي هن دنيا ۾ داخلا به هوبهو ائين ٿي. راجپوتانا جي جهالا واڙ واهڻ جي هڪ مسڪين راجپوت گهراڻه ۾ جنم ورتائين. ٻارنهن مهينن جي هئي ته پيءُ لاڏاڻو ڪري ويس. پوڻن پنجن سالن جي مس ٿي ته ماءُ به موڪلائي وئي. نانيءَ پنهنجي ڏڪندڙ هٿن ۾ ڏوهٽيءَ کي سنڀاليو ۽ پاليو. پر اها پوڙهي به ڏيءَ جي مئي وٽي هئي حياتيءَ کان رُٺي. مٿان پرلوڪ کان آيس نياپو ته اُٿي ڪڙي ٿي. پرڏيهي پيڪن ۾ وڃي دم پٽيائين. اهڙي نموني شانتي هڪ پيتلي گهاگهر جيان هڪ بازوءَ کان ترڪي ٻئي ڀاڪر ۾ ۽ ٻي هنج کان ڪسڪي ٽئين منجهه رسندي رهي. پر

هاڻ ته نه اُهي هٿ رهيا ۽ نه ڪا هنج. سنسار جا سڀ سهارا اُسهي چڪا هئا. ايشور جي عجيب مايا هئي. عجيب ته شانتي پاڻ به هئي. جنهن وٽ ٽي ويئي ۽ جنهن هنڌ ٽي ويئي اتي "اوم شانتي" چائجي ٽي ويئي.

نانيءَ وٽي شانتيءَ لاءِ جهالاواڙ ۾ باقي ڪو مٽ مائٽ پاڇي نه بچيو جو سندس پرگهور لهي يا پالنا ڪري. آخر سندس ماسيءَ کي ننگ پيو جا احمد آباد (گجرات) ۾ رهندڙ هئي. تنهن کيس وٺي آئي پاڻ وٽ گڏ رهايو. ان وقت شانتيءَ جي عمر بمشڪل ست اٺ سال هئي. انهن ڏينهين اها عمر محنت مزدوريءَ لاءِ مناسب سمجهي ويندي هئي. آخر شانتيءَ هڪ مزدور لوڪ گهر جي يتيم ڇوڪري هئي. ڪو وارثن واري سڪيلڌي ٿوروئي هئي جو ويهي پينگهه لُڏي يا گڏي گڏن سان کيڏي! سندس مامي پاڻ به هڪ مزدور عورت هئي. ۽ پنهنجي "ڏهاڙي" ڪمائڻ گڏ مزدورن واري ساٿ جي سرگرم ورڪر پڻ هئي. هن شانتيءَ کي گهر ۾ اڪيلو ڇڏڻ مناسب نه سمجهيو. ان ڪري کيس صبح جو اسڪول تعليم لاءِ، ۽ شام جو ڪپڙي اُٽڻ واري ڪارخاني ۾، ٻين پورهيت ڇوڪرين گڏ، ڪم ۾ رنيائي ڇڏيائين. جڏهن شانتيءَ عمر جي يارنهين سال ۾ پير رکيو ته سندس تعليم پنجن درجن تي پهچي وئي. هاڻ هوءَ ان لائق اچي ٿي هئي ته ڪارخاني ۾ اُٽڻ جو اڪيلي سر ٺيڪو کٽي، هڪ پختي مزدور جيترو اجورو ڪمائي سگهي. ٺيڪي جي پورت ۾ کيس ١٢ ڪلاڪ لڳاتار ڪم ڪرڻو ٿي پيو. انڪري وڌيڪ پڙهائي مشڪل هئي. آخر محنت جي مزدوري به ته تڏهن اوج تي هئي. چوڏهن آنا ڏهاڙي! اهو برڪت وارو پلارو دور هيو، اڪيلي سر لاءِ ١۴ آنا گنج هئا. اجان به عياشي هئي.

هاڻ امان شانتي پنهنجي ڏندين ڏاند ٿي چڪي هئي. هوءَ هڪ هنرمند ڪاريگر هئي. پنهنجي حصي جي ڪم نپٽائڻ ڪانپوءِ ٻين مزدور عورتن جو هٿ پڻ وٽائيندي رهي. اهڙي آچار ٻين گهٽن ڪمزور ۽ بيمار پورهيتن لاءِ اپل ثابت ٿيندي رهي.

مزدوريءَ کيس هڪ عجيب شڪتي بخشي هئي. جنهن جوهر کي هن ٻين بدنصيب پينرن جي سهائتا ۾ سيڙائڻ بهتر ٿي سمجهيو. آخر به ته هڪ تجربيڪار ماسيءَ جي سکيا هيٺ هئي. سندس ماسي هاڻ ٻيڙي ورڪر يونين جي نائب صدر هئي. شانتيءَ کي پورهيت عورتن جي سار سنڀال ۽ سندن تحريڪ ۾ ڀرپور ڀهرو وٺڻ لاءِ همٿائڻ جو سهرو سندس سر

تي هيو. شانتيءَ پاڻ بہ پنهنجي وسان گهٽايو نہ ٿي. پر اُتلندو پنهنجي وت کان وڌيڪ ٿي ادمر ڪيو. ڏينهن جو مزدوري، رات جو گهرو رڌو پڪو ۽ ڀانڊا باسڻ ماجڻ. موڪلن وارا ڏينهن عورتن جي آتڻ ۾، پينرن جي پلاٽي لاءِ اڻ تڻ، ۽ رٽن ڪي عملي جامون پهرائڻ وارا پروگرام.

۱۹۳۹ ڪان ۱۹۴۳ع وارو چار سالہ عرصو پاڻ ساڳي سانتيڪي طريقي ۽ دستوري مشغوليءَ ۾ گذاريائين، سواءِ ٽن خاص واقعن جي. جن بدولت ماسي ياٽيجي ٻنهي جي مائيٽي زندگين کي نت نئين ور وڪڙن سان روبرو ٿيڻو پيو. اهي ٽيئي موڙ هڪ ٻئي پنيان، هر هڪ في سال سوا جي وڇوٽيءَ تي آيا. معلوم ائين پئي ٿيو ڄڻ قدرت ٻنهي جي قسمت جو ٽيڻو پٽي، لايا سجايا ڪري، سندن جوڙا ميڙا تي رڇايا. هوئڻ بہ انسان کي، خالي پيلي، اجائي ۽ سڄي سوچ آهي نہ تہ جيڪر انسان، نہ ڪنهن جي ڪڏهن ڪاڻ ڪڍي ها ۽ نہ ڪنهن جو ڳيجهو ٽئي ها، موڙڳو ڪوشش ڪري چمي بہ ها تہ بنان پيءَ ماءُ جي. پاٽهرتو ۽ "اپٽي مدد آپ" اصول تي. خير. ۱۹۴۱ع ڌاري ٻنهي گڏجي اسلام قبوليو. نئين ترتيب ۾ ماسي، "مائي امينہ" بڻجي ويئي ۽ امان شانتيءَ کي مائي "زيب النساءِ" سڏيو ويو. سندن حالتن پٽاندڙ اهو هڪ لازمي فيصلو هيو جنهن ۾ ڪنهن لاچاري يا لالچ کي ڪو دخل ڪونہ هيو. ٻنهي جي رهائش آستوڙيہ پاڙي ۾ هئي، جنهن جي سڄي آبادي مسلمانن جي هئي. اُتڻ جي ڪارخاني ۾ ڪم ڪندڙ ساٿي گهڻو ڪري هئا "سنڌي واڙي" جا ڪوري، جي سڀ مسلمان هئا. پورهيت تحريڪ ۾ پڻ گهڻائي مسلمان ورڪرن جي هئي. ان کان سواءِ نہ ڇڙو احمد آباد شهر پر سموري گجرات صوبي ۾، صدين کان وٽي مذهب جو تعصب ڪو نالي ماتر پئي رهيو آهي. مسلم حڪومتن وٽي هندو حڪومتن بہ ساڳي رواداري قائم رکي. سومناٿ پٽن ۾ جڏهن هڪ مسلمان واپاريءَ "منجيني" (مسجد) ٺاهڻ لاءِ فقط اجازت گهري تہ هندو رياست طرفان اها سرڪاري خرچ تي ٺهرائي ڏني ويئي.

۱۹۴۲ع جي آخر ڌاري مائي امينہ جي شادي ٿي گذري، جنهن "جوٺا جي داءُ" ۾ ڪهوٽ ڪنوار ٻئي نفعي ۾ رهيا. توڙي جو "عشق" يا پنهنجي "پسند" جي شادي هرگز نہ هئي. مزدورن جي زندگيءَ ۾ "عشق ۽ پسند" جهڙيون عياشيون ڪٿي؟ ڪنهن نڪمٽي پوڙهيءَ جهڙي دوربين اکيون تاڙ ۾ هيون. پيچ تہ هوئڻ بہ پوٽو هيو. باقي بهانو گهريو هيو جو پوڙهيءَ پيدا ڪيو. ڪٿي ڇڄي تہ قدرت کي بہ دليون ملائيون هيون. آخر قدرت

ٻہ ٽہ قديمي جڳھ جي ڪرائي آھي ۽ ڪمر ٻہ اڪثر اھڙين امڙين وارا اٿس. پر پوءِ الاجي ڇو، ڪڏھن ڪڏھن مائيلي ماءُ واري اماڙي ڪٽي ڪيڏ پوندي آھي. خير ٻئي ڏيڍون اڍيڻ عمر جي ڏاڪي تي پير رکي چڪيون ھيون. ڇڻ ٻنھي ھڪٻئي جي ڳولا ۾ عمر گنوائي ھئي. شادي سادي نموني ٿي گذري. آخر غريب جي شادي ھئي. پورھيتن جي فرقي ۾، زر زيور ۽ ڏاج ڏيوڻ جي ڪو سوال ئي ڪونہ ھيو. گھوٽ ڪي خالي رسمي "ھان" ۽ ڪنوا رکي حياءُ واري "ھون" ڪرٽي ھئي. امينہ ڪا وڏ گھراٽي "وني" تہ نہ ھئي جو ٽڪساد ٿين. جيئن اڄڪلھہ اسان وٽ پيا تماشا ٿين.

اڳ ۾ تہ پڇن خانداني شجره. متان گھٽ ذات سان پلئو وچڙي وڃي. ٻائي ذات تہ آھي الله جي. باقي تہ آھيون سڀ مائي مٽي جي اولاد. پوءِ وٺن جائداد جو جائزو. تھان پوءِ لڳن ڏاج جي ڏي وٺ لاءِ تاڙيون. آخر ۾ اچي صدقي جي ٻڪرن گھوٽ ۽ ڪنوار جو وارو. قصو ٿھي نہ ٿھي، وٽ رينگٽ ڪي. خير ڳالھہ ھئي مائي امينہ جي شينھن ڪلھي چڙھڻ جي. آءُ پنھنجا پنٽا پنڻ ۾ لڳي ويس. ڪنھن ماٺوءَ کان پڇيو ويو تہ چنڊ جي ڪھڙي تاريخ آھي؟ چيائين چنڊ جي تہ خبر نہ آھي. پر دال جي تيرنھين تاريخ آھي! جنھن کي جھڙي جھوري لڳل ھجي!

آستوڙيہ محلي ۾ مائي امينہ جي گھر آمھون سامھون ھڪ ٽيلرنگ شاپ ھئي، جنھن جو مالڪ جھونو سياسي جوڳي ھئڻ گڏ پاڙي جو پريو مڙس پڻ ھيو. پنھنجي مربي پٽ جي شادي خانہ آباديءَ لاءِ ڪافي فڪرمند ھيو. پر ڪيس سياست کان ئي فرصت ڪانہ ھئي. شاديءَ جو خفو ڪير ڪري؟ھُن، مھل ۽ موقعو ڏسي مائي امينہ سان پنھنجي پُٽ لاءِ شانتيءَ جي ٻانھن گھُري. مائي امينہ ڪيس ھن شرط تي دلجاءِ ڏني تہ "داعي مدعي" لاءِ ھڪٻئي کي ڏسڻ لازمي ھيو. چاڪاڻ تہ شانتي ھاڻ جواڻ جماڻ ھئي ۽ پنھنجي وات وڪيل ھئي. مزدورن لاءِ پردي جو ٻنڌن تہ ھيوئي ڪونہ. پر گھوٽ موقعي تي موجود ئي نہ ھيو. ھو ڪراچي ۾ ھڪ ٻرڪ سياسي اڳواڻ جي حيثيت جو مالڪ ھيو. انڪري ھي ضروري سمجھيو ويو تہ ڪيس ڪنھن ٻھاني احمد آباد گھرائي معاملو طئہ ڪيو وڃي. جنھن موقعي لاءِ ڪو گھڻو عرصو ترسڻو نہ پيو. ١٩۴٣ع جي مارچ مھيني ۾ ڪارخانہ جي مزدورن پنھنجي ساليانہ جلسي ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ ڪيس خاص دعوت ڏيئي گھرايو. اھو خوش قسمت انسان ھيو، سيد جمال الدين بخاري. جو سنڌ ۾ "ڪامريڊ بخاري" جي نالي سان مشھور آھي.

ڪانفرنس ۾ شامل ٿي ڪامريڊ بخاريءَ هڪ نهايت دونهين دار تقرير ڪئي. ماڻهن تاڙين جي ڦهڪن سان سندس خيالن جي آجيان ڪئي. ڪڙاڪيدار نعرا بلند ٿيا. پوءِ جڏهن خاموشي ٿي ته شانتي هميشه لاءِ سندس پناري پئجي ويئي.

ڪامريڊ بخاري، انهن ڏينهن هڪ "ٻرندڙ جبل" هيو. سندس مُک کون سدائين ڪانڊا تانڊا ۽ آڳ جا آلا نڪرندا رهندا هئا. ان وقت جي ۴۳ سال جي عمر ۾ ٽي درجن سالن کان وڌيڪ عرصو جيل ڪاٽي چڪو هيو. اهڙي جلالي جوان جي جياپي لاءِ شانتي نه فقط سندس دل وٺان هئي. پر سندس ڳائمي دکي دل لاءِ "ياقوتي" جيان هڪ ٺڪ علاج پڻ هئي. ۱۹۴۳ع جي مئي مهيني ۾ شانتي پنهنجي ورَ جي همراهيءَ ۾ لڏي پلاڻي اچي ڪراچيءَ پيڙي ٿي. ڪامريڊ بخاري سرخ پارٽيءَ جو روح روان اڳواڻ هيو. سندس گهر دفتر هڪ ۽ ساڳيو هيو. جو بندر روڊ تي لائيٽ هائوس سئنيما لڳ هيو. پرگهر جو فقط نالو هيو. آئي وئي لاءِ اوطاق به هئي، ورڪرن جي سڪيا جو مرڪز ۽ پارٽي ڪاروبار جي آفيس پڻ. شانتيءَ جي آئي هن ساري اداري کي هڪ سگهري گهر جي وَنسوَ ملي ويئي. سڀ ورڪر جي اڳ فقط چڙوچڙ گابا هئا اُهي هاڻ گهر ڀاتي ٿي ويا. ملباري هوٽل جي سنگل سالني بدلي هاڻ گهرو ڀوڙ ماني ملڻ لڳي. بخاري صاحب جو اڳ جمعي جمعي تي ڪپڙا بدلائيندو هيو هاڻ روزمره اڇا ڌوتل ۽ استري ڪيل جبا پائڻ لڳو. هي پهريون دفعو هيو جو پارٽي آفيس ۾ پورهيت عورتون اچڻ وڃڻ لڳيون. گهرو پورهيت عورتن جي الڳ ۽ "آيا" ماين جي جدا يونين ترتيب ڏني ويئي. سندن اڳواڻ شانتي هئي. شانتيءَ جي دستوري محنت مزدوريءَ ۾ ڪا ڪمي نه آئي. اُٽلندو سندس ذميوارين ۾ واڌارو ٿيو. اڳ ڪيس محنت جو اجورو ته ملندو هيو. هاڻ ته سڄي اٺالي کي ڦوڪٽ ۾ پالڻو ٿي پيو. بخاري جهڙي اڻ گهڙئي ڪاٺ ۽ اڦر وهڙي کي "وهو" ڪيڻ ان کان الڳ معاملو هيو. جي ٻه گهڙيون ڏينهن ۾ ڪيس وافر ٿي مليون، اهي وري يونين سازيءَ ۾ خرچ ٿي ٿيون. اڳ خالي پيٽ جي پچارڻ هئي ۽ هاڻ ته سڄي ٽبر جي جڻ زرخريد ٻانهي هئي. زندگي ساڳي ٿي بار ڍوئيندڙ ڍور واري هئي پر پاڇاري بدلبي رهي. پوءِ ڪڏهن گاڏيءَ ۾ ته ڪڏهن گهاڻي ۾.

منهنجي امان شانتيءَ سان ڏيٺ ويٺ اول اچ کان ۳٦ سال اڳ ٿي. جڏهن آءُ تازو جيل کان ڇوٽڪارو حاصل ڪري ڪامريڊ بخاريءَ جي

ڪنن (Commune) ۾ شامل ٿيو هيس، جتي منهنجي انهن نوجوانن سان پڻ شناسائي ٿي، جي صحيح معنيٰ ۾ انسانيت جا علمبردار هئا ۽ جن پنهنجي پوري زندگي هاري ۽ مزدورن جي خدمت لاءِ وقف ڪري ڇڏي هئي. روزانه، سونپيل ڪم جي پوئواري بعد، دفتر ۾ اچي، ڪامريڊ شانتيءَ اڳيان ماني کائڻ لاءِ پلٿي ماري ويهندا هئاسون. پوءِ امڙ شانتي جي هٿن جا تازا پڪل ڦلڪا اسان جي چهبر پيٽن ۾ ڏڙا ڏڙ پوندا رهندا هئا. منهنجي لاءِ هي پهريون پيرو هيو جو هڪ اهڙي خاتون سان واسطو پيو هيو جنهن جي جسم تي نه هيو ڪو ڳهه ڳهٽو ۽ نه ڪو هار سينگار جو ميڪ اپ. سادگي ئي سهي پر ڪو ٻانهن ۾ ڪنگڻ يا نوٽ ۾ چوڙو، ڪا ڇيچ ۾ منڊي يا ڇلو، يا ڪو ڪن ۾ والو؟ ڇڙو الله جو مٺو نالو. بدن تي جوڙي ڪپڙي جي. سفيد ساڙهي ۽ پيرن ۾ چاڪڙي. اڄ ڏينهن تائين مون ڪيس سدائين اهڙي سادي صورتحال ۾ پئي ڏٺو آهي. جهڙو ان زماني ۾ پهرين ڏينهن ڏٺو هيم. هاڻ فقط فرق هي آهي ته سندس مٿي جي وارن ۾ اڇاڻ وڌيڪ ٿي ڏسجي. ٿي سگهي ٿو ته اهو سندس سفيد ساڙهيءَ جي رنگ جو تاثير هجي جنهن جو هڪ پلؤ ورائي مٿو ڍڪيندي آهي.

۱۹۴۶ع جي آخر ڌاري ڪامريڊ بخاريءَ کي گرفتار ڪري جيل ۾ واڙيو ويو. جا ڪا وڏي يا خاص ڳالهه نه هئي. ڪامريڊ لاءِ جيل وڃڻ اهڙي رواجي رسم هئي جهڙي ڪنهن سهاڳڻ لاءِ ستاواڙي تي پيڪي گهر پهچڻ. پر سندس اڳ ۽ هاڻ جي جيل ياترا ۾ خاصو فرق ڦير هيو. اڳ ڇڙي ڇانڊ هئڻ ڪري جيل ۾ وڃڻ هڪ وئڪيشن هئي. هاڻ ٻي ڳالهه هئي. پنيان شانتي ڇڏي آيو هيو، اها به ٻن معصوم ٻارڙن سوڌي. وري وٽن گذاري لاءِ راشن پاڻي هڪ هفتي جيترو به مس هيو. پارٽي ورڪرن ۾ گهڻا اڳيئي باندي ٿي چڪا هئا. باقي جي رهيل هئا اُهي پاڪ سچا ۽ الهڙ نوجوان جي پاڻ اتي تي ڇٽي هئا. شانتي پورهيو ڪري پيٽ پالڻ جهڙي به نه هئي. هڪ ٻار ٽڻن تي ۽ ٻيو ٻانهڙن ۾. چار پنج مهينا ته لبي ٿبي تي ۽ ٻين جا ٿانوَ ماڃيندي گذر سفر ٿيندو رهيو. پر آخر ڪيستائين؟ هي برابر آهي ته ڪن همدرد ۽ هڏ ڏوکي ماڻهن ڪامريڊ بخاريءَ لاءِ جهولي ڦهلائي چندا ڪٺا ڪيا. پر اها رقم هنن پنهنجن ضرورتن جي پورت لاءِ جمع ڪئي هئي. پوءِ کي پنن الله جي نالي ۾. هنن جاوا ڪيا ڪامريڊ جي نالي ۾. آخر اهو ڪئن ثابت ڪيون ته اسين

بنيادي طور تي چور ۽ ڳنڍي ڇوڙ قوم آهيون. شانتي ٻن ٻاهين وچ ۾ ڦاٿل هئي. هڪ ٻارن ۽ پنهنجو قوت گذران ڪرڻ ۽ ٻيو ڪامريڊ کي جيل کان ڇڏائڻ لاءِ جدوجهد. پوءِ شانتيءَ ٻئي ٻار، گهڙو پريندڙ عورتن جيان، هڪ هنج تي ٻيو ڪلهي تي، ڪٺي سرڪاري آفيسن جا چڪر ڪاٽڻ شروع ڪيا. ڪڏهن وڏي وزير پير الاهي بخش وٽ ڪڏهن چيف سيڪريٽري اين اي فاروقي ۽ ڪڏهن سيڪريٽري داخلا هاشم رضا وٽ. سندس درخواست به عجيب هئي. "مون کي ٻارڙن سوڌو جيل ۾ ڪامريڊ سان گڏ رکيو وڃي. يا وري سرڪار خرچ پري ڏي". ٻيئي ڳالهيون ڳوريون. سرڪار کي ڪهڙي خبر ته ڏوهاري به ٻچڙيوال ٿيندا آهن ۽ سندن ٻارن کي به جيئڻ جو حق حاصل هيو!

سڄا سارا اڍائي سال شانتي انهن ڏکن ٿاٻن ۽ در در جي رولڙن ۾ رهي پر ڪيس ڪنهن لاءِ به ڪا شڪايت ڪانه هئي. ڏک سک ته هونئن به زندگيءَ جو ڏاج هئا. ڪو انسان غم کان واندوئي ڪونه هيو. پر هتي ته بادشاهه گردي جو دور هيو. پوري ملڪ ۾ مانداڻ متل هيو. ڪروڙها ماڻهن جي لڏ پلاڻ جاري هئي. هر طرف ڦرلٽ، رتوڇاڻ ۽ انساني ڪوس عمل ۾ هيو. شانتيءَ جي مشڪل ته هئي فقط رواجي گذران جي. ڪجهه ڏينهن بعد پارٽيءَ تي بندش وڌي ويئي. دفتر سيل مهر ڪيو ويو. ڪامريڊ بخاريءَ کي ملڪ دربدر ڪرڻ جو حڪم جاري ٿيو. قاضي فضل الله جي ڊڪ ڊوڙ ۽ سندس ضمانت تي ڪامريڊ کي جيل کان آزاد ڪيو ويو. پر سندس ڪراچيءَ جي حدن ۾ داخلا تي بندش وڌي ويئي. ڇوٽي آهي ته هجيئي ناٿو ته گهُر لاڙڪاڻو. پر شانتي پهرين عورت هئي جا مڙس ۽ ٻار ساڻ ڪري بنان ناٽي اچي لاڙڪاڻه وارد ٿي.

قاضي فضلِ الله نه فقط سندن گهر ۽ گذران لاءِ بلو ٻيٽي ڪيو پر جيسين ڪين متي ڇپائڻ لاءِ ڪو اجهو ميسر ٿئي ان وقت تائين ڪين پاڻ وٽ ۽ پنهنجي گهر ۾ مهمان ڪري رهايو. ڪجهه عرصو ساهي پٽڻ کان پوءِ ڪامريڊ هڪ ننڍڙي پريس ڪولي هڪ هفتيوار اخبار "انصاف" جاري ڪئي. ڪامريڊ "انصاف" اهڙي وقت ۾ جاري ڪيو جڏهن عدل واري تارازيءَ جا "ٻئي پڙ" ڇڄي غائب ٿي چڪا هئا ۽ ملڪ فقط "ڳنيءَ" تي ٿي هليو.

اڄ شانتي اٺ اٺينگر نينگرن ۽ هڪ نياڻيءَ جي مرڪندڙ ماءُ آهي. سڀ پنهنجي پيرن تي بيٺل آهن. اڌ عدد حڪيم ۽ ڊاڪٽر آهن يا

ڊاڪٽريءَ جي پنڌ ۾ آهن. باقي نوڪرين ۾ رڌل آهن. ٻه نوجوان ۽ هڪ نياڻي اعليٰ تعليم پرائڻ ۾ مشغول آهن. لک لائق سندس جو هفتو ڪن اڳ، پاڻ پير پري گهر ۾ امڙ آئي. هٿ ٻڌي التجا ڪيم ته "هاڻ ته ڪجهه آرام ڪر." کلي ويئي. چي ٻڌو ڪونه اٿئي ته "ڌيءَ جي ماءُ گهر جي راڻي ۽ پٽن جي ماءُ نوڪرياڻي" هاڻ ويئي پوٽن پوٽين جي نوڪري ڏيان. چيومانس ته ڪجهه ڏينهن ترسي پئو ڪجهه ته ٿڪاوٽ ڏور ٿئي.اڪيون پرجي آيس. چي ڪامريڊ کي اڪيلو ڇڏي آئي آهيان. ائين نه ٿئي جو ڪامريڊ به ڪاوڙجي رسي وڃي ۽ مون اياڻيءَ کي اڪيلو ڇڏي وڃي. پوءِ آءٌ ڪيئن جيئندس. مون کي تڏهن سمجهه آئي ته راجپوت عورتون پنهنجي ور وٽي ڪهاڙي لاءِ ستيون ٿينديون هيون!

اڳ انسانيت جي پرک ۽ پروڙ لاءِ ڪجهه ڪسوٽيون هونديون هيون. جي اڄ ڪلهه اٽلي آهن. هاڻي آهن ماڻهوءَ جي ماپ ۽ تور لاءِ فوٽ ڪٽيون ۽ تارازيون. اهي به اڻپوريون ۽ ڪاڻ واريون. ان ڪري ڪري ۽ ڪوڙي جي نه خبر نه چار. هرڪو ڏسي ٿو ظاهري ڏيک ويک کي، ٻاهرين ويس وڳن ۽ ٺٽ ٺانگر کي. يعنيٰ ڪوپن تهن ۽ توتڙن کي. ڏن دولت محل ماڙيون رتبا ۽ مرتبا ته آهن اڇٽا وڇٽا ۽ ڦرٽا گهرٽا. اڄ مون وٽ سياڻي تو وٽ سلامي. اصل ڳالهه آهي زندگيءَ جي. ڪيئن گذري؟ ڪنهن جي ڪم به آئي يا پاڻ تائين هئي پوري. اجائي وئرٽ ويئي يا سجائي ٿي. اهو مشاهدو ماڻڻو اٿوَ ته پوءِ هلو ته هلون امان شانتيءَ وٽ. جي سندس مانيٽي اکين ۾ ليئو پائي سگهو ته اجان به چڱو. اهي ئي نماڻا نيڻ آهن. جن پاڻ کي ۽ پنهنجي فرض ادائيءَ کي سڃاتو. سڀ ڪجهه صبر سان سهي هر نينهن جو ناتو نباهيو. نباه ڪري پاڻ کي موڪيو. پر واه جو پاڻ ملهايو. امڙ توتي سلام- سؤ بار سلام.

بي بي دادا بَچل

سونهاري سنڌ جي تاريخي شهر شڪارپور کان اٺ ميل مفاصلي تي اولهه رخ ۾، ياسين خان پٺاڻ جو ٻڌايل هڪ ڳوٺ آهي جو ڳڙهي ياسين نالي سان مشهور آهي. اڄ کان سؤ سال اڳ به هي هڪ ٻرک ۽ وسندڙ ميونسپل شهر هيو. پر گذريل ٽيهارو سالن کان اُسرڻ بجاءِ اجڙڻ طرف وڌيڪ لاڙو رکيو اٿس. ڪن جو هي چوڻ آهي ته واٽين ۽ وڻجارن وئي ويراني ويڙهي ويس. ٻين جو وري هي خيال آهي ته سر جي سيڪ تباهي آندي اٿس. ٿي سگهي ٿو ته نظر لڳي هجيس. ان قُتل شهر جي اتر اولهه ڏس ۾ جتي ميونسپل جي حد اچيو ختم ٿئي ٿي، اتي پڇاڙي واري گهٽيءَ جي ڇيڙي تي، منهنجو اباڻو گهر اڏيل آهي. گهٽيءَ جي اوير ۾ سيدن جا ڏهاڪو کن ڪچا پڪا گهرڙا ٺهيل آهن ۽ اولهه ۾ اسين "ڪُٽ خلق" جو راڄ رهندڙ آهي جنهن ۾ سٻايا، حجم، پٺاڻ ۽ بروهين جا قبيلا اچي وڃن ٿا. سڀ گهراڻا سون سالن کان اتي آباد آهن ۽ پيڙهين کان هڪٻئي کي ڄاڻن سڃاڻن. پاڙ ۾ رک رڪاوت ۽ ميل ميلاپ جو عالم هي آهي جو هڪ ٻئي کان الڳ گهرن ۾ رهندي به معلوم ائين پيو ٿيندو ته ڄڻ سڀئي پاڙ ۾ هڪ آکهه جا ڀاتي آهن.

سيدن جي پاڙي ۾ رهندي اسين ڄٽ ڄاموٽ ڪو سيڪجي سيد سو ڪونه ٿيا آهيون پر سندن سدوري ڇانوَ ۾ سک ضرور سوين ورتا اٿئون. هڪ ته اسان جي گهٽيءَ ۾ ڪوبه ماڻهو اٺ يا گهوڙي تي سوار ٿي ڪونه گذرندو آهي ته مبادا ساداتن جي گهرن ۾ نظر پوي ۽ سندن بي پردگي ٿئي. آڪرجي ۽ سينو تاڻي گهمڻ ته ڇڏ پر گليءَ ۾ هر گذرندڙ حياءَ ۾ ائين ڪنڌ جهڪائي ويندڙ ڏسبو جو ڀانئن ته چاپيون وجايون اٿائين يا گم ٿيل پئسا ڳوليندو ٿو رهي. نه وري ڪنهن ماڻهوءَ کي گهٽيءَ ۾

وڏي واڪي گارگند ڪندي يا ٻوڪڙ ڪري ڳالهائيندو ٻڌو ويندو. اهڙي ادب اخلاق جي سختيءَ سان پابندي جو ڪارڻ سيدن جي حضور شرميءَ ڪان ٻه گهٽين پانگي وڏيڪ هڪ ٻي هستيءَ جو وجود هيو جنهن کي "بي بي دادا" يا اڄان ٻه "بي بي امان" سڏيو ويندو هيو. بي بي امان اسان جي پاڙي جي بي تاج راڻي هئي ۽ نه فقط اسان جي زبان پر اسان جي دلين تي ٻه راڄ ڪندڙ هئي. ٻڍا ڇا جوان، مرد خواه عورتون، سيئي ڪيس ان ادب ۽ عزت جي نگاه سان ڏسندا هوا جو مان مرتبو اسان وٽ فقط مائرن لاءِ مخصوص ٿيل آهي.

بي بي امان پناڻي هئي ۽ دراني خاندان جو واحد فرد هئي جا اسان جي پاڙي ۾ آباد هئي. سندن اصلي نالو بي بي بچل هيو. سندس ور اسان جي سانپر ڪان گهٽو اڳ راه رباني وٺي چڪو هيو. مون جڏهن هوش سنڀاليو ته ستر سال ڪان گهٽو اڳيرو گذري چڪي هئي. عجب اهو جو پيرسنيءَ جو ڪوبه آثار سندس حسين اوراپن تي اثر انداز نه ٿيو هيو. سنهڙي، قدآور ۽ بيحد سهڻي، بلڪل ان نوراني حسن جي مالڪڻ هئي جو نيڪ ۽ پرهيزگار عورتن جي پيشاني تي سونهري صورتخطيءَ جيان جرڪندو ۽ تجلا ڏيندو ڏٺو ويندو آهي. سندس آواز سپاجهڙو ۽ الله جي نالي جيان منڙو هيو. جڏهن ٻه مون کي "چهڙا" چئي سڏيندي هئي ته آءٌ چاڻي ٻجهي فقط هن لاءِ ڪن لاٽار ڪندو هيس ته جيئن ٻه ٽي دفعا ٻيهر ٻه ان نالي سان نوازيو وڃان. پر جڏهن بي بي امان وڏيڪ ڪاوڙجي "چهڙه جا پٽ" ڪري پوڪاريندي هئي ته منهنجي منهن جو پنو لهي ويندو هيو ۽ پيءُ سان ٻه رشڪ ۽ ريس ٿيندي هيم. ڇڻ ته منهنجو موروثي حق ڪسي هرويرو ڪنهن ٻئي حوالي ڪيو ٿو وڃي.

پنهنجي گهر ۾ اسين پاڻ ۾ اٺ ڀائر هئاسون. سيئي ڀائر خير سان مون ڪان هر لحاظ ۾ بهتر هوا. ڪو عمر ۾ وڏو هيو. ڪو عقل ۾ گهٽو ته ڪو افعالن ۾ چڱو هيس. سونهن ۾ ته سڀ مون ڪان سرس هوا. آءٌ مڙوئي وصفن ۾ مار ڪاڌل هيس. ان ڪري گهر يا گهراڻي ۾ عزت خير ڪي هيم. پر گهر ڪان ٻاهر گهٽيءَ ۾ منهنجو شان ڪجھ ٻيو هيو. پاڙي جون پيرسن عورتون ته مون تان صدقي ويندون هيون. ڪنهن جي ٻڪري

ڏڻ ۾ چڙهي ايندو هيو. ڪنهن لاءِ چونري ڪٺي ڏڏ پني ايندو هيس ڪنهن لاءِ ناس ته ڪنهن لاءِ تيل ميٽ وٺي سندن ڪوٽ پوري ڪندو هيس. بي بي امان جي خيرات واري ماني سيدن جي گهر ڏيڻ ۽ هر سانجهيءَ جو سندس ڏيئو مسيت ۾ ٻاري اچڻ ته منهنجي روز مره جو نيم هيو. مون کي موٽ ۾ دعائون ملنديون هيون ته "اُڊڙو ٻيڏڙو ٿيان."(جن دعائن جا هاڻ وينو ڪيتا لوڙيان، ان وقت مون کي خبر ئي نه هئي ته وڏي عمر دعا نه بلڪ عذاب آهي) باقي ٻيڏڙين جي ياڪرن ۾ چمين جو جيترو ذڪر ٿورو ڪجي ته بهتر. ناني شير ماءُ جي نسوار واري چمي، ماسي خانل حجامڻ جي چيڪي ميٽ واري چمي ۽ غوثل ماءُ جي خطرناڪ چمي، جنهن جا ٻه اڳيان ڏند ٻاهر نڪتل هوندا هئا ۽ سندس چميءَ ڪا ن مون کي ڏڍ نڪرندي هئي. پر مون کي ڦبيون به اهي منڙيون جي مون کي انهن امڙين نندي لاءِ ڏنيون. انهن وٽي هاڻ ته انهن ناس، ميٽ ۽ هئڊبن ڏندن وارين چمين لاءِ به منهنجا ڳل ڳتا اباٽڪا ٿي اوباسيون ڏيندا ٽا رهن. پر ڪٽان آٽيان اها معصوم عمر جڏهن هر عورت سٽ ڏيئي ڪنيڙاتيءَ ڪان جهلي زوري چمي ڏيندي هئي ۽ وري ڪتل سيني سان لائي دعائون به ڪندي هئي. خاص طور ماسي ڏياٽي جي چڄ جيڏي ڇاتي جنهن جي ٽُٽن جي ٻيڪڙ ۾ منهنجو ساه ٻوساٽبو هيو. رب بخشيش هوءَ چمي به ائين ڏيندي هئي، ڇڻ بوتل ۾ ڦاٿل ٻوچ کي ڇڪ وجهي ٿي ٻاهر ڪڍي.

بي بي امان اسان جي ٻچڙيوال پاڙي جي ڪوتوال ۽ لچ پال هئي. جيستائين جيئري هئي ته ڪنهن گهر ۾ جهيڙي جهٽي جو سوال ئي پيدا نه ٿي ٿيو. اڄان ڪٿي ڳالهه ڪون ڳالهوڙو مس ٿيندو ته بروقت اچي نازل ٿيندي. سندس آئي متل ۽ تتل جهيڙو به نري يخ ٿي ويندو ۽ سناٽو ڇانئجي ويندو. الاجي ڪيس ڪيئن ڪڙڪ پوندي هئي. ڇڻ تي ڪي الله والا هدي ۾ هيس. ڪنهن گهر ۾ وينل وياءُ ڏنائين ته ننڊ سندس ڦٽندي. ڏونڪ لائي چڙهيندي، ته بابا نياٽي اُٽاريو. ڏيءَ ڏڻ آهي. وڏي وڻ ٿي آهي. اجان دير ڪندا ته پوءِ ڪيس ،ڪاسائي به نه وٺندو. مائٽن لاءِ باه ٻاري ڏيندي جيسين نياٽي وڃي ڪنهن شپنهن ڪلهي چڙهي. ڪنهن جو ٻار اجان ٽن ڇئن سالن جو مس ٿيندو ته بي بي امان ڪاڪي نورل حجم کي

پاڻ ۽ پاڪيءَ سوڌو وٽي اچي ڏاچوڪڙي وجهندي تہ ٻار ڪي ٺهرايو. شل نہ ڪو بيمار ٿئي پوءِ بي بي امان جا وار ڦيرا شروع ٿيندا. ڪڏهن پاڻي پڙهي پيئي ڪيس پيارينديِ. ڪڏهن صلوات جا شوڪارا ڪيس پڇڪارين جيان پئي منهن ۾ هڻنديِ. بي بي امان ڪان سواءِ نہ ڪا ڪنوار لائون لهي، نہ ڪو ٻارڙهو گهوٽ ٿئي ۽ نہ وري ڪنهن جو مڙهہ مقام وڃي. سڀ جي همدرد ۽ هڏ ڏوکي.

بي بي امان بلاجي سياڻي هئي. ڪنهن عورت کي چيڪو ميڻ يا ڪناڻ گهٽي ڪائيندي ڏنائين تہ سمجهي ويندي تہ هاڻ مائي پيرين پري آهي. وري ٻورهاريءَ جي وک ڪڻڻ ڪان سڄاڻي ويندي تہ پٽ ڄڻيندي يا ڌيءَ. اڪثر سندس ڏڪو صحيح ثابت ٿيندو هيو. ٻارڙن جي بيمارين جو تہ وٽس هڪ ٽڪ علاج هوندو هيو. وڏف، ڪارا مرچ، ڦودني جون ٽڪيون، پنير ٽڦلا ۽ چمڪٽي وٽس هردم موجود هوندا هوا. فقط ٻالهہ ڪرڻ جي دير هوندي هئي. ڪجهہ بيمارين جا وٽس هدا پڻ هوندا هوا. خاص طرح ٻيرڙن ۽ گبهي جو پچڻ ۽ ڪليون ڪڻڻ وغيره. صبح سويل ۽ شام تاڻي ڪيئي ماڻهو سندس گهر جي ڏيوڍيءَ اڱيان اچي جمع ٿيندا هوا. پوءِ چادري لاهي اوڪڙو ويهي پنهنجا چانگا هٿ (سندس هرهٿ ۾ ڇهہ آنگريون هيون) بيمار جي نڙيءَ تي ڦيرائي ڪائونس تي پيرا پچندي تہ "ٻيرڙا پنجاءِ". ها دادا بي بي پنج. ساڳي ڪار ڪندي هئي ڪلين سان. اشهد آنگر کي رک ۽ لوڻ سان پري ڪاڪڙي تي زور ڏيندي. سندس جهاڙ ڦيٽو ۽ شوڪارا. سڀ في سبيل الله. اُتلندو ڦودنو لوڻ ۽ رک سندس. الله پاڪ ڪيس عجيب دل ڏني هئي. ماڻهن جا ٻچڙا ٻار تہ ڇڏ پر سندس گهر ۾ جهرڪين لاءِ پاڻيءَ جا پاٽڙا ٽنگيل ۽ ڪوٺي يا اڱڻ ۾ ڪبوترن لاءِ جوئر ٻاجهري جام هاريل هوندي. مون هندن جون هزارين ماتائون ڏيون پر صحيح معنيٰ ۾ "ماتا" مون بي بي امان کي ڏٺو جا هر مريض لاءِ دوا ۽ شفا ۽ هر دکي دل لاءِ دعا هئي. جي آءُ هندو هجان ها تہ مون کي يقين آهي تہ ٽڪاڻي وڃي "ڪالي ماتا" اڳيان مٿو ٽيڪڻ بجاءِ بي بي امان جي گهر وڃي "گوري ماتا" جي پوڄا ڪريان ها.

هڪ دفعي بي بي امان جي ننڍي پٽ گل خان جي هشڪر تي مون

پاڙي جي معزز پر اڌ مغزي پڻاڻ، آچر خان کي تماڪ ۾ ڳاڙها مرچ ملائي حقو ناهي ڏنو، جنهن وزم هيٺ تي ڪنگهندي نه فقط سندس گگ سنگهه اچي گڏ ٿي پر سندس تارا ملليٽي چڙن جيان ٻاهر ڦوٽارجي آيا. سامت ۾ اچڻ تي سازش کي سمجهي ويو ۽ ڪهاڙي کڻي ڪڍ پيو. پر پير زور هوا جو بي بي امان جي گهر لڪي جان ڇڏايم. بي بي امان کي سچي ڳالهه سڻايم، جنهن مون کي ته ڪجهه به نه چيو پر پنهنجي پٽ کي چنبا وهائي ڪڍيائين. بابي مرحوم کي جڏهن ان قصي جي خبر پيئي ته ڪس ڏاڍو ڏک ٿيو ته بي بي امان مون کي پنهنجو پيٽ ڄڻيو پٽ نه ٿي سمجهيو. بابا جي شڪايت بي بي امان کي ٻڌايم، جنهن ڪپڙن سڻڻ واري سوٽي کڻي منهنجي پٺيءَ تي پڳي: ائين ڪنيائين جيئن اُٺ ڪٽجي پٽڻ تي. بابا مرحوم جڏهن منهنجي ڦٽيل ۽ رتو رت پٺي ڏٺي تڏهن وڃي سندس ميار ختم ٿي. بابو مرحوم بي بي امان جي انصاف تي ايترو خوش ٿيو جو منهنجي بيمارٿيڻ جي هٺي ڏينهن بي بي امان جو ڏيئو پاڻ کڻي مسجد ويندو رهيو، جيسين مون نيڪ ٿي پنهنجي فرض ادائي واپس سنڀالي. انهين ڏينهين اسان جي مسيت جا تڏا نڪون، مٽ دلا ۽ ڏيئا ٻارڻ پاڙيوارن ذمي هوندا هوا ۽ ملو فقط پنهنجي گهران ٻانگ کڻي اچي مسجد ۾ ڏيندو هيو.

هي برابر آهي ته پاڙيوارا بي بي امان جو ادب انهيءَ ڪري به ڪندا هوا جو هوءَ نيڪ نيت ۽ نيڪ بخت هئڻ گڏ عمر جي وڏڙي ۽ وڏ گهراڻي خاتون هئي. پر ان کان سواءِ اصلي سبب هي هيو ته سيئي يا سندس هٿن ۾ يا سندس اکين اڳيان ننڍا ٿي وڏا ٿيا هوا ۽ هوءَ هرهڪ جي جنم پتريءَ کان واقف هئي ۽ سندس يادگيري نهايت تيز هئي. سڀ ڪائونس ڪن هٽندا هئا ته مبادا ڪڏهن ڪاوڙجي سندن ڪرتوت ٻين اڳيان پڌرا نه ڪري. هڪ دفعي مامي مولڻ آفيميءَ مون کي گهٽيءَ ۾ بيٺي شرمايو ته هيڏو سارو ڏکه ٿيو آهين ۽ اڃان پيو سٿڻ ۾ مٽين. ۽ جنهن واقعي سبب گهر ۾ صبح مردان جو مار پڙ ڪاڏي هيم. مامي مولڻ جي ملامت چالو هئي ته بي بي اچي لانگهائو ٿي. مامي مولڻ کي وري کڻي ٿي ڪٽي جو ساڳي شڪايت بي بي امان سان ڪيائين. بي بي امان

جو مون تي ڪڪ سهڻ نہ ڏيندي هئي سو اچي مامي مولڻ تي بگڙي. چي "مولڻ هي تہ ٻار آهي، پر تون تہ پنّن جو پيءُ هوندي بہ سٽڻ ۾ مٽيو هيو جو تنهنجي پٽاري جوءِ تو واري سٽڻ جي سرگس ڪڍي سڄي پاڙي ۾ تنهنجي خواري ڪئي هئي." مامو مولڻ پيچ پائي تڪڙيون ٻرانگهون پريندي وٺي ڀڳو. ان ڏينهن شام جو مامو مولڻ مون کي بزار ساڻ ڪري سنگر لائي ۽ ڪنڌ ڀڳڙا وٺي ڏنا ۽ ڏاڍي پيار سان پارت ڪيائين تہ بي بي امان واري ڳالهہ ٻئي ڪنهن سان نہ ڪيان. مامو مولڻ درويش صفت انسان هيو ۽ مون سان محبتڙي هوندي هيس. جيستائين جيئرو رهيو مون سندس ڳالهہ کي راز ۾ رکيو ۽ هن وقت پڻ فقط سندس نالو بدلائي پيو قصو ڪريان- آخر واعدو واعدو آهي.

ساڳي تعدي ڪيائين حاجي جعفر شاهہ سائينءَ سان جنهن انهن ڏينهين ٽي حج مس ڪيا هئا ۽ سندس سونهاري دن تائين پڪڙيل هوندي هئي. سونهاري سيد منهنجي ڪن مهٽ تي ڪئي ڇاڪاڻ تہ هڪ ڏينهن اڳ مون ڀنگياٽيءَ کي اوچتو ياڪر پاتو هيو ۽ هن مائي جي خواريءَ وارو ڪارو مٽان ڪريو هيم. اڃان سيد سڳوري جا ٻئي هٿ منهنجي ڪنن مروٽڻ ۾ مشغول ٿي هوا تہ بي بي امان غيب کان خواجہ خضر جيان اچي حاضر ٿي. حاجيءَ کان منهنجا ڪن ڇڏائي اچي کيس ڪڙين تي ڪنيائين: "چي ٻڪر شاه (بي بي امان کيس جعفر شاهہ بدران ٻڪر شاه سڏيندي هئي) هن ڇهڙي کي تہ چٽي نڪتي هئي ۽ مون کيس چرچي ۾ چيو هو تہ ڀنگياٽيءَ کي ياڪر پاءِ تہ چٽي ڇڏي ويندءِ. هي تہ آهي ٿي ڇهڙو پوءِ ڇهڙياٽيءَ کي چنبڙيو تہ کهڙي اربع خطا ٿي. "پر توکي کهڙو ڪوڙه نڪتو هيو جو جڏهن ليٽ واري سال تون صفوران ڀنگياٽي سان ياڪرين پيو هئين." حاجي گهٽا ٿي کيس ڳجها اشارا ڪيا ۽ سندس ڳالهہ وچ ۾ روڪڻ جي ڪوشش ڪئي تہ پاڙي جا ٻار بينا آهن، پر بي بي امان هڪ دفعو ڪاوڙ ۾ سو اچي پوءِ جهڙي ميريل شيرڻي. مجال آ جو ڪنهن جي ڪاڻ ڪڍي. حاجي صاحب توبہ توبہ ڪندو تڪڙي تسبيح ڦيريندو تڪڙو تڪڙو کسڪي ويو. بي بي امان منهنجا ڳوڙها پنهنجي چادريءَ سان اگهندي پنهنجي گهر وٺي آئي. واٽ تي سڏڪا ڀريندي بي بي امان

ڪان پڇيم ته "بي بي امان صفوران ڪير هئي؟" چي "چپ ڪر ڇهڙا، نه ته وري ٿي سڏ ڪيان ٻڪر شاه کي ته اچي تنهنجا ڪن پٽي.

اسان وارو پاڙو اڄ به اهڙوئي وسندڙ آهي جهڙو اڳ هيو. پر بي بي امان وئي سڄو پاڙو ٻسو ۽ اُداس پيو ڏسجي. بدقسمتي هي آهي ته جو انسان هتان لاڏاڻو ڪري ٿو ته اهو ادارو ئي بند ٿي وڃي ٿو ۽ سندس دز برابر به ڪو جاءِ پرڻ وارو ڪونه ٿو ملي. ڪيئي ڪراڙيون عورتون ان ساڳي گهٽيءَ ۾ ڦيرا ڪندي ڏسجن ٿيون پر هو ڪنهن به مرض جو علاج نه آهن. اٿلندو گلا جا گهانگها، چڻ ٽپالي گهر ۾ گهڙيو. سوسڙين جيان پيون پرايا پنهنجا گهر ساڙينديون رهنديون. هر گهر ۾ ننڍين نينگرين جا ڏڻ ۽ ٻارن جا ولر وڏندا ٿا رهن پر نه شاديون ٿين ۽ نه طوهر. بيمارين جون ٻهيرون، پر پڇڻ وارو ڪوئي نه. هرڪو پنهنجيءَ ۾ پورو. سڀ رئيس، ته پوءِ گڏهه ڪير هڪلي ۽ دردوندن جي دانهن ڪير ٻڌي؟ هي هر عورت جي اختيار ۾ ته نه آهي ته بي بي امان بڻجي. بي بي امان ڪو هر پاڙي يا هر پيڙهيءَ ۾ ٿورو ئي پيدا ٿيندي آهي. ٻڌو اٿم ته الله آدمين جو ڦرندڙ گهرندڙ روپ ڌاري منجهائن ليئا پائيندو رهندو آهي ته ڏسان ته ڪيس ڪير سڃاڻي ٿو يا نه. مون کي اهو فخر حاصل آهي جو مون بي بي امان کي ڏٺو ۽ ڪيس بخوبي سڃاتو هيم. ڪالهه هڪ دوست ويٺي ٻڌايو ته الله پاڪ جي رحمان رحيم ۽ خالق هئڻ ۽ سندس تخليق جو تصور "امڙ" ڪان ورتو ويو آهي. ڪيس اهڙو گمان غالب هيو پر خاطري هرگز نه هئي. ظاهر آهي ڪيس پڪ ڪيئن ٿيندي. هن بي بي امان کي ٿورو ئي ڏٺو هيو.

نانو ڪوڙو

نالو ڪوڙو ذات جو جَتُ وينل ڳوٺ دودو، منهنجو مائٽ هيو ۽ سنڌ جي انهن سپاجهڙن ۾ هڪ هيو جو سج لٿي کان پوءِ واٽ ويندڙ راهگيرن جا لٽا به لاهي وٺندا آهن. رب بخشيش ٿاهوڪو ڪاٺڪو هيو. حالانڪ اهڙو به نامي گرامي ڌاڙيل نه هيو جو پوليس سدائين ڪڍ هجيس. نهايت سياڻو ۽ سيبتو چور هيو ۽ "هيڪل چوري ڪير ڪٿوري" جي اصول پٺاندڙ اڪيلي سر شڪار ڪرڻ جو عادي هيو. سڀ کان وڏي خوبي هيءَ هيس جو پنهنجي تر ۾ چوري اصل نه ڪندو هيو ۽ هميشه درياه ٽپي هن پار وڃي مال ماري موٽندو هيو. هر قسم جي چوريءَ جو هنر حاصل هيس. پر چوپائي مال تي هٿ زياده هريل هيس جا حڪمت عملي سيني جتن کي ڄاڻي ڄم کان ورثي ۾ مليل ٿي ڏسجي.

هونئن ته پنهنجي سيني عزيزن قريبن تي ساهه ڏيندو رهيو پر مون سان وري سندس دل جو پرچو ٻين کان مڙئي رتي سرس هوندو هيس. شايد هن ڪري پي، جو آءٌ پنهنجي گهراڻي ۾ اڪيلو پاتي هيس جو ڳڙهيءَ جو شهر ڇڏي اسڪول جون موڪلون دودي ڳوٺ وڃي پنهنجي ناناڻي آڪهه ۾ گذاريندو هيم. مرحوم کي مون ۾ آسرو ۽ اميدون هيون ته آءٌ سندس نقش قدم تي هلي سندس ۽ پنهنجو نالو روشن ڪندس. ان لاءِ هميشه اها هدايت ڪندو هيو ته سندس جيئري ڪاٺونس ڏنڏي جا هنر ۽ ڳر حاصل ڪيان. گهڻائي جتن ڪيائين پر پوءِ مون ۾ ٿوم نه ڏسي ڏاڍو مايوس ٿي ويندو هيو. چوندو هيو ته ابا چوري اهي مڙس ڪندا آهن جي پنڻ کي عار سمجهندا آهن. چوري بهادري آهي ۽ سخت محنت وارو پورهيو آهي ۽ ڪا مشڪري ته نه آهي. راتو رات ميلن جا ميل مفاصلو هٽي پرايو مال ڪاهي درياه ٽپي واپس وٿاڻ تي پهچڻ، ڪا اڪ جي ماڪي لاهڻي ته نه آهي. ان کان علاوه حلال مال جي چوري هئي ۽ ڪا رشوت واري نوڪري يا حرام جو ڏنڊو ڪرڻو ته نه هيو.

مون کي اڃان سوڌو افسوس آهي جو آءٌ ناني ڪوڙل جي اميدن

مطابق نسري نہ سگهيس، ڇاڪاڻ تہ مون ۾ ڪجهہ بنيادي ڪمزوريون هيون. هڪ هيءَ تہ آءٌ ننڍپڻ کان ڊڄڻو هيس ۽ ٻيو هيءَ تہ ان زماني ۾ ٽڏي تي ۽ فورن ڪوڙ ڳالهائي نہ سگهندو هيس، جنهن خاصيت جو هر چور ۾ هئڻ بلڪل ضروري آهي. نانو ڪوڙو ان ڏس ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هيو. ڪي ماڻهو ڪنهن مقصد خاطر يا ڪنهن لاچاريءَ ڪري ڪوڙ ڳالهائڻ لاءِ مجبور ٿين، پر نانو ڪوڙو سواءِ ڪنهن سبب جي يا مطلب جي ان اصول تي عمل ڪندو رهندو هيو. پاڻ پي ايندو تہ چوندو تہ ٿاڏل پيتي اٿم. بصر سان ماني کائي آيو تہ ڏند پيو کوٽيندو تہ ککڙ پوري پُڳل نہ هئي. پنج ماڻهو گڏ ويندي ڏنائين تہ چوندو تہ پنجاهہ ماڻهن جو ڪٽڪ ٽي ويو. مون پنهنجي زندگيءَ ۾ هي واحد ماڻهو ڏٺو جنهن ڪي سچ ڳالهائيندي نہ فقط هبڪ ٿيندي هئي پر اڪثر اوقات گڙدي جي سور ايرڻ جي پڻ شڪايت ڪندو هيو. هيءَ ٻي ڳالهہ آهي تہ مضبوط جسم ۽ شڪيل هئڻ ڪري ڪوڙ کيس سونهندو هيو ۽ اڪثر کيس ڦٻي بہ ويندو هيو.

ڳڙهيءَ ۾ جڏهن ڇني ڇماهي اسان وٽ وارو ڦيرو ڪندو هيو تہ مامي شاهن کان نہ فقط گهبرائيندو هيو پر ڪائونس لنوائيندو پڻ هيو. ڇاڪاڻ تہ مامو پوليس ۾ عملدار هيو ۽ ڪوڙل جي پرڪارن کان چڱيءَ طرح واقف هيو ۽ الله جنت ۾ جايون ڏئيس پاڻ بہ ناهوڪو ڪوڙ هڻندو هيو. هڪ دفعي اوطاق ۾ اسان چوڪرن سان ڪچهري ڪندي ناني ڪوڙي پنهنجي دستوري دهمان تي هنيا تہ ڪئن نہ هن گذريل اڳاري رات پنج پليون مينهون چورائي درياهہ پار ڪيو هو حالانڪ ڏهاڪو ڪن هٿياربند پاڳيا سندس ڪڍ پيا هئا جن ۾ ٻن ڪي ڊاهي وڌو هئائين. ايتري ۾ مامو مرحوم سندس قصو ٻڌندي اندر آيو ۽ چيائينس تہ "ڪوڙل اهو تہ تون ڪوڙ ڦهڪايو." نانو ڪوڙو ڪلي وينو. چي جمعدار توکي ڪيئن خبر پيئي؟ ٻئي دفعي پاڻ ساڳي نموني اسان تي رعب رکڻ لاءِ واڳوءَ سان ويڙهہ ڪرڻ جو ڪارنامون بيان ٿي ڪيائين تہ ڪيئن نہ سنڌو درياهہ ۾ ترندي واڳوءَ سندس پير ۾ وات وڌو ۽ ڪوڙي ٻنهي هٿن سان لنين جا وسڪارا لاٿي ڏنا. اڃان ڳالهہ وچ درياهہ ۾ هئي تہ مامو شاهن بہ اچي وارد ٿيو ۽ پوءِ واڳونءَ جي شهادت وارو قصو ائين اڌ ۾ رهجي ويو.

واٽين جي ڏاڍي واڪاڻ ڪندو هيو. چوندو هيو تہ "ابا چوري ڪرڻ جي موج هئي واٽين جي وقت ۾. هڪ ئي ڪاٽ ۾ ٻارنهن مهينن جو مال

پاڻي نڪري ايندو هو. مسلمانن جي چوري ڪرڻ ڏوڙ پائڻي آهي. هڪ ته نپٽ سچا ۽ ڏيوالا ۽ هيو وري گهر ۾ رکن ڏهه ڏهه قرآن. هاڻي ڪير چوري ڪري پنهنجا ٻيئي جهان وڃائي. واڻيا ڪچي پنبي ۽ دل جا دياوان. هڪ دفعي چوري ڪري هڙ ٻڌي پٽ تي ٽپير ته هڪ واڻئي ٻوڙي اچي منهنجي بازوءِ ۾ ٻئي هٿ وڌا. مون رڙ ڪئي ته خبردار ٿيائي اتي ڦرڙي اٿيئي. واڻئي امالڪ ٻئي هٿ ڪڍي ورتا. ۽ آءُ مال سوڌو اچي پنهنجي ماڳ پهتس." ٻئي دفعي "ڪمڻ ڳوٺ جي سڙڪ تي هڪ واڻيو گڏهه تي ڪپڙي جي ڳوڻ ڪڻي ٽي آيو ته ڪائونس ڳوڻ ڦري جڏهن اڳيرو ٿيس ته واڻئي رڙ ڪئي ته پائي ڳوڻ ڏاڍي ڳوري اٿئي، هان وٺ هي گڏهه به ڪاهي وڃ." مون کي ايترو شرم آيو جو مال ڪيس موٽائي ڏنم ۽ اتلندو ساڻس گڏ وڃي کيس ڪمڻ پهچايم ته متان هيو ڪو چور نه رستي ۾ ٻنڻي ڪريس.

سڄي عمر ڇڙو ڇانڊ رهيو. شاديءَ کان ونئون ويندو هيو. چوندو هيو ته ابا شادي وڏو خفو آهي ۽ ماني کائڻ لاءِ ڇڻ هوٽل خريد ڪرڻو آهي. ائين به نه هيو ته ڪو عورت ذات کان ڇرڪندو هيو. بلڪل نه. برعڪس ان جي وڏو شوقين مزاج مڙس هيو. هڪ هٿ سدائين مڇون وٽڻ ۾ مصروف هوندو هيس. سيٽي به سهڻي وڄائيندو هيو. شيرل باڊه واري جون جملي ڪافيون برزبان ياد هئس. هٿن جي سيني آڱرين ۾ سواءِ آڱوٺن جي، منڊيون پيل هونديون هيس جن لاءِ چوڻ هوندو هيس ته ڪيس سوغات طور مليل هيون. ڳڙهيءَ کان ڳوٺ واپس ويندي خاصي خريداري ڪندو هيو جنهن ته ڳاڙها ساوا رومال، ريشمي اڳٽ، مساڳ، رنگين موتين جا هار ۽ گلابي رنگ جا لغڙائي پنا، جي انهن ڏينهن ۾ ڳوناڻيون عورتون سرخيءَ بجاءِ ڇپن تي مليندڙيون هيون ۽ ريوڙيون. خير ريوڙيون ته پاڻ به ٽڙڪائيندو هيو پر باقي شيون ظاهر آهي ته ڪهڙي ڪتب آڻيندو هوندو. پاڻ ته هيو ئي پيڙهيءَ تي هڪڙو داڻو. آخر اهي سوڪڙيون پاڪڙيون هيون ڪنهن لاءِ؟ به ٽي دفعا مون کي گهه وٺي ڏيارڻ لاءِ ڏيٺن جي ڳوٺ وٺي هليو جتي اسان ٻنهي جي ڏاڍي آجيان ٿي ۽ هر دفعي نيرن مکڻ ۽ بسرين سان ڪرائي ويئي. جڏهن انهن عورتن لاءِ مون

ڪائونس آڏي پچا ڪئي تہ ڪن لاٿار ڪري لنوائي ويو. زور پرڻ تي ٻڌايائين تہ اهي سندس سرتيون هيون. هيءَ پوءِ خبر پيئي تہ سَرتيون عورتن جون ٿينديون آهن ۽ مرد جي ساٿڻ سريت ٿيندي آهي.

اوطاقي مڙس هيو. سندس اڱڻ وارو مچ سدائين دڪندڙ هيو. حقو پاٽي ۽ سکو سوائي آئي وئي لاءِ هردم حاضر ڪيو ويندو هو. روز بہ ٽي پرديسي وٽس مهمان بہ ضرور هوندا هئا. ظاهر آهي تہ وٽس ڪانڊيجي ايندڙ ڪير هئا. هڪ دفعي آئون ڪيس اهو ڪجهہ ٻڌائڻ جي غلطي ڪري وينس جو مامي شاهن سندس باري ۾ پريٽ چيو هيو تہ "ڪوڙي وٽ روپوش ۽ ڌوهارين جي ٽرئفڪ جاري رهندي هئي." نانو ڪوڙو جوش ۾ اچي پاڻ جهلي نہ سگهيو ۽ اچي مامي تي پلٽيو. "ڇي جمعدار وري ڪهڙو چڱو مڙس آهي. هو بہ مون جيان چور آهي ۽ ٻنهي وچ ۾ فرق فقط وردي جو آهي. مون اجا بہ پنهنجي ڪرتي ڪي رات جي انڌيري ۾ لڪايو ٽي. پر جمعدار تہ ڏينهن ڏٺي جو بہ هاجان ٽي هنيا. هڪ چوريءَ جي جاچ ڪندي ڏهہ ٻيون چوريون ٽي ڪيائين ۽ هڪ ڦر يا ڌاڙي جي پوئواري ڪندي ڏهہ ٻيون ڦريون ۽ ڌاڙا ٽي هنيائين. پر ڇڙو جمعدار ڇو، سڄي دنيا جو ڪاروبار ئي چوري ڌاڙي ۽ ڦر تي ٽي هليو. مڙسيءَ جا انگ ۽ دوستيءَ جو دم بہ انهن ۾ ئي ملندءِ. باقي اشراف ۽ چڱا مڙس نہ اوڙي چڱا ۽ نہ پاڙي چڱا. نہ ڪنهن کي ڪجهہ ڏين نہ ڪنهن کان ڪجهہ وٺن. الاجي هو ڪهڙي مرض جي دوا هئا. هو تہ فقط اهي تجوڙيون هئا جن جا در ۽ دروازا ٻين سيني لاءِ ٻيڪڙيل هئا. پنهنجي ياٿرن کي ڏس. سڀ وڏا ماٺهو. ڪي وڪيل ڪي وزير ڪي ڊاڪدر. سڀ ڪجيءَ جا وڻ، جيئن وڏندا وڃن تيئن پنهنجي ڇانوَ ۽ ڦل مٿي ڪٽندا ٻين جي پهچ کان پريرو ڪندا ٽا رهن. اٿن ڪو ڪنهن غريب مسڪين مٽ مائٽ جو اونو. آخر بہ ڏيٺي کي تري هيٺ اونده ٿيندي آهي." ناني ڪوڙي جي اها تاريخي تقرير اڄ بہ منهنجي ڪنن ۾ واڄٽ ڪندي ٽي رهي. ڪير ٿو چوي تہ نانو ڪوڙو ڪوڙ ڳالهائيندو هيو.

پڇاڙيءَ جي پهر ۾، الاجي ڇو، پنهنجون پراڻيون ريتيون ۽ روائتون هڪ هڪ ڪري ترڪ ڪندو رهيو. شايد درياهہ جي هن پر هلڻ جا سانباها

تي ڪيائين. هيءَ موت جي هڪ عجيب سازش آهي جو آخر ۾ انسان کي قسطن ۾ مارڻ شروع ڪندو آهي. جسم جي هر انگ ۽ حواس کي بيڪار بڻائڻ گڏ انسان جا رشتا ۽ ناتا ڪاٽا ڪندو رهندو آهي. حقو ڇڏي ناس شروع ڪيائين ۽ آخر اها به ڇڏي ڏنائين. چوريءَ کان توبه نه ڪيائين پر بس ڪري ڇڏيائين. اڌ رات جو اٿي پرايا ڍڳا ڪاهڻ لاءِ جگر ۽ جوت کپي جا ڪوڙي ۾ هاڻ خير ڪي هئي. ڪوڙ کان به ڪنارو ڪري سچ بجاءِ خاموشي اختيار ڪيائين. باقي اکين جي عادتن سان آخري دم تائين توڙ نباهيائين. "ديدار بازي الله راضي" وارو نعرو مون ڪائونس ٻڌو. مرڻ کان ڪجهه ڏينهن اڳ کيس بيل گاڏيءَ ۾ سوار ڪري ڏاڪدر کي ڏيکارڻ لاءِ ڳڙهيءَ وٺي ٿي ويس ته مونگر واهه جي ڪپ تي نهال شاهه جي اوتاري وٽ گاڏي روڪڻ لاءِ چيائين. سمجهي ويس ته ڇا لاءِ. سامهون ڏيٺن جي ڳوٺ جون مايون مٿن تي گهڙا ڌريو پاٽي پرڻ ٿي آيون. مدي جي بخار هوندي به وهاٽي کي ٽيڪ ڏيئي ويهي رهيو. هڪ مائيءَ کيس ڏٺو، جنهن ٻين کي ڏاهه ڏني. پوءِ ولر جو ولر دلا ڇڏي اچي سندس چوگرد بيٺيون. ساڻن خوب ڪچهري ڪيائين. ڏٺم ته سير ڪن خون وڌي ويس. جڏهن سڀ موڪلائي موٽيون ته اها ڪا ڪاٽي اک هئي، جا آلي نه هئي. ناني ڪوڙي چيو ته هاڻ علاج ٿي چڪو، هاٽي گاڏي واپس دودي ڳوٺ وراءِ. واٽ تي مرڪندي چيائين ته "نوران" کي ڏٺئي؟ هائو، اها جا بسريون ڪارائيندي هئي. سوڍيءَ کي سڃاتئي؟ توسان گڏ بازار ۾ ڏٺي هيم. ۽لا هوءَ وڏين اکين واري "جوائي"؟ "ابا وقت مليئي ته انهن وٽ وارو ڦيرو ضرور ڪجانءِ. منهنجي خاطر. منهنجي روح کي فرحتڙي ايندي. پر جي نه، ته دنيا ۾ ٻيون ڪيئي سوڍيون ۽ جوايون پيون جيئن."
جهٽ رکي وري چيائين ته "ابا منهنجي قبر تي "ڪنوار ٻوٽي" ضرور پوکجانءِ. پيشتر ان جي جو آءُ ڪانئس ڪارڻ پڇان، پاڻ ئي چيائين ته "ابا، مٿن کان ڪا ته ڪنوار بيٺي رهي."

پيراٽو پنيرو

حشر ويل حساب ۾ پڇاڻو ٿيندو. اهو عدل انصاف تہ ٿيو پنهنجي ماڳ، پر هن جهان ۾ ئي پنهنجي ڪئي جو ڦل، ڀلائيءَ بدلي ڀلائي ۽ برائيءَ جو نتيجو برو اوس ملي ٿو. ڪڏهن ڪونہ ڏٺو يا ٻڌوسين تہ ڪنهن ٻوڪي جنس جوَن جي ۽ لٽيائين ڪڻڪ. قدرت جا ليکائي پنهنجا آهن. نہ فقط هر عمل جو ردعمل سندس مقدار تائين محدود رهي ٿو پر اڪثر تر سزا يا جزا ڳڏيل وياج سوڌي پلئہ پوي ٿي. وري جنهن سخاوت يا سختيءَ سان اجورو يا بدلو وصول ٿئي ٿو، ان جا ڪاٿو ڪرڻ ئي مشڪل آهي. سود خور بہ ليکو لاهڻ وقت آني ٻني جي رعايت ضرور ڪري ٿو. هڪ يهودي بہ حساب ڪتاب ۾ پئسو يا ٽڪو معاف ڪري ڇڏيندو. پر قدرت هرگز نہ.

ننڍپڻ ۾ جڏهن پڙهيو هيم تہ هڪ معصوم ٻار جي هٽ ڪان رانديڪو کسڻ تي بہ سموري ڪائنات ۾ زلزلو مچي وڃي ٿو تہ بي اختيار ڪل اچي ويئي هيم. ڪپاٽ تڏهن کليم جڏهن اڳتي هلي ڏٺم تہ انسان تي ظلم ڪرڻ يا ڪنهن جي دل ڏکوئڻ تہ درڪنار پر ڪنهن ڳڳدام جانور، پکي پَکڻ يا ڪنهن جيت جڻئي کي ڇاٽي ٻجهي، يا طيش ۾ اچي ايذءِ ڏيڻ يا مروان موت ملوڪان شڪار تي بہ قدرت قهار ٿئي ٿي. اهو ايمان اٿم. انسان کي ڪنهن جان وٺڻ جو حق فقط پنهنجي يا ٻين انسانن جي خود بچاءُ لاءِ آهي ۽ بس- اها خبر خالق- اڪبر کي تہ سندس آڏو ڪنهن جي زندگي وڌيڪ عزيز ۽ قيمتي آهي، هڪ ڏيڏر جي يا ڪنهن وڏيري جي. ان ڏس ۾ ڪيئي مشاهدا اکين آڏو اٿم.

خيرپور رياست جي نوڪري واري زماني ۾ قصن ڪهاڻين لکڻ جو شونق هوندو هيم. ڇاڪاڻ تہ صحافت کان تازو وڇڙيو هيم. اڪاڻين ۽ افسانن جي خاڪن جي تلاش ۾ انساني ڏکن سورن جي مرڪزن، اسپتالن ۽ جيلن جا چڪر ڪاٽيندو رهندو هيس. هڪ دفعي خبر پيم تہ خيرپور جيل ۾ هڪ اهڙو ڏوهاري ڦاسيءَ لاءِ آيل هيو جنهن بہ قتل اڳ ۾

ئي ڪيا هئا ليڪن ٻيئي دفعا فرار ٿي ويل هيو. هاڻ وري تئين خون جي الزام ۾ سزاياب ٿي آيل هيو. دستوري اجازت حاصل ڪري هڪدم وجي ساڻس ملاقاتي ٿيم. سلام دعا بعد ڪائونس پڇيم ته "يار ٻن انسانن جي خون ۾ شايد تنهنجي دل نه ڊاپي جو وري تئين ڪي به قتلام ڪيئي؟" قيدي کلي وينو. چي "ڏسان وينو ته تون ڪا اهڙي هستي نه آهين جو منهنجي سزا معاف ڪرائي سگهين ۽ نه وري آئون ڪو الله جو دادلو آهيان جو منهنجي بچاءَ لاءِ قدرت ڏرتي کي ڏوڏي جيل جون ديواريون ڊاهي ڇڏي. منهنجي پير اڳيئي قبر ۾ لڙڪيل آهن ۽ اڄ نه سڀان پنهنجي خلقيندڙ اڳيان بيهڻو اٿم. انهيءَ آچار مون کي ڪوڙ ڳالهائڻ لاءِ ڪوبه سبب آهي ئي ڪونه. سچ پڇين ته انهن ٽنهي خونن جي الزام ۾ آءٌ اهڙوئي ڏوهاري آهيان جهڙو تون." منهنجو وات ڦاٽي ويو ۽ تارا ڦوٽاري بي يقينيءَ جي نگاهه سان ڪيس گهوري ڏسڻ لڳس. قيديءَ وري دهرايو ته "خدا شاهد آهي ته آءٌ بلڪل بيگناهه آهيان." مون وراڻيو ته اهو ناممڪن آهي ته بي سبب ۽ بي ڏوهه ڪو ڦاهي چڙهي. قدرت ڪڏهن به پاڻ تي ڪو ڏوهه نه ڏيندي آهي. آخر ڪا ڳالهه ته ضرور ٿي آهي جنهن تي ڏمر ٿيو هجي. "هائو" قيدي ڪنڌ ڌوڻيندي چيو، "خطا ضرور ٿي آهي ليڪن خطا به اهڙي خسيس جو ٻڌائيندي شرم پيو ٿئي. جي ڳالهه ٻڌندين ته خود توکي به يقين نه ايندو. ليڪن اها واردات منهنجي اکين آڏو هر دم پيئي ڦري. حالانڪ ان حادثي کي پورا ست سال گذري چڪا آهن."

آءٌ ۽ منهنجو دوست جيلر ٻئي قيديءَ جي شيخن اڳيان پلٿي ماري هڪ ڇتا تي "جيءَ" ڪري ويهي رهياسون، قيديءَ پنهنجو قصو شروع ڪيو. "نالو پيراڻو ذات ڀنيرو وينل ڪيٽي کهڙا، درياهي ڪڇي جو مالوندو ياڳيو آهيان. الله جي ڏني ۽ مڇي مانيءَ گڏ پنهنجي تر ۾ خاصي ساک پت اٿم. مون کي راڄ سڃاڻن. خير سان مون کي گهوڙين پالڻ جو شوق هيو. خاص طور پنهنجي سواريءَ لاءِ هڪ ڪارنري ڪميت ٻهاڻ هيم، جنهن جو نه فقط نالو "بجلي" هيو پر سندس رفتار به ڪنوڻ جهڙي هئي. منهنجو ساڻس ازحد پيار هيو ۽ ڏينهن ۾ اڪثر به چار دفعا سندس داڻي پاڻيءَ ۽ ٽهل ٽڪور جو خيال رکندو هيس. هڪ ڏينهن حسب

دستور گهوڙيءَ کي هٿ گهمائڻ ۽ ٻچڪر ڏيڻ لاءِ طبيلي ۾ ويس. ڏٺم تہ ٻہ چار ڪڪڙيون سندس آهر ۾ کوٽهڙا ڪري داڻہ ۽ ڪتر کي ڦهلائي رهيون هيون. ڪڪڙيون هڪلي وري اچي اوطاق ۾ آرامي ٿيس. پهر ڪن پوءِ وري گهوڙيءَ جو واءُ سواءُ لهڻ ويس تہ ڪڪڙيون پنهنجي ساٿيءَ ڪرت ۾ مشغول ڏٺم. ڪاوڙ ۾ اچي مون ڪڪڙين تي ڪاہ ڪئي. هٿن سان لامارو ڏيندي هڪ ڪڪڙ منهنجي جهپڙ ۾ اچي ويئي. ٻئي هٿ سان سندس ٻي ٽنگ جهلي وٺي جو سٽ ڏنم تہ ڪڪڙ چيرجي ٻہ ڦاڪون ٿي پيئي. جٺري ڪڪڙ ٻہ اڌ ڪري پري ڦٽي ڪيم. پر ساڳئي وقت منهنجي دل ايترو ڌڙڪڻ شروع ڪيو جو جهٽ ڪن تہ سيني کي رت ۾ رنگيل هٿ ڏيئي هيٺ ويهي رهيس. آخر پاڻ کي دلداريون ڏنم تہ ڪجھ بہ نہ آهي. ڪڙو تڙو ٿي اوطاق ۾ اچي ليٽي پيم. پر ڪڪڙ جي چيرڻ وارو ڪارنامون اکين اڳيان ناچ ڪندو رهيو. هنڌ ۾ ليٽندي ۽ پاسا ورائيندي رات وهامي صبح ٿيو. ٻنپهرڪي مهل اک لڳي ويئي. جڏهن اک کلي تہ پوليس منهنجي مٿن کان بيٺل هئي ۽ وڏيرو خانو ڪکراٽيءَ جي خون ۾ مون کي گرفتار ڪرڻ آئي هئي، وڏيري کي سانجهيءَ ٽاٽيءَ پنهنجي زمين کان واپس ورندي ڪنهن ڪهاڙيون هڻي ماريو هو. هي برابر آهي تہ خانو ڪکراٽي منهنجو جاني دشمن هيو ۽ جي مون کي وجھہ ملي ها تہ آءٌ ڪيس قتل ڪرڻ ۾ ڪا ڪوتاهي نہ ڪريان ها. ليڪن مون کي اهڙو موقعو ئي ڪڏهن ڪونہ مليو هيو. مون گهڻيئي پوليس کي پڪاريو تہ آءٌ ڪالهہ ساڳئي وقت پنهنجي طبيلي ۾ موجود هيس ۽ منهنجي هٿن ۽ قميص تي جو رت لڳل هيو، اهو رت ڪڪڙ جو هيو جنهن کي ٻہ اڌ ڪيو هيم. پر ڪنهن شنوائي نہ ڪئي.

ڪيس هيٺين ڪورٽ کان ڪمٽ ٿي سيشن ۾ آيو. منهنجي عزيزن قريبن ڪيس جي ڪافي پوئواري ڪئي. پر شاهد اوگاہ اکين ڏٺا آندا ويا. دشمني اڳيئي سرڪاري رڪارڊ تي داخل هئي. مونکي ڦاسيءَ جي سزا ڏني ويئي ۽ رحم واري اپيل جي فيصلي تائين مون کي خيرپور جيل ۾ باندي رکيو ويو. هڪ چاٺو سچاٺو قيديءَ مون کي لوهہ ڪٽڻ واري سنهڙي ڪارائيءَ جو ٽڪرو پهچائي ڏنو. روزانو رات جو سنتريءَ جي

اک وٺي ڪوٺڙيءَ جي وچين ٻن شيخن کي گهڪا ڏيندو رهيس. هفتي ٻن جي لڳاتار ڪوشش ڪامياب ٿي ۽ شيخن جو ڪافي ڪم لاهي چڪو هيس. آخر هڪ انڌيري رات جي سهاري ڪپيل شيخن کي ٻيٺائي ٻاهر نڪري جيل جي ديوار ٽپڻ ۾ ڪامياب ٿيس. انهن ڏينهن ۾ خيرپور جيل جون پتيون نٺيون هيون ۽ رياستي جيل جا سپاهي بہ ايڏا اورچ هئا جو رات تہ ڇڏ پر ڏينهن جو بہ ننڊون ڪندا رهندا هئا. ٻاهر اچي شڪرانو ادا ڪيم، آخر بہ تہ آئون بيگناه هيم ۽ الله منهنجي مدد ڪئي هئي.

ڪجهہ ڏينهن جي جهنگ جهر جهاڳڻ بعد درياه ٽپي مدئجي واري ٻيلي ۾ وارد ٿيس جو ان زماني ۾ گهٽن مون جهڙن گناهگارن جو پناه گاه هو. ڏاڙهي مڇون چيڪ ڇڏي ۽ نالو مٽائي سومر ڳوٺ جي پرئي مڙس حاجي موريو ابڙي وٽ سندس مينهون چارڻ لاءِ ملازم بڻيس. حاجي موريو مينهن جو وڏو واپاري هيو. ٻيلي ۾ مينهون چاريندي ۽ کير مکڻ ڪائيندي مون کي سال ڏيڍ گذري ويو. حاجي موريو مون تي مهربان هيو. کيس پنهنجي اولاد ڪانہ هئي حالانڪ بہ شاديون ڪيون هوائين. مون کي پنهنجي اولاد جيان پائيندو هيو ۽ ننڍي وڏي ڏينهن تي پاڻ وٽ گهر ۾ ڪانڍ ڏيئي مهمان ڪري رهائيندو هيو.

آخر هڪ ڏينهن وري اهڙو آيو جو حاجيءَ جي اوطاق ۾ جتي آءٌ ترسيل هيس، صبح جو اک پٽيم تہ پنج ڇهہ ماٺهو کهاڙين ۽ لوڙهين سان منهنجي مٿن ڪان بيٺل هوا. مون کي سوگهو ٻڌي وجي ٿاڻي تي پيش ڪيائون. ان رات حاجي مورئي کي ڪو ماٺهو ننڊ ۾ ننڊ ڏيئي ويل هيو. مون تي الزام ڌريو ويو تہ آءٌ حاجي مورئي جي ننڍي گهر سان بدپيشہ هيم ۽ ساڻس سازش ۾ شريڪ ٿي پنهنجي محسن مالڪ کي قتل ڪيو هيم. تہ جئن سندس مال متاع ۽ گهر تي بہ قبضو ڪريان. حالانڪ حاجي موريو منهنجي پيءَ ۽ سندس اهليہ منهنجي ماءُ سمان هئي، ڇاڪاڻ تہ مون نہ فقط سندن نمڪ کاڌو هو پر هنن مون کي پناه ڏني هئي ۽ مون کي پنهنجي پٽ جيان پاليو هيو. بهرحال حاجي مورئي جي پائرن جو پلو ٿي پيو. هڪ ٺي ڌڪ سان سندن بہ شڪار ٿي پيا. آءٌ تہ گرفتار ٿي پيس ۽ حاجيءَ جي پوئين گهر واريءَ کي بہ سوير اُڪلائي سموري ملڪيت مال جا

نويڪلا مالڪ ٿي وينا. ڪيس هليو ۽ نتيجو ظاهر هو. حاجيءَ جي پهرين گهر واريءَ ڪي اڪين ڏٺو شاهد ڪري صلاح ۾ ملايو ويو. شڪارپور جي سيشن ڪورٽ ۾ فتوا ڏني ويئي. وري اها ئي ڦاسي. لنگهو پڇي ڪاهيءَ ڪان اهائي ڪاهي! ارڙهن مهينا جيل جا ڏاڪڙا الڳ رونگ ۾. آءٌ سمجهي نہ ٿي سگهيس تہ يا الاهي ماجرا ڇا آهي؟ ليڪن ڪڪڙ بدستور منهنجي اکين آڏو حاضر ناظر بيٺي رهي!

فتوا ٻڌي سيشن ڪورٽ کي سلام ڪري پوليس پارٽي مون کي سکر جيل پهچائڻ لاءِ اسٽيشن طرف پيادل سفر شروع ڪيو. اسان جو قافلو ريلوي لائين پار ڪرڻ جي ارادي سان ترسي پيو ڇا ڪاڻ تہ سامهون مال گاڏي اچي رهي هئي. ريل جي ويجهو ايندي مون پنهنجي زندگيءَ جو سودو هڪ سيڪنڊ ۾ سوچيو. ڦاسي تہ هونئن بہ ملڻي هئي، ڇو نہ هن هنڌ داءُ ڪيڏان؟ جڏهن انجڻ ويهارو قدم مفاصلہ تي پهچي چڪي هئي تہ مون پڙڪو ڪائي انجڻ اڳيان لائين ٽپڻ لاءِ رومڙ ڪئي. اوچتي سٽ سبب بيخبر پوليس واريہ هٿان رسو ڇڏائجي ويو. مان پهرين ڇلانگ ۾ ئي لائين پار مشڪل ڪئي هوندي تہ انجن بہ شوڪاٽ ڪندي منهنجي پاسي ڪان گوليءَ جيان گذري. پوءِ تہ پيرن تي زور ڏنم. مال گاڏي خاصي ڊگهي هئي. پوليس پارٽي پرين پر بي بس بيٺل هئي. اڳيان جوئر جي "مڙس تار" پوک پار ڪرڻي هئي. پوءِ جهنگ ئي جهنگ ۽ پوءِ آزادي هئي. هٿن ۾ هٿڪڙيون ۽ چيلهہ ۾ رسو هيو پر ڇوٽڪاري جي آس اميد منهنجي پيرن ۾ بجليءَ جا طاقت آڻي ڇڏي هئي. اونده اچي چڪي هئي، پنيان ڪوئي بہ ڪڏ ڪونہ هيو. رات پئجي ويئي هئي، پر منهنجي سوچ ۽ ڊوڙ جي رفتار ۾ ڪمي ڪانہ آئي. مون کي خبر هئي تہ ياچ ڪهڙي رخ ۾ اٿم، ۽ اڳتي هلي ڇا ڪرڻو اٿم. اڌ رات ڌاري مدئجيءَ جي ڪاٺ مڏيءَ واري دوست چوڪيدار وٽ پهتس جنهن متر ڪو ۽ ڇيٽيون ڪٽي سرڪاري ڪنگڻن ڪان منهنجون ٻانهون آزاد ڪيون. سندس اجرڪ ۽ پهرياڻ پهري پنهنجي پٽڻ واري پراڻي سائيءَ وٽ پناهہ ورتم. ٽي چار ڏينهن ٿڪاوٽ دور ڪرڻ ۾ لڳا. تازه دم ٿي وري اڳيرو الله توهار ڪيم. آخر بہ تہ آءٌ بيڏوهي هيس.

اڳين ٻن خونن جي واقعن وچ ۾ ڇهن سالن جي وڇوٽي هئي. ليڪن ٽئين خون جي الزام لاءِ مون کي وڏيڪ وقت ترسڻو نه پيو. آخر قدرت کي بهانه تلاش ڪرڻ جي ڪهڙي ضرورت؟ جڏهن انسان پاڻمرادو سموري عمر پنهنجي حياتيءَ جي حيلي وسيلي ۽ موت جي بهانه ڳولڻ ۾ پاڻ سرگردان رهي ٿو. جڏهن ڇهن سالن جي ڊگهي عرصه بعد آءٌ پنهنجي ڳوٺ پهچي گهر پهتس ته مون لاءِ ٽئين خون جو بهانو اڳواٽ ئي انتظار ڪري رهيو هو. حالي احوالي ٿيندي معلوم ٿيو ته منهنجي سڪيلڊو پُٽ ڪڪراڻين کان بدلي وٺڻ خاطر، سندن نوجوان اڳواڻ جانو ڪڪراڻيءَ کي خون ڪري روپوش ٿي ويل هو. جانو انهيءَ خانوءَ جوپٽ هو جنهن جي خون ۾ مون کي ڦهرين ڦاسي ڏني ويئي هئي ۽ پيءُ جي مرڻ بعد پاڻ پڳ ٻڌي قوم جو پڳدار ٿيو هو. خون جي واردات کي پورا ڇهه ڏينهن گذريا هئا. حساب ڪيم ته منهنجي ڀاڄ ۽ وڏيره جانوءَ جي خون جو ڏينهن ۽ وقت عين ساڳيو هو. سمجهي ويس ته قدرت جي مرضي ڪهڙي هئي؟ قدرت مون سان ٻلي ۽ ڪوئي واري راند ڪيڏي شايد پنهنجي دل وندرائي رهي هئي. ڪڏهن چنبي جي گرفت ۾ ڇو ڪنيو جڪڙي وري آزاد ڇڏي ٿي ڏنائين. جڏهن پاڻ کي ڇڙواڳ ڀانئي بچاءَ لاءِ ڀاڄ ٿي ڪيم ته وري اماڻڪ مٿان ڪڙڪي پختو ٿي پڪڙيائين. پنهنجي نوجوان پٽ جي زندگيءَ بچائڻ جو هڪڙو ئي طريقو هو. گهر وارن گهڻي ڪوشش ڪئي پر آءٌ پنهنجي هوڏ تي قائم رهيس. تر جي پوليس ٿاڻي تي پهچي پاڻ کي گرفتاريءَ لاءِ آڇ ڪيم ۽ اقرار ڪيم ته اڳين ٻن خونن ۽ تازه ٽئين ڪڪراڻيءَ جي قتل جو فقط آءٌ اڪيلو جوابدار هيس. پوليس صوبيدار لاءِ عيد ٿي ويئي. ڇاڪاڻ ته منهنجي گرفتاريءَ لاءِ پنج هزار روپيا روڪ انعام آڇيل هيو. علاوه ان جي، ٽئين قتل جو اقراري قاتل پڻ هيس جنهن جوابدار کي هٿ ڪرڻ لاءِ مٿس پوليس ڪمانيءَ جو زوربار آندل هو. مون کي صوبيدار ڀاڪر پائي مليو ۽ پاڻ سان گڏ ماني ڪارايائين. ان گڏ شاباس پڻ ڪيائين ته آءٌ بهادر هيس جو خون جا جملي ڏوه قبولي پنهنجي آخرت آجي ڪئي هيم. ساڳئي ڏينهن مون کي خيرپور ٿاڻي تي آڻي قانوني ڪارروائي مڪمل ڪئي ويئي. منهنجي پٽ خلاف چارج ختم

ڪئي ويئي ۽ مون کي اڳين ۽ پوئين خون جي جرم ۾ نئين سر رجوع ڪيو ويو. عدالت کي ثابيتن ۽ شاهدين جي گهٽي ڪوجنا ڪرڻي نه پيئي ڇاڪاڻ ته آءُ قبولدار هيس. گذريل مهيني فتوا ڏني ويئي هئي ۽ اڄ ٻڌو اٿم ته رحم جي اپيل به رد ٿي آيل آهي. اڄ سياڻي سر ڏيئي سرهو ٿيندس.

هي برابر آهي ته هن پيري ڦاسي چڙهڻ لاءِ مون پاڻُهرتو اڳرائي ڪئي. ليڪن ان وقت، جڏهن مون کي هي سورنهن آنا خاطري ٿي چڪي هئي ته منهنجي زندگيءَ جو فيصلو ان ڏينهن تي چڪو هو جڏهن هڪ معصوم ڪڪڙ جو بيرحميءَ سان انت آندو هيم. اهو فيصلو اٽل هو، جئن وقت ثابت ڪري چڪو آهي. آءُ اڻڄاڻ ۽ الهڙ هيس جو پاڻ کي بيگناه سمجهي پاڃ جي واٽ وٺندو رهيس. آءُ ان غلط فهميءَ ۾ مبتلا رهيس ته آءُ اشرف المخلوقات، ۽ ڪٿي هڪ ڪسيري جي ترڙي ڪڪڙا مون کي اها سڌ ٻڌ به نه رهي ته ٻنهي جو خالق مالڪ ساڳيو آهي. هاڻ ستن سالن جي رولڙي ۽ خواريءَ بعد سمجهه آئي اٿم. مون پليءَ پت ڇاتو ٿي ته ان وقت تائين قدرت جي اڪيوٽ جاري رهندي، جيستائين پنهنجي اندر ۾ حقيقي ڏوه جو اقرار نه ڪيو اٿم. جيترا دفعا فرار ٿيندس اوترا خون جا الزام منهنجي گردن مٿان مڙهيا ويندا. هاڻ جڏهن قدرت جي قصي کي سمجهي رب جي رضا کي اکين تي رکيو اٿم ته منهنجو جيءَ جان ۽ جسو سڀ قرار ۾ آهن. يقين ڪندين ته ڪالهه رات هڪ عجيب خواب ڏٺم. ڏسان ٿو ته طبيلي ۾ بيٺو آهيان ۽ گهوڙيءَ جي آهر ۾ ساڳي ڪڪڙ جا هن ڪان اڳ زخميل ۽ سندس ٻه اڌ ڦٿڪندا ڏسندو هيس، سا سڄين لڱن سان ڪوٽهڙن ۾ مشغول هئي ۽ آءُ ڪيس هڪلڻ يا مارڻ بجاءِ نهايت پيار سان ڏسي رهيو هيس، سمجهان پيو ته مون کي معافي ملي چڪي آهي. ٻيو مڙوئي خير . . . ."

حاجي فقير حُر

قبرن ۽ قبرستانن سان خاصي دلچسپي اٿم. عمر جو ڪجھ حصو اهڙن آستانن جا چڪر ڪاٽيندي گذاريو اٿم. جڏهن به ڪا جهڙ گهڙي هن وٽ پڪڙ جي زندگيءَ کان فرصت حاصل ٿيندي اٿم ته ڪنهن نه ڪنهن ويجهڙي مقام ۾ وارد ٿي پناهه وٺندو آهيان. پلڪ پهر آجهاپو ڪري، ماٺيپي ۾ اچي، وري واپس گوڙ گهمسان طرف رخ رکندو آهيان. ائين به نه آهي ته ڪو دنيا وارن مون کي ڪو ڏک يا ڏجها ڏنا آهن، يا اهل مماتيءَ وارن سان اُنس اٿم يا ڪو موت سان اُڪير اٿم. هرگز نه، بلڪ موت جي ته نالي کان به دل گهبرائيندي اٿم. پر هي بہ ڳالهه آهي ته ٻڪري جي ماءُ ڪيستائين خير گهرندي رهندي.

١٩٧٢ع ۾ سرڪاري نوڪري کان نيڪاليءَ بعد جڏهن حيدرآباد ۾ رهائش اختيار ڪيم ته منهنجو واندو وقت ڪچي قلعي لڳ واري "اُميدن پريو مقام" ۾ گذرندو رهيو. مقامي مماتيءَ وارن ماڻهن جي چاڻ سڃاڻ ٿيندي، مون کي هي گمان گذريو ته "اميدن پريو مقام" عام قبرستانن کان بلڪل هڪ نرالي نوعيت جو هيو ۽ هن مقام ۾ اڪثر تر اهڙا انسان مدفن ٿيل آهن جن جو موت غير فطري طور، ڪنهن اوچتي حادثي، هارٽ فيل، قتل يا ڦاسيءَ باعث ٿيو هجي. اهڙي انومان مدنظر مون هرقسم جي آرامي انسان جي زندگي ۽ موت بنسبت حال احوال قلمبند ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. هن ڏس ۾ پائو اسماعيل قبرستاني، جو هن مقام جو پنجاهه سالن کان پانڌيئڙو آهي، تنهن منهنجي ڪافي رهنمائي ڪئي.

حاجي فقير سان منهنجي پس غائبانه شناسائي پڻ پائو قبرستانيءَ ذريعي ٿي. سندس ڪچي قبر مقام جي دروازه کان ويهارو گز مفاصلي تي آهي. توڙي جو منهنجا ڪافي دوست يار هن مقام جي مختلف جڳهن تي آرامي آهن تڏهن به منهنجي بينڪ اڪثر تر سندس ويجهڙائي ۾ ٿيندي آهي.

حاجي فقير "حر" اڌ صدي اڳ، حرن جو ناليرو مهندار هيو.

شهدادپور لڳ، خيبر ميل واري هولناڪ ريلوائي حادثہ جي سازش ۾ ڪيس گرفتار ڪري جيل اُماڻيو ويو. سندس گرفتاري بعد مٿس درجن ڀـ ڀيا ڀـ ڪيس داخل ڪيا ويا، خاص طور اهڙا ڏوہ جن جا حقي ڏوهاري عدم پيدا هوا. سائٽس انڊين پينل ڪوڊ جا ڳر وارا ۽ وزندار جملي قلم لاڳو ڪيا ويا، جن ۾ ڌاڙا ڦريون ۽ خون سرفهرست هوا. ڪيسن جي نيڪال لاءِ هڪ اسپيشل ڪورٽ وجود ۾ آندي ويئي. اهڙي صورتحال مدنظر فتويٰ جو بہ اسپيشل هئڻ هڪ لازمي امر هيو.

حاجي فقير ڪي پنهنجي صفائي پيش ڪرڻ ۽ بچاءُ لاءِ سرڪار طرفان چار عدد وڪيل مقرر ڪري ڏنا ويا. سندن وڪالت فصيح ۽ بليغ هئي ۽ هيءَ ٻي ڳالهہ آهي تہ سندن مول مقصد حاجي جي بچاءُ بجاءِ ڪيس ڦاسيءَ جي اوڏو آڻڻ هيو. اسپيشل ڪورٽ، برک سرڪاري وڪيل ۽ حاجيءَ جا چار اڌارا سرڪاري وڪيل! ٻين لفظن ۾ ڪو اهڙو ڳتو نہ ڇڏيو ويو جنهن ۾ حاجيءَ ڪي ڪنهن بہ قانوني رعايت ميسر ٿيڻ جو ڪو امڪان هجي. اسپيشل عدالت ڏينهن رات هڪ ڪري پنهنجي قانوني ڪارروائي پوري ڪئي. انگريزي دور حڪومت ۾ هي اولين مثال هيو جو عدالتي مشين بجليءَ جي رفتار تي هلي رهي هئي. ورنہ انگريزن جي قانون جو بنياد ئي "دير مدار" تي رکيل آهي، ڇاڪاڻ تہ ڪوڙ لاءِ حافظو هئڻ ضروري آهي، ۽ حافظي جي مدت محدود آهي. وقت گذرڻ سان گڏ ڪوڙ وسريو وڃي ۽ باقي سچ بيٺو ٿو نچي.

اسپيشل عدالت پنهنجو فيصلو ڏنو. فتوا توقع مطابق هئي. پنج ڦاسيون ۽ ڏہ سال سخت پورهئي سان سزا. حالانڪ فاضل ۽ عادل جج ڪي خبر هئي تہ حاجي فقير اڪيلو ۽ هڪ عدد انسان هو جنهن لاءِ پنج ڦاسيون تہ درڪنار پر اڌ ڦاسي بہ ڪافي هئي. انساني تاريخ ۾ هڪ انسان لاءِ هيءَ هڪ انوکي ۽ عجيب سزا هئي، خاص طور پنجن ڦاسين بعد ڏہ سال جيل جي سزا!

اسپيشل عدالت جڏهن بہ هر ڪيس جي سلسلي ۾ پنهنجي فتويٰ صادر ٿي ڪئي تہ حاجيءَ ڪي سندس وڪيلن طرفان فيصلي جو سنڌي ترجمو نهايت شد مد سان ٻڌايو ۽ سمجهايو ٿي ويو. حاجيءَ جو ردعمل نهايت سادو ۽ بلڪل مختصر قسم جو هو. هر دفعي ڪنڌ ڌوڻيندي سزا ڪي تسليم ڪندي فقط هڪ ۽ ساڳيو لفظ ٿي اُچاريائين "جيءُ بسم الله". جڏهن سندس پنجين ڦاسيءَ جو اعلان ڪيو ويو تہ تعجب جو اظهار ڪندي چيائين تہ جڏهن آءٌ پهرين وار ۾ ئي پار وڃي پهچندس تہ باقي چار دفعا ڪنهن ڪي لٽڪايو ويندو؟ ڦاسي ڪا پينگهہ لڏڻ تہ نہ آهي جو

مرده لاش کي بہ مزو وٺرايو ويندو.

جڏهن اسپيشل عدالت پنهنجو آخرين فيصلو ”ڏهہ سال سخت پورهئي سان سزا“ سٽايو تہ حاجيءَ کان بي اختيار ٽهڪ نڪري ويو. ڪلنڊي سوال ڪيائين تہ ”سائين سزا اڪين تي پر ڪاٽيندو ڪير؟ آءٌ يا منهنجو لاش“. ڪورٽ جي برخواست ٿيڻ بعد جج صاحب سان بہ منٽ خانگي ملاقات لاءِ درخواست ڪيائين جا منظور ڪئي ويئي. هن شرط تي تہ حاجي جج جي چئمبر ۾ پيرين اگهاڙي پيش ٿيندو. انهن ڏينهين اهڙا ڪيئي واقعا رونما ٿي چڪا هوا، جو ڪورٽن ۾ ڏوهارين جج جي فتوا سان پنهنجي اختلاف راءِ جو اظهار پادرن اڇلڻ سان ڪيو هيو.

جج صاحب اڳيان روبرو پيش ٿي حاجيءَ عرض ڪيو تہ پنجن ڦاسين مون هڪ ڦاسي سندس انت آڻڻ لاءِ ڪافي هئي. گذارش ڪيائين تہ بقايا چار ڦاسيون سندس بچاءَ جي وڪيلن کي في وڪيل في ڦاسي حساب سان ڏنيون وڃن جن ايمانداريءَ سان بچاءَ ڪرڻ بجاءِ ڪيس ڦاسيءَ جي ڦندي ۾ چوڪنيو ڦاسايو هيو، حالانڪ حق انصاف روءِ هو ڦاهي کان ڪوهين ڏور هيو.

فاضل جج حاجيءَ کي فقط هي ٻڌايو تہ سندس ڦاسيءَ جي سزا مدنظر وڏيڪ ڏهہ سال سخت پورهئي واري سزا معاف ڪئي وئي آهي. اهڙي اعلان حاجيءَ کي کهڙو آٿت ڏنو هوندو چئي نہ ٿو سگهجي.

ڦاسيءَ کان هڪ ڏينهن اڳ حاجيءَ کي خبر پئي تہ سندس ٻيڙو پيءُ اچي چڪو هو ۽ جيل جي ٻاهران ترسيل هيو. کيس اهو ٻڌايو ويو تہ سندس پيءُ جيل اختياريءَ وارن کي هڪ عريضي پڻ پيش ڪئي هئي تہ سندس پٽ جو لاش ڦاسيءَ بعد کيس حوالي ڪيو وڃي. حاجيءَ وڏي جيلر صاحب کي لکت ۾ عرضداشت ڪئي تہ کيس ڦاسيءَ کان اڳ سندس پوڙهئي پيءُ سان ملاقات جو موقعو ڏنو وڃي ۽ جيڪڏهن ڳالهائڻ تي بندش هجي تہ کيس پري کان اکين ڏيکاريو وڃي. حاجيءَ جي هي درخواست بہ ٺڏي تي رد ڪئي ويئي.

ڦاسيءَ واري صبح جو جڏهن کيس ڪال ڪوٺڙي کان ڦاسي گهاٽ طرف نيو ٿي ويو تہ ڪائن پڇيائين تہ سندس پيءُ ڪٿي هيو. وارڏر کيس ٻڌايو سندس پيءُ جيل جي اولهہ واري ديوار کي ٽيڪ ڏيئي ليٽيل هيو. حاجيءَ وارڏر ۽ جيل پوليس وارن کي الله جو واسطو ڏيئي عرض ڪيو تہ کيس فقط ان ديوار جي رخ ۾ بہ منٽ وٺي هلن جنهن ٻاهران سندس پيءُ ترسيل هيو. سندس عرض اگهايو ويو ۽ کيس ديوار نزديڪ آندو ويو. پٽ جي ديوار کي سلام ڪري سندس اڳيان گوڏا کوڙي کيس مخاطب ٿيو

۽ چيائين:

"آئون تنهنجو بيحد شڪر گذار آهيان جو تو منهنجي ٻڍڙي ۽ اپاهج پيءُ کي سهارو ڏنو آهي جنهن جا تي پٽ اڳيئي هڪ هڪ ٿي ڦاسيءَ جي گهاٽ چاڙهيا ويا آهن. هن وقت آءُ سندس اڪيلو ۽ باقي بچيل پٽ آهيان. سندس هن دنيا ۾ ڪوبہ ٻيو آسرو ڏيندڙ نہ آهي. منهنجي پيرمرد ۽ پير سن پيءُ کي پنهنجي پاڇي ۽ پشت ۾ پناهہ ڏيڻ لاءِ تنهنجا لک لک احسان"

چند منٽن بعد ڪيس ٽڪٽڪي ڏانهن وٺي وڃي آخرين مسافري لاءِ سنبرايو ويو. حاجيءَ اڪين تي دستوري ڪاري ٽوپي پائڻ کان انڪار ڪيو. نہ سندس پير وچڙيا ۽ نہ سندس جسم ۾ ڏڪڻي نمودار ٿي، نہ وري نڙگهٽ آلي ڪرڻ لاءِ پاڻي پيتائين. برعڪس ان جي ڦاسيءَ جي ڦندي ڏانهن ائين ٻرانگهون ڀريندي اڳيرو ٿيو چڻ گلن جي هار کي ڳچيءَ ڳل لائڻ لاءِ پيشقدمي ڪري رهيو هيو. ويجهو وڃي پنهنجي فرقہ جو نعره بلند ڪيائين "پيچ پاڳارا" ۽ ڦاسيءَ جو ڦندو پنهنجي ڳچيءَ ۾ وڌائين، "جيءُ بسم الله". هڪ ڇپي آئي. اک ڇنڀ ۾ هو اتي پهچي چڪو جتي پهچڻ لاءِ ماڻهو اڪثر پهرن جا پهر سڪرات سهندا آهن.

ڪجهہ ڪلاڪن بعد حاجيءَ جي لاش کي سندس پيءُ حوالي ڪيو ويو. سندس پيءُ جو پنهنجي جملي پٽن جي تقدير اڳ ۾ ئي تسليم ڪري چڪو هيو، تنهن ڪو ڳوڙهو اکين کان نہ ڳاڙيو. نہ ڌانهن نہ ڪوڪ نہ پٽ نہ پاراتو. ٿي سگهي ٿو تہ سندس ڳوڙهن جي ڪوٺا اڳواٽ ئي خشڪ ۽ ختم ٿي چڪي هئي ۽ جنس خاطر ڪا بوند باقي بچي هجي. هن فقط لاش جي نراڙ تي پنهنجا عمر رسيده چپ رکيا. چڻ نراڙ تي تقدير جي لکئي کي آمنا صدقنا ڪندي پنهنجي رب جي رضا تي راضي رهڻ جي تصديقي مهر ٿي هنيائين. لاش کي پنهنجي جهولي ۾ جهلي پنهنجي ڇاتيءَ سان بغل گير ڪيائين. هو ان حالت ۾ ڪجهہ دير تائين رهيو. جڏهن ڪنهن پيءُ کي پٽ کان يا هئن ڇنڇي جٺري کي مٿي کان جدا ڪرڻ جو ادم ڪيو تہ اها هڪ بيسود ڪوشش هئي. سندس دم نڪري چڪو هيو. ماڻهن کي اها غلط فهمي دور ٿي ويئي تہ هو پٽ جي لاش ڪٽي وڃڻ لاءِ وارد ٿيو هيو. هو تہ پٽ سان سفر جو ساٿ ڏيڻ آيو هيو ۽ سندس ڪڍ هليو ويو. اها خبر نہ آهي تہ ٻيئي گڏ دفنايا ويا يا جدا جدا. پر ڪهڙو ٿو فرق پوي تہ هيءَ ڪچي قبر پيءُ جي آهي يا پٽ جي؟ مٿي بعد تہ اها بہ مشڪوڪ ڳالهہ آهي تہ حاجي ۽ سندس پيءُ ڇاوا بہ هئا يا نہ.

بابو جعفر پائي

انساني زندگيءَ جي اوج ۽ عروج لاءِ محنت توڪل ۽ بخت علاوه هڪ ٻي انوکي طاقت ڪي ٻه پڻ دخل آهي جنهن کي "دعا" چيو وڃي ٿو. اولياءَ الله جا چون ٿا ته "دعا" تقدير سان ڀاڪرين پوي ٿي ۽ اڪثر تر تقدير جي لکئي تي غالب ٿي پنهنجي مدعا ماڻي ٿي. خاص طور ماءُ جي دعا.

مون پنهنجي سانڍير ۾ جن ماڻهن کي صحيح معنيٰ ۾ سکيو ستابو مان مرتبي ۽ اوچي پدويءَ تي ڏٺو ته انهن ۾ اڪثريت اهڙن جي هئي جن جو سڪندري بخت سندن مائن جي دعائن بدولت هيو. ڪي ته اهڙا ٻه خوش نصيب انسان آهن جن کي سندن والده پنهنجي ٿنج ٻه هميشه باوضو ٿي پوءِ ڏني هئي. انهن کان اڳان ٻه وڌيڪ اهڙا نيڪ بخت انسان ڏٺم جن ماءُ جي خدمت کي عبادت سمجهي پنهنجي زندگي سنواري. ضلع سکر جو هڪ هندو ڪليڪٽر اهڙو ٻه ڏٺم جو سجاڳيءَ ۾ ماءُ جو خيال رکڻ ته پنهنجي جاءِ، پر رات جو ماءُ جي پيرن کي زور ڏيندي پوءِ سندس پيرانديءَ پيل کٽ تي اهڙي طرح آرامي ٿيندو هيو جو جيسين تائين امڙ جا پير سندس اکين ۽ منهن تي نه لڳندا هوا ته کيس ننڊ نه ايندي هئي. الله نه ڀلائي ته هو ميرچندائي جي نالي سان مشهور هيو!

جنگشاهيءَ جي ريل گاڏيءَ واري هولناڪ حادثه ۾ هڪ تباه ٿيل دٻي جي ٢٣٩ مسافرن ۾ واحد زنده بچيل انسان کي جڏهن چيو ويو ته "سندس پير مرشد زور هوا جو بچي ويو هو"، ته ڪلي ڏنائين ۽ چيائين ته "منهنجو پير مرشد ته منهنجي ماءُ آهي جا اُٿندي ويهندي الله کي آزيون ڪندي رهندي آهي ته منهنجو موسڙو پرتو اٿيئي، سَن ١٩٣٥ع واري ڪوئيٽه جي زلزلي کان پوءِ زنده درگور ٿيل ماڻهن جي لاش ڪڍڻ لاءِ ڪوتائي ڪندي چوڏهن ڏينهن بعد هڪ اهڙي مرده ماءُ جو لاش ڏٺو ويو جنهن جو اڌ جسم سڙي پسر ٿي ويل هيو ۽ ٻئي طرف کان سندس زنده معصوم ٻار ٿنج ڌائي رهيو هيو. انساني تاريخ اهڙن "ماءُ ۽ پٽ" جي

معجزن سان ڀرپور آهي".

برعڪس ان جي دنيا اندر اهڙا به ڪي اڀاڳا انسان آهن جي ماءُ جي جس ڪنڻ يا دعائون حاصل ڪرڻ بجاءِ سندن بددعائن يا ڀاراتن جو شڪار ٿين ٿا. اهڙن بدنصيبن جو ڳاٽ‌ڙو اٿي ۾ لوڻ برابر به مشڪل آهي. ڇاڪاڻ ته ماءُ پنهنجي اولاد کي ٻين جي بدنظرن کان بچائيندي رهندي آهي اها ڪيئن ڪهڙي دل سان پاڻ پٽيندي يا ڀاراتو ڏيندي؟ ان سلسلي ۾ بابو جعفر ڀائي جو واقعو اسان جي اکين اڳيان آهي جو انتهائي عبرتناڪ آهي. ٿي سگهي ٿو ته اسين ان حقيقت کان سبق پرايون.

بابو جعفر ڀائي حيدرآباد سينٽر جيل جي انهن چئن خطرناڪ ڏوهارين ۾ هڪ هيو جي ١٩٥١ع واري صرافه بزار جي ٽن لکن واري ڌاڙي ۾ ٻن ماڻهن کي قتل ڪرڻ جي ڏوهه ۾ رجوع ڪيا ويا هئا. ان ڪاعلاوه مٿن هڪ ٽئڪسي ڊرائيور "بدر عالم" کي خون ڪرڻ ۽ سندس ٽئڪسي کي ڌاڙي لاءِ استعمال ڪرڻ جو الزام به مڙهيو ويو. خون ۽ ڌاڙي جا ٻيا جوابدار پهلوان شاهه، علي اڪبر ۽ اڪبر ڌوٻي هوا. ٻين جوابدارن ۽ بابو جعفر ڀائيءَ ۾ فرق فقط هي هيو، ته جعفر بيگناهه هيو ۽ سندس ڪيس واري خون يا ڌاڙي جي ڪارروائيءَ ۾ ڪو هٿ نه هيو. سندس قصور فقط اهو هيو جو ڌاڙي ۽ قتل جي واردات واري ڏينهن، رات جو حيدرآباد اچي سلطان هوٽل ۾ پهلوان شاهه سان ملاقات لاءِ ويو، جو ڪيس نوڪري ڏيارڻ جي دلاسي ڪيس پاڻ سان گڏ ڪوئيٽه وٺي ويو جتي سيني جي گرفتاري عمل ۾ آئي. هن ڪيس جي جاچ ۽ جوابدارن جي گرفتاري سنڌ جي مشهور ۽ معروف پوليس عملدارن مسٽر چاچا غلام مرتضيٰ ۽ مرحوم محمد حسين طرفان عمل ۾ آئي هئي.

بابو جعفر اصل بمبئيءَ جو باشنده هيو ۽ سندس تعلق هڪ غريب ليڪن نهايت معزز بوهري خاندان سان هيو. پيءُ جي سايه کان محروم ٿي وڃڻ ڪري سندس تعليم ته مڪمل ٿي پر سندس ترغيب ۾ ڪسر رهجي وئي. ڇڙواڳ ۽ ڇيڪ رهڻ ڪري لچ لوفرن جي سنگت ۾ اچي "جوئا" جي عادت پرايائين. جو ڪجهه گهر ۾ سندس پيءُ جي پونجي هئي اها دف ڪري ڇڏيائين. نقدي ناس ڪري پنهنجي ٻڍڙي ماءُ ۽ ننڍي ڀيڻ جي

زيوَر زڙي تي بہ هٿ صاف ڪيائين. سندن پرداخت ڪرڻ بجاءِ ڪين فاقہ ڪيڻ جي نوبت تي آڻي رسايائين. جڏهن پاڙي اوڙي ۽ ڀين مٽن مائٽن مٿس لعنت ملامت ڪئي تہ بمبئي ڇڏي اچي ڪراچيءَ جا وڻ وسايائين. ڪراچيءَ ۾ بابو جعفر "واٽر بري ڪمپائونڊ" ڪمپنيءَ ۾ ملازمت اختيار ڪئي جتي ترقي ڪندي اسسٽنٽ مئنيجر جي عهدي تي سرفراز ٿيو. ليڪن سندس جوئا جي عادت ۽ عياشي بدستور جاري رهي. جو ڪجهہ ڪمائيندو رهيو اهو تہ نوسر بازن جي حوالي ٿيندو رهيو پر اٿلندو ڪمپني جي خزانچيءَ کان هڪ نہ ٻئي بهاني اوڌر وٺندو رهيو. آخر هڪ ڏينهن ڪمپنيءَ جو ڊئريڪٽر اوچتو اچي سهڙيو ۽ جاچ پڙتال ڪندي ڏٺائين تہ نقديءَ جو ڪجھ حصو غائب هيو. فرياد داخل ڪري خزانچيءَ ڪي گهوٻين جي الزام ۾ گرفتار ڪرايائين. جعفر پائي عدالت ۾ حاضر ٿي اعتراف ڪيو تہ اهي گم ٿيل رقمون خزانچيءَ خرد برد نہ ڪيون هيون، پر هن پاڻ اوڌر بهاني وٺي جوئا ۾ هارايون هيون. خزانچيءَ جا بند خلاص ٿيا ۽ جعفر پائي ڪي ٻہ سال سخت پورهئيءَ سان سزا ڏيئي ڪيس ڪراچي جيل اُماڻيو ويو. ان سزا دوران سندس واقفيت پهلوان شاہ سان ٿي جو جعفر پائيءَ جي سزا پوري ٿيڻ کان هڪ مهينو اڳ پنهنجي مدت پوري ڪري آزاد ٿي ويل هو. جيل ڇڏڻ وقت پهلوان شاہ جعفر پائيءَ ڪي پنهنجي حيدرآباد واري ائڊريس ڏني، ۽ ساڻس واعدو ڪيو تہ سندس نوڪريءَ جو جوڳو بندوبست ڪيو ويندو.

١٩٥١ع کان ١٩٥٤ع تائين ڪيس جي ڪارروائي جاري رهي. چارئي سال جعفر پائي پنهنجي ڀين ساٿين سان گڏ حيدرآباد سينٽرل جيل ۾ قيدي رهيو. سينٽرل جيل جي قيدين، سپاهين ۽ جيلرن جي جعفر پائي سان پوري پوري همدردي هئي ڇاڪاڻ تہ خود سندس ساٿين جي مطابق هي ويچارو بلڪل بيگناہ هيو. ازانسواءِ جيل هڪ واحد جڳهہ آهي جتي ڏوهارين جي حقيقت سچ جيان صاف ظاهر هوندي آهي. آخر ڪو ڪورٽ ٽوروئي آهي جتي ڪوڙ ڳالهائڻ ۾ ڪو فائدو حاصل ٿي سگهي. سندس بيڏوهي هئڻ علاوہ بابو جعفر جي جيل اندر مشهوري ٻي سبب هئي. اهو هيءَ تہ ماءُ جي عزت ڪرڻ، خدمت ڪرڻ ۽ ڪيس ڏک نہ ڏيڻ لاءِ نصيحت

ڪندو رهندو هيو ۽ ان موضوع کان سواءِ ٻي ڪنهن بہ ڳالهہ ۾ دلچسپي نہ وٺندو هيو. سندس سموري گفتگو ٽن جملن تائين محدود هوندي هئي. "اري تيري مان جنده هي نا ، اس کي کدمت ، اور اسکي عجت کرنا ، اس کو دک کبهي نهين دکهانا" آخرين جملي بعد سندس اکين ۾ آب جاري رهندو هيو ۽ سندس نڙي گهگهي ٿي ويندي هئي. سڏڪا ڀريندي چئي تہ ڪنهن کي غائبانہ مخاطب ٿيندو هيو، "ماري امان مجهي معاف جرور کرنا"

ڦاسي واري ڏينهن کان هڪ ڏينهن اڳ پنهنجي دل جو راز سلپائين تہ ڪيس پنهنجي ڦاسي چڙهڻ جي خاطري گذريل انن سالن کان هئي ۽ دراصل هو ان سزا جو نہ فقط حقدار هيو پر ان لاءِ انتظار ڪندو ٿي رهيو. سندس آخري احوال ڪجهہ هن طرح هيو.

"آءُ جوا جي علت ۾ گهر جو ارڪو ترڪو لٽائي چڪو هيس. منهنجي ماءُ لک جتن ڪيا ، ۽ پنهنجي وس آهر نہ گهٽايو تہ منهنجي ان عادت جو خاتمو ٿئي. پر آءُ انڌ جي گهوڙي تي سوار هيس ۽ مون ماءُ جي منٿن ميڙين کي ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري ڇڏيو. آخر ۾ منهنجي ماءُ ڪي ڪنهن ڏس ڏنو تہ پٽ کي سڌاري راه تي آڻڻ جو ارادو رکي امام جعفر جو نياز ڪري. منهنجي ماءُ ان ڏينهن بعد پنهنجي هٿن جو سيبو ۽ ٻيو پورهيو ڪري "نياز" ڪرڻ لاءِ پنڊاري ۾ پئسا گڏ ڪرڻ شروع ڪيا. هڪ ڏينهن مون کي جوئا جي شدت ان حد تائين مجبور ڪيو جو لک چوريءَ پنڊارو پيچي امڙ جي ٻن مهينن جي نياز واري موڙي ڪٽي وڃي داءُ لڳايم. نتيجو ظاهر هيو. ارادو هيم تہ همياٽي ڪٽي ٻيٽي رقم ڪري وڃي امڙ جي جهوليءَ ۾ وجهندس. دنيا اميد تي قائم هجي يا نہ پر جوئا ضرور اميد تي قائم آهي. ٻئي ڏينهن تي امڙ کي نياز ڪرڻو هيو. پاڙي اوڙي ۾ پڌرائي ڪري چڪي هئي. جڏهن پنڊاري ڏانهن پهتي تہ اتي فقط پڳل پتر ٺڪر پيل هئا. رڙ ڪري روچ شروع ڪيائين. هرهڪ کي امامن جا واسطا ڏيئي پئسن جو پڇيائين مون ڪوڙ ڳالهايو ۽ هر ڪوڙي جي فطرت جيان قسم کڻڻ شروع ڪيا. امڙ پنهنجو رئو مٿي تان لاهي هٿ ۾ ڪٽي جهولي جهلي پڪاريو تہ "امام جعفر جي تون سچو آهين تہ پنڊاري

پيلڻ واري کي سوليءَ چاڙهه." ان ڏينهن کان وٺي آءٌ جڏهن به اکيون بند ڪندو آهيان ته سولي آڏو ڏسندو آهيان."

١٨- فبروري ١٩٥۴ع صبح جو بابو جعفر پائي ۽ سندس ساٿين کي ڦاسي ڏني ويئي. بابو جعفر پنهنجو دستوري انٽرويو ڦاسر سان به ڪيو. "اري تيري مان جنده هي نا، اس کي عجت ڪرنا، اس ڪو ڪبهي دک نه دينا."

بابو جعفر ماءُ جو ڏوهاري ضرور هيو پر جن ڏوهن جي الزام ۾ ڦاسي چڙهي رهيو هيو انهن کان معصوم هيو. سندس معصوميت جو ان کان وڏيڪ ڪهڙو ثبوت ٿي سگهي ٿو جو سندس ڦاسي چڙهڻ وقت کان وٺي بوندا بونديءِ شروع ٿي جا سندس لاش دفنائڻ تائين جاري رهي. سندس موت لاءِ پهلوان شاهه چوندو هيو ته "پائي جعفر بيگناه هي اور اسڪي موت پر آسمان ڀي روئيگا" آسمان ضرور رنو. مونکي يقين آهي ته بابوءَ کي سندس ماءُ ۽ خلقيندڙ ٻنهي معاف ڪيو هوندو. ورنه رحمت جي بارش ڪا بي سبب ته نه ٿيندي آهي. بابوءَ جي آخرين وصيعت هي هئي ته جيڪڏهن بوهري سندس لاش کي پنهنجي مقام ۾ دفن ڪرڻ کان انڪار ڪن ته پوءِ ڪيس "اميدن پريو" مقام ۾ دفن ڪيو وڃي.

هي حقيقت آهي ته مئا واعظ نه ڪندا آهن. پر هڪواري اوهين سندس قبر وٽ ٻه چار منٽ آجهاپو ڪندا ته اوهان جي اندر ۾ جعفر پائيءَ وارا ٻه چار جملا ضرور اُپرندا، "اري تيري مان تو جنده هي نا؟ ان ڪي خدمت ڪرنا، ان ڪو ڪبهي ڀي دک نه دينا، هان جرور خيال ڪرنا-"

ديوان ڏيارام شاھاڻي

زماني جي ھر دور ۽ سماج ۾ اسان کي ڪي اھڙا بہ انسان ڏسڻ ۾ اچن ٿا جن عيش آرام ۽ آسائش واري زندگي ڇڏي، پنھنجي رضا خوشيءَ سان ڪشٽ ۽ ڪشالن واري ڪنن واٽ ورتي ۽ آخر دم تائين ان راھ تي ثابت قدم رھيا. پوءِ نہ ڄاڻ تہ ڪين وقت جي سماجي نظام کان بيزاري ٿي، يا دين ڌرم جي دائرن کان سندن ويساھ کڄي ويو يا وري ھن دنيا ۾ دک درد جو راڄ ڏسي، سکي ستابي زندگي گھارڻ کي گناھہ سمجھائون. اھڙن ساڌو بکشو ۽ صوفي منشن جي تياڳ ۽ تپسيا جو سلسلو ڪن ايامن کان ھلندو ٿو اچي. ڪي سامي ۽ سنياسيءَ جو روپ ڌاري اڪيلائي ۽ ايڪانت جي تلاش ۾ بنواس وٺن. ڪي وري ونسڻ ۾ رھندي بہ تن تي ڪلھي ڦاٽو ڪنجرو ۽ مٿو اگھاڙو ڪيو اھا پيا تند تنوارين تہ "منھنجو ڪجاڙو پينر ھن پنيور ۾."

اھڙوئي ويراڳي ھيو سنڌ جو ھڪ سخي مرد ۽ ساڌو. ديوان ڏيارام شاھاڻي، جنھن اميريءَ ۾ فقيري ڪمائي ۽ پنھنجي شاھوڪار شاھيءَ کي انھن جي سھائتا ۾ سيڙائيو جن کي سھڪار ۽ سھاري جي لوڙ ھئي. سندس جنم ١٨٥٧ع ڌاري ٿيو، جنھن سياڳي سال ھندو ۽ مسلمان سپاھين پاڻ ۾ گڏجي انگريزي راڄ خلاف بغاوت جو پيڙ ھاريو، جنھن تاريخي واقعي کي انگريزن "ڏيھي سپاھہ جو بلوو" ۽ اسان آزاديءَ جي جنگ سڏيو. ڏيارام جو پيءُ منشي گدومل پنھنجي وقت جو نامر ڪنيو گياني داني ۽ پراپڪاري شخص ھيو. چوڻ ۾ اچي ٿو تہ ڏيارام جي جنم جي ڏاھ ڪيس اڏيرہ لعل وٽان ڏنل ھئي جنھن درگاھ جو گدو مل نناڍپڻ کان پانڌيڙو ھيو. ھونئن بہ اڏيرہ لعل ھندو مسلم ايڪتا جو اوتار آھي جنھن جي آسڻ تي مزار مبارڪ گڏ اگنيءَ جي جوت بہ روز روشن رھي ٿي.

ڏيارام جا ابا ڏاڏا اصل کتري ڪل جا ٺاڪر ھوا ۽ پوءِ نوڪري پيشو اختيار ڪرڻ ڪري عامل سڏيا ويا. پھريون ڪلھوڙن وٽ ۽ پوءِ ميرن جي صاحبيءَ ۾ ڊلون اوڳاڙيندڙ عملدار ۽ مالي سرشتہ جا ماھر مقرر

ٿيل هئا. ڏيارام جو ڏاڏو منشي ميگهراج چاندڪا جي هاڪاري حاڪم شاهه بهارو وٽ مير منشي هيو. جنهن رتبي ماٽڻ ڪارڻ سندن گهراڻو شاهاڻي سڏجڻ لڳو. ڏيارام جو پيءُ منشي گدو مل حيدرآبادي ميرن جي آخرين چوياري وٽ مير منشي هيو. ميرن جي سج غروب ٿيڻ کان پوءِ پاڻ به ميراڻو لباس لاهي فقيراڻو گيڙو ويس ڌاري ڌرمائو ۽ خيراتي ڪمن ۾ باقي عمر بسر ڪيائين. ڏيارام جي شروعاتي تعليم فارسي پڙهڻ سان ٿي جنهن غرض لاءِ کيس آخوند نور محمد جي خطاب خانه ۾ داخل ڪيو ويو جو مڪتب ديوان گدو مل جي جاءِ ۾ کوليو ويو هو. هي اهو زمانو هيو جڏهن سنڌ ۾ ڪي به سنڌي اسڪول ڪونه هئا. چاڪاڻ ته مغلن، ڪلهوڙن توڙي ميرن جي دور حڪومت ۾ سرڪاري زبان فارسي هئي. ڏهن سالن جي ڄمار ۾ ڏيارام گلستان پندنامو ۽ بوستان پڙهي پچايا جي ڪتاب فارسيءَ جي تحصيل لاءِ لازمي ڄاتا ويندا هوا. ١٨٦٧ع ڌاري ڏيارام کي انگريزي اسڪول ۾ ويهاريو ويو ۽ ١٨٧۴ع ۾ بمبئي وڃي مئٽرڪ پاس ڪيائين. چاڪاڻ ته مئٽرڪ جي امتحان لاءِ سنڌ ۾ ڪو انتظام ڪونه هيو. بمبئيءَ ۾ ڏيارام ايلفنسٽن ڪاليج ۾ بي-اي جو امتحان پاس ڪري وطن وريو چاڪاڻ ته امتحان هلندي کيس پنهنجي پتا جي بيماري ۽ ترت پوءِ موت جي خبر ملي هئي. سنڌ ۾ اچڻ بعد ڪجهه وقت لاءِ زمينداري ڪاروبار سنڀاليندو رهيو ۽ وانڍڪائيءَ ۾ قانون جي امتحان لاءِ تياري ڪندو رهيو.

١٩٧٩ع ڌاري ڏيارام صدر ڪورٽ جي جج صاحب وٽ سٺ روپيا پگهار تي سرڪاري ڪلارڪ مقرر ٿيو. ان زماني ۾ انگريزي حڪومت جو بول بالا هيو ۽ سندسن نوڪري ڪرڻ هڪ وڏي مان مرتبي ۽ عزت پري ڳالهه سمجهي ويندي هئي. سال کن سروس کان پوءِ کيس ترقي ڏيئي ڪورٽ جو سرشتيدار مقرر ڪيو ويو. ان عرصي ۾ ڏيارام وڪالت جو امتحان پڻ پاس ڪيو. پاڻس مينارام وڪيل جو خيال هيو ته ڪائونس نوڪري ڇڏائي کيس پاڻ سان گڏ وڪالت ۾ رنيائي. پر ان مدت ۾ ڏيارام کي سول سروس لاءِ آڇ ٿي. ڏيارام انهن چئن خوش قسمت اميدوارن ۾ هڪ هيو جن کي بمبئي جي گورنر لارڊ "ري" چونڊيو هيو. ڏيارام کي سول سروس ۾ ڪجهڻ ڪري سرشتيدار جي عهدي تان ترقي ڏيئي هڪدم سمال ڪازڪورٽ جو جج مقرر ڪيو ويو جنهن پدويءَ تي هن کان اڳ فقط باريسٽرن کي ٿاڦيو ويندو هيو.

۱۸۸۱ع ۾ ڏيارام ٽي مهينا سرڪاري موڪل وٺي سنڌ جي سئر تي نڪتو ۽ سموري صوبي جي ڪنڊ ڪڙڇ گهمي ڏٺائين. ترت ئي پوءِ انگريزيءَ ۾ سنڌ بنسبت هڪ ڪتاب لکيائين جنهن ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽائي، قلندر شهباز ۽ اڏيره لعل جي زندگيءَ جو احوال قلمبند ڪيائين. شاهه ڀٽائي متعلق هي پهريون ڪتاب هيو. انهن ڏينهن سنڌ جي دانشورن پنهنجي هڪ سنگت جو پايو وڌو جنهن کي "سنڌ سڀا" سڏيو ويو ۽ جنهن جو روح روان ڏيارام هيو. سنڌ سڀا پاران هڪ انگريزي اخبار "سنڌ ٽائمس" جاري ڪئي ويئي جنهن جو ايڊيٽر ساڌو هيرانند هيو. پر ليک لکڻ جو ذمون ڏيارام حوالي هيو. تعليم ڪاتي وارن پڻ "سنڌ سڌار" نالي سنڌيءَ ۾ اخبار شروع ڪئي جا هو هلائي نه سگهيا ۽ ان اخبار ۾ ايڊيٽوريل لکڻ جو ذمون پڻ کيس سونپيو ويو.

سگهوئي پوءِ ڏيارام سنڌ ۾ ڪاليج کولڻ لاءِ تحريڪ شروع ڪئي. ڪاليجي سکيا عام ڪرڻ لاءِ هڪ ڪتاب لکيائين جنهن ۾ انهن اعتراضن کي رد ڪد ڏنائين ته ڪو ڪاليج پڙهڻ سان، نوجوان، سرڪار يا مذهب سان بغاوت ڪرڻ جي سکيا پرائن ٿا. پنهنجي پاءُ ميناارام تي زور پريائين ته عاملن کان ڪاليج لاءِ هڪ لک رپيا چنده وٺي ڏئي. سندس جاکوڙ نتيجي ۾ ۱۸۸۶ع ڏاري ننئي ڪمپائونڊ ڪراچيءَ ۾ سنڌ آرٽس ڪاليج کوليو ويو جو بعد ۾ دولت رام ڇينمل جي ۲۵ هزار رپيه چنده ڏيڻ ڪري سندس نالي پنيان ڊي جي سنڌ ڪاليج" سڏيو ويو.

۱۵ مئي ۱۸۸۵ع کان ۱۸۸۶ع تائين ڏيارام کي اسسٽنٽ ڪليڪٽر جو عهدو ڏيئي کيس سنڌ جي جاگيردارن ۽ پٽدارن جي رڪارڊ ٺاهڻ جو ڪم سونپيو ويو. ڏيارام رات ڏينهن محنت ڪري مغلن کان ميرن واري دور تائين ڍلن جي سرشتي جو اڀياس ڪري هڪ وڏو ڪتاب لکي تيار ڪيو جو جاگيردارن جي تاريخ ظعسڪحظذسڻ" دظج رع ءقعڪڪسُ نالي سان مشهور آهي. ٿوري عرصي بعد ڏيارام کي ترقي ڏيئي شڪارپور سيشن عدالت جو جج مقرر ڪيو ويو. شڪارپور ۾ ٻه دفعا سندس بدلي ٿي ۽ جملي ست سال جج ٿي رهيو ۽ ڪيئي مشهور مقدما فيصل ڪيائين. هڪ سيٺ ميولداس وارو مقدمو جنهن هڪ اهلا سان هٿو پائي ڪئي هئي ۽ کيس کي لئه مٺي ڪرڻ لاءِ لک لٽايا هئائين. پر ديوان رهڙي رکيس ۽ کيس ست سال ٽيپ ڏيئي ڇڏيائين. بيو عجيب و غريب ڪيس هيو حضوري فقير وارو، جنهن هڪ ماڻهوءَ جو خون ڪري

بچاءَ ۾ هي بيان ڏنو هيو تہ ڪيس خون ڪرڻ لاءِ خواب ۾ بشارت ٿي هئي. ديوان ڪيس جنم ٽيپ ڏني.
١٨٨٧ع کان ١٩٠٠ع تائين تيرنهن سال ڏيارام پنهنجي سرڪاري نوڪريءَ سان گڏ سماجي ڀلائي وارن ڪمن لاءِ پاڻ پتوڙيندو رهيو. ١٨٨٠ع ڌاري حيدرآباد ۾ "يونين ائڪيڊمي" اسڪول جو پايو وڌائين. عورتن مٿان سماج جي ٿيندڙ ظلمن خلاف آواز ڪڍو ڪيائين ۽ جنهن ڏس ۾ هڪ ڪتاب "عورتن خلاف ست گناهہ" جي عنوان سان لکيائين. عورتن جي عملي سهائتا لاءِ "پنگتي سڌار منڊلي" قائم ڪيائين جنهن جو مول متو هيو تہ ننڍپڻ جي شادي ۽ ڏيتي ليتيءَ تي بندش ۽ عورتن جي تعليم لازمي ۽ عام ڪئي وڃي.
١٨٩٦ع ۾ عام مسڪين ماڻهن ۾ پئسي جي بچت واري شعور آڻڻ لاءِ هڪ بئنڪ کوليائين جنهن جو نالو "غريبڙي بئنڪ" رکيائين. شادي ۽ موت جي واقعن واري خرچ جي پورت لاءِ پراويڊنٽ ۽ موت فنڊ قائم ڪيائين. ١٨٩٧ع ڌاري جڏهن حيدرآباد ۾ پليگ جي موذي مرض منهن ڪڍيو تہ ٿي مهينا سرڪاري موڪل وٺي اچي پليگ اسپتال کوليائين. اسپتال ۾ چار ڊاڪٽر ۽ سورنهن نرسون ڪم ڪندڙ هيون جن جي پگهار ڏيارام ڏيندو رهيو. روزانو پنج ڪلاڪ اسپتال ۾ ۽ باقي وقت بيماري خلاف اپاءُ وٺڻ ۾ صرف ڪندو رهيو. جڏهن ٿر ۾ ڏڪر پيو تہ پنهنجي سر وڃي سستي اناج جو دڪان کوليائين ۽ نوان کوهہ کوٽڻ لاءِ سهائتا ڏنائين.
١٩٠٤ کان ١٩١١ع تائين ڏيارام خانديش ۽ سورت ۾ احمد آباد جي عدالتن جو جج ٿي رهيو. ان مدت ۾ جتي بہ رهيو اتي سماجي ڀلائي لاءِ ادارا ۽ سوسائٽيون قائم ڪيائين. ١٩٠٨ع ۾ "سيوا سدن" نالي سان عورتن جي سماجي سڌار لاءِ اداري جو پايو وڌائين. هن اداري ۾ اسڪول، اسپتال، عبادت گاهہ، لئبرري ۽ هنري گهر سڀ هڪ ئي هنڌ ميسر ٿي ڪيا ويا ۽ جنهن ۾ سکيا لاءِ ڪنهن بہ ذات پات يا دين ڌرم جو فرق نہ رکيو ويو. هن تحريڪ جون شاخون پونا احمد آباد ۽ سورت ۾ کوليون ويون ۽ مرڪزي آفيس بمبئيءَ ۾ رکي وئي جتي پاڻ بہ فرصت جي وقت ڪم ڪندو رهيو. "سيوا سدن" کان الڳ ڊوليا ۽ احمد آباد ۾ ڪيئي ڪنيا آشرم، پاٺ شالا، شيوا منڊليون ۽ هنري شالا قائم ڪيائين. سنڌ ۾ بنياد وڌل ادارن کي پڪي پايہ تي رسائڻ لاءِ ماهہ اپريل جي ١٣ تاريخ

پنهنجي جو "مينا رام ڏرمائو ٽرسٽ" جو پڌرنامو رجسٽر ڪرايائين جنهن جو مهاڳ ٽرسٽ جي دستاويز ۾ هن طرح درج ٿيل آهي:-

"آءٌ غلامن جو غلام، ڏيارام گدو مل، عمر ۵۳ ورهيه کٽري، رهندڙ حيدرآباد سنڌ، پنهنجي زندگي ۽ زندگيءَ جي ڪمايل موڙي ۽ ورثي ۾ آيل پونجيءَ کي، "امانت" ڄاڻي، ۽ پنهنجي حياتيءَ تي ڪو ڀروسو نه سمجهي، پنهنجي سموري ملڪيت کي خيراتي ٽرسٽ (وقف) پڌرو ڪيان ٿو. " ٽرسٽ جو نالو به پنهنجي بجاءِ سرڳواسي پياءُ ديوان مينا رام جي نالي ڪيائين. ڪروڙها رپين جي ملڪيت ۾ فقط به ڳالهيون ٽرسٽ جي دائره کان ٻاهر رهيون. هڪ سنڌس گهرو جاءِ جنهن ۾ سندس گهر ڀاتي رهندڙ هوا ۽ ٻيو پنهنجي ماهياني پينشن. ٽرسٽ جي مقصدن ۾ ڄاڻايو اٿس ته "علم عام ٿئي، دکي انسانيت جي ملم پٽي ٿئي، خلق خدمت جي ادارن ۽ اوتارن جي سنڀال ٿئي. علمي قحط ۽ سهائتا ڏس ۾ امداد جو هٿ ڊگهيڙيو وڃي. غريبن کي پڻ جابجاءِ پورهيو رسايو وڃي. محتاجن جي سار لڌي وڃي. شيواڌاري سوسائٽين جي دل کولي مدد ڪئي وڃي."

۱۹۱۱ع ۾ سرڪاري نوڪريءَ کان رٽائر ٿيندي ئي ڏيارام پنهنجي ڀرپور وهڪري واري زندگيءَ ۾ اوچتو ڦيرو آڻي هڪ عجيب رنگ ۾ رنگجي ويو جنهن رخ رواج جو هن دنيا جي وهنوار سان ڪو واسطو نه هيو. هن ڇهاڙيءَ واري پهر ۾ ذاتي ساک ۽ ننگ ناموس جي قيمت تي ڏيارام ڪجهه عظيم قربانيون پڻ ڏنيون جن لاءِ آس هيس ته اهي ڳالهيون راز ۾ رکيون وڃن. شايد اهوئي سبب هيو جو پنهنجي پالڻهار کي هميشه "پڙدي پوش" چئي پڪاريندو هيو.

ديوان ڏيارام سٺر سال جي سڦلي زندگي ۾ ۷ ڊسمبر ۱۹۴۷ع جي ٻن پهرن ڌاري پران تياڳيا. حياتيءَ جا آخري چوڏهن سال اڪيلائي ۾ گهاريائين. ماڻهن سان ملاقات ۽ ڳالهائڻ بند ڪري ڇڏيائين. مهاتما گانڌي، مولانا ابوالڪلام آزاد ۽ سرلا ديوي جڏهن ساڻس ملاقات لاءِ سندس گهر آيا ته ڪين لکت ۾ جواب ڏنائين ته ماٺ ۾ رهڻ جو وچن ڪيو اٿم جي آڳيا هجي ته ختم ڪريان. مرڻ کان اڳ ۾ هڪ دوست کي خط لکيائين ته "اندر ۾ ڏاڍو آنند ۽ آرام اٿم. پالڻهار جو نالو وٺڻ ۾ مشغول آهيان. تنبو ۾ به سندس نالو ڇپن تي آهي."

پنهنجي پٽ ديوان ڪيولرام شاهاڻي جنهن سان دلي لڳاءُ هيس ۽

ساڻس خط و ڪتابت ڪندو رهندو هيو تنهن ڪي لکيائين تہ "منهنجي ڳڻتي نہ ڪريو. آءُ سچي سائينءَ جي هٿن ۾ آهيان ۽ ان ڪان وڏيڪ ٻي ڪهڙي سلامتي ٿي سگهندي؟"

ديوان ڏيارام هر رنگ ۾ پاڻ موڪيو. ادائي سون ڪان مٿي علمي سماجي ۽ خيراتي ادارا اڏيائين. پنهنجي پونجي ۽ وڏن جو ورثو خيراتي ٽرسٽ ۾ ڏيئي ڇڏيائين. سندس قائم ڪيل ڪاليج اسڪول هاسٽلون اسپتالون ڌرم شالائون ۽ آشرم هند ۽ سنڌ ۾ اجان سوڌو پيا هلندا اچن. ستر کن ڪان مٿي سنڌي فارسي انگريزي ۽ عربي ڪتاب لکيائين. ٽيهارو جلدن ۾ سندس هٿ جي لکيل روزاني ڊائري موجود آهي. درجن کن ٻوليون لکي پڙهي ۽ ڳالهائي سگهندو هيو، جن ۾ عربي فارسي سنسڪرت انگريزي فرينچ کان سواءِ گرمکي گجراتي آرمينن ۽ هيبرو زبانون بہ شامل هيون. ١٩٣٢ع ۾ شاعري بہ شروع ڪيائين. سنڌيءَ ۾ سندس تخلص "نماڻو" ۽ انگريزيءَ ۾ "زيرو" يعني "ٻڙي" هوندو هيو. سندس پراپڪاري ادارا ۽ پيڙهي قائم آهي. سندس پٽ ديوان ڪيولرام ڇهاسي سال ڄمار ۾ هوندي بہ اسان کان گهڻو اڳرو آهي ۽ سندس جهڙو حافظو مون ڪنهن کي ڪونہ ڏٺو. سندس پوٽا ديوان پريم ۽ نارائڻ شاهاڻي پنهنجي ڏاڏاڻي ٽرسٽ سان گڏ پنهنجون الڳ ڪيئي ڪمپنيون ڪاميابيءَ سان هلائي رهيا آهن، پريم شاهاڻي سنڌ جو ڄاتل سڃاتل دانشور، اديب، صحافي، زراعت جو ماهر ۽ سماجي سڌارڪ ۽ اسان جي ديس جو ذهين ترين دماغ آهي. ديوان ڏيارام جو نالو پيڙهي ۽ خير زنده آهي. جنهن جو خير هلندو رهي اهو ڪڏهن بہ مئو نہ سڏبو. سندس ٻيو ننڍو پوٽو ديوان نارائڻ شاهاڻي چارٽرڊ اڪائونٽنٽ آهي ۽ ڪيترين سماجي نمائندن ۾ برک ميمبر آهي. هيءَ ٻي ڳالهہ آهي تہ ڏيارام جي جتيءَ جو سندس اولاد پير وجهي نہ سگهي آهي ۽ نہ وري منجهن اهڙي اميد ئي رکي ٿي سگهجي.

مامو حاجي ٻڪرار

مامو حاجي منهنجو سڳو مامو ٿوروئي هيو. توڙي جو مون کي پنهنجن ٻنهي مامن، شمن ۽ شاهن کان ٻه وڌيڪ ڀائيندو هيو. نه وري کو ان ڪري "حاجي" هيو جو ڪو حج ڪيو هوائين. حاجي ته سندس نالو هيو. اسان جو ويجهي ۾ ويجهو پاڙيسري هيو. سندس گهر ۽ اسان جي جي اڱڻ واري ديوار ساڳي هئي. البت سندس ڏڻ واري واڙ اسان جي گهرن جي پٺ ۾ هئي. واڙ جي چوڌاري ڍينگهرن جو مڙس تار پيهر ڏنل هيو. پيهر جي اولهه واري ڪنڊ ۾ هڪ ڊگهو پنجر اُڀو ڪتل هيو. پنجر جي چوٽيءَ تي هڪ اُبتي ڪينگري لڙڪيل هئي. لوٽيءَ مٿان اڇو رنگ چڙهيل هيو. اهو بندوبست بگهڙن کي ڊيڄارڻ لاءِ سٿيل هيو، جو دستور قديمي زمانه کان هلندو ٿو اچي.

ڏڻ ۾ سوا سؤ کن ٻڪريون هيون جن ۾ ويهارو کن مامي حاجيءَ جون پنهنجون هيون. جن لاءِ چيو ٿو وڃي ته هڪ ٻڪري کان وڌي ويهه ٿيون هيون. باقي ٻڪريون پاڙي ۽ شهر وارن جون هيون. جهنگ چري اچڻ کان پوءِ سانجهيءَ ٽاڻي پنهنجن گهرن ڏانهن ڏيڄڻ ويندڙيون هيون. صبح سويل اسڪولي ٻارن جيان واپس ڏڻ ۾ اچي شامل ٿينديون هيون. ڪتابن جي ٿيلهن بجاءِ سندن ٿڻن تي ڳوٿريون چڙهيل هونديون. شايد هن لاءِ ته جيئن سندن ڇيلڙا سڄو کير نه چڪڙي وڃن. ڇڻ قدرت ٻڪرين کي کير سندن مالڪن جي ڏهڻ ۽ ڳڙڪائڻ لاءِ ڏنو هيو ۽ نه پنهنجن ڦرن جي واپرائڻ لاءِ!

مامو حاجي جهور ڪراڙو هوندي به بدن ۾ ڀريل ۽ ڪڙو تڙو هيو. باقي پريا ڪريا آهن. مٿو ميڇون ۽ ڏاڙهيءَ گڏ سندس اکين جون ڀروون ۽ پنبڻيون به سفيد ٿي چڪيون هيون. سيني ڏندن جي پڇي ڀري وڃڻ ڪري سندس ڏاڙهن ٻنان مهارون، ڪلڻ مهل، هڪ کير پياڪ ٻار جي منهن واري ڏک ڏينديون هيون. البت مامي ڏياڻيءَ سان وقت ڏاڍا هاڃان هنيا هوا. عمر جي ٻوجهه سندس ڪمر ڪٻي ۽ ڇٻي ڪري ڇڏي هئي. سندس موڪري منهن تي ايترا ته اڪيچار ور وڪڙ ۽ گهنج پيل هوا ڄڻ ته عمر جي هر سال ور ور ڪري سندس صورتختيءَ تي هَرَ هلايا هئا. مٿو مينديءَ

رتو جهڙو تاهريءَ جو پاڙو، منهن تي مڇن جي گهاٽي سانول، جنهن مٿان لڙڪندڙ سوني نٿ ڪجهه عجيب لڳندي هئي. سندس شاديءَ کي اڌ صديءَ کن جيترو عرصو گذري چڪو هو. اولاد نه هئڻ ڪري ڏهاڪو سال اڳ مامي حاجيءَ کي پنهنجي هٿن سان پرڻائي آئي هئي. مومل جا مامي حاجيءَ جي مٿي ۾ لڳي هئي، ان جي ڪل به ڪافي ڪجهه ٽڙيل ٿي ڏٺي. سڄي پاڙي ۾ مامي ملڪان "ملڪي چريءَ" جي نالي سان مشهور هئي. ٻوڙ جو لوڻ چکندي اڌ کان گهٽيون ٻوٽيون ڳڙڪائي اڪثر اڌ ڪنو خالي ڪري ڇڏيندي هئي. شڪل صورت به ڪا خاص نه هيس. ماٺهن جهڙو ماٺهو هئي. سندس ڳچي، پروون ۽ ڪاڏيءَ تي ڏينيوڙيون ڏنل هيس. ڪاڏيءَ واري اڪيلي ڏينيوڙي ائين لڳندي هئي ڄڻ "ب" هيٺان هڪ ٽٻڪو ڏنل هيو.

مامي حاجيءَ ۽ مامي ڏياٽيءَ جي پاڻ ۾ ڏاڍي ڳوڙهي پريت هئي. لانڍيءَ جي مهاڙيءَ ۾ ويٺي مون کي هڪ ڳيرن جو جوڙو ڏسڻ ۾ ايندو هيو. ٻئي پاڻ ۾ هڪ ٻئي جي آمهون سامهون روح رهاڻ ڪندي ائين وسهندو هيس ڄڻ ته "گهگهو گهو" ٿا وينا ٻولين. ڪڏهن ڪڏهن مون کي به سڏي وچ ۾ وهاريندا هئا. ٻنهي جي گفتگو هڪ طرفي هئي يعني مامي ڏياٽي ڳالهائيندي هئي ۽ مامو حاجي يا ته ڪنڌ ڌوڻيندو هيو يا هان هون ڪندو رهندو هيو. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته ڳالهه ٻولهه گلا ۽ غيبت کان خالي هوندي هئي. ماما توکي مامي ڏياٽي ڪٿان ملي؟ "پاٽيجا درياه ۾ ڪندي وجهي شڪار جي تاڙ ۾ ويهي رهيس. پوءِ ڏياٽي ڦاسي پيئي. پيار جي ڏوريءَ سان ٻوهي پاٽي کان ٻاهر ڪڍي آڻي گهر ويهاريومانس. هاڻ ويٺي ٿي ڪرم ڪٽي ته مون سان ڇو ڦاٽي." "خير گهر. مان ڇو ڪرم ڪٽيان؟" پوءِ ماميءَ جو مهاڏو شروع ٿيندو. مون سان مامي ڏياٽيءَ جو بي پناه پيار هيو. مون کي پنهنجي اٿاهه سيني سان لائي ٿڌو ساهه کڻي ڪنهن ٽٻي ۾ پئجي ويندي هئي. تورڙي جو آءُ اٺ ڏهه سالن جو ڏکه ٿي چڪو هيس. مون کي به مامي ڏاڍي وڻندي هئي. گهر ۾ جا شئي ايندي ته منهنجي لاءِ حصو ضرور ٽاري رکندي هئي. پوءِ ڪڏهن ڪڙ، ڪڏهن ڪارڪون ۽ ڪڏهن ڪنڌ پڪڙا. ائين سمجهندو هيس ته ماميءَ کي الله پاڪ منهنجي لاءِ گهڙي ٺاهي تيار ڪيو هيو. منهنجو قصور فقط ايترو هيو جو آءُ مارڪيٽ ۾ دير سان پهتو هيس. تيستائين مامو حاجي جهپٽ ڏيئي ماميءَ کي اڳوات پنهنجي چنبن ۾ ڪنيي ڪٽي ويو هيو.

مامو حاجي کو ڪورو چٽ ڪونہ هيو. چڱو چوکو پڙهيل ڳڙهيل هيو. پرئي مڙس منشي الهداد جي چوڻ مطابق، عربي فارسي پڙهڻ لاءِ ڪيس مدرسي ۾ ويهاريو ويو هيو. پر "گلستان يا زليخا" جي پڙهڻ کان پوءِ سندس ذهن جو ڦرڪو ڦري ويو. پڙهڻ ڇڏي جهنگ منهن ڪيائين. ڪيترا سال پنهنجي پاڻيءَ ۾ نہ هيو. ڳچ زماني تائين تہ جهنگ جهر جهاڳيندو رهيو. جڏهن ڪجهہ هوش ۾ آيو ۽ مائٽ ٿيو تہ پوءِ پنهنجي گهر ڏانهن وريو. مائٽن وٽ وٺان ڪري ڪيس شاديءَ ۾ چوڪنيو جڪڙي ڇڏيو. اسان وٽ نوجوان جي هر بيماري جو علاج شادي سمجهيو ويندو آهي. حاجيءَ جي حق ۾ تہ اهو ڏس صحيح بہ ثابت ٿيو. شادي کان پوءِ سندس عقل بہ ٺڪاڻي آيو. پنهنجي رضا خوشيءَ سان پاڻهرتو ڪار ڪرت ڪرڻ لاءِ ارادو ظاهر ڪيائين. پر ضد هن ڳالهہ تي ڪيائين تہ "ڪورڪو ڪم ڪندو يا وري ٻڪريون چاريندو." باقي سڀ ڪم ڪوڙو. هاڻ ٻروچ ماڻهو ڪوري ڪيئن ٿئي؟ باقي ٻڪريون چارڻ تہ اسان جي آباڻي اُڄ هئي.

هڪ ڏينهن ڪائونس پڇي وينس. ماما ٻڌو اٿم تہ تون پڙهيل آهين پوءِ ٻڪريون ڇو ٿو چارين؟ پاڻيجا پڙهڻ ۾ دگ مليو تہ "ٻڪريون چار." پوءِ ڪم لٿو ڊڪڻ وسريو. پڙهڻ ڇڏي اڇي چارڻ ٽيس." ماما چون ٿا تہ تون چريو ٿي پيو هئين؟ هائو، ابا تون بہ جڏهن علم پڙهي ٻڪريون چاريندي تہ توکي بہ ماڻهو چريو چوندا. جي چريو نہ بہ ٿئين تہ بہ ماڻهو ضرور "لوي لوي ڪندءِ." اصلي چريا ڪير آهن؟ اها خبر تڏهن پوندءِ جڏهن ذڻ ڪاهي جهنگ وچڻ شروع ڪندين. ۱۹۷۲ع ۾ جڏهن ازغيبي نوڪريءَ کان لوڏجي نڪتس تہ گذران لاءِ ٻڪريون چارڻ جو پڪو ارادو ڪيم. ان غرض سان حيدرآباد اڇي گدوءَ ۾ درياه ڪناري واڙ لاءِ جڳهہ بہ تاڙيم. منهنجي گهر ڀاتين ۾ بغاوت ڦهلجي ويئي. مون کي چتاءُ ڏنو ويو تہ سموري عمر تنهنجون ارڏايون سنيون ويون آهن. هر شئي جي حد ٿيندي آهي. مون گهٽوئي ڪين سمجهايو تہ ٻڪريون چارڻ دنيا جو بهترين ڌنڌو هيو. ننڍي لاڪر مون مامي حاجيءَ کان اهڙي تربيت پڻ حاصل ڪئي هئي. ٻارن تہ ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري ڇڏيو. پر گهر واريءَ کي پريشانيءَ ورايو. ڪيس پڪ ٿي تہ اوچتي نوڪري وڃڻ ڪري منهنجو اسڪرو ڍلو ٿي ويل هيو. هُن ٿي پيرا سهٽي صلاح پڻ ڏنائين تہ چو نہ ڊاڪٽر قاضيءَ کي پاڻ ڏيکاريان. قاضي صاحب گدوءَ جو ڊاڪٽر هيو. ڏنم تہ هاڻ وڏيڪ ضد ڪندس تہ ضرور مون کي چرين جي اسپتال ۾ داخل ڪندا جا ڪا اڇرج

جهڙي ڳالهہ نہ هئي. ڇاڪاڻ تہ سنڌ ۾ اسان جيان درجن پيا بہ اهڙا خاندان وَسندڙ آهن جن جي چربو ٿيڻ تي ڪنهن کي بہ عجب نہ ٿيندو آهي. جيئن ٻاڻ جا قاضي، سکر جا منشي، مٽياري جا انصاري ۽ ٺٽي جا عقيلي وغيره.

جڏهن بہ مامي حاجيءَ سان گڏ ٻڪريون ڪاهي جهنگ وڃڻ جو موقعو نصيب ٿيندو هيو تہ مون لاءِ ڄڻ تہ عيد ٿيندي هئي. بابي مرحوم جي ميرپور بدلي ٿيڻ ڪري جڏهن سواءِ منهنجي سڀ گهر جا ڀاتي ساڻس گڏ اُسهيل هوا، تہ مون لاءِ اهڙيون عيدون هڪ و ٻئي ڏينهن ٿينديون رهيون. صبح سويري مامو، آءُ ۽ مانگر ٽيئي ساٿي سنبري پنهنجي چوپائي فوج ساڻ الله توهار ڪندا هئاسون. "پاريبو پير" پهچي ٻڪريون پنهنجي نيرن ڪرڻ ۾ محو ٿي وينديون هيون ۽ اسين مامي ڏياٽيءَ جا ڏنل ستون ناهي پنهنجي پيٽ پوڄا شروع ڪندا هئاسون. پاڻ ڪان وڌيڪ خوش تہ مانگر کي ڏسندو هيس جو مامي جو ٺاڪرو ڪتو هيو. حق تي چوندا آهن تہ ٻار ۽ ڪتو لڏ ۾ خوش. جڏهن مامو حاجي نڙ تي پنهنجي پاري ڦوڪ ڏيندو هيو ۽ آءُ ڪاڏيءَ کي هٿ سان جهلي ٻاگهي هٽڻ "ٻڪلابب" شروع ڪندو هيس تہ مانگر پنهنجو لُنبو بوجرو پڇ وِڇٽيءَ جيان ائين لهرائيندو هيو ڄڻ سموري سنگيت جو بئنڊ ماسٽر ئي پاڻ هيو. ڪڏهن ڪڏهن ڏاس جو ڦورو اُٿندي مامو حاجي عجيب و غريب ڳالهيون ڪندو هيو. جڻن ڪو سخت بخار جي غشيءَ ۾ دبرندو هجي. سندس ٻاراٺو چهرو هڪدم گنڀير ٿي ويندو هيو. معلوم ائين ٿيندو هيو ڄڻ ڪنهن غئبي طاقت سان گفتگو ڪري رهيو هيو. ٿي سگهي ٿو تہ پنهنجو پاڻ سان ڳالهائيندو هجي. يا وري اڳوٽي چريائيءَ جو لڙهو ايندو هجيس. "ماما ڪنهن سان وينو احوال اورين؟" "ياٺيجا ڳالهہ ئي نہ پُڇ. حياتي آهي چوپڙ راند. ڪيڏڻ واري جي تہ خبر ئي آهي ڪانہ. ماٺهو تہ آهي مهرو يا ڳوٽ. ڪو وينو ٿو نچائي. اسان خواه مخواه پيا سيڙجون. چري پوندي ۾ ئي خوش."

مامي حاجيءَ جون اهي اڏ اکري ڳالهيون بروقت تہ مون کي بہ سمجهہ ۾ اصل ڪين آيون. پر سمنڊ جيان سمجهہ جون بہ لهريون ۽ ويريون پيون سدائين ايرن ۽ لهن. ڪڏهن تہ پاڻهرتو سڀ پراڻيون پروليون پاهي سوڏيون دل تي تريو اچن. ڪيئي سال پوءِ جڏهن گذريل مهاڀاري لڙائيءَ ۾ پرتي ٿي برما واري لڙائي جي ميدان ۾ پهتس. ڏٺم تہ عجيب ماجرا

هئي. جن کي اسان دشمن سڏي توبون هٽي تباه ٿي کيو، انهن سان نـ اسان جي کا واقفيت هئي ۽ نہ کا شخصي يا خانداني دشمني. مورڳو اسان جا ڏٺل ئي کونہ هئا. کنهن سان ويڙه لاءِ اڳلي جو کو ڏوهہ گناهہ تہ هئڻ گهرجي. کويہ قصور کونہ، چاکاڻ تہ انگريز سرکار اسان کي سٺ رپيا درماهو هڏي ڏئي بچ ٿي کئي، ان کري اسان هنن جي خون جا پياسي ۽ هنن وري اسان جي قتلام لاءِ کمر ٿي ٻڌي. معلوم ائين پئي ٿيو تہ ڄڻ کنهن چوپڙ کيڏندي ڳوٽون پئي ماريون. سموري انساني رتوڇاڻ بي معنيٰ بي مقصد ۽ بينسود هئي. پر اسان، ماٺهو مارڻ تي لاٿون ۽ لٻاڙون ٿي هنيون! جنگ جا پنج ئي سال مون کان مامو حاجي نہ وسريو. ساڳيو حال هيو حياتيءَ جي جملي کارنامن جو. هک ڏينهن ويٺي ريچک پيم. حياتيءَ ۾ جي بہ واقعا ٿي گذريا هئا سي سڀ ويهي وچورار لکيم. پوءِ ويهي ليکو کيم تہ انهن وارداتن ۾ منهنجي دلي ارادن کي کيترو دخل هيو؟ سواءِ کو هک اڌ جي، باقي سڀ فيصلا يا تہ کنهن حادثہ جو نتيجو هئا يا کنهن غئبي طاقت طرفان ٿيل هئا! پاڻ تہ خالي پئي تماشو ٿي ڏٺم. منهنجو تہ نہ هيو سٺ نہ کپه. آءٌ تہ هيس اهو ٻانيڻ جو واٽ ويندي ڦاٿو هيو. حياتي تہ نہ هئي پر هک گورک ڌنڌو هيو.!

جهنگ ۾ پير پائڻ سان مامو هي وصيعت ضرور کندو هيو تہ "پاٺيجا جي مون کي ڊرکندو ڏسين تہ مڙه کي کنهن کڌ کوهي ۾ گهلي وجهي پوءِ لوڙه لٿي ڇڏجانءِ. پوءِ وجي پنهنجي ماميءَ کي سڌ کجانءِ تہ مامو وجي ماڳ پهتو." ماما پر جي مان بہ نہ هجان تہ پوءِ؟ پوءِ اهو کم آهي مانگر جو. وينو پاڻ ڳن ڏيندو، ڌڻ بہ ڏياٽيءَ کي وڃي ثابت پهچائيندو. ماما پوءِ مامي ڏياٽيءَ جو چا ٿيندو؟ پاٺيجا ڏياٽيءَ کي آهي تڏا ويڙهہ تائين اتي ترسٹو. ڏنو کونہ اٿيئي، سڄو ڏينهن ويٺي پنهنجي پڳل پت کي ٽيکان ڏئي. ماما، کهڙي پڳل پت؟ ابا پاڻ ڏياٽي. ڏنو کونہ اٿيئي سڄي اڏاوت آئٽيل اٿس تڏهن بہ سدائين مرمت ۾ مشغول.

پڙهيل ڳڙهيل هوندي بہ مامو پڙهڻ جي حق ۾ نہ هوندو هيو. چوندو هيو تہ پاٺيجا علم پرائڻ آهي ماني کائڻ آچار. ايترو کاءِ جو هضم کري سگهين. پلا "الله جو کلام؟" اهو بہ ايترو پڙهہ جو هنڊائي سگهين. نہ تہ سياٽي حساب ڏيٹو پوندءِ تہ خبر هوندي تو عمل ڇو نہ کيو؟ باقي پورهيو جيترو وٺيئي اوترو کر. پر پورهئي سان گڏ عاجزي ضرور کج." مامو مسلمانيءَ کي دين يا مذهب بجاءِ "عاجزي" يا

مسڪيني سڏيندو هيو. بنان عاجزيءَ پورهيو هيو جيئن گڏهه لاءِ بار ڍوئڻ. "مالڪ کي بنده جي خالي عاجزي پسند هئي ڇو ته مالڪ وٽ سڀ ڪجهه هيو پر عاجزي نه هئي. جي تنهنجي ترجيتري مسڪيني به اڳهي ويئي ته پوءِ پٺون ٻارهن." ماما ڀلا شيطان کان ٽارو ڪيئن ڪجي؟ "ياٽيجا تون ڪهڙي خفي ۾ پيو آهين؟ شيطان غريب ته آهي الله جو دربان. جيئن اسان جو "مانگر" جو ڪنهن اوپري کي واڙ ويجهوئي نه ڇڏي. ابا الله آهي ڏاڍو مڙس. ڪنهن جي مجال جو سندس حڪم اورانگهي. پر سمجهه ڪٽي ته اڄ ڪلهه پاڻ ۾ نهيل نه آهن. پر پاڻ ۾ پرچندا ته تو ۽ مون کان پڇندا ڇا؟ اسان ڇو وينا پنهنجي پرچهه وڃايون؟"

ڇوٿون سنڌي پاس ڪري، ڳڙهي ڇڏي، وڃي ميرپور ماٿيلو وساير جتي سڀ گهر ياتي اڳيئي سهڙيل هئا. مهيني ٻن کان پوءِ مامو حاجي گذاري ويو. سندس لاڏاٿو ڪوئيٽه واري زلزلي کان سال کن پوءِ ٿي گذريو. ٻڌم ته ننڍ ۾ ننڍ اڇي ويس. مامي ڏياٽي به سگهوئي پوءِ وڃي پنهنجي ڏٽيءَ سان پرتي. ڇوندا آهن ته "ڏڻ ته ڏٽي نه ته وڪڻ ڪٽي." ٻڪريون وڃي ڪنهن ٻئي ٻڪرار حوالي ٿيون. باقي رهي "ملڪي چري" ان سو ويهارو کن سال هن جڳ ۾ جتاءُ ڪيو. پرائي گهرن جا پورهيا ڪندي آخر اها به ٽڪجي پيئي. ان کي به اونت ته سمجهه آئي ۽ وڃي ساٿيهه ۾ سکي ٿي. اڄ اسان جي پاڙي ۾ نه مامو حاجي نه سندس ڏڻ ۽ ڏياٽي. نه وري کي آهن سندس گهر يا واڙ جا نشان. ڇڻ هڪ ڪهاڻي هئي جا ختم ٿي ويئي. البت مون سان مامو ياري برابر نباهيندو ٿو اچي. بهشت جون ٻڪريون اڪيليون ڇڏي ڪڏهن ڪڏهن پيو ليئو پائي. ڪيس نه غم نه ڳڻتي ۽ نه ڏڻ جو اونو. جنت ۾ ڪي ٻگهڙ ٿوروئي آهن!

خسرو خان چرکس

ورهاڱي کان اڳ سنڌ جي ننڍين خواه وڏن شهرن جي عام رستن، چونڪ، يا ڳلي ڪوچن ۾، عام ماڻهن ۽ مسافرن کان علاوه، چوپائي مال ۽ بارگير جانورن جي پاڻيءَ پيئڻ لاءِ ناهوڪو انتظام ٿيل هوندو هو. مون ڪي ڪو اهڙو ڪوهه يا ڪوهي نه سُجهي، جنهن تي جانورن لاءِ ڪي هوديون يا حوض نهيل نه هجن. جانورن جي ٽهل ٽڪور ۽ مفت دوا درمل لاءِ خيراتي ادارن ۽ گئوشالائن علاوه بيون ڪيتريون ئي پراپڪاري تنظيمون ۽ سوسائٽيون وجود ۾ هونديون هيون. خود ڪراچي شهر جي ميئر جمشيد مهتا لاءِ مشهور آهي ته رستي ويندي جي سندس نگاهه ڪنهن نڌڪي، چُٽي واري گهوڙي يا گڏهه تي پئجي ويندي هئي ته ان وقت تائين آرام نه ايندو هيس جيسين زخمي جانور جي جوڳي علاج لاءِ بندوبست نه ڪري.

انهيءَ دور جا اسان جا ديسي دوست پنهنجي پيٽ پوڄا گڏ الله جي بي زبان ۽ گونگي مخلوق جي جياپي جو پڻ گهڻو خيال رکندا هوا. هي سنڌن روزمره جي زندگيءَ جو ڪجهه نيم هو. جيئن ڪوٺن جي بادگير تي چڙهي ڪانون کي پاروٽي روٽيءَ جا ڀُڪيا ڪارائڻ، ڪبوترن، ڳيرن ۽ جهرڪين لاءِ ٻاجهري، جوئر ۽ پاڻيءَ جا پاٽڙا پري وڻن ۾ ٽنگڻ. درياه يا واهن جي ڪناري مڇين ۽ ڪڇن لاءِ ڳوهيل اٽي جون ڳوڙهيون اُڇلڻ. ماڪوڙين ۽ ڪولين جي ٻرن لڳ مٺائي ۽ مستي جون پڙيون رکڻ وغيره.

ليڪن اهڙا انساني سخا ۽ خدا ترسيءَ جا ڪم ڪندڙ اڪثر تر هندو، پارسي، ٻوڌي يا جين ڌرم جا پوئلڳ هوندا هوا. باقي اسان مسلمانن تي ان ڏس ۾ شايد ڪابه اخلاقي، انساني يا ديني ذميواري عائد نه آهي. ڇاڪاڻ ته اسين خدا جي خاص معشوق قوم آهيون ۽ اسان کي ٻڌو ليسن مليل هيو ته اسين نه فقط پنهنجي رزق جي وسيلن گهوڙن،

گڏهن ۽ ڏاندن تي لائي چارج ڪريون پر تترن، ٻنيرن، ڪڪڙن ۽ ڪتن جون ويڙهيون ڪرايون يا گليل، گز ڪمان، چار ۽ ڪوڙڪين ذريعي پکي ۽ جانور ڦاسايون ۽ ڦٽڪايون. بلڪ پنهنجي وندر ۽ شوق شڪار لاءِ بڙڇين ۽ بندوقن سان گگدامن جو قتل عام به ڪيون.

اسان جي واعظ ڪندڙ مذهبي ٺيڪيدارن عام ماڻهن کي قبر جي عذابن، قيامت جي سختين ۽ دوزخ جي دڙڪن ڏيڻ سان ته سندن سمورو خون خشڪ ڪري ڇڏيو آهي. پر ڪين هي ٻڌائڻ هميشه وسري پئي ويو آهي ته الله جي رحمت ۽ بخشش جو سمورو دارومدار انسان جي پنهنجي اعمال ۽ هلت چلت تي آهي. ته هو پاڻ ٻين ساهوارن تي ڪيترو رحم ڪري ٿو، يا ٻين جون خطائون درگذر ڪري ٿو يا ٻي زندگيءَ جو احترام ڪيترو ٿو رکي. جو انسان پنهنجي حياتيءَ ۾ ڪنهن کي به تڪو نه ٿو بخشي ۽ الله کان پنهنجي تمام زندگيءَ جي گناهن لاءِ بخشش جي اُميد ٿو رکي، ته ظاهر آهي ته سندس بخشش ڇا ٿيندي؟

اسين مسلمان اڪثر هن عظيم غلط فهميءَ جو شڪار آهيون ته جانورن ۽ ساهوارن تي ترس کائڻ ۽ ڪين نه ڏکوئڻ ٻڌ ڌرم ۽ جين ڌرم جا ڌرمي اصول آهن. حالانڪ ازروءِ اسلام، جيتري قدر جانورن تي ڪهل کائڻ ۽ ساڻن رحمدليءَ جي سلوڪ ڪرڻ لاءِ هدايت ڪيل آهي اوترو شايد ئي ڪنهن مذهب ۾ هجي. جانور ته درڪنار پر فتح مڪه وقت رحمت اللعالمين جن اعلان ڪيو ته "مڪه معظمه رحمان الرحيم جي رحمت جو مرڪز آهي. هن هنڌ پکين ۽ جانورن جو شڪار ڪرڻ، وڻن کي وڍڻ ۽ ساوڪ کي ڪپڻ حرام ۽ گناه آهي." جڏهن حضرت عباس حضور جن جو ڌيان هڪ گاهه "انضر" ڏانهن ڇڪايو جو مڪه ۾ باهه ٻارڻ لاءِ ڪتب ايندو هيو. ته فرمايائون ته "خشڪ ۽ سڪل ٻوٽي کي فقط هٿ سان اُکيڙيو وڃي." ان مان ظاهر آهي ته جو مذهب سبز وڻ ۽ سائي گاهه لاءِ ايترو احترام رکي ٿو اهو ساهوارن جي خون خرابي ۽ رتوڇاڻ کي ڪيئن روا رکندو؟ دوران حج ۾ ته حاجين کي مٿي کنهڻ لاءِ به منع ٿيل آهي ته مبادا ڪا جونءِ يا ليک جي هتيا ٿئي.

ٻي زبان ۽ گگدام جانورن جي پرگهور لهڻ، سندن پرداخت ڪرڻ

۽ ساڻن رحمدلي واري ورتاءُ ڪرڻ سبب لکين ماڻهن تي قدرت جون بيشمار نوازشون عطا ٿيون آهن اهڙن مثالن سان انساني تاريخ ڀرپور آهي. احسان جو بدلو احسان ضرور آهي. پر جڏهن احسان جو بدلو قدرت طرفان ادا ڪيو وڃي ٿو تہ پوءِ انعام ۽ اڪرام جو ڪو حساب ئي ڪونہ ٿو رهي. سبڪتگين کي فقط هرڻيءَ جي وچڙيل ٻچڙي جي واپسيءَ تي پنهنجي ملڪ جو تخت عطا ڪيو ويو. بني اسرائيل جي هڪ فاحش عورت کي فقط هن سبب بخشش الاهي نصيب ٿي جو هن هڪ پياسي ڪتي کي کوهہ کان پاڻي ڇڪي سندس اُڃ اُجهائي هئي. هن سلسلي ۾ سنڌ جي تواريخ جو هڪ واقعو قابل ذڪر آهي، جو نهايت عبرتناڪ آهي.

١٩٦٧ع ڌاري مغربي پاڪستان جي ڊائريڪٽر "پريس ۽ پبليڪيشن" جي حيثيت ۾ لاهور ۾ مقيم هيس. هڪ ڏينهن گورنر صاحب طرفان سرڪاري سڏ ٿيو تہ سنڌ جي تواريخ ۾ خسرو خان چرڪس متعلق جو حال احوال موجود آهي سو هٿ ڪري لاٽ صاحب جي خدمت ۾ حاضر ٿيان. وائڙو ٿي ويس تہ آخر ماجرا ڇا آهي. پڇا ڳاڇا ڪرڻ تي معلوم ٿيو تہ آمريڪا جي هڪ پبلشنگ ڪمپنيءَ طرفان گورنر صاحب کي هڪ خط موصول ٿيل هو، جنهن ۾ سنڌ جي اڳوڻي گورنر خسرو خان متعلق هڪ واقعي جي تصديق لاءِ عرضداشت ڪيل هئي. جو هڪ ڪتاب "يقين ڪريو يا نہ" ۽ڪءظ قع ڪس ذلذسڻذ] ۽ ۾ درج ٿيل هو. ان ڪتاب ۾ دنيا جا عجيب و غريب واقعا ذڪرڪيل هوا ۽ سنڌ متعلق جو واقعو بيان ڪيل هو، اهو هن طور آهي:-

"هڪ دفعي سنڌ جو گورنر خسرو خان چرڪس عيد جي چنڊ ڏسڻ لاءِ شام ٽاڻي پنهنجي ڪوٺي جي ڏاڪڻ چڙهي رهيو هو تہ پاڙيسري گهر ڏانهن سندس نظر پئجي ويئي جتي هڪ عورت غسل ڪري رهي هئي. هڪ غير محرم عورت جي اوگهڙ ڏسڻ، خسرو خان جهڙي متقي ۽ پرهيزگار انسان لاءِ، جو محض هن مقصد لاءِ سدائين ڪنڌ هيٺ ڪري گهمندو هيو تہ ڪنهن عورت جي شڪل تي اک نہ پوي، هڪ عجيب مسئلو هيو. هڪدم هيٺ اچي پنهنجين اکين ۾ آڱريون وجهي پاڻ کي انڌي ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائين. آخر گهر ڀاتين جي دانهن ڪوڪ ڪرڻ

تي پاڻ تي ضبط ڪري علماءِ دين کي گهرائي ڪانئن شرعي فتوا وٺڻ جي لاءِ فيصلو ڪيائين. علمائن ڪانئس سوال پڇيا، هڪ هي تہ هن ڇاٽي ٻجهي پاڙي واري گهر ڏانهن نظر ڪئي هئي يا نہ؟ ٻيو هي تہ نظر يا ڏسڻ جي مدت ڪيتري هئي؟ خسرو خان وراڻيو تہ ڪيس اها بہ خبر ڪانہ هئي تہ سندس گهر لڳ ٻيو ڪو گهر بہ هيو، يا نہ. ۽ سندس نظر فقط اک ڇنڀ جي عرصي تائين محدود رهي هئي. هڪ سيڪنڊ واري اک جي گناهہ عيوض علمائن پنهنجو هي شرعي فيصلو صادر ڪيو تہ خسرو خان ٽي سؤ سٺ نيڪيءَ جا ڪم سرانجام ڏئي. ان بعد خسرو خان ٣٦٠ عوامي ڀلائي ۽ بهبودگيءَ جا ڪم ڪيا جهڙوڪ کوهہ کوٽائڻ، رستا، پليون، مسافر خانہ ۽ مسجدون ٺهرائڻ وغيره، جن ۾ گهڻيون عمارتون اڄ ڏينهن سوڌو قائم آهن جيئن ٺٽي واري دبگيري مسجد.

هن واقعي بيان ڪرڻ جو، مضمون جي اصلي موضوع سان ڪو واسطو نہ آهي. حالانڪ هڪ سنڌ جي حاڪم هئڻ جي حيثيت ۾ خسرو خان جو ڪردار اسان سنڌين لاءِ فخر جو باعث آهي، خاص طور جڏهن اسين سنڌ جي حاڪمن جي اڪثريت اهڙن سائين جي سنوارين جي ڏسون ٿا جن جا افعال اعمال ڏسي ٻڌي ۽ پڙهي شرم کان گردن جهُڪي وڃي ٿي. جيئن تہ راءِ جندرٿ، راءِ ڏاهر يا وري دلوراءِ وغيره.

خسرو خان ڇرڪس سان جو عجيب و غريب واقعو منسوب ڪيو وڃي ٿو ۽ جنهن جو ذڪر سنڌ جي تواريخ ۾ موجود آهي ۽ سنڌي تاريخ نويسن طرفان بيان ڪيو ويو آهي اُهو هن طور آهي:

"خسرو خان جي وصال ڪرڻ بعد ٺٽي جي هڪ بزرگ جنهن سندس زيارت ڪرڻ لاءِ وظيفو ڪيو هيو تنهن کي خواب ۾ خسرو خان جو ديدار ٿيو. خسرو خان کي نهايت نوراني شڪل شبيه ۾ خوش خورم ڏسي بزرگ ڪانئس سوال ڪيو تہ اوهان تي قدرت جون بيشمار نوازشون ڪهڙي سبب عطا ٿيون آهن؟ خسرو خان وراڻيو تہ "مون جي بہ دنيا ۾ نيڪيءَ جا ڪم ڪيا انهن جو ڪو عيوضو مون کي ڪونہ مليو. ڇاڪاڻ تہ ماڻهن ۾ نيڪنامي ٿيڻ ڪري منهنجي سيني ڇڳن ڪمن کي منسوخ ڪيو ويو. جنهن ڪارڻ مون تي قدرت مهربان ٿي آهي. اهو هڪ معمولي

واقعو آهي جو يقين ڪرڻ جهڙوئي نہ آهي. هڪ ڏينهن مون خط لکندي ڏٺو. تہ هڪ مک منهنجي قلم جي مس چهڻ لاءِ اچي ڪلڪ جي نوڪ تي ويٺي، مون قلم لکڻ بجاءِ هٽ ڪي روڪيو. جيئن پيل مک پنهنجي اُڃ اُجهائي ويئي. مک جي اُڏامي وڃڻ بعد آءُ خط لکڻ ۾ مصروف ٿي ويس. هڪ مردار مک سان اکيچنيءِ جي پلائي ڪرڻ عيوض مون تي قدرت نہ فقط گناهن جي بخشش ڪئي آهي پر بي حساب ۽ اڻ ڳڻيا احسان پڻ ڪيا آهن."

ٿي سگهي ٿو تہ سنڌي تاريخ نويسن جي خسرو خان سان انتهائي عقيدت هئڻ ڪري، سندن اهڙي بيان کي خوش فهمي سمجهيو وڃي. ليڪن جيسين منهنجي عقل ۽ سمجهہ جو تعلق آهي تہ آءُ ان واقعي کي سورنهن آنا سچي حقيقت سمجهان ٿو. هي ايمان اٿم تہ رحمان کي پنهنجي رحمت لاءِ فقط بهانو گهرجي. هيءَ ہي ڳالهہ آهي تہ اسين اهڙي خسيس بهاني ڏيڻ کان بہ گوتنات ڪندا ٿا رهون.

جي ايم سيّد

اوهان ڪڏهن ڪنهن سنڌيءَ جي اندر ۾ ليئو پاتو آهي؟ جي نه، ته الله لڳ جهاتي پائي ڪجهه چتائي ته ڏسو. پوءِ سانگي سان ڻي سهي. هڪوار سنڌيءَ جي روح جو رني ڪوٽ ته پسو. اهڙي پڙ پانگ هنڌ تي ڏهڪائيندڙ ڏونگرن، ور وڪڙ پيچرن ۽ اونديري غارن تي نگاهه ته ڊريو. ڄاڻو ٿا ته پوءِ اهڙي سنسان ۽ ويران روح جي ڪيفيت ۽ ڪشش ڪهڙي هوندي؟ ظاهر آهي ته نااميدي ۽ نراسائيءَ واري. پوءِ اهڙن مايوس ۽ اداس اهڃاڻن هوندي، سنڌيءَ کي جياپي جي ڪهڙي خوشي هوندي؟ جي اندر جو روپ اهڙو اباڻڪو آهي ته ٻاهر جو ٻهروپ ڪهڙو ٿيندو؟ جڏهن هانديءَ ۾ ئي ڪاريءَ وارا ڪک آهن ته پاٽ ۾ ڇا پوندو؟ اهڙي اڻ هوند ڪارڻ ته هر سنڌي ڀاڻ کي گهلي ٿي هليو. جيئن بيل گاڏيءَ کي ڏاندن تي ڇڪيو. هن هر ڪم ڪار کي ائين اڌو گابرو ۽ ٻي دليو ڇڪي ٽاٽي پورو ٿي ڪيو. پائين ته بيگر، وانگار يا قرض ۾ ٿي وهيو. جيئن ڏهو ڏاند گهاٽي ۾.

صدين جي غلاميءَ واري ڳٽ سندس ڳچي جي ڳانهڙين کي ٽڙڪائي وڌو هيو. ائين به نه هيو ته هو ڪو ڳڻن کان خالي هو. بلڪل نه. منجهس شرافت، مهمان نوازي، حياءُ ۽ چڱ مڙسيءَ جا سڀ انگ موجود هوا. پر هو اوچي ڳاٽ هلڻ کان لاچار هيو. هن پلڪ پهر گوڏو ڪوڙي وهڻ لاءِ به ڪاميو ٿي ٻڌو. هن جي سوچ سُبتي هئي يا ابتي، پر سڌي رخ ۾ هرگز نه هئي. هو هر قانون جو جاني دشمن هيو. دل جو دل ۾ هن قانون کي ڀاڻ تي رڪاوٽ ٿي سمجهيو. هن واهڻ ۽ وانڍ ۾ به ان سبب رهڻ پسند ٿي ڪيو، ڇاڪاڻ ته ڳوٺن ۾ گورنمينٽ ڪانه هئي يا گهٽ هئي. هن حڪومت جي هر قدم کي رستي روڪ ٿي پانيو. ان ڪري هن هر پيهر ٽپي پار ڪرڻ ٿي چاهيو. ان ڪارڻ هو سفارش ۽ چٽي وٺڻ جو ڪوڏيو هيو. پراوا ته ٺهيو پر هن پنهنجن کي به نه ٿي سنو. ٿي سگهي ٿو ته هو دين مذهب کي به انساني سياءُ تي بندش ڄاڻندو هجي. وڏي ڳالهه

ته هن گهٽو ٽي ڳالهايو. اهو به وڏي واڪي ۽ پوڪڙ ڪري. سندس سموري گفتگو شڪايت هئي. جڻ وٽس پيو ڪو پيغام ۽ نينهن نياپو هيوئي ڪونه! الله اڪبر.

اهڙي هيٺي حال، روئندي رڙندي سنڌيءَ کي صديون گذري ويون. ڪي انڌا اونڌا ويچ وچ ۾ آيا ضرور. پر سندن ڦڪين فرق نه ڪيو. آخر الله جي ذات کي رحم آيو. هڪ اهڙو انسان آيو. جنهن جهاتي پائي دل جي ڌڙڪڻ ڏسي ڪين ڏس ڏنائين. چيائين ته اوهان جي گهر جي ماني پهريون پنهنجن پاتين لاءِ. باقي سڀ قربان جڳ تان. اول سڪر سٺائي سنڌ ۾ ٿئي. پوءِ عالم پلي آباد ٿئي. سخاوت جيان، قوميت گهر کان شروع ٿيڻ گهرجي. دوا کان پوءِ دعا گڏ آئت پڻ ڏنائين. "ته ماندي نه ٿي مارئي تنهنجو الله پي آهي، سون ورهين جا ڏکڙا هڪ لحظي ۾ لاهي" پڻائي گهوٽ جي دعا قبول پئي. سڪر سٺائي ٿيو ۽ صدين جو ساٿو مس مس سامت ۾ آيو. وري جڏهن سيد اک پوٽي ته سنڌي انڌي ۽ جنڊ جيان اهوئي آڪيڙن وچ ۾. اڃا سوڌو اتي ئي آهن جتي سيد ڇڏيون. پر هاڻ سهارو برابر ساڻ آهي. جڏهن به ڪنهن پيڪڙ ۾ اچي ستا سور ٿا جاڳن ته الوميان ڪري لطيف کي ٿا ڳايون ۽ پاڏايون، ته ڪجهه مڙوئي غم غلط ٿيو وڃي. وري نئين سئين ٿي "سسئي ۽ سور پيا پٽيون پاڻ ۾."

پلاري پڻائي وئي، وري ورهين جا ورهيه اهڙو وريام ڪونه آيو، جو اچي اسان اپاڳن جي اپل ٿئي. دلاسو دلداري ڏئي ۽ ڪا دستگيري ڪري. اسان به وسؤن ڪين گهٽايو. گهٽا پانڌا پڌاسون. پير فقير پيٽياسون، سڳا ڌاڳا ڪياسون، پر ڪو پانهن پيلي نه ٿيو. لانڙيا گانڙيا گهٽيئي آيا. پر ڪنهن پوٽو نه پاريو. مون ته پنهنجي سانير ۾ سڀ سڌڙيا ڏٺا. سواءِ هڪ جي. جنهن کي سائيهه جي ساڃهه به هئي ۽ سڪ به سبيل هئي. آهي به سيد. جي ايم سيد. جنهن کي جڳ چوي جئيم سيد. ڏسجي ائين پيو ته سنڌ ازل کان سيدن پناري پيل آهي. هندڪار ۾ به سنڌ برهمڻ ۽ پانيڻ حوالي هئي. جي ان زماني جا "شاهه" هوا. اسان لاءِ ته ڪيئين ڪاڏو ۽ ڪينئرو سيد به اکين تي. يار جو پار جو آهي. اڳين جهان جو توشو ته هونئن به آهي سچي سيد سان پوليل. پر جي هتي به سيد ساٿي ٿئي ته اسان کي ڪهڙو پئو پولو. جنهن جي چيچ سيد هٿ ۾ تنهن کي لهر نه لوڏو- انشاءَ الله.

سائين پنهنجي سائيهه سان اهي پرت جا پيچ وڌا جي سسئي جا

ڪيچ سان هوا. سيد سنڌ جي سرزمين کي پنهنجي سجده گاهه بڻايو. جڏهن ڪنهن اوپري يا اوڦتو ماڻهوءَ ان عبادتگاهه ۾ پير ٽي پاتو ته سندس اکين رت ٽي چڙيو. ظاهر آهي ته ڪوبه پوڄاري پنهنجي مندر ۾ ڪنهن غير جي قدم ڪي ڪيئن برداشت ڪندو. سائين ته هن مڙهيءَ جو مهنت هيو. اهوئي سبب هيو جو اڄ ڪلهه وارو لڏي پلاٽي آيل آدم ته پنهنجي جاءِ، پر صديون اڳ جي ڏاريا سيد جو اڱڻ اورانگهي آيا هوا، تن کي به لٽيرو ۽ ڦورو سڏي، دل جي خار ماري، پنهنجو اندر ٽي ناريائين. ان ڏس ۾ سن جو سائين ڪنهن به بني بشر کي بخشڻ يا سندن اڳين اڳراين کي درگذر ڪرڻ لاءِ هرگز تيار نه آهي.

سيد جي ملڪ ۽ ماڻهن سان جا محبت هئي اها ان کان دمڙي به گهٽ نه آهي جا مارئيءَ کي ملير ۽ مارُوئڙن سان هئي. جي وس پڄيس ته جيڪر سنڌ جي مٽيءَ کي خاڪ شفا ۽ سنڌوءَ جي لڙاٽيل پاڻيءَ کي "آب زم زم" اڄان به آب حيات جي درجي تي رسائي. اهڙي فيصلي کي عملي جامون پهرائڻ لاءِ ڪيس ڪنهن ملان قاضيءَ جي فتوا جي لوڙ ئي نه آهي. هو سواءِ پنهنجي ضمير جي ڪنهن ٻئي کي ٻڌڻ لاءِ تيار ئي نه آهي. هن ڳالهه جي ساک سندس دشمن به ڏيندا ته سندس اندر آئيني جيان اوجل ۽ شفاف آهي. هاڻ ته سندس جيءَ جسم ۽ جان سنڌ سان ايتري حد تائين وحدت الوجود ٽي ويل آهي. جو اڄ جيڪر "جي، ايم، سيد" کي "جيئيم سنڌ" سڏيو وڃي ته وڌيڪ صحيح ٿيندو.

ڪي چون ٿا ته سيد اهو ڪجهه نه آهي جو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. مون کي ته هڪ سنڌي سليمي ۽ مومن ماڻهو ٿو ڏسجي. پر شايد ڪنهن ٽيڏي کي ٽرنگو يا انڊلٺ جيان سترنگو ٿو پسڻ ۾ اچي. ڪهڙي خبر سندن اهو انومان صحيح هجي. انهن ستن انڊن جيان جي هاٿي ڏسڻ لاءِ هندستان ويل هوا. پوءِ ڪنهن پڇ کي هٿ لائي چيو ته نوڙي آهي، ته ڪنهن سونڊ کي ڇهي چيو ته نانگ. جيترا منهن اوتريون ڳالهيون. سيد جو اصلي روپ ۽ رخ هڪ ئي آهي جا سنڌ جي صحيح تواريخ آهي. جنهن کي سنڌين ساه سان سوگهو پئي سانديو آهي. بيو آهي سرخ رخ. جو سرڪاري دفتر داخل آهي. جو فدوين جي اونڌي سوچ جي نپوڙ آهي. جنهن کي سرڪاري زبان ۾ چون هسٽري شيٽ. ٽيون رخ اٿس شطرنج وارو شه رخ. جنهن کي پسي هئبت کان پاڙيسرين جو پگهر ٽمندو ٿو رهي. پر پاڻ جوئي آهي سوئي

آهي. سيد يلجي بہ نہ ڪڏهن پاڻ کي پڏايو آهي ۽ نہ ڪڏهن پاڻ کي سير يا سوا سير سڏايو آهي.

پاڪستان کان اڳ واري سيد جي سياست تہ هئي ٻاراٽي ڪيڏ. جهڙي "هاسيل ڦوسيل" واري ڪينهونءَ راند. سمورو وقت ڏاه ڏاه پيئي پوندي هيس. بيلچو ۽ ٽيڪر سدائين ڪلهي تي تيار، جا وزارت ٺهي ڇڻ غزنويءَ سومنات ڏٺو. راتو رات ڏاهي پٽ ڪندس جيئن سندس نالي پائيءَ خٿبر واري ڪوٽ جو حشر ڪيو هو. اهو سندس زمانو هو ارڏائيءَ وارو. نہ ڏسندو هو پنهنجو يا پرايو. ڪرٽ ڪٽي ڪڍ ڪاهي پوندو هو. پنهنجي تہ ڪا وزارت ناهيائين ڪانہ. آخر تہ سيد هو. اهو بہ تخت ۽ تختہ وارو. ڪو اوڏ ٽورروئي هو جو وينو پڳل پٽيون سنواري!

انهن ڏينهن ۾ سائينءَ سياسي ليٽ ڪبوتر ڪيڏندي خاصيون گولاٽيون ڏنيون، جي اڳتي هلي سنڌ کي مهانگيون پئي پيون. سياست جي شروعات ڪانگريس سان ڪيائين. پوءِ هندو مسلمان سک عيسائي سڀ پائي پائي، ڪير نہ رهيو غير بابا. وري الاجي ڪهڙو ريچڪ پيس. نڪاءِ ڏيئي مسلم ليگ ۾ آيو. پوءِ تہ سيد جو مذهبي تعصب ملن کان بہ ليڪو لنگهي ويو. هندو مسلم نفاق جو ٻج برابر مهاسيائن ڇٽيو. پر سلو سائو خير سان سائينءَ ڪيو. هي ٻي ڳالهہ آهي تہ هندن جي هنبوشيءَ بہ تڏهن چوٽ تي چڙهيل هئي. پوءِ سنڌ جي سنگهَا بنديءَ لاءِ اسيمبليءَ ۾ آچ ڪئي ويئي. جڏهن پاڪستان جي ڇڄ لاٿون لهڻ لاءِ ڪراچيءَ اچي پهتي. ڪهڙو پڳو منڌ مٿي ۽ وسيلا ويا. ڪراچي سنڌ کان ڇڄي. مرحوم ڪهڙو جيل ۾ واڙيو ويو. تڏهن سيد کي اچي لڄ پيچ ٿي تہ مارا هي ڇا ٿي ويو. پر پوءِ پڇتائڻ اجايو هيو. سندس هٿ جي وڍي هئي يا لکئي جون ڳالهيون؟ اها خبر الله کي.

سائينءَ کي الله پنهنجي گنج کان سڀ ڪجهہ ڏنو. سچائي، ايمانداري ۽ درياه دلي. پر جڏهن عقل ۽ عشق ٿي ورهايو ويو تہ شرط هيءَ هيو تہ سائين کي جو وڻي سو کڻي. پر ڪوبہ هڪ وکر. ڇا لاءِ تہ پنيوران ٻہ ٽوڪ ڪنهن نہ نيا پاڻ سين. سائين سنڌ جي سک کڻي ڇمي اکين تي رکي. عشق عقل جو جهيڙو تہ ازل کان هلندو اچي. پوءِ عقل سائين جو دشمن ٿي بينو ۽ اڄ ڏينهن سوڌو سائس ساٿ نہ ڏنائين. وري سائين سنيريو تہ اجهو انقلاب ٿو آڻيان. اڙي سائين منهنجا- لولو ويچارو

ڪٿئن هلندو حج تي. ڪانوَ ڪي مري تہ نہ ويا آهن. تہ وڻ آهي فقط عشق. اهو بہ نپٽ انڌو، نہ جيجل موڙي، نہ رت ڏيڻ وارا مجنون. پوءِ قصو ڪيئن هلندو؟ انقلاب ڪو وچڙندڙ بيماري تہ نہ هئي جو توڪي ٽيڻ سان سيني ڪي وڪوڙي ويندي. جن دنيا ۾ انقلاب آندا آهن ۽ پاپڙ پيليا آهن تن جي تواريخ تہ پڙهو. سائين هڏ گڏ پنجائي وجهندين. ڪو پاٽي پيارڻ وارو بہ ڪونہ ملندو. هتي اوهان وٽ آهي ڇا؟ اوهان پاڻ، هڪ اڌ خليفو باقي ڇوڪرا! سائين ڪجهہ صبر ڪر. هر ڳل جي ٽڙڻ لاءِ مند موسم ٽيندي آهي. انقلاب تڏهن ٽاڏيون ڪندو ايندو جڏهن "برڻ باڪاس" هاري ۽ ڪمي ڪاسبي بوتلن ڪان ٻاهر نڪرندا.

اسان جي وڏي ۾ وڏي وڏَهي آهي جو نہ تواريخ ٽا پڙهون ۽ نہ وري اوڙي پاڙي ڪان پرپرو ڏسون وائسوَن ٽا. تہ ٻاهر ڇا پيو وهي واپري. اسين پاڇن پنيان ڦرندا ٽا رهون. وري اسان وارا اڪابر اسان ڪان وڏيڪ اڪين سچا. ڪو ٽو ڇوي تہ انڌي واري لٽ ڦيرايون تہ پاٺهي مومل ملي ويندي. اهي آهن وات جا چسڪا. هڪ تہ وينا آهيون چٽ پٽر تي. نہ پچڻ جي پيٽي نہ مٿو لڪائڻ لاءِ اجهو. گوريلا ٽي وٽن تي ويهي رهون؟ يا وري پنهنجو گهر ساڙي حقا ويهي ڇڪيون؟ ڪي وري انهيءَ تاڪ ۾ وينا آهن تہ ڪٿان نہ ڪٿان آرياٽي ايندو پوءِ اڇي اسان ڪي سيج تي ويهاريندو. اها ڳڻ تہ هر سدا سهاڳڻ ڪي هوندي آهي. ٻچيءَ ڪي قبر تائين آسرو. ڪي وري گرهوڙي واري اڳڪتيءَ جي انتظار ۾ وينا آهن. تہ "نيرا گهوڙا ڏهرا اتر ڪان ايندا. تينهان پوءِ ٽيندا طبل تاجاٽين جا." فرض ڪريو تہ ائين بہ ٿئي. تہ ڪو نيري گهوڙي سوار ٽي اسان ڪي ٻيلهہ وهارڻ جي لاءِ بہ ڪٽي اچي. پر ان لاءِ ڪهڙي گارنٽي آهي تہ هو اسان جي ڳچيءَ ڪان هاٽوڪي پاجاري ڪڍي ٻي ڪا سرڪڻ ڦاهي نہ وجهندو؟

هن ۾ ڪو شڪ نہ آهي تہ اڄ جا ساٽيهہ ۾ سجاڳي آهي. جا ديس جي ماٿهن ۾ مامتا اُپري آهي. ان جو سمورو سهرو سيد جي سر تي آهي. جڏهن سنڌ ڪي ون يونٽ جو ٽوڙهو وجهي، ڪيس ڇوڪنيو جڪڙي مورڳو سندس مڙهہ ٽي روليو ويو، تڏهن پنهنجن پراون "انا الله" پڙهي اسان ڪي عذر خواهي ڏني هئي. پر سيد اڪيلو انسان هيو جنهن الله ۾ نہ لاٽي آس نہ اميد. ڦٽيل شير جيان "آدم بوناءِ" ڪندو رهيو. مر ويسون پر سنڌ نہ

ڏيسون اڳ الاجي ڪنهن ڇيو هيو. پر مون پهريون دفعو سائينءَ جي مک کان ٻڌو. آخر جڏهن اهو ڳٽ ڳچيءَ کان نڪتو تڏهن وڃي مس سيد سامت آيو.

سنڌ ۾ قوميت جو تصور آڻڻ پنهنجي سر هڪ ٽڪر ٽاڪڻو هيو جو اڪيلي سر سيد سَرِ ڪيو. ڇاڪاڻ تہ سنڌ ۾ هئا ئي سڀ قبيلا آباد. جي پيڙهين کان پاڻ ۾ هئا چانديہ منگسي. يا وري هيون ذاتيون. ڪي سيد ڪي پناڻ ڪي ٻروچ. سڀ رئيس. هاڻ قوميت جي ڪچڙي پچي تہ ڪيئن؟ پر ڪچي يا پڪي سيد اها پچائي ڏيکاري. اهو سيد جو وڏو معجزو آهي. پوءِ ڪير مڃي نہ مڃي. ڳالهہ حق جي ڪبي.

سيد سونهاري سنڌوءَ ڪناري، سن جي وَنسَوَ ۾، ۱۹۰۴ع ڌاري جنم ورتو. سندس زندگيءَ جي بسم الله هڪ معتبر ۽ وڏ گهراڻي گهر ۾ ٿي. ننڍپڻ توڙي جواني خاصي خوشحاليءَ ۾ گذريس. حسب نسب ۽ شڪل شبيه تہ کيس آبائي ورثي ۾ حاصل ٿي. اهڙي سرمايہ کي علم ۽ اخلاق جي زيور سان پاڻ سينگاريائين. وري ڀاڳ بخت بہ ساڻس سدائين ساٿ ٿي ڏنو، ان خوش بختيءَ سندس عادتن کي ڪجهہ ڦٽائي بہ ڇڏيو. سيد جو ستارو اڪثر ان بلنديءَ تي قائم دائم رهيو. پر جيئن چوڻي آهي تہ "ٻڪي سان ئي پير جيسين رتو راس ٿئي" تنهن سليقي ۽ سڪيا کان ئي نراس رهجي ويو. جڏهن سانگي سان ڪنهن سياسي ڪيڏ جو نتيجو سندس مرضي جي ابتڙ ٿي نڪتو تہ سيد هوش بجاءِ جوش ۾ ٿي آيو. ڇاڪاڻ تہ سندس دل دماغ ۽ وجود ڪنهن بہ غلطي يا هار مڃڻ جا عادي هئا ئي ڪونہ. ان ڪري سيد پنهنجي اٽل اراده تي اڏول بيٺو ٿي رهيو. ان ڪري نہ تہ ڪو سيد سدائين ۽ هروڀرو سچ تي هيو. پر فقط هن لاءِ تہ ضد سائين جي سوچ ۽ سمجهہ ۾ سمائجي سندس فطرت ٿي چڪو هئو.

جيئيم جي هوڏ سنڌ کي ڏاڍي ڏکي پئي جو هڪ لازمي امر هيو. ڇاڪاڻ تہ سنڌ ۽ سيد ٻئي هڪ الڳ وستو نہ پر ساڳي وٿ هوا. جيئن حضرت سليمان جي زماني ۾ ديون ۽ پرين جو ساه پکين ۾ سمايل هوندو هيو. تيئن سنڌ جي قسمت بہ سيد جي نصيب ۾ شامل هئي. جڏهن بہ سيد کي لوڏو ٿي آيو تہ سڄي سنڌ ٿرٿلي ۾ ٿي آئي. جنهن دم کان وٺي

سيد تي سور سختيون مڙهيون ويون تہ ان ويرم ڪان اڄ سوڏو سنڌ جو سَنڌ سَنڌ نسوري ناحق ۽ آزار ۾ پئي رهيو آهي. سيد کي بانڌي ۽ نظربند ٿئي ٻاويهہ سال گذريا آهن. اها ساڳي مدت اسلام جي تواريخ ۾ فقط هڪ امام قيد ۾ ڪاٽي. اهو هيو امام علي نقي. ڪيس امام عسڪري بہ چوندا هوا. چا لاءِ تہ ٻاويهہ سال ملٽري قلعي ۾ قيد ڪاٽيو هوائين.

سنڌ جي حاڪم همير سومره جڏهن ڏٺو تہ راڻو مهريءَ چڙهي، هر رات ڪاڪ ٽي پهتو مومل ماڻڻ. تہ ڏاچيءَ کي گوڏن ۾ ميخون هٽائي وڏائينس ڏڪ ۾. اسان تہ ٻڌو هيو عورتن لاءِ، تہ کين عقل ٿيندو آهي ڪڙين ۾. پر حاڪمن کي تہ شايد عقل ڪڙين بجاءِ چاڪڙين ۾ ڊپارٽ ٿيل هيو. همير کي اها خبر ئي نہ هئي تہ ڏاچيءَ جا هاڻ توڏا بہ ساماڻا هوا. جي ڏاچيءَ ڏهہ ٽي هنيا تہ توڏن تيرنهن! پوءِ ڏاچيءَ کي ڏڪ ۾ وجهڻ ۾ فائدو؟ سائين ڪو اڪيلو ٽوروئي هيو. هاڻ تہ ملڪ ئي منصور هيو. پوءِ ڪهي ڪهندا ڪيترا؟ ان ڪان سواءِ سياسي مونجهاري کي جيل جي دڙڪن سان نبيرڻ هڪ نئين انوکي ڳالهہ هئي جا افسوسناڪ ۽ شرمناڪ هئي. جنهن حقيقت سان عقل ۽ سمجهہ ڪان وڌيڪ ڏاڍي جي لٺ جو واسطو هيو.

جيئيم سيد، جيل ۾ يا نظربندي واري وقت ۾، ويني ڪان ورتڻ پلي جاٽي، قلم هٿ ۾ ڪنيو. آخر هڪ پڙهيل ڳڙهيل انسان بانڌي ٿيڻ بعد ڪتاب نہ لکندو، تہ اڳٽ ٽوروئي ويهي اُٽندو. هيل سوڏو درجن بہ ڪتاب رهڙيا اٿائين. پر ڪهاٽي اڃان ختم نہ ٿي آهي. ڪتاب لکڻ سائينءَ لاءِ سندس نظربنديءَ جيان هڪ مجبوري آهي. منهنجو هي ايمان آهي تہ سائين سنڌ جو سچو عاشق آهي ۽ بس. عشق جو نہ عقل سان ڪو وهنوار آهي ۽ نہ عشق شرا سان شامل آهي. سيد جي ذات، عشق ۽ بزرگي، عزت ۽ حرمت جي قابل آهن. ان ڪري سائين جي لکٽين تي ٽيڪا ٽپٽي ڪرڻ بي ادبي ۽ گستاخي ٿيندي. اسان جا سنڌي ڳوٺاٽا سادا سودا ۽ ڪير پياڪ ٻارن جيان معصوم آهن. هنن لاءِ دين ايمان هڪ تسڪين يا آٿت آهن. جيئن ٻار لاءِ رانديڪو يا انڌي لاءِ لٺ. پوءِ ٻارن ڪان ڪيڏاٽا ۽ انڌن ڪان لنيون ڦرڻ ڏاڙو نہ آهي تہ ٻيو ڇا آهي؟ جي اوهان

ڪانئن اهي سهارا ڦر ڪرڻ ضروري ٿا سمجهو تہ گهٽ ۾ گهٽ ايترو تہ ڏسو تہ وٽن باقي بچي ڇا ٿو؟ پر سيد، اهو تہ ٻڌاءِ. پاڻ ۾ وڃنا آهيون. پاڻ نمازون بہ برابر پڙهين ۽ عمرا بہ ڪرين. باقي ٻين کي ويٺو کهڙا ڏس ٿو ڏين؟

سيد جي صبر کي هر حڪومت پئي آزمايو آهي. پورا ٻاويهہ سال اها آزمائش جاري رهي آهي. جي اڃان بہ ڪو ڪيس آزمائڻ ٿو چاهي تہ هو گوءِ ۽ هو ميدان. اسان وٽ پهاڪو آهي تہ "آزمائي کي آزمائي ڏوڙ منهن ۾ پائي." سيد خير سان اڃا نوجوان آهي. انهتر سال عمر اڃان مس ٿي اٿس. پر جي ڪيس سو سال ٻيا بہ قيد ۾ رکندا تہ منجهس ڪو فرق ڦير نہ ايندو. جيئيم سيد پاڻ تہ اندر ٻاهر آهي هڪ جهڙو، پر "سيد" جي اکر اکر کي بہ الٽو ڪندا تڏهن بہ وڃي "ديس" ٿيندو. پوءِ پهاڙ سان مٿو هڻڻ ۾ فائدو؟

هاڻ تہ زندگيءَ جي سانجهي اچي سهڙي آهي. اچو تہ سڀ گڏجي سائين کي سلام ڪريون. پنهنجي شڪر گذاريءَ جو ثبوت ڏيون. متان سيد کو ڏوراپو نہ ڏئي يا ائين سمجهي تہ جن لاءِ سور سٺم سي نہ سائي ٿيا نہ سيڻ. ان سان گڏ دعا لاءِ بہ هٿ کڻون. قبلي رو ٿي. اوير ڏانهن نہ. متان ڪو سمجهي تہ اسان چڙهندي سج جي پوڄا ٿي ڪئي. الله جي سرڪار تہ آهي ڏاڍي. اسانجي اتي هلندي پڄندي ۽ پهچ بہ گهٽ آهي. ان ڪري دعا گهرون "مهابي رسول پاڪ" جي، تہ سائين کي صحت ڏئي ۽ وڏي عمر ڏئي تہ جيئيم سدا جيئندو رهي. آمين.

سخي ڄام صادق علي

"سخا" پائرن لاءِ پيار محبت يا پائپيءَ واري پريت نباهڻ جو نالو آهي. هي غلط آهي جيئن عام طور سمجهيو ويندو آهي تہ ڪنهن محتاج کي چار پئسا ڏيڻ يا مهمان کي ماني کارائڻ ڪو سخا آهي. "دان پنج ۽ خيرات" سخاوت جا اهڃاڻ ضرور آهن پر سخانہ آهن. سخي تہ اهو ہ ماڻهو ٿي سگهي ٿو جنهن وٽ ڪنهن کي ڏيڻ لاءِ ڪجهہ هجي ئي ڪونہ. سخا، انساني روح واري اڪير ۽ الفت آهي جنهن ميل ميلاپ ۾ ڪيس سموري انسان ذات هڪ ڪٽنب جي ڏک ڏئي ٿي. هونئن ہ سخا نہ فقط هرقسم جي بندش يا پابندي، ذاتي مطلب ۽ مقصد کان آجي آهي، پر سندس ڪنهن بني بشر جي رنگ روپ، ذات پات ۽ دين ڌرم سان لڳ لاڳاپو آهي ئي ڪونہ. سخا جو مول مقصد آهي ماڻهوءَ جي اهنج ايذاءُ ۽ محتاجيءَ کي دفع ڪرڻ ۽ انساني خوشيءَ ۾ اضافہ ڪرڻ .خدا جي جهان ۾ سخي سهسين، پر مون پنهنجي سانيڀ ۾ هڪڙو ڏٺو اهو بہ ننڍپڻ ۾. پائي پيڪَت ڪنور. جنهن وٽ پنهنجي روڪڙ تہ ٽڪو بہ ڪانہ هئي، البت ناڻو سندس ڪڍ گهمندو رهندو هيو. جڏهن سندس هٿ ايندو هيو تہ انکي ونڊي ورهائي وري سڪٽين هٿ واپس ورندو هيو. جي سائل وڏي رقم لاءِ وات وڏس تہ پوءِ پيڪَت هلندي جهولي جهليندو ۽ پني بہ سندس پورت ڪندو. وڏي ڳالهہ تہ دان جو ڏن انهن هٿان ئي ڏياريندو هيو جئن ڏيندڙ بہ ڏيڻ جي خوشيءَ ۾ شامل ٿئي، جا وٺندڙ کي وٺڻ ۾ حاصل ٿيندي هئي. باقي پاٽکي مليل موڙي ورهائيندي هي هوڪو ڏيندو تہ "پائي پيڪوان ڏياريا آهن اوهان لاءِ، وٺو پنهنجي پونجي تہ آءٌ وچوارو پرائي امانت کان آجو ٿيان." سندس وجود سراپا سخا ڏٺم. وٽس راڳ جي رسيلي دولت جام هئي. اها سنگيت جي سخا ڪندي بہ خوشيءَ ۾ نچندو رهندو. هي پهريون واٽيو ڏٺم جنهن وٽ نہ ليکو هيو نہ وچور واري واٽکي وهي ۽ نہ جنهن جي انگرکي کي ڪو کيسو ئي هيو. واہ واٽيا تنهن جو وٽج واپارا جنت جا سوداگر "ڏہ دنيا ستر آخرت" واري ليکي ۾ ئي محو رهيا. مهتو

پڇاڙيءَ ۾ پنهنجو خالي مٿو به ڪٽائي بوڇڻ ڇنڊي رمندو رهيو. لهڻي وارا وينا رهيا، ساعت وارو گوءِ ڪٽي هليو ويو. سبحان الله!

ڪنور ڪانپوءِ ڪيئي سال ڪنهن سخيءَ جي ڏسڻ لاءِ دل سڪندي ۽ سُرڪندي رهي. نه سوالي هيم ۽ نه سٺن هٽن جو ارادو هيم. البت پڌو هيم ته جي الله جو اولڙو پسڻو اٿيئي ته ڪنهن سخيءَ اوڏڙو ٿي ڏس. ڇو ته سخا ۾ الله جون اڪثر وصفون سمايل هيون. سڏڙيا سخي ته سوين هئا ته ڪي هٽ جا ڇوٽ. ڪي ڇورن جو ڇپر هئا ۽ ڪي بيڪسن جا پرجهلو. ڪي وري مانيءَ جا ملهه هئا ته ڪن فقط مٺن جي نيت خيرات ٿي ڪئي. سخا سان ماپن ۽ ڪسوٽين جو واسطو ڪهڙو؟ انڌي منڊي جي مدد لاءِ هرهڪ ٿي هٿ ڊگهيريو پر ڏنڊي مشٽنڊي تي مون ڪنهن کي ڪهل ڪائيندي نه ڏٺو. لچ ۽ اشراف ۾ اخلاقي سنڌو ته برابر هيو. پر جيئڻ جو حق ته هرهڪ کي هڪجهڙو حاصل هيو؟ سخاوت لاءِ ڪنهن جو هرو پرو لولو لنگڙو هئڻ ڪو شرط ٿورو ئي هيو؟ اڪيون هوٽي سخا ڪندي مون ڪنور ڪان پوءِ ڪنهن کي ڏٺو ته اهو هيو، هڪ سنڌ جو وڏيرو. چام صادق علي. هيو به عيبدار ۽ گنهگار. تو ۽ مون جهڙو. پر تفاوت رڳو اهو ته اسين طالبو ۽ گهرجائو ۽ هو سخي. جو زمين آسمان جي وڇوٽيءَ ڪان به وڏو فرق هيو.

الله واري سخا ته آهي بي مثال ۽ لازوال. اڻ ڪٽ ۽ بي انت. هو اڪيلو انداتا آهي جو بنان پڇڻ جي ڏئي ۽ جي ڪائونس نه گهر ته ڏمرجي. وري مزو اهو جو ڏمرجي تڏهن به ڏئي. ان ڪري ماڻهن جي پرچاءَ ڪان ته الله جي ڏمر پلي. ڪنور ته ويچارو هيو منگتو فقير. سندس سخا هئي جهولي جهلي پنڻ ۽ جو ڪجهه وٽس هيو سو سر سوڌو ڏيڻ تائين. پر چام جي سخا به سڀ اصولي ليڪا لنگهيل هئي. نه فقط اهو ڪجهه قربان ڪندو جو پاڻ وٽ هيس پر جنهن جي گريبان تي هٿ ڦهيس ته اهي ڪيسا به خالي ڪري هين جي گهرج پوري ڪندو. پنهنجي زمين ته هيس بارهوئي گروي. پنجن سالن جو فصل اڳواٽ وڪاڻل. پڇاڙيءَ بئنڪن جا ڪنڌا ڪٽي به هين جي ڪوٽ پريندو. پر ڪنهن کي نراس ڪري نه موٽائيندو. جڏهن وزير ٿئي وسوارو ٿيو ته پوءِ آئي وئي لاءِ ونسو ٿيندي رهي. هر غريب غربي ڪان ويندي ڇورن ڦورن ۽ وڏيرن تائين سڀ لاءِ ديگ چڙهيل هئي. پلاٽن جي بارش ٿيندي رهي. جنهن ڇيو ته قرض لاهڻو هيو ته ان کي چار سئو گز.

جنهن کي نياڻي اٿارٽي هئي تہ هڪ هزار وال. جنهن فرياد ڪئي تہ رن زال آهيان تہ پوءِ بہ هزار گز زمين الاٽ. پنهنجي ان دور ۾ حالت اها هيس جو مون ڪيئي پيرا مارکي کي انهيءَ اوسيئڙي ۾ ڏٺو تہ ڪو يار اچي تہ چار پئسا اڌارا وٺي رات جي ماني ٻاهران گهرائي کائي!

هن ۾ ڪو شڪ نہ آهي تہ چام جي عام جام ۽ انڌاڌنڌ سخا ۾ ڪيئي لوڀي ۽ لالچي بہ لڪاپتي ٿي ويا. ڪن ڪالونيون وڪڻي ڪروڙ ڪمايا، پر ڪي اهڙا بہ هزارين مسڪين هئا جي اٿاٽ ۽ اٿهوند ڪان آجا ٿيا. سنڌ جي شهرن ۾ جايون راتو رات ائين اپرڻ ۽ اُسرڻ لڳيون ڄڻ شاهجهاني اڏاوت وارو دور وري واپس آيل هيو. وقت جي حاڪم شڪايت ڪيس تہ "چام سرڪاري زمين پڳڙن مُٺ تي پيو ورهائين؟" چي چاچي سرڪاري زمين؟ زمين آهي الله جي! اصل الاٽ ٿيل آهي آدم ۽ سندس اولاد لاءِ، هر انسان کي ڌرتيءَ تي مٽي لڪائڻ لاءِ اجهو تہ گهرجي. سرڪار جو تہ وس پڄي تہ جيڪر سج چنڊ جي روشنيءَ تي بہ ڍل وجهي اوڳڙ ڪري. مون نہ پنهنجي لاءِ ڪو گهر ٺاهيو ۽ نہ ڪو پنهنجن جا ٿو پيٽ پريان. شهر وڌندا ۽ وسندا ۽ ماڻهو آباد ٿيندا." ۽ ٿيو بہ ائين. صوبي جا سيئي شهر سندس دور ۾ وڌيا. ڪراچيءَ کي تہ چار چنڊ لڳي ويا. هئي تہ اصلي مهاڻن جائي. نپائي واڻين، سامائي پارسين ۽ انگريزن جي اوٽ ۾. واڻين وٺي ڏٽڙجي مهاجرن پناري پيئي، پوءِ بہ سرڪار نہ سنواري. اها تہ لڏي وڃي اسلام آباد سکي ٿي. پلو ٽٺي سمگلرن جو جن ڪيس ڏاج ڏيوڻ ڏيئي سندس مٿي تي هٿ رکيو. پر ڪيس سچي سونهن بخشي سخي چام صادق عليءَ! جنهن صدقي هاڻ گهونگهٽ کولي پيئي مور جيان ٿلي. هي برابر آهي تہ چام ڪو پنهنجي هڙان سخا ڪانہ ڪئي. پر ماڻهو تہ پرائي خرچ تي وڏيڪ بخيل ٿيندا آهن. هاڻ تہ ڪو ڪنهن کي نوازي؟ ڪنهن جا هٿ ڪنهن کپيا تہ نہ آهن. ڏئي تہ برابر ڏاتار ٿو. پر الاجي چو، پيلو منهن هوندو آهي هميشہ پنڌاريءَ جو!

سخا سنڌ جي چامن جو مَرڪ آهي، پر صادق عليءَ کي سخا ورثي ۾ آئي. چام منا خان سندس چاچو، تنهنجي سخا سنڌ جي لوڪ ادب ۾ حاتم واري حيثيت رکندڙ آهي. سنڌ جي واحد وڏيرو هيو جو خرزينون ناٽي جون گهوڙي تي ڌري گهر کان ٻاهر نڪرندو هيو. ڪڏهن تہ ائين بہ ٿيو جو گهوڙي سنجن سوڌي سائل کي ڏيئي پاڻ پيرين پنڌ وٺاڻ تي

پهچندو هيو. چون ٿا تہ ڪو سوالي وٺائنس خالي نہ ويو. ڪيس چاڻ سڃاڻ هوندي هئي تہ ڪيترا سکر ماڻهو لاچاريءَ جو بهانو بڻائي وٽس اچي هٿ ٽنگيندا هئا، پر مني چام ڪڏهن منهن ڪوڙو نہ ڪيو ۽ نہ ڪنهن کي سکڻين هٿين واپس موٽايائين. چام مٺا خان کان پوءِ وري چام ڪانيو خان، چام صادق عليءَ جو پيءُ، پنهنجي وقت جو ناميارو ۽ نواب سخي هيو. سندس خير خيرات وارو طريقو ئي نرالو هيو. ماڻهو ڪائنس خيرات وٺڻ اهڙي يقين سان ويندا هئا ڄڻ پنهنجي اوڌر اوڳاڙڻ ٿا وڃن. سندس پٽ کي بہ اهو ئي چوڻ هيو تہ "جي آس رکين تہ الله توکان حساب نہ وٺي تہ تون پاڻ بہ ڪنهن سان ليکو نہ ڪر، جي ڪنهن کي ڏين تہ وڏي دل ڪري ڏي نہ تہ بس پلي. ياد رک ڏنو ٻنو آهي. ڏيڻ ڪانپوءِ ڏنو وسار. نہ تہ ڏنو ڪنو ٿيندءِ." جيسين جيئرو هيو صادق عليءَ تي اها ڊيوٽي رکيل هئي تہ جي ماڻهو ڳوٺ ۾ اوطاق تي اچن تہ انهن جي گهوڙن جون واڳون وٺي سندن آدر ڀاءُ ڪري، مهمانن جا هٿ ڌوئاري، ۽ وڃڻ وقت ساڻن گڏجي ٻاهر وڃي خدا حافظ ڪري. هڪ دفعي پڇيو مانس تہ آجيان ڪرڻ يا الوداع ڪرڻ لاءِ پيرين اگهاڙي ڇا لاءِ ٿو وڃين؟ چي "ڪانيو خان جو پٽ آهيان. بابي مرحوم کي بہ ماڻهن جي آءُ ڀڳت ڪرڻ لاءِ جتي هٿ نہ ايندي هئي."

ڀاڳ بہ عجيب چيز آهي. جنهن کي لڳي تہ اڏي ڇڏي، پر شل نہ ڦٽي. پوءِ اڳيون نور بہ ڇٽ. وري جي موٽ ٿو کائي تہ اهو بہ چوٽ تي چڙهي پوءِ. چوٽيءَ تي بہ ٽڪاءُ اصل ڪونہ اچيس. چو تہ وقت وانگر بخت کي بہ هڪ جاءِ تي ويهڪ آهي ئي ڪا نہ. هڪ مشهور انگريز ليکڪ آسڪر وائلڊ، جنهن کي بہ ڀاڳ سندرو ٻڌي مٿي عرش تي چاڙهي گهمائي وري آٽي فرش تي ڦهڪايو هيو، تنهنجو چوڻ آهي تہ "جڏهن ڏسو تہ اوهان جون مڙوئي دعائون اگهايون ويون آهن تہ پڪ ڄاڻو تہ اوهان جي سزا پڻ شروع ٿي چڪي آهي." چام جي بہ من جون سڀ مرادون اچي پوريون ٿيون هيون. چام تہ چمندي چام ئي هيو. مال متاع جي بہ ڪمي ڪانہ هيس. دل گهري ديوي ۽ آل اولاد بہ عطا ٿيل هيس. سنگت ساٿ ۾ بہ سرخرو هيو. وڏيري مون وزير بڻجي هاڻ سرڪار بہ سڏيو ٿي ويو. سونهري موقعو ڏسي قسمت کلٽي کائڻ لاءِ کر موڙيا!

ڦهرين ئي لوڏي چام کي جهوري وڌو. سندس جاني ۽ جگري

دوست علي بخش جوڻيجو خون ٿي ويو. قتل جو ڪارڻ تہ تلاش ڪرڻ آهي ئي بي سود ۽ بي معنيٰ. ڪنهن بہ ماڻهوءَ جي مارائڻ لاءِ بہ ڪو دليل ٿيندو آهي ڇا؟ موت جو معاملو تہ آهي تقدير جي ذمي، جو خفو هوءَ اڳي پوءِ يا واري وٽيءَ تي هر حالت ۾ پاڻهرتو نباهيندي رهندي آهي. پارت جي بلبل، لتامنگيشڪر ڪان ڪنهن سوال پڇيو تہ تو اڄان شاديءَ جو فيصلو نہ ڪيو آهي سو ڇو؟ تہ ڪلي ڏنائين. چي، "مورک! جيون، سنجوڳ داڻو پاڻي ۽ موت جا فيصلا آڪاش تي ٿيندا آهن ۽ وري بجا آوري ٿيندي آهي ڌرتيءَ تي." پنهنجي پياري دوست جي قتل ڄام جون وايون بتال ڪري ڇڏيون. هوش عقل وڃائي پنهنجي پاڻيءَ ۾ نہ رهيو. ڪيس اها سمڪ نہ رهي تہ هو ڇا ڪري رهيو هيو ۽ ڇا ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ٿي ڪيائين. لاهي پاهي انڌ جي گهوڙي تي چڙهي بيٺو ۽ گهاٽي وارن ڪمن ۾ ڪاهي پيو. جو پڇتاءُ جان جيئندو سندس پچر نہ ڇڏيندو.

ڏاهن جو چوڻ آهي تہ هيءَ دنيا هڪ دائمي ناٽڪ آهي جنهن ۾ اسين سڀ ائڪٽر آهيون ۽ ويس ڌاري پنهنجو پارٽ پيا ادا ڪريون. هي جهان کيل تماشو برابر هوندو، پر انسان جي ائڪٽر هئڻ ۽ کيل ۾ سندس پرپور بهرو وٺڻ بنسبت البت مونکي شڪ آهي. مونکي پنهنجو تجربو هي ٿو سيکاري تہ هي سنسار هڪ پتلين وارو تماشو آهي جنهن ۾ انسان بي جان پتلين سمان آهن. پتلين جي حرڪت وارا سڳا ڌاڳا وري ڪنهن ڌرتيءَ جي بازيگر وٽ نہ پر آسماني ڪاريگر هٿ وس آهن، جو پيو جڳ جو چرخو هلائي. حقيقت جي حال واري پوري خبرچار نہ هوندي اسين ائين پيا سمجهون، تہ مالڪ پاڻ پتلين کي نچائي، پيو پنهنجي دل وندرائي. اسين "ڄج پرائي احمق نچي" وانگر پنهنجي پرائي وڃت ۽ جهمر تي خواه مخواه ڪڏهن خوش ڪڏهن خفي پيا ٿيون. اها سوچ بہ نہ اٿئون تہ جو ڪجهہ ڪري رهيا آهيون ان ۾ اسانجي مرضيءَ کي ڪو وزن يا دخل بہ آهي يا نہ. پوءِ ڪڏهن خوشيءَ ۾ ڪڇيون ٿا هڻون تہ اسان کهڙي نہ کيپ ڪٽي. ڪڏهن وري ويٺا تہ هٿ هڻون، تہ، اوهو! خطا ٿي وئي، کهڙو نہ ڪڌو ڪم ڪيوسين. انساني عمل، قسمت جو ليکو يا لوح محفوظ ساڳي شيءَ آهن يا الڳ؟ اها خبر الله کي. پر آخرين نتيجي ۾ انسان هن

فيصلي تي پهچي ٿو تہ "آخر ائين ٿيڻو هيو" منهنجي خيا لِ ۾ هڪ ماڻهوءَ کي ٻي ماڻهوءَ جي زندگي يا موت تي اختيار آهي ئي ڪونہ. چام صاحب بہ تقدير جو هٽيو تہ ٻڌجي سگهيو ٿي پر خود ڪنهن جي تقدير هئڻ؟ هرگز نہ.

چوندا آهن تہ بدبختي اڪيلي سر ڪڏهن نہ ڪنهن وٽ آئي. جي ايندي تہ سڄي ٽبر ساڻ اچي سهڙندي. اڃان پنهنجي محبوب ۽ مربي دوست جو لرزو ۽ لحظو سهسائي مس ساهي پٽي هئائين تہ سندس امڙ لاڏاڻي لاءِ سانباها ڪيا. چام دعا ۽ دوا وارن حيلن وسيلن ۾ وسان نہ گهٽايو. پر الاهي امر اڻ ٽر ٿي ڏنو. نہ فقط ماءُ سان والهانہ محبت هيس، پر هي ايمان ۽ عقيدو هيس تہ سندس ڀاڳ بخت سڀ ماءُ جي سر تائين سلامت هيو. پاڻ فخر سان چوندو هيو تہ "امڙ جي دعائن جي مٿان چوڪندي اڏيل اٿم جنهن ڍال ٿي هر آنڌي ۽ ڪڙي کان پناه ٿي ڏني." جڏهن امڙ پاسو ڪوڙيو تہ چام بيحال ٿي ڍرڪي پيو. روح راڙي ڳڏ نشي جو سهارو ورتائين تہ من جي مونجهہ شايد ميسارجي وڃي. شايد اها چاڻ نہ هيس تہ نشي واپرائڻ سان غم غلط نہ پر اڃان وڌيڪ ٿيندو آهي. اڳتي هلي اڌرنگي جي لپيٽ ۾ بہ آيو. پر ڪو ڏنو ٻنو ٿيس. مس مس ڪري پيڙا ڪان پار ٿي اٿي ڪڙو ٿيو.

دلي دوست جو قتل ۽ امڙ جو لاڏاڻو، اهي اهڙا سخت صدما هوا جن سبب سڄين لنگين سالم رهڻ جيڪڏهن ناممڪن نہ تڏهن بہ مشڪل ضرور هيو. چام ويڳاڻو ۽ اٻاڻڪو ٿي پيو. پاڻپي ويو تہ سندس قسمت جو رخ ڀاڳ جي ابتڙ هيو. هونئن بہ اوج ۽ عروج واري ڏاڪڻ ڏاڍي ترڪڻي ٿيندي آهي، سڻيي جو آهي. ڪو مهمير هوندو جو گهڻي دير تائين پير ڄمائي بيهي سگهي. چام پاڻ بہ هاڻ پيرن بجاءِ پٺن تي بيٺو هيو. ٻن ڏوڏن ئي ڪيس لوڏي ڇڏيو هيو. ويتر ان حڪومت جي بہ جڙ اڪڙندي ڏٺائين جنهن جو پاڻ بہ چوٿون پائو هيو. ڪيس پليءَ پٽ پرو هئي تہ هر حڪومت جو ٻاهريون تهہ فولاد جو هوندو آهي. پر اندرين اڏاوت عاج جي. جنهن ڪري سندس جٽاءُ بي پروسي ٿيندو آهي. ٿوري لوڏي اچڻ تي ائين پرزا پرزا ٿي پوندي آهي، ڇڻ چيني جي ٿانون وارو ڍيش هٽ

ڪان ڪسڪي هيٺ ڪريو. چاڙهي ويو تہ ڪاري ڏاند جا مالڪ اڃهو آيا ڪي آيا. جنهن سان روح جو پرچو هيس اهو الوداع ڪري چڪو هيو. امڙ وٽي دعا جا در هٿا اڳي ئي ٻيڪڙيل. هاڻ سندس لاءِ هتي ڪهڙي ايل هٿي؟ چو نہ ڪي ٻيا وڻ وسائجن. اهو سوچي اڏامڻ لاءِ پر سهيڙيائين. ڪو پڳو ٽوروئي ٽي ويو. چنگ چنگيرا ڪيس هوائي اڏي تي خدا حافظ ڪرڻ آيا. هتي سندس زندگيءَ جو هڪ باب پورو ۽ ٻيو موڙ شروع ٿيو.

منهنجي چام صاحب سان پهرين ملاقات اڄ ڪان ٽيويهہ سال اڳ لاهور ۾ ٿي. جڏهن پاڻ فقط هڪ وڏيرڪو ٻار هيو ۽ اڃان مڇن جي سانول مس نسري هيس. مونکي منجهس ڪا خاص لياقت ڏسڻ ۾ ڪانہ آئي هئي، سواءِ ان جي تہ ڪوڙ سهڻو ۽ ايمانداري سان ٽي ڳالهايائين. ڏهاڪو سال پوءِ ڪيس بلڪل نرالي رنگ ۾ ڏٺم. بت ۾ سگهارو. موڪري منهن تي چاپئين ڏاڙهي. رحمدل اڪيون ۽ سلوٽي زبان، پر بي لغام. دماغ بہ بلاجو هيس. پر سوچ جو انداز جڳ ڪان الٽو. چٻي چٽي ڳالهائڻ بجاءِ ڦاٽوڙي دهل جيان ٽي وڳو ۽ هرهڪ ڪي منهن تي ڦهڪائي ٽي ڏنائين. ذهن ۽ ظرف بہ تيز تر پر واڇوڙي جيان نہ منزل نہ مقصد. گنڀير گهٽ ۽ تتي تاءِ نتيجي تي پهچڻ لاءِ آتو ٽي ڏٺو. مونکي تہ ائين ٽي معلوم ٿيو تہ ڄڻ سندس وجود ۾ هڪ ڪان وڌيڪ شخصيتون سمايل هيون جي هڪ ٻئي جي ضد ۾ ۽ تڪراري ٽي ڏٺيون. ڪنهن زماني ۾ حيدرآباد جي بازارحسن ۾ ٻہ ڳائٽيون مشهور هيون جي پاڻ ۾ سڳيون ڀينر پڻ هيون. ٻنهي جو ناچ گانو، قد ڪاٺ ۽ ناز نخرو سندن نالن جيان هڪ ٻئي جي ابتڙ هيو. هڪ هٿي نوابي ۽ ٻي گولي. چام صاحب جي مزاج ۾ بہ ٻيئي رخ تارازيءَ جي پُڙن جيان ساڳئي وقت پسبا هٿا. هو لاپرواهي ۽ سخا ۾ نوابن جو نواب هيو، نوڙت نياز ۽ نهٺائيءَ ۾ گولن جو گولو!

شروعاتي دور ۾ هر وڏيري جي معراج جيان ڪيس سرڪاري عملدارن جي ٽهل ٽڪور ۾ مشغول ڏٺم. پر پوءِ هي چاڙهي حيران ٽي ويس تہ انهن جي پرگهور ٽي لڏائين جي سروس ڪان موقوف ٿيل هٿا يا جن جي نوڪري خطره ۾ هٿي. عجب اهو جو سالن جا سال ڪيترن ڪامورن ڪي سندس "روٽي ڪپڙي ۽ مڪان" جي سهاري تڪندو ڏٺم. جڏهن ١٩٧٢ع ڌاري سرڪاري نوڪرن ۾ تاڪوڙو وڌو ويو تہ چام اڪيلو انسان هيو جو

پارٽي جو ذميوار رڪن هوندي به لڪي ڇپي انهن جي هڙان ۾ وڙان مدد ڪندو رهيو جو راتو رات روزگار ڪان نره ڪيا ويا هئا. ٻه ٽي درجن ماڻهن کي ته آءُ شخصي طور سڃاڻان جن کي پلاٽ ڏيڻ گڏ ٻي پٽ سٽ ڪري سندن مالي مشڪل ڪشائي ڪيائين. جيتوڻيڪ انهيءَ زماني ۾ منهنجي ساڻس فقط رسمي ڏيٺ ويٺ هئي تڏهن به عيد رات جي انڌيري ۾، پاڻ پنهنجي گهر واريءَ سوڌو منهنجي گهر اچي همدردي ڪيائين. ڪجهه ڏينهن ڪان پوءِ هڪ آفيسر هٿ، جو اڄ ڪلهه وڏي عهدي تي سرفراز آهي، مونکي دڪانن ۾ جاين جي الاٽمينٽ موڪلي ڏنائين جن جي پڳڙي ان وقت جي اگهه تي ساڍا ٽي لک رپيا هئي. هيءَ منهنجي مجبوري هئي جو مون در آيل لڪشمي موٽائي ڇڏي. پر چام جي احسان جو ٿپو منهنجي پنيءَ تي برابر لڳي چڪو. هي زندگيءَ ۾ پهريون دفعو هيو جو ماءُ پيءُ ۽ استاد کانپوءِ مون تي ڪنهن اهڙو ٿورو ڪيو هيو. الله پاڪ کيس بهرا ڏئي. جي منهنجو اچو ۽ ڏڪندڙ مٿو ڪڏهن به سندس پيرن جي پٺي ٽي ڪتب اچي ته آءُ جيڪر پاڻکي ڀاڳوارو ڀانيان!

جتي لڏي وڃي آڏاڻو اڏيو اٿس. اتي به ٻڌو اٿم ته اوطاق کوليو ويٺو آهي. ٻارهوئي لنگر پيو هليس. لنڊن جهڙي مهانگي ملڪ ۾ جتي قيمتون پيون آسمان سان ڳالهيون ڪن، جتي ڇانهه پيارڻ تنتو سيڻ سڄڻ پاڻ ۾ پت برادري پنجيو ڇڏين. اتي ست ڏارين کي سڏي ست رڇيون ڪارائڻ ڪو چرچو ته نه آهي. اهو ڏينهن ڪو چنڊ هوندو جو وٽس پنج ست مهمان ٽڪيل نه آهن. ماني ٻوڙ ته الله ٿو ڏئي پر پرديسن ۾ چامن واري مهمان نوازي بدستور جاري رکڻ تمام وڏي ڳالهه آه. وري پن سن جا پائونڊ ڪنيو هڪ هڪ اڳيان آڇ ڪري ته ادا پرائي ملڪ ۾ آيا آهيو اوهان کي ضرورت هوندي. هاڻي وٺو هيءُ، صبح سوايو ڏيانو. سندس ڪلها ڳنل آهن. ويٺو ٿو ڳن ڏئي. اها خبر اٿم ته نه هتان ڪا ڪاري ياڻي ڪٽي ويو هيو ۽ نه وري اتي ڪو ڪارخانا تا هلنس. اتي نوڪري ضرور ٿو ڪري پر ايتري پگهار دنيا جي ڪنهن ڪاتي ۾ آهي ئي ڪونه جو چام جي خرچ ۽ خيرات جي پورت ٿئي. پوءِ الاجي سون ٿو ناهي. ڏاڙا هٽي همياڻيون ٿو هٽ ڪري. يا وري تڏي هيٺان ٿو روز ڪٽي. اها خبر خداءِ کي.

چام صادق ذاتي طور هڪ سدا بهار ۽ شاهاڻي شخصيت جو

مالڪ آهي. گهڻ ۾ گهڻ مونکي سندس جهڙو هٿ جو سخي درياه دل ۽ سرويچ ساٿي سنڌ ۾ ٻيو ڪونه سجهي. خاص ڪري ماڻهپي جي هن ڏيوالہ واري دور ۾، جڏهن ويا مور مري ۽ هنج نہ رهيو هيڪڙو. ساڻس پلڪ پهر ڪچهري ڪرڻ آهي، هڪ غمنار وندر ۽ ورونهہ. مهمان نوازيءَ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ. دل جا دروازا هميشہ هرهڪ لاءِ کليل. طبع جا ڪجهہ رخ انوکا ۽ عجيب. هڪ تہ پئسي کي نہ هٿ لائيندو ۽ نہ جان ساڻ رکندو. ناڻو سدائين نوڪرن حوالي. ٻيو شڪار بہ عمرير ڪونہ ڪيائين. نہ وري وڏيرن جيان عملدارن يا حاڪمن کي پلجي بہ شڪار ڪرايائين. ٽيون دهماني ۽ ڪوڙو هوندي بہ مون جهڙس ڪو صاف گو ۽ ڦاٽوڙو دهل ڪونہ ڏٺو. هڪ عجيب ۽ انوکي شخصيت. هي اوهان جي وس ۾ آهي تہ کيس پسند ڪريو يا ناپسند، پر کيس نظرانداز ڪرڻ؟ ناممڪن. جي کيس چاڻن سچاڻن انهن لاءِ ڪوٺو يا ڪرو ڳالهہ ساڳي. پر جي سندس ساک جو صحيح ڪاٿو ڪرڻو آهي تہ پوءِ اها پڇا غريبن، مسڪينن ۽ محتاجن کان ڪريو تہ بهتر.

چاڪر کي پرديس وئي پنج سال ٿيا آهن. ٻڌو اٿم تہ وطن لاءِ اباڻڪو آهي. اداس ڪيئن نہ هوندو. آخر بہ تہ ڪونج قطارن کان وڇڙي آهي. هونئن بہ هن ملڪ جي ميري مٽيءَ جو ڪڪرالي ريت ۽ بجريءَ سان ڪهڙو واسطو؟ ڪجهہ ڏينهن ٿيا تہ سندس اوچتو ٽيليفون جو سڏ اچي سهڙيو. پڇيو مانس تہ منهنجي لائق ڪا ڪار خدمت؟ دل پرجي آيس. سندس آواز اُمالڪ گهگهو ٿي ويو. چيائين تہ هائو. "چاڪر ڳوٺ وڃ. منهنجي اباڻي مقام پهچي منهنجي امڙ جي بنيءَ پيرانديءَ ويهي فاتح پڙهہ. امڙ سان منهنجو احوال بہ اور ۽ دعا لاءِ بہ ٻاڏاءِ".

سڪندر ثاني

خون خرابيءَ جو دستور سڀ ڪان اول حضرت آدم جي پهريٺي پٽ هابيل قائم ڪيو. هن پنهنجي ڀاءُ قابيل جو خون وهائي انساني خونريزيءَ جي الله توهار ڪئي. پوءِ رتوڇاڻ جي خوني ريت شروع ٿي. هيءَ روائت اڄ ڏينهن سوڌو برابر هلندي ٿي اچي. ڏسجي ائين پيو تہ ڄڻ قتل غارت بہ انسان جو هڪ ثقافتي ورثو ۽ ورونهہ آهي. جنهن وسيلي هو وقت بوقت پنهنجي دل وندرائيندو ٿو رهي. جيڪڏهن ڪنهن عام رواجي چارڻ بہ ڪڏهن ڪو سريلو ساز وڄائڻ سکيو آهي، تہ پهرين فرصت ۾ سرندو ساڻ ڪري سر سوالي ٿي، وڃي ڪنهن نہ ڪنهن ڏياچ جو ڪنڌ ضرور ڪپيو اٿائين، عزرائيل تہ اچي ٿو لڪ ڇپ ۾ ۽ سانگي سان. جي وار بہ ڪندو تہ بيماريءَ بهاني، يا ڪنهن حادثي جي اوٽ ۾. پر حضرت انسان ڪي تہ هٿ ۾ ڪٽاري ۽ ڪلهي تي دونالي دمبوق آهي ئي آهي. ڪوس ڪرڻ ڪان اڳ. ڪنهن بہ قاتل، ڪڏهن هي نہ سوچيو تہ جنهن ڪي هو ماري رهيو هو، اهو تہ هونئن بہ اوس هڪ نہ هڪ ڏينهن مرڻو هيو. پر پاڻ ڪي بہ تہ آخر هي جهان ڇڏڻو هيس!

ڏٺو وڃي تہ حضرت انسان جي هر دور جي تواريخ، رت ۾ رنگيل هڪ خوني داستان آهي. تواريخ جو سڀ ڪان وڌيڪ پيانڪ باب آهي "انسان جو ناحق خون". يا جنهن فعل ڪي تسڪين خاطر "شهادت" سڏيو ٿو وڃي. هونئن تہ انساني قتل ڪنهن نہ ڪنهن قانون، رواج يا مصلحت جي آڙ ۾ ڪيو ٿو وڃي. جيئن ڪو ٻڪرو قربانيءَ جي نالي ۾ ڪٺو وڃي. پر بي گناه خون هڪ اهڙو انساني عمل آهي جنهن لاءِ ڪو عقلي اخلاقي يا مذهبي دليل آهي ئي ڪونہ. سواءِ هن سبب جي، تہ بني آدم اهو ساڳيو ئي ٻہ پيرو حيوان آهي، جهڙو خالق ڪيس ازل ڪان خلقيو هيو. هن ٻپيري جانور، انسان هئڻ جي دعوا تہ ضرور ٿي ڪئي، پر منجهس انسانيت دز برابر بہ ڪانہ هئي.

قديم زماني ڪان وٺي هيل تائين جن انسانن ڪي بي ڏوهہ ۽ بي قصور موت جي ٽڪنڪيءَ تي چاڙهيو ويو آهي انهن جو شمار ڳاڻاٽي ڪان ٻاهر آهي. پر انسان جي سموري تواريخ ۾ جي بہ خوني واقعا قلمبند ٿيل

آهن، تن سيني ۾، ان معصوم جي قسمت کان وڏيڪ افسوسناڪ مثال ملڻ مشڪل آهي، جنهن ٻار جي عمر تيرنهن ورهيه هئي ۽ جنهن ٻار جي جوان ٿيڻ لاءِ سموري دنيا جا ماڻهو منتظر هئا. هن نينگر ۾ روءِ زمين جي ماڻهن جون اميدون هيون. هن جي سار سنڀال ۽ پرگهور لهڻ لاءِ پيءُ هيو ئي ڪونه. ڇاڪاڻ ته سندس پيءُ تڏهن ئي فوت ٿي چڪو هيو جڏهن هي معصوم اجان ماءُ جي پيٽ ۾ هيو. اجان ٻنڊڻن ۾ هيو ته سندس رولڙي جي زندگي شروع ٿي. هڪ جنگي ڪئمپ کان پوءِ ٻي ڇانوڻي جي رخ ۾، هڪ علاقي کان ٻئي پرڳڻي ڏانهن، لڳاتار ڏکن ۽ ڏاڍن ۾ گهلبو رهيو. عالمگير حڪومتن جون عقابي اکيون هن معصوم جي تاڙ ۾ رهيون. هر هاڪارو حاڪم کيس حاصل ڪرڻ ۽ سندس ورثہ جي قبائڻ لاءِ جدوجهد ۾ رهيو. سموري مشرقي دنيا جي تخت جو حقي والي وارث هوندي به هي ڀهريون نظربند ۽ پوءِ قيد ۾ باندي ٿي رهيو. جڏهن هن ابهم جي انت اٽن لاءِ ترار اُڀي ٿي ته اها به خبر خير ڪي هيس ته کيس ڪنو ڇا لاءِ ٿي ويو. اهو اڀاڳو ٻار هيو دنيا جي عظيم فاتح ۽ روءِ زمين جي والي، سڪندر اعظم جو پٽ ۽ وليعهد "سڪندر ثاني".

سڪندر اعظم سن ٣٢٣ قبل مسيح، ماه جون جي آخري ڏينهن سانجهيءَ ٽاڻي، بابل شهر ۾ لاڏاڻو ڪري ويو. مرڻ وقت سندس عمر ٻٽيهه سال اٺ مهينا هئي. ويهن سالن جي عمر ۾ تخت ماڻيو هئائين. حڪومت ڪئي ٻارهن سال اٺ مهينا ٿيا هيس. ڦوه جوانيءَ جو موت. اهو به اوچتو. مضبوط دليون به ٽرٽلي ۾ اچي ويون. جوش ۽ جولان واري اٿاه زندگي، جنهن جي اجهامڻ لاءِ ڪي آثار هئا ئي ڪين. ڪنهن کي يقين ئي نه ٿي آيو ته اهڙي هستيءَ جي حياتي به ڪا بي پروسي ٿي سگهي ٿي. آخر ڪو رواجي ماڻهو ته نه هيو. جهڙس عظيم فاتح دنيا اڄ تائين پيدا نه ڪري سگهي آهي. هڪ غيرمعمولي انسان ۽ جنگي جوڌو. ۽ روءِ زمين جو حاڪم! سندس مئي اهڙي مايوسي ڦهلي جڻ سموري دنيا ڇوري ڇني ٿي چڪي هئي. جڏهن آخري هڏڪي ڏئي جسم بي جان ٿيو ته سندس ڀاتي ۽ ساٿي موت جي هئبت ۾ اچي کيس ڇڏي هليا ويا. سڪندر جو لاش اڪيلو سرد ٿيندو رهيو. سندس عزيزن ۽ رفيقن کي هي سمجهه ۾ نه ٿي آيو ته هاڻ ڪيو ڇا وڃي؟ شاهي ڪئمپ جي اڱڻ ۾ البت ڪي ماڻهو هيڏانهن هوڏانهن ٽڪرين ڀرانگهون پريندي ڏنا ويا. ڪي ته فقط هراس ۾ ڊوڙندا ٿي رهيا. شايد

ان سوچ ۽ پريشانيءَ ۾ تہ سياڻي الاجي ڇا ٿيڻو هيو؟ ڪي هيڪڙ ٻيڪڙ روچ راڙي جا بہ آلاپ ٻڌڻ ۾ آيا. ماتم سڪندر لاءِ نہ هيو. جي سندس لاءِ هجي ها تہ هوند سندس لاش چوگرد چوٻولو هجي ها. پر هتي تہ هرڪو پنهنجا پٽڻا پٽي رهيو هيو تہ هاڻ سندس پنهنجو حشر ڪهڙو ٿيڻو هيو!

سڪندر اعظم جي موت ايشيائي ماڻهن کي سخت صدمو رسايو. ڇاڪاڻ تہ سڪندر اعظم سندن مهربان ۽ محسن حاڪم هيو. يوناني توڙي مقدوني سپاهين جي ظلم خلاف ڍال هيو. خود مقدوني سپاهين کي پڻ اهو احساس ضرور ٿيو، تہ ڪين دنيا جي ٻين قومن تي جا فوقيت حاصل هئي، ان جو بنياد اڪري چڪو هيو. وڏي ڏکوئيندڙ ڳالهہ هيءَ هئي تہ سڪندري تخت جو ڪو والي وارث هيو ئي ڪونہ. البتہ سڪندر جي گهر واري ملڪہ رخسانہ اُميد سان هئي. ان ڪري باقي مڃن مائٽن ۽ تخت جي دعويدارن لاءِ هن سواءِ ٻيو ڪو چارو هيو ئي ڪونہ، تہ هو رخسانہ جي ويم تائين انتظار ڪن. سڪندر اعظم جا جي ويجها عزيز قريب هئا، انهن ۾ هڪ هيو فلپ آريدس. جو سڪندر جو ماٽيلو ڀاءُ هئڻ گڏ هڪ ڪمزور ۽ بزدل انسان پڻ هيو. سڪندر اعظم جي اڌ مغزي ماءُ اولمپيا ۽ سڳي ڀيڻ ڪلوپيٽرا جا ايپيرس جي راڻي هئي. سندس ٽي زالون هيون. هڪ "برسني" جنهن کان ڪيس پٽ "هيراڪلس" جي اولاد هئي، پر جيئن تہ برسنيءَ سان سندس رسمي شادي ٿيل نہ هئي، ان ڪري غيرقانوني ليکي ٿي وئي. ٻي زال رخسانہ هئي، جا اُميد سان هئي. ٽين "ستي تارا" جا ايران جي مرحوم شهنشاه دارا جي ڌيءَ هئي، جا سڪندر اعظم جي موت کان ٿورو عرصو اڳ سندس نڪاح ۾ آئي هئي.

سڪندر اعظم جو لاش اڃا ڪفن کان ٻاهر ئي هيو تہ محلاتي سازشون شروع ٿي ويون. گهوڙي سوار فوج جي ڪپتان "پرديڪاس" جو رايو هيو تہ هڪ اميرن جي مجلس قائم ڪئي وڃي جا ان وقت تائين ملڪي انتظام سنڀالي جيسين سڪندراعظم جي وارث جو مسئلو فيصل ٿئي. پياده فوج جي مهندار "مالمگير" وري "فلپ آريدس" کي شاهي جاءِ نشين ٿاڦڻ لاءِ پنهنجو فيصلو ڏنو جو سڪندر اعظم جو ماٽيلو ڀاءُ هيو. آخر نوبت لڙائيءَ تي اچي رسي. ڪافي رتوڇاڻ بعد ٻنهي ڌرين پاڻ ۾ هن شرط تي ناهہ ڪيو تہ فلپ آريدس، قائم مقام بادشاه ٿي رهي جيسين تخت جو والي وارث پيدا ٿئي ۽ بلوغت کي پهچي. پرديڪاس کي سموري فوج جو مهندار مقرر ڪيو ويو ۽ شاهي خاندان جي حفاظت ۽ نگهباني پڻ ڪيس سونپي وئي. سڪندر اعظم جي باقي فوجي مهندارن

ڪي دور دراز علائقن جي حڪومت سنڀالڻ لاءِ ٻاهر اماڻيو ويو ۽ ڪين مڪمل فوجي طاقت جو اختيار حوالي ڪيو ويو. مقصد هي هيو تہ جيئن اهي ٻاهر ۽ طاقتور فوجي مهندار مرڪز ڪان پري ۽ پاسيرو رهن.

"مقدونيا" انٽني پيٽر جي حصي ۾ آئي. هي اڪيلو جرنيل هيو جنهن آخر وقت تائين شاهي خاندان سان وفا ڪئي. ان حد تائين جو پنهنجي پٽ "ڪسندر" کي بہ ان سبب تخت جي حق ڪان لا دعوا ڪري ڇڏيائين. ڇاڪاڻ جو هو سڪندر اعظم جي خاندان جو جاني دشمن هيو. سئليوڪس کي پرديڪاس پاڻ وٽ نائب ڪري رکيو ۽ پوءِ کيس بابل جو حاڪم مقرر ڪيو ويو. ڪرٽيورس ۽ لونيٽس ٻنهي کي ڇاڻي ٻجهي اهڙين جنگين جوٽڻ لاءِ روانو ڪيو ويو جنهن لاءِ خاطري هئي تہ هو ماريا ويندا. ۽ ٿيو بہ ائين. ڪين راه ڪان شايد ان لاءِ هٽايو ويو ڇاڪاڻ تہ ماڻهن ۾ سندن وڏي ساک پت هئي. ليسيماڪس کي ٿريسيا ڏانهن اُماڻيو ويو جتي هو پنهنجي بقايا عمر خانہ بدوش قبيلن سان جنگيون جوٽيندو رهيو. انٽني گونس کي يومينس جي مدد لاءِ "ڦاپل گونيہ" روانو ڪيو ويو. ٽوليميءَ کي مصر جي حڪومت ملي جا هن پاڻ گهري ورتي. سواءِ هڪ اڌ عملدار جي، جن شاهي خاندان سان وفا ڪئي، باقي جملي مهندارن پنهنجون آزاد رياستون قائم ڪرڻ جو ارادو ڪيو. انهن ۾ ڪن تہ سڪندر اعظم جي سموري سلطنت کي ڦٻائڻ لاءِ بہ وسان ڪين گهٽايو.

رخسانہ، باختر جي هڪ قبائلي سردار "اختيار تيز" جي ڌيءَ هئي. سندس خوبصورتيءَ جي ملڪان ملڪ هاڪ هئي. "ستين" قبيلن سان جنگ جوٽڻ واري زماني ۾ سڪندر اعظم رخسانہ جي سڱ لاءِ گهر ڪئي. اهو خاطريءَ سان چئي نہ ٿو سگهجي تہ شاديءَ لاءِ آچ ۾ رخسانہ جي سونهن سوڀيا کي وڌيڪ دخل هيو يا سڪندر اعظم جي سياسي حڪمت عمليءَ کي. ڪن تواريخن ۾ هي بہ ڇاڻيل آهي تہ رخسانہ، سڪندراعظم کي هڪ پهاڙي قلعي جي فتح جي موقعي تي مال غنيمت طور هٿ آئي هئي. خير. ٣٢٥ قبل مسيح ڌاري سڪندر اعظم جي رخسانہ سان باختر جي شهر ۾ شادي ٿي گذري، ۽ پورن ٻن سالن بعد (٣٢٣ قبل مسيح) سڪندر اعظم جو جڏهن اوچتو موت ٿيو تہ رخسانہ کي اميدواري هئي. پنجن مهينن مدت پڄاڻان رخسانہ جي گود سائي ٿي، شهزاده جو نالو سندس پيءَ جي نالي پٺيان "سڪندر ثاني" رکيو ويو. رخسانہ ۽ سڪندر اعظم جي ماءُ اولمپيا ٻنهي کي ٻار جي پالنا ۽ پرداخت جي ذميواري سونپي ويئي. سڪندر

ثانيءَ جو نالو، قائم مقام حاڪم آريدس جي نالي سان ڳنڍ شاهي سڪي تي پڻ آندو ويو. هيءَ ٻي ڳالهه آهي تہ شهزادو پاڻ هڪ "ڪوٺي سڪي" جيان ڏرم جا ڌڪا ڪائيندو ۽ دربدر رهيو.

سڪندر اعظم جي ماءُ مهاراڻي "اولمپيا" شاهي تخت جي حقي وارث سڪندر ثانيءَ جي حفاظت لاءِ گهڻو ئي پاڻ پتوڙيو. پر قسمت گهڻي وقت لاءِ سندس ساٿ نہ ڏنو. جڏهن ٿورڙي عرصہ لاءِ مقدونيا جي حڪومت سندس هٿ ۾ آئي تہ شاهي فرمان جاري ڪري، قائم مقام گادي نشين فلپ آريدس ۽ سڪندر جي ٻہ سئو ساٿين کي ٻارين ٻچين قتل ڪرائي ڇڏيائين. سن ٣١٦ ۾ ڪسندر مقدونيا تي قبضو ڪري، ۽ پوءِ اسيمبليءَ ۾ ٺهراءُ پاس ڪرائي "اولمپيا" کي موت جي سزا ڏياري. سڪندر اعظم جي سڳي ڀيڻ راڻي "ڪلوپيٽرا" کي جنگي مهندار "ائنٽي گونس" ان موقعي تي مارائي ڇڏيو جڏهن هوءَ "ٽولميءَ" سان شادي رچائڻ خاطر مصر وڃڻ جا سانباها ڪري رهي هئي. سڪندر اعظم جي ٻئي پٽ "هيراڪس" کي سترنهن سال عمر ۾ ڪسندر جي چرچ تي هڪ صوبائي گورنر "پولي سپرڪان" قتل ڪرائي ڇڏيو. سڪندراعظم جي ٽين زال "ستي تارا" جا ايران جي اڳوڻي شاهہ دارا جي ڌيءَ هئي تنهن کي راڻي رخسانہ سازش سٽي ڳجهہ ڳوهہ ۾ اُڪلائي ڇڏيو.

سن ٣١١ ڌاري، گهرو لڙائي ۾ ٻهرو وٺندڙ سيئي ڌريون پاڻ ۾ ناهہ لاءِ رضامند ٿيون. فيصلو هي ٿيو تہ مقدونيا جي حڪومت ڪسندر وٽ بطور امانت جي رهي جيستائين سڪندر ثاني تخت ماٿڻ جي عمر کي رسي. ان مقصد لاءِ راڻي رخسانہ ۽ سڪندر ثاني، جي اڳيئي ڪسندر جي قيد ۾ باندي هئا، تن جي سار سنڀال بہ ڪسندر کي سونپي ويئي. جو فيصلو نهايت عجيب هيو. ڇاڪاڻ تہ ڪسندر شاهي خاندان جو جاني دشمن هيو ۽ سڪندر جي ماءُ، ڀيڻ ۽ هڪ پٽ کي اڳيئي مارائي چڪو هيو. "ڪسندر" راڻي رخسانہ ۽ سڪندر ثانيءَ کي "ائمفي پولس" جي قلعي ۾ سخت پهري هيٺ قيد ۾ رکيو. جڏهن ڏنائين تہ ماڻهن ۾ سڪندر ثانيءَ لاءِ همدرديءَ ۾ روزبروز اضافو ٿي رهيو هيو ۽ اهو چوٻولو چوڏس چوڌار ڦهلندو ٿي رهيو تہ ڪيس آخري فيصلي تي پهچڻ ۾ ڪا گهڻي دير نہ لڳي. سنہ ٣٠٩ ۾ ڪسندر، راڻي رخسانہ ۽ سندس تيرنهن ورهيہ تاجدار کي ائمفي پولس جي گورنر گلاڪيس هٿان قتل ڪرائي ڇڏيو. اهڙي طرح سڪندر اعظم جي تخت جي والي وارث ۽ سندس سموري خاندان جو آخرين ڏيئو بہ اجهامي ويو.

سڪندر اعظم جي مئي پڄاڻان سندس ماءُ پائر پينر، زالون، ۽ اولاد کي کهائي شاهي گهراڻــ کي ٻهارڻ، تخت کي تاراج ڪرڻ ۽ خانداني نسل کي نابود ڪرڻ هي سڀ عام رواجي ڳالهيون آهن. جي روائتون اڄ ڏينهن سوڌو هلنديون ٿيون اچن. افسوس فقط هن ڳالهہ جو آهي تہ سموري خوني ڊرامہ ۾ جن ٻهرو ورتو سي سڀ سڪندر اعظم جي ننڍپڻ جا ساٿي، پيالہ پائي ۽ پڳ مٽو دوست، ۽ سندس هٿن جا پاليل ۽ نپايل ملٽري مهندار هئا. وڏيڪ ارمان شايد هن لاءِ بہ ٿئي، تہ سڪندر اعظم ڪو تاتارين جيان ظالم خونخوار يا وحشي حاڪم نہ هيو. پر هڪ مهربان، بهادر ۽ مدبر. جنهن سڀ کان اول، روءِ زمين جي "هڪ مرڪزي حڪومت" جو تصور پيش ڪيو. جنهن اصول تي عمل کان سواءِ هن ڌرتيءَ تي امن امان ٿيڻ ئي ناممڪن آهي. ان ڪانسواءِ سڪندر اعظم اڪيلو ملٽري مهندار هيو جنهن هرهڪ تباه ٿيل شهر جي بدلي ڏهوڻا نوان شهر اڏايا هئا. شايد تواريخ ۾ پهريون حاڪم هيو جنهن انساني وهنوار يا ملڪي ڪاروبار ۾ دنيا جي سڀني ماڻهن کي هڪ اڪ ڪري ڏٺو ۽ ڪڏهن پلجي بہ قوم، مذهب يا علائقي جي فرق ڦير کي ڪا هوا يا هٿي نہ ڏني.

سڪندر ثاني اسان لاءِ خالص هڪ نالو آهي جنهن جي ڪهاڻي نصيب ۽ قسمت جي لحاظ کان عجيب آهي ۽ المناڪ پڻ. جن بہ انسانن هيل تائين سور سختيون سهي شهادت جو پيالو پيتو آهي انهن سڀني ۾ سندس نالو جي سرفهرست نہ آهي تہ بہ سڀ کان اڳاٽو ضرور آهي. اسان واري هاڻوڪي زماني ۾ سڪندر اعظم جهڙي افسوسناڪ ۽ عبرتناڪ ڪهاڻي آهي،طائوسي تخت ۽ تاج جي. هي قصو ڪالهوڪي ڪهاڻي آهي جا هنريت آهي تہ:-

ايران جي شهنشاهہ آريہ مهر پنهنجي راڻي ملڪہ سوريا کي طلاق ڏيئي پاڻ کان الڳ ڪري ڇڏيو. هن ڪارڻ تہ هوءَ طائوسي تخت لاءِ والي وارث ميسر ڪرڻ ۾ ناڪام رهي هئي. ڇڻ اهو هر عورت جي هٿ وس هيو تہ جڏهن وٽيس تہ ٻار ڄڻي! ۽ اهو بہ نر!

شاهہ پوءِ هڪ ٻي وڏ گهراڻي حسين عورت "فرح ديبا" (شهربانو) سان شادي رچائي. ساڳئي سبب. ڇا ڪاڻ جو ڪيس "جاءِ نشين" جي لوڙ هئي، جيئن شاهي سلسلو جاري رهي. شهربانو جو پير سدورو ۽ پاڻ ٻختاور ثابت ٿي! وليعهد ڄڻي شاه جي جهوليءَ ۾ وڌائين. شاهي شادمانا

شروع ٿيا. جڏهن تخت جمشيد جي جاءِ نشين جو جشن ملهايو ٿي ويو تہ بخت پٺارو ٿهڪ ڏيئي کلي رهيو هيو!

وارث اڄ ننڍو سيان وڏو. جيسين جوان جماڻ ٿي تخت ماٿي. الله جي قدرت. تيسين تخت جو تختو نڪري ويو. جو عجيب هيو. اڳ تخت هيو پر لاوارث. هاڻ وارث موجود هيو پر تخت غائب! پر ڇڙو تخت اونڌو ٿورو ئي ٿيو هيو. بخت جا بہ تہ بخيا اڌڙي چڪا هئا.

آخر ايران جي سرزمين ايتري تہ اچي سوڙهي ۽ تنگ ٿي، جو شهنشاه کي دفن ٿيڻ لاءِ ٻہ گز زمين بہ نصيب نہ ٿي. "جڏهن ايران جي رضا شاه پهلوي قديم ايران جي مجوسي شهنشاهيت جو ڏه هزار سالہ جشن ملهائي رهيو هيو، تہ قدرت وري اسلامي دور، جنهن بدولت ساسانين جي سلطنت پرزا پرزا ٿي خاڪ ۾ ملي ويئي هئي، تنهن دور کي وارو ڏيڻ لاءِ ڪنهن مجاهد مڙس کي جنم ڏيئي رهي هئي. ايران جي شهر "قم" جو هڪ رهاڪو ملان خميني، جنهن خالص اسلامي عمل لاءِ آواز بلند ڪيو، تنهن کي سزا طور ملڪ نيڪالي ڏني ويئي. هي الله جو نيڪ بنده، فرانس ۾ جلاوطنيءَ جي زندگي گهاريندي بہ اسلامي تحريڪ جي بدستور تبليغ ڪندو رهيو. آخرڪار ايران جي انقلاب جو باني بڻجي اُسريو ۽ اڀريو. جڏهن وطن ورڻ جو سعيو ڪيائين تہ رضا شاه پهلوي تخت تاج ۽ گادي ڇڏي پنهنجي تخت جي والي وارث، راڻي شهربانو، شاهي عملي ۽ اثالي سوڌو، هوائي جهاز وسيلي ڏکڻ آمريڪا ڏانهن فرار ٿي ويو.

قدرت منهنجي مالڪ جي! انسان جي سوچ ئي الٽ پلٽ ٿي ويئي. جو جلاوطن هيو، تنهن اچي قديم سلطنت جي واڳ سنڀالي. جو تاجدار تخت نشين هيو، سو آمريڪا ۾ پناه وٺڻ لاءِ دربدر ٿيندو رهيو! قدرت جو قهر وري اهڙو جو هڪ تہ ڪو حڪمران، ڪيس پاڻوٽ پناه ڏيڻ لاءِ تيار نہ هيو ۽ ٻيو وري، ڪئنسر جي موذي مرض اچي منجهس واسو ڪيو. پوءِ تہ ٻانهو ۽ ڏٿي! ناٿي جا ڍڳ ڪٽي هرهڪ کي آڇ ڪندو رهيو. پر ڪا چوٽڪاري جي راه هٿ نہ آئي. ٻاهر يا اندر، سيئي واٽون بند ٿي چڪيون هيون. آخر ڪيهون ۽ ڪوڪون ڪندي شاه پساه پورا ڪيا. رضا شاه تہ رضا ڪري ويو، جا رب جي رضا! پر سندس جنازه کي ڪا زمين پنهنجو ڪرڻ لاءِ تيار نہ هئي. گهٽي رولڙي پڄاڻان تابوت کي مصر جي هڪ قديمي مقام ۾ دفن ڪيو ويو. قدرت جي بہ شايد اهڙي مرضي هئي. مصر جي سرزمين هونئن بہ ايامن کان فرعونن کي پنهنجي آغوش ۾ آرامي پٽي ڪندي رهي آهي!

وتايو فقير

قديم سنڌ جي سنڌي ٻولي ڪهڙي قسم جي هئي؟ ڪو پتو نہ آهي، توڙي جو تحقيق جاري آهي. پر هي ڄاڻ اٿئون تہ ڀٽائيءَ جي زماني کان اڳ واري سنڌي هئي "ڌٻي ڀر نڪريون". بيحد ٻاڙي، الف اگهاڙي ۽ ٻي سري. البت "شاهہ" آئي صحت بہ سڌريس ۽ رنگ بہ مٽايائين. سهڻي لطيف جي رنگ رنگي وڌس. سونهن بہ اُپريس، سريلي بہ ٿي ۽ سينگار بہ سڪي، پوءِ اجرڪ اوڙهي اڇي اجري ٿي اڳيرو هلي. واٽ ويندي وتائي سان واقفيت ٿيس جنهن ڪيس مرڪڻ جي مام سيکاري. سوني تي سهاڳو. لاڪيٽي ۽ لطيف اڳيئي ٿي چڪي هئي وري مليس لطيفو. پوءِ تہ رڃي راس ٿي پارس ٿي پيئي. جن جي منهن پيئي ۽ جن سان پنارو پيل هيس تن کي بہ اڏي ڇڏيائين. هو بہ هاڻ، ماڙهوءَ، ڪون ماڻهو ۽ ڇٽن مون ڄاموڻ ٿي پيا. اهڙي ڪمال جي ڪرشمي ۽ ڪايا پلٽ جو سهرو هيو ڀٽائي گهوٽ جي سر تي ۽ ٻيو وتايو. انهن ٻنهي ٻانهن ٻيلين جي آڌر ۽ سهاري سنڌڙي اڄ ڏينهن سوڌو پيئي ٽڪي.

وري بہ سنڌڙيءَ جي انهن سپاجهڙن کي سلام جن کي مارو چام جو مرم پيو ۽ ڀٽائيءَ جو پرم رکيائون ۽ سندس ٻلايون پال نہ ٻلايائون. سندس ٽڙيل پکڙيل ڪلام کي سهيڙي سينگاري قلمبند ڪري محفوظ ڪيائون. وقت بوقت ۽ سال بسال سندس ورسيون ملهائي سندس ڳڻ ڳائيندا رهيا، ۽ اهو شغل اڄ سوڌو جاري هلندو اچي. البت وتايو ويچارو! ويڳاڻن جيان ۽ پنهنجي ليکي، واٽي ويٺي هلندو رهيو. وري بہ شڪر آهي جو وتايو ياد تہ آهي، ورنہ "ڪر لٿو ڌڪڻ وسريو" اسان جي هڪ پراڻي روايت آهي. هيءَ ٻي ڳالهہ آهي تہ وتايو صدين کان سنڌ کي وندرائيندو ۽ کلائيندو پئي رهيو آهي. پوءِ ٿي سگهي ٿو تہ ڪيس وسارڻ ۽ سندس ياد کي من کان ميسارڻ، اسان سنڌين جي وس کان ٻاهر هجي.

هاڻ جيئن تہ وتايو "وقت" جي ڪسوٽيءَ تي پوري طور پرکجي چڪو آهي ۽ سندس چهرا چٽڪلا ۽ ٽوٽڪا، سنڌي علم وادب ۽ عام سنڌي زبان جا "اٽوٽ انگ" ثابت ٿي چڪا آهن، تنهن حالت ۾ اسانکي جڳائي تہ سندس ٻولن تي ڪلي "ڪن لاٿار" ڪرڻ بجاءِ، غور وفڪر ڪريون ۽ گنڀيرتا سان سندس پيغام جو جائزو وٺون. جيڪڏهن اسين وتائي جون ورسيون ملهائي نٿا سگهون، سندس نيهن نياپي کي سهيڙي شايع ڪرڻ کان لاچار آهيون تہ گهٽ ۾ گهٽ سندس معنيٰ خيز "مقصد حيات" کي سمجهڻ ۽ هيئين سان هنڊائڻ لاءِ ڪو اُدم تہ ڪريون؟ ڏسڻو هي آهي تہ آخر وتايو هيو ڪهڙي بلا؟ ڪو وائڙو سائڙو موڳو مٺ هيو يا ڪو ملان لٽر هيو جو سدا وقلندو ٿي رهيو. ٿي سگهي ٿو تہ ڪو لڏ ۾ لڪل اڏيرہ لعل هجي؟ يا واقعي ئي ڪو خواجہ خضر هيو جنهن وتائي جو ويس ڌاري اسان عقل جي انڌن جي روحاني رهنمائي ٿي ڪئي؟

وتايو ڪير هيو ڪنهن جو ڄايو هو؟ ڪٿي ڄپنو، ڪٿي دفن ٿيو ۽ ڪڏهن؟ اهي غير ضروري سوال آهن. اهي پتا پار اهو پڇي جنهن جو وتائي جي وڏن تي قرض رهيل هجي يا جنهن کي سندس گهر الاٽ ڪرائڻو هجي. هو الله جو بندو ۽ آدم جي عام رواجي اولاد ۾ هڪ هيو. سنڌ ۾ ڄائو ڄپنو ۽ سنڌ ۾ مئو. اها ئي آهي وتائي جي رام ڪهاڻي ۽ اهائي آهي هر عام سنڌيءَ جي سوانح حيات. البت وڏيرن جي ڳالهہ ٻي آهي ۽ سندن هستي بہ اور آهي. مون تہ جڏهن بہ وڏي واڪي "الله" کي ياد ڪيو آهي تہ ڪونہ ڪو وڏيرو ضرور ڪنائيندو آهي تہ ڪيس تہ سڏيو نہ ٿو وڃي. خير. وتائي بنسبت جو ڪجهہ هيل تائين ٻڌندا ٿا اچون سو هن طور آهي تہ "نصرپور جي لڳ هڪ ڳوٺ جو واهڻائي وائيو هيو. نڌيپڻ لاڪر پنهنجي سوچ سمجهہ سادي سودي هيس. اڪثر پنهنجي دل من ٽٽوليندي ۽ دليل ڊوڙائيندي ڪنهن موڙ تي هندو ڌرم ڇڏي دين ڏانهن لاڙو رکيائين. پهريون پاڻ پوءِ سندن سچو گهراڻو شيخ ٿيو. ٻڌڻ ۾ ائين بہ ٿو اچي تہ اڳتي هلي، جيئن ڪنهن ٻانيڻ جي ٻيڪڙ ۾ نہ آيو هيو، تيئن ملان جي وڪڙ کان بہ گوهي ڪري نڪري ويو. وتايو سنڌ جي واحد ماڻهو هيو جنهن پنهنجي ۽ پنهنجي خالق وچ ۾ ڪنهن ٽئين ٽياڪڙ کي ٽنگ وجهڻ مور نہ ڏني. عجب اهو جو اهڙي بغاوت باوجود سندن چپيٽ کان بچي ويو ورنہ سولي چڙهڻ يا سنگسار ٿيڻ ۾ ڪا ڪسر نہ ڇڏي هئائين."

ڪن جو هي به چوڻ آهي ته وتايو پنهنجي وقت جو سياڻو ماڻهو هيو. بلڪ ڪي ته ائين به چون ٿا ته سنڌ، سياڻي ۾ سياڻو ماڻهو هڪ اُپايو، اهو هيو وتايو. ڏاها ڏيهه ۾ گهڻا پر سياڻو لکن ۾ هيڪڙو. ڏاهي جي ڏاهپ جو مدار آهي ڏاهه تي يعني ٻڌ سڌ يا خبر چار تي، جنهن سبب ڏاهو اڪثر ۾ ٽنگو ڦاسندو ڏٺو ويندو آهي. پر سياڻو ماڻهو انڪي چون جنهن کي اندر جو سوجهرو هجي ۽ سڃاڻ هجي. ان ڏس ۾ وتايو ڄمندي ڄام هيو. ڪن ماڻهن جو اهو به خيال آهي ته پنهنجن کي چڱيءَ ريت پرکيو هئائين ۽ ڪيس پوري ڄاڻ هئي ته ڄڻن سان ڪيئن نباهه ڪجي. ڏنائين ته عجيب قوم سان واسطو پيو هيس. هو سائي کي سهن ڪونه ۽ بکئي کي ڏين ڪونه. وقت تي گڏه کي بابو چون ۽ جتي پڄڻ ناهي جاءِ اتي "ڀاڄوڪڙ" کي وريام سڏين! جئرن سان جنيون ڪن ۽ مئن لاءِ مجاور ٿي ويهن. ڪائن پنهنجي گهران پر پچار سدائين پرائي ڪن. اهڙي آچار "لتر سان چڪر پڇي" سوچي سمجهي، سر بچاءَ ۾، چريو ٿي عمر گذاريائين. ائين به هروڀرو صحيح نه هو جيئن چيو ٿي ويو ته ڪا ڪل ٿڙي هيس. يا متيون ڏيندي لوڪ کي، چريو پاڻ ٿيو هيو. بلڪل نه. اهڙو اياڻو وتايو هرگز نه هيو. البت چريائي جي اوٽ ۾ ٻين کي متيون ڏيندو رهيو، جيئن لوڪ لڪا نه پوي. ڄاڪاڻ ته هي اهو زمانو هيو جڏهن "ماڻڪن موٽ" شروع ٿي هئي ۽ پلئه پايو سچ آڇيندي هرهڪ کي لڄ ٿي آئي. ان ڪارڻ ساڻن سنئين سڌي ڳالهه ڪرڻ به پنهنجي ڪل لهرائڻي هئي. انڪري اڪثر ڳجهارتن ۾ ڳالهائيندو هو. صديون گذرڻ بعد اڄ ٿو پتو پوي ته مار ڄاڃئي ويو! ڄاڃي به چيائين ۽ ڇهنڊڙي به پائي ويو. غضب جو سياڻو هيو.

اها ڪل ڪانه ٿي پوي ته وتائي جي زندگيءَ ۾ جو انقلاب آيو اهو سندس عمر جي ڪهڙي موڙ تي ۽ ڪهڙي ڪارڻ؟ هي ته سمجهه ۾ اچي ٿو ته ڪو ماڻهو پنهنجو گهر گهاٽ ۽ ڪاروبار ڇڏي جهنگ منهن ڪري وڃي ڪا ويراني وسائي؟ پوءِ نه هوندو بانس ۽ نه وڄندي بانسري. پر هن دنيا ۾ رهندي، هڪ جوڳي ۽ ويراڳيءَ جي زندگي بسر ڪرڻ ۽ لاطمع ٿي رهڻ هڪ اهڙي انسان لاءِ ڪٺن ڪم آهي، جنهن کي اکيون به هجن ۽ سندس هوش حواس به سلامت هجن. آخر انسان گوشت پوست جو لوٿڙو آهي ۽ ڪو لوهه جو ٿهيل پتلو ته ناهي؟ خاص طور جڏهن انسان سان وري شيطان سلامت به سدائين ساڻ ٻيلهه چڙهيو ڪيس هرڪائيندو رهي.

انکان سواءِ واٽيو ٿي ڪري مايا جي موه کان ڇارو ڪرڻ ۽ ڌن دولت جي دام ۾ نہ ڦاسڻ، پنهنجي سرهڪ ڪمال ڪاميابي آهي. پاڻوٽ ڪجهہ بہ نہ هئڻ هڪ مجبوري بہ ٿي سگهي ٿي، پر ڪجهہ حاصل ڪرڻ جي مورڳو خواهش ئي نہ رکڻ فقيريءَ جي معراج آهي. اسان ۾ هرهڪ کي هي ڄاڻ آهي تہ دنيا جي جملي جهڳڙن جي جڙ آهي ئي ”زر، زن ۽ زمين.“ پر تنهن هوندي بہ اسان جي پوري عمر انهن ٽنهي لڪشمي ديوين جو پيڇو ڪندي ٿي گذري. اک ڇڄن يا نہ، اشارو ڏين يا نہ. اسين هر وقت وتون ٿا، انهن اپڇرائن جي پٺ وٺندا. ڪوئي ليکي نہ ليکي اسين بہ آهيون يار جي ليکي لنڊي ڪتي وانگي. وتائي کي هي خبر هئي تہ حضرت آدم جي بنيادي خطا ۽ سندس اولاد يعني انسانن جي جسماني خواهش وچم ڳوڙهو رستو هيو، يا ائين کڻي چئجي تہ ساڳي ڳالهہ هئي. ان ڪارڻ زر زمين کان تہ اڳيئي فارغ هيو پر ڪنهن مومل ماڻڻ جي بہ پچر ڇڏي ڏنائين. هن دنيا جي طلسمي چار جا هي سڀ رسا ۽ ٽوڙها ڇنڻ بعد وتايو پنهنجي زندگيءَ جي مول مقصد ڏانهن پلٽيو، جو هيو، ”انسانيت جي روحاني ترقي“، ان مقصد جي ڦهلاءَ لاءِ پنهنجي زندگيءَ جو ”قول ۽ عمل“ نموني طور عوام آڏو پيش ڪيائين. هن ڪڏهن بہ ولي، غوث يا قطب هئڻ جي هام نہ هنئين ۽ ڪڏهن پلجي بہ درويشيءَ جي دعوا نہ ڪئي. هن پنهنجي لاءِ مشڪره جو پارٽ منتخب ڪيو. ڇهڇٽا بہ ڏسندو رهيو ۽ تماشو بہ وجهندو رهيو. سندس ٻول ٻڌي ماڻهو ککين تي هٿ رکي کلندا رهيا. اڄ تائين اسان جو اهڙو ردعمل روان دوان آهي.

وتائي جي عام ماڻهن لاءِ شڪايت فقط هيءَ هئي تہ کين ”ساڃهہ ۽ سڃاڻ“ جي رمز هٿ نہ ٿي آهي. هو سواءِ شناختي ڪارڊ جي ڪنهن کي سڃاڻي ئي نہ ٿي سگهيا. سمجهڻ تہ وڏي ڳالهہ آهي. هڪ دفعي بک کان بي حال ٿي رستي ويندي وتايو بيهوش ٿي هيٺ ڪري پيو. ماڻهو رونشي ڪوڏيا اچي سندس چوگرد مڙيا. ڏٺائون وتايو تہ پرلوڪ پڌاريو. مسلمانن چيو تہ واٽيو هيو ان ڪري سندس ڪريا ڪرم ڪري مساڻ نيئي ڪيس ساڙيو وڃي. واٽين نابري واري. چي واٽيو ٿي ضرور چائو هيو پر جيئن چوٽي آهي تہ ”واڻڪو وياءَ جيئن وڏي تيئن ڪري“ پوءِ سندس افعال مسلمانن جهڙا ٿيا هئا، انهيءَ ڪري ڪيس مقام ۾ فن ڪيو وڃي. ماڻهن جي چوٻولي تي وتائي اک پٽي. سجاڳ ٿي ٻوڇڻ ڇنڊي اٿي ڪڙو

ٿيو. چيائين ته "هاڻي مرڻ ۾ ڪهڙو فائدو جڏهن ماڻهن ۾ سجاڻپ ئي ختم ٿي ويئي آهي."

سوال آهي ته جڏهن وتائي کي تعليم ۽ ترغيب به ڪانه حاصل هئي ۽ اڻپڙهيل اناڙي هيو. ۽ وري سندس اٿڻي ويهڻي ۽ عام ماحول به دهقانين وارو هيو. ته پوءِ سياڻو ٿيو ڪيئن؟ دراصل سياڻپ ڪنهن کيڏ کيڏڻ، حرفت ۽ هنر سکڻ يا ڪتاب پڙهڻ سان هٿ نه ايندي آهي، پر مالڪ جي فضل ڪرم سان عطا ڪئي ويندي آهي. فقط عقل ۽ علم جي زور تي ڪا راهه ملي ها ته پوءِ عزازيل سڀ کان اڳرو ۽ اڳيرو هجي ها. مون ته هر عقل جي اڪابر کي اونده ۾ هٿوراڙيون ڏيندي ڏٺو آهي. هر انسان جا هٿ ڏاڏي آدم واري گناهه ۾ رنگيل آهن جو سندس ورثو آهي. ان ڪري جيستائين سچو سائين ساڃهه نه ٿو ڏئي ته پوءِ اڪين هوندي به انڌو. انسان اهڙي ساڃهه لاءِ ٻاڏائي ضرور سگهي ٿو پر ڏيڻ وس سائين جي آهي ڏئي نه ڏئي.

وتائي جي ڌرم ۽ دين گهٽڻ ماڻهن کي منجهائي وڌو هيو، هڪ دفعي سندس ياءُ موروملَ وتائي کي وينتي ڪئي ته "يائي، تون ته مسلمان ٿي پاڻ موڪيو، هاڻ مون کي به مسلمان ڪراءِ ته سرڳ ۾ ٻئي گڏ ته هجون." وتائي رڙ ڪري چيس ته "يائي اهڙي غلطي نه ڪج. مور نه مسلمان ٿج. ورنه سڄي ڄمار هٿ هڻندين. ڪلمون پڙهي مسلمان ٿيڻ ته آهي سولو ڪم. پر پوءِ جي روزن، نمازن، زڪواتن ۽ تهجدن جا سلسلا شروع ٿين ٿا. تن جي پيروي ڪندي نه فقط چڙه نڪري ويندءِ، پر ڏيوالو ٿي ويندين. ڪڏهن پلجي به اهڙو جوکم جو ڪم نه ڪج. هان البت مرڻ مهل مون کي ڪن ۾ ڪلمون پڙهي ٻڌائج ته آءُ آخرت ۾ شاهدي ڏيندس ته ياءُ موروملَ مرڻ مهل مسلمان ٿي مئو هيو. بهشت به حاصل ٿيندءِ ۽ خفي کان به بچي ويندين. ڪم جو ڪم مزي جو مزو." آخرين گهڙيءَ ۾ ڪلمون پڙهڻ جي راز کان اهي الله جا بندا بخوبي آگاهه آهن ۽ جن کي هي چاڻ آهي ته زندگيءَ جي هن پر، سندس ٻئي ڪناري ڪهڙو وٺج وڪر ٿو هلي ۽ ڪيئن ٿو وهي واپري. هوندن به سموري زندگيءَ جي عبادت به ان لاءِ ڪئي ويندي آهي ته جيئن آخري گهڙيءَ جي آزمائش کان پار اُڪر جي.

پڇاڙيءَ جي پهر ۾ سرخرو ٿيڻ لاءِ ماڻهو پنهنجي سڄي ڄمار وظيفن ۽ قلبي ذڪر ۾ صرف ڪندا آهن ته جيئن آخرين هڏڪيءَ مهل ڪلمون روان هجي. ورنه سڄي عمر جي ڪمائي هڪ لحظي ۾ رائگان - اهو سبب هي ڏنائين ته "مسلمان" ٿي رهڻ انتهائي اوکو ۽ ڏکيو ڪم آهي ۽ وڏي همت ۽ حوصلو گهرجي. باقي نالي ۾ نهال ٿي رهڻ مقصد آهي ته پوءِ اها ٻي ڳالهه آهي.

اسان جي ملن مولوين منڪر نڪير، قبر جي سوڙه، قيامت جي گرمي، آخرت جي عذاب، ۽ دوزخ جي دڙڪن ڏيڻ سان اسان جو پگهر ۽ خون ته خشڪ ڪرڻ ۾ پنهنجي فرض ادائي پوري ڪئي آهي، پر هي ڪڏهن به سمجهائڻ جي تڪليف گوارا نه ٿا ڪن، ته آخر هڪ غريب ۽ مسڪين انسان، جنهن "نوريٽڙي جي مهماني آهي فقط ٻه ٻير" تنهن کي عذاب ڏيڻ جا ايڏا تڪساد ڇا لاءِ گهڙيا ويا آهن؟ وري دوزخ ۾ منجهس سزائن ۽ ڦاسي گهاٽن جو وچور اهڙي ٿي ٻڌائي وڃي ڄڻ آسمان جي نوانوي ڏهائي پوٽا ڏهه حصن تائين جهنم ڦهليل آهي ۽ باقي اڍائي سئو ڪن وال پلاٽ ٿي جنت جو ڪوارٽر اڏيل آهي. جو به ظاهر آهي، ته ٺيڪيدارن لاءِ رزروڊ ٿيل آهي. جي وتايو وقت سر نه اچي ها ۽ اسان کي آٿت نه ڏئي ها ته هوند اسان سيني جاهنياو هئبت ۾ ڦاٿي پون ها.

هڪ ڏينهن وتائي ماءُ کي چيو ته امڙ بک لڳي اٿم. جيڪر ماني ڪارائين ته ڏاڍو چڱو. ماڻس چيس ته ابا پاڙي ۾وڃي تاندو ڪٺي اچ ته باهه ٻاري ماني پچائي ڏيانءِ. وتايو اوڙو پاڙو گهمي واپس خالي هٿين گهر موٽيو. ماءُ کي چيائين ته امان باهه ڪٿي به موجود نه آهي سو وڃان ٿو دوزخ کان چوچڙي ڪٺڻ. ائين چئي وري ٻاهر نڪري ويو. جهٽ ڪن بعد ڪلندو ٽپندو گهر ۾ داخل ٿيو. ماڻس پڇيس ته ابا تاندو مليو؟ جواب ڏنائين ته امڙ نه. دوزخ ۾ ويس ته اتي ملائڪ مون تي ڪلڻ لڳا ته هتي باه ڪٿي؟ الله پاڪ کو ٻنيءَ وارو يا نانوائي ته نه هيو جو باهه جا ڪورا يا تنور ٻاري ويهي پنهنجي مخلوق کي پچائي هاف فراءِ ڪري. هتي ته هرڪو ماڻهو پنهنجي آڳ جي ڪوتا پاڻ سان ڪنيو ايندو آهي، جا باهه هو لوڀ لالچ، حسد بغض ۽ نفرت وغيره پنهنجي اندر ۾ جمع ڪندو ٿو

رهي. پوءِ مرڻ پڄاڻان هتي اچي هر انسان پنهنجي ٻاهه جي پونجيءَ ۾ پاڻ ٻرندو ۽ پڄرندو ٿو رهي.

رستي هلندي هڪ هنڌ ويهي وتائي گهل گهوڙا شروع ڪئي. سندس رڙين تي ماڻهو اچي مڙيا. پڇيائونس فقير خير ته آهي جو دانهون پيو ڪرين؟ وتائي پير مٽي ڪري ڏيکاريو جنهن ۾ هڪ سنهڙو ڪنڊو چڀيل هيو. ڪنهن ماڻهوءَ ڇهنڊي وجهي چپٽيءَ سان ڪنڊو ڪڍي ٻاهر اُڇليو. ماڻهو مٿس هيٺ مٿي شروع ڪئي ته درويش ڪجهه پاڻ ڪي هٿ ڪر، هن ذرڙي ڪنڊي لڳڻ تي ايترو آسمان اچي مٿي تي ڪنيو اٿيئي. وتائي چيو ته توهان ماڻهن کي آسمان واري جي عادتن جي ڪهڙي خبر! جي اڄ آءٌ ان ڪنڊي لڳڻ تي رڙيون نه ڪريان ها ته سڀاڻي هو هڪ اهڙو ڀالو ٻيڙي ڇڏي ها جو نڙگهٽ کان پسٽ پار هجي ها. چيو ڪونه اٿائين ته "آءٌ انسان کي سندس وت کان وڌيڪ تڪليف نه ڏيندو آهيان". صبر اختيار ڪري پنهنجي برداشت جي طاقت وڏي هئڻ جي ڪيئن نمائش ڪريان؟ ۽ پاڻ تي وڌيڪ مصيبت نازل ڪرڻ لاءِ قدرت کي دعوت ڏيان؟

اسان وٽ عام طور، ڪنهن ماڻهوءَ جي لحاظ قدر ۽ سڃاڻپ جي فوٽڪٽي آهي سندس رتبو، مال املاڪ ۽ ظاهري ڏيک ويک. وتائي وٽ هيو ڇا جو ڪيس ڪو ڪنهن مان مرتبي يا آدرڀاءُ لائق سمجهي؟ اسين سڀ ماڻهوءَ کي سلهه جو مريض سمجهي ڪائونس ٽارو ڪندا آهيون ته متان سندس سڃائي اسان کي نه وچڙي وڃي. سو جڏهن وتايو ڪنهن عام دعوت ۾ وڃي شريڪ ٿيو جتي خلق ويٺي خيرات کاڌي، ته سندس ڦاٽل ڪپڙا ڏسي ڪيس لوڏي ٻاهر ڪڍيو ويو. گهر وڃي پياءُ جا ڏوتل ڪپڙا پائي وري اچي ساڳي دعوت ۾ شريڪ ٿيو. سمجهيائون ته ڪو معزز ماڻهو وارد ٿيو آهي. سلمچي ڪٽي سندس هٿ ڌوئاري پوڙ پلاءُ اچي اڳيو رکيائونس. بجاءِ نوش جان ڪرڻ جي، وتايو پوڙ پلاءُ ۽ چانور جا چمچا پري قميص ۽ سٿڻ مٿان هاريندو رهيو ۽ ڪپڙن کي مخاطب ٿي چوڻ لڳو ته "مهماني اوهان جي آهي، کائو ۽ خوب کائو." مون کي ته لتون هڻي ٻاهر اماڻيو هئائون.

سڄي عمر "توڪل" تي گذران ڪيائين. ڏنائين ته پڪي پڪڻ کان

ويندي جانورن تائين ڪنهن به سياڻي، لاءِ سمر جمع نه ٿي ڪيو. انسان هڪڙو ئي جانور هيو جنهن جو مالڪ جي رزاقيءَ تي ڀروسو گهٽ هيو. حالانڪ هن هام وڏي ٿي هڻئين. وتايو ته رات جو پاڻيءَ جو گهڙو به هاري پوءِ سمهندو هيو، ته صبح جو سائين، جڏهن انهن کي اڳ ۾ ٿو ڏئي، جن کي نه ڏاند هيو ۽ نه ٻج، ته پوءِ آءُ ڇا لاءِ ويٺو وسوسا ڪيان؟ جو ڪجهه ملندو هيس اهو به ٻين حوالي ڪري ڇڏيندو هيو. هڪ دفعي ڪنهن ماڻهوءَ روڪ روپيه ڏنس جو وٺي ڦاٽو. ڪڏهن پهرياڻ جي پلو ۾ ٿي ٻڌائين ڪڏهن ور ۾ ٿي وڌائين. آخر ڪڪ ٿي رستي جي هڪ سڪي وڻ جي پاڙ ۾ پوري ڇڏيائين، ڪنهن ماڻهوءَ ڪيس ڏسي ورتو، وتائي اجا پٺ مس ڏني ته هن پاهوڙا ڪٽي اچي کوٽائي شروع ڪئي. پهرين ئي لپي ۾ رپيو مليس. سمجهيائين ته خزانو ته اجا هيٺ هوندو، پوءِ ته وڻ پاڙون پٽي ساهه پٽيائين. وتايو شام ٽاڻي اچي ڏسي ته وڻ جڙ ڪان اکڙيو پيو هو. ٺهڪ ڏيئي پاڻ کي مخاطب ٿي چيائين ته "ڏٺيءِ، جي روپيه ڪجهه وقت اجان به پاڻوٽ رکين ها ته ان وڻ جيان اونڌو ٿيل هجين ها."

وتائي جي لطيفن جو ڳچ حصو موت متعلق آهي. ڏسجي ائين پيو ته وتائي جي ملڪ الموت سان گهاٽي ياراڻي هئي ۽ شايد اهڙي اڪير سبب ڪيس ور ور ڪري ياد پئي ڪيو اٿس. پر عام ماڻهو موت ڪان ڇا لاءِ ٿي ڇرڪيا؟ اهو ڪيس سمجهه ۾ نه ٿي آيو. موت ته پنهنجي جاءِ، پر ڪنهن کي فقط ڇرڇي ۾ ڪراڙو يا ٻڍو ٿي سڏيو ويو ته اهو به ڪين سخت ناگوار ٿي گذريو. حالانڪ "موت" هڪ حقيقت هئي جنهن لاءِ سورنهن آنا ۽ سو في صدي خاطري هئي ۽ دنيا جو باقي ڪاروبار ته صرف ٻڌ سڌ تي يا گشي پٽي تي ٿي هليو. موت ئي ماڻهو لاءِ اٽڙ حادثو هيو ۽ فقط ان ماڻهوءَ وٽ نه ٿي آيو جو اجا ڄائو ئي نه هيو. جي ماڻهن موت جي ڪيڪر نٽي ڪئي يا در آئي سندس آدرياءُ نه ڪيو، ته نه سهي، پر مٿس غم رنج ۽ غصو ڇا لاءِ ٿي ڪيو ويو؟ "موت" ته زندگيءَ جو ڏاج هيو ۽ ڪاگار ته نه هئي. جو ڪنهن جي ڪاوڙ لاءِ سبب بڻجي. وتائي، پاڻ ته موت کي ڇوٽڪارو سمجهي سندس اوسيئڙو ٿي ڪديو. موت ته "چولو" مٽائڻو هيو ۽ وتائي جي چولي ۾ ته اڳيئي ڇتيون لڳل هيون.

هڪ ڀيري وتائي ڳوٺ جي ڏڪڻ وٽ وڃي سوال ڪيو تہ امڙ جي ڪٿولي پڇي پيئي آهي جيڪر هلي ٿاهي ڏين تہ مهرباني ٿيندي. واڍي روڪڙو جواب ڏنو "وتايا اڄ واندو نہ آهيان، واندو ٿيان تہ هلي جوڙي ڏيندس". هو هر دفعي اهڙي ڪن لاتار ڪري وتائي کي لنوائيندو رهيو. هڪ ڏينهن وتائي ڏٺو تہ کو جنازو ڪنيو ٿي ويا. پڇڻ تي پتو پيس تہ ساڳيو ڏڪڻ گذاري ويو هيو جو سدائين مشغول رهندو هيو. وتائي ڊوڙي جنازي جو اڳ وٺي کلهي ڪانڌين کي ميت جي آخري ديدار ڪرائڻ لاءِ درخواست ڪئي. جنازي کي هيٺ لاهي جڏهن ڪيس منهن ڏيکاريو ٿي ويو تہ ميت کي هڪل ڪيائين تہ "ادا واڍا، اڄ تہ پَڪ واندو هوندين. نويڪلو ڪٽ تي آرامي آهين. هاڻ تہ هلي ڪٿولي ٺاهي ۽ پنهنجو واعدو پاڙ."

سومر سپايو وتائي جو پاڙيسري هيو. نهايت نيڪ نمازي هيو پر ڪيس هميشہ اها شڪايت هوندي هئي تہ ملان سومهٽي جي نماز پڙهائڻ ۾ ڏاڍي ڍيگهہ ٿو ڪري. وتائي کي جڏهن خبر پيئي تہ سومر سپايو اڄ صبح جو گذاري ويو تہ ٽڏو ساه ڪٽي چيائين تہ "چڱو ٿيو جو مري ويو. گهٽ ۾ گهٽ هاڻ سومهٽي واري نماز جي سورن کان تہ ڇٽي پيو."

ڪنهن ماڻهو کهل آٽي وتائي کي جُتي وٺي ڏني جا ٻئي ڏينهن تي کو شاهينگ چورائي ويس. وتايو وڃي مقام جي لنگهہ تي ويهي رهيو "چي: چور جو اڳ ٿو وٺي هتي ويهانس. اڄ نہ سيان ضرور هتي اچٹو ائس." حلانڪ ڪيس خبر هئي تہ مقام ڏانهن پاڻهرتو ڪوئي بہ پنڌ ڪري نہ ايندو آهي پر بيا ماڻهوءَ ڪيس ڪٽ تي چوڪنيو سلهاڙي ڪٽي ايندا آهن. ان کان علاوه مردي کي غسل ڏيڻ بهاني سندس تلاشي وٺي، سندس لٽا ڪپڙا لاهي، ڪيس هٿين پيرين خالي آٽي ڏڏڙ داخل ڪندا آهن. پوءِ جتيءَ جي واپسيءَ لاءِ آسرو ۽ انتظار بيڪار هو. پر شايد وتائي ماڻهن کي موت جي يادگيري تازي ٿي ڪرائي تہ اڳي پوءِ هي فاني جهان هٿين خالي ڇڏڻو آهي ۽ پوءِ مال متاع جي هيراڦيري ۽ چوري اجائي هئي.

موت کان ماڻهن جو ڇرڪڻ ڪنهن حد تائين واجبي پڻ هيو. ڇاڪاڻ هڪ تہ موت هر انسان جو پڇيءَ جيان پيرو ڪنيو ٿي ڪڍ گهميو.

هيو وري انڌي هاٿي جيان نہ ٿي ڏنائين مند يا موسم ۽ ازغيبي اچي ٿي ڪنڌ تي ڪڙڪيو. پر الله پاڪ، جو خالق ۽ رازق هيو ۽ رحمان الرحيم هيو، تنهن کان ماڻهو چالاءِ ٿي ڊنا. هو ڪو اجگر اژدها يا مانگرمڇ تہ نہ هيو جو ڪنهن کي هڙپ ڪري ڳڙڪائي. هو تہ پڙدي پوش ڍڪڻهار هيو ۽ صاحب رب ستار ۽ غفار هيو ۽ انسان جو اڪيلو اجهو ۽ آسرو هيو. پوءِ اهڙي محسن مالڪ کان خوف زده ٿيڻ جو ڪارڻ؟ هي برابر آهي تہ سندس نوانوي نالن ۾ هيڪڙ بيڪڙ صفتون اهڙيون بہ هيون جن ۾ قهر ۽ جبر بکيو ٿي، ليڪن الله جي اها ڏاڍ مڙسي فقط ڏاڍن کي ڏارڻ ۽ اوچي ڳاٽن کي نوائڻ خاطر هئي. عدو موچي عثمان حجم ۽ سومر نانوائيءَ جو اهڙين نادري وصفن سان ڪهڙو واسطو؟ وتائي، عدو موچين عثمان حجمن ۽ سومر نانوائن کي اهڙي الله سان ڏيٺ ويٺ ڪرائڻ جو اُدم ٿي ڪيو جو فقط غريبن جو رب هيو ۽ آسمان تي نہ پر زمين تي حاضر ناظر هيو. هو پاڻ بہ وتائي جي راءِ مطابق، غريبن جيان غريب هيو، معصوم هيو ۽ اڻڄاڻ هيو. اڻڄاڻ بہ اهڙو جو ڪيس گڏه ۽ گانءِ وچ ۾ فرق جي خبر بہ خير ڪا هئي.

وتائي کي ڪنهن سخي مرد هڪ ڪراڙي ڳئون خيرات طور ڏني. وتائي ڳئون ماتا جي ٽهل ٽڪور تہ گهڻي ئي ڪئي. پر ڪمن ڪنير جي گڏهہ روزانہ رات جو اچي گاهہ پنو ڪائي وٺاڻ بهاري هلي ويندي هئي. آخر ڪڪ ٿي وتائي هڪ ڏينهن هٿ کڻي الله کي عرض ڪيو تہ مالڪ، ڪنن واريءَ کي مار تہ سنگن واريءَ جي جان ڇٽي. صبح جو ڏنائين تہ سندس ڳئون مئل پيئي هئي. پنهنجي اکين تي اعتبار نہ ڪندي هڪ انڌي کي گهر وٺي ڪيس چيائين تہ هي جانور تہ سچاٽي ڏي. نابين ڦوراڙيون ڏيئي فتوا ڏني تہ هي جانور ڳئون هئي. وتائي کلي چيو تہ "الله کي اها خبر بہ ڪانهي. دعا ضرور اگهايائين. پر ڪنن واري ۽ سنگن واريءَ وچ ۾ تفاوت جي ڄاڻ ڪيس بہ ڪانہ پيئي".

وتائي جو واسطو ان ابوجهہ ۽ مسڪين عوام سان هيو جي فصيح ۽ بليغ ۽ عالمانہ فلسفن کي سمجهڻ کان لاچار هئا. ڪين پنهنجي سوچ ۽ سمجهہ آهر هڪ سادي سودي ۽ سليس نسخي جي لوڙ هئي. قبر ۽

قيامت جي عذاب ۽ دوزخ جي دڙڪن کان ڊنا ضرور ٿي، ليڪن هي سمجهي نہ ٿي سگهيا تہ سندن قصور ڪهڙو هيو؟ هو ڪو نمرود، شداد ۽ فرعون ٿوروئي هئا. هو تہ اڳيئي غريب، مسڪين ۽ اڪن تي پارو هئا، جن زندگيءَ ۾ بہ ويلا پيٽ پري بہ ماني مشڪل ڪاڏي هئي ۽ ڏئو جي اوڳرائي ڏني بہ ڪين سال گذري چڪا هئا. هنن هڏ هٽندي ۽ رات ڏينهن تتيءَ تڏيءَ هلندي نانگ وچون تي لتاڙيا. هيءَ دنيا وري سندن لاءِ ڪهڙو بهشت هئي؟ پوءِ اهڙن ايپاهن کي ڏيهاري سندن ساه ڇا لاءِ تي سڪايو ويو؟ جيڪڏهن ڪين هڙان نہ ٿي ڏنو ويو تہ ساڻن ڪو وڙ تہ ڪيو وڃي. ڪيسي جو سخي تہ نہ ٿي سگهيو، پر زبان جي سخا ۾ ڪا ڪنجوسي نہ ڪيائين. اهڙي پيار ۽ پريم جو پرچار ڪيائين جو خوف کان بلڪل خالي هيو. اهو بہ اهڙي منڙي نموني ڇڻ ٻار تي پرچايائين يا رنل تي سرچايائين. ڇي قبر کان ڪهڙو ڊپ؟ هوءَ تہ مائي مٽي هئي. انسان کي پناه ٿي ڏنائين ۽ سندس لڄ ۽ آبرو ٿي رکيائين. ڄمڻ کان اڳ ماءُ جو پيٽ ۽ مرڻ بعد امڙ مٽيءَ جو پيٽارو. دوزخ تہ پاڻ وڃي روبرو ڏسي آيو هيو. هتي ڪا آگ نہ هئي. اوهان فقط هن دنيا ۾ باه لاءِ سامان جمع نہ ڪيو. پاڻ تي ڪو "الزام" نہ ڪٽو، ۽ قدرت کي سزا لاءِ ڪو بهانو نہ ڏيو.

ڪنهن ماڻهوءَ وتائي تي وار ڪرڻ لاءِ متس لٽ اولاري، وتائي وائڙو ٿي پڇيو تہ ايڏي ڪاوڙ ڪهڙي قصور ڪارڻ ؟ لنباز وراڻيو تہ "تون پاڻ چوندو آهين تہ هٽي هٽائي پاڻ الله ٿو، پوءِ مون کي بہ اهڙو حڪم ڪيو هوندائين." وتائي ٺهڪ ڏيئي چيو تہ "الله کي واڻيو مارٿو هوندو تہ هر حال ۾ ماريندو، پر موڙڪ تون پاڻ تي "الزام" ڇالاءِ ٿو ڪٽين."

هڪ ڀيري وتائي جي گهر ۾ کائڻ لاءِ ڪا شيءِ ڪانہ بچي. ماڻس چيس تہ ابا مون کي تہ ڪو اٽو بہ اڌارو نہ ٿو ڏئي تون ڪو بلو ڀيٽي ڪر. وتائي چيو تہ امڙ فڪر نہ ڪر، رزق جو ٺيڪو پاڻ ڪنيو اٿس. وڃي ٿو ان ٺيڪيدار کي ڳچيءَ کان وٺان. خالي ۽ ڦاٿل ڳوڻ کڻي هڪ ٻير جي وڻ تي چڙهي مٿي منهن ڪري هڪل ڪيائين تہ "مون جيان جيڪڏهن تنهنجا بہ خزانا خالي ٿي ويا آهن تہ پنهنجي ڏيوالہ هئڻ جو اعلان ڪر، تہ اءُ ڪو ٻئي جو در تاڙيان. ورنہ اُن جي ڳوڻ ڀري ڏي جو امڙ ٿي انتظار ڪري"

اجان وڻ تي بيٺي الله سان حالي احوالي ٿي ٿيو تہ ڪنهن کهل آڻي ٻاڇڪو اڇي جو پري هيٺ اچي رکيس. وتايو اٿو ڪٺي امڙ وٽ آيو ۽ چيائين تہ "اڄ ڪلهہ ان پيهائي ٿو ڏئي ۽ اجان بہ چار منٽ ترسان ها تہ ماني پچائي بہ ڏئي ها."

وتايو انهن سيلاني درويشن ۾ هڪ هيو جي دنيا جي ڪند ڪڙڇ ۾ انسانيت کي آٿت ۽ ڏڍ ڏيڻ لاءِ وقت بوقت پئي ايندا رهيا آهن. جيئن يونان جو ڊايو جنيس، ترڪيءَ جو ملان نصيرالدين ۽ ايران جو شيخ چلي. اهو سلسلو صدين کان هلندو ٿو اچي. دنيا جي هر دور ۾ ڪونہ ڪو درويش اهو ورثو سنڀاليندو ۽ جاري رکندو ٿو رهي. پير ڳوٺ وارو آندو فقير ۽ خيرپور جو فولاد فقير بہ ساڳئي زنجير جون ڪڙيون ٿيون ڏسجن. هر قسم جي درويشن واري انت ۽ بحر جي ڪا ڪل نہ آهي. هو هردم پنهنجي حال ۽ قال ۾ مست الست رهن ٿا. هو نہ بنده خدا ٿا ڏسجن، ڇاڪاڻ تہ هو مذهب جي احڪامن جي ڪا پيروي نہ ٿا ڪن، نہ بنده زمانہ، جيئن جو زماني جي هر تعلق ۽ تقاضا کان بلڪل آجا ۽ آزاد آهن. شرعي اعتبار کان هي درويش دين ۽ دنيا ٻنهي دائرن کان ٻاهر آهن.

مستن ۽ مجذوبن جيان اهڙن فقيرن جي ڪڍ لڳڻ يا سندن نقش قدم تي هلڻ هڪ سراسر ناداني ٿيندي. ڇاڪاڻ تہ جڏهن هو ڪنهن تي راضي ٿي دعا ڪندا تہ وڏ ۾ وڏ ڪيس پاڻ جهڙو مست ملنگ بڻائي ڇڏيندا. جو صورتحال هڪ ذميوار انسان لاءِ هرگز قابل قبول نہ ٿيندو. هو غيرذميوار بي جوابدار ۽ بي لغام "الله لوڪ" آهن. ڪين نہ گهر نہ گهاٽ، نہ رن نہ روڳڙي ۽ نہ مٽ نہ مائٽ. آئنا نپنا. آئي تہ ڪاڏي نہ تہ الله واهي. آخر اهي ماڻهو ٺهڪ نہ ڏيندا تہ ٻيو ڪير ڪلندو؟ هيءَ ٻي ڳالهہ آهي تہ سندن معنيٰ خيز "مرڪڻ ۽ مشڪڻ" هر زماني جي دلگير ۽ ڏنل آدم ذات لاءِ هڪ دلداري ۽ دلاسو ۽ درس ثابت ٿئي ٿو. اجا بہ جيڪڏهن ائين ڇئجي تہ وتايو ۽ سندس طريقي وارا فقير ڪنهن بہ انساني درد جي ڪا دوا نہ آهن، البت هڪ قسم جي روحاني "ائسپرو" جيان عارضي طور انسان جي درد سري ۽ ٿڪاوٽ ور ڪري ڪيس آٿت ڏيئي تازي دم ڪن ٿا ۽ بس.

محمّد ابراهيم جويو

هڪ انگريز سيلاني خاتون، مائي اسٽيلا هولٽ، جا موهن جو دڙو ڏسڻ لاءِ سنڌ ۾ آئي هئي، تنهن ڳالهيون ڪندي سوال ڪيو، ته اوهان وٽ "پنهنجن سان پريت" جي ڪسوٽي يا تصور ڪهڙو هيو؟ سوال جي جواب ۾ مون ڪيس گوتم ٻڌ جي هڪ پوئلڳ جي ڪهاڻي ٻڌائي. ته هڪ بکشوءَ کي جڏهن ٻوڌين جي بهشت "نروانا" ۾ داخل ٿيڻ لاءِ چيو ويو، ته هي چئي انڪار ڪيائين ته "جيسين سڀئي بکشو بهشت ۾ نه پهتا آهن ته مون اڪيلي لاءِ جنت ماڻڻ ڪهڙي ڪم جي." مائي هولٽ اچرج ۾ اچي ٻيهر سوال پڇيو ته ڀلا اوهان وٽ ڪو اهڙو سنڌي موجود آهي جنهن کي ٻئي سنڌيءَ لاءِ ايتري سڪ هجي جا ٻوڌي بکشوءَ واري ماڻ جي لڳ ڀڳ هجي؟ آءٌ سوچ ۾ پئجي ويس. ڇاڪاڻ ته سنڌين کي پنهنجي ٻولي ۽ وطن جي حب ته بي حساب هئي. پر هڪ ٻئي سان سڪ؟ اهو چوڻ مشڪل هيو. لاجواب ٿي ماٺ ۾ رهيس. اها ڳالهه پنجويهه سال کن اڳ جي آهي. پر جي اڄ ڪو مون کان ساڳيو سوال پڇي ته شايد ڪيس ٿڏي تي ئي هڪ بجاءِ ٽن سنڌين جا نالا ڏيان، جي منهنجي خيال ۾ اهڙائي سنڌي ٿي سگهن ٿا. جويو صاحب انهن ٽن ۾ هڪ آهي.

محمّد ابراهيم جويو سنڌ جي انهن اڻ ڳڻت انسانن ۾ هڪ آهي، جن کي اسين استاد جي عظيم ناتي سان سڏيندا آهيون. ڪاڻ علم پرائي پوءِ ڪين ادب احترام سان وساري ڇڏيندا آهيون. چو ته "ڪم لٿو ڍڪڻ وسريو" نه فقط اسان جي پر دنيا جي پراڻي روائت آهي. پر جويو اڪيلو استاد آهي جنهن پاڻ وسارڻ جو ڪنهن کي موقعو ئي نه ڏنو. اٽڪل اڌ صديءَ کان، سنڌ جي هر نئين پيڙهيءَ سان، "سکيا جو ساٿ" سانده نباهيندو ٿو اچي. اٻرا سٻرا، ڪچ ڪنواٺ جي به سندس پناري پيا، سي لاڏو به مهري ٻٽائي راس ڪيا اٿائين. علمي سکيا کي پيٽ گذران جو پيشو ڄاڻڻ بجاءِ آدرش ۽ عبادت ڄاتائين. جڏهن ادب جي آٽڻ ۾ پير

پاتائين تہ پنھنجون قلمي ڪوششون بہ سماجي سنوار ۾ سيڙايائين. اڄ ڪلھہ جا ٿوري گھڻي ادبي، سماجي ۽ سياسي سجاڳي ڏسجي ٿي، تنھن جو سھرو بہ گھڻين پانگي سندس سرِ آهي.

ائين بہ ڪو هروڀرو صحيح نہ آهي تہ سنڌ ۾ ڪو استادن جي اڻ هوند هئي. جنھن ڪوٽ جي پورت جويو صاحب ڪئي هجي. هرگز نہ. استاد اسان وٽ پلئون پل. اسان وٽ اهڙا استاد بہ ڪيئي هوا جن سموري عمر علمي ڪيتيءَ جي سرسيتيءَ ۾ گذاري هئي. پر گھٽائي اهڙن جي هئي جن جي درس مدرسن تائين اچي ڇيھہ ٿي ڪيو. يا وري ڪي اهڙا بہ هئا جن علم عقل کي پاڻ وٽ جمع ڪري محفوظ ڪيو هيو. جئن ڪي ڏن دولت ميڙي ڪوٺي ڪڍي وياج وٺيءَ جو وهنوار ڪن. ان لحاظ کان جويو صاحب هڪ الڳ مڪتب فڪر جو استاد هيو. علمي سکيا جي ڦھلاءُ ڳڻ علم جي طالبن کي علمي ترغيب جو سبق پڻ پاڙهيندو رهيو. ڳليءَ ڳليءَ وڃي ڪڙو ڪڙڪائي ۽ سڏ ڪري راه جي ڏاه ڏيندو رهيو. سنڌ ۾ اهڙو ڪو ليکڪ شاعر يا فنڪار شايد ئي هجي جنھن سان دلي جاني سھڪار نہ ڪيو هجيس. وري اهڙي اٿڪ ۽ سر توڙ جاکوڙ بہ بنان عيوضي ۽ بنا اجوري!

١٩٣٨ع ڌاري سنڌ مدرسہ اسلام ڪراچيءَ ۾ گرئجوئيٽ ماسترن جي هڪ نئين کيپ وارد ٿي. جن ۾ اي- ڪي بروهي صاحب، غلام الله ميمڻ، شيخ ساز علي، امداد علي شاه بخاري ۽ جويو صاحب شامل هوا. مڙني ۾ هڪ ڳالھہ هڪ جھڙي هئي. اها هيءَ تہ، سيئي غريب سنڌي گھراڻن جا چشم و چراغ هوا ۽ اڪثر ڳوناٺا هوا. پر هر غريب جي وڏي ڪمزوري هميشہ اها ڄاڻائي وڃي ٿي تہ ڪيس ڌن دولت جي سوچ ۽ لوچ شاهوڪار کان بہ وڌ رهي ٿي. سواءِ جويو صاحب جي ٻين سيني ماستريءَ جي مرتبي کي مٿي چڙهڻ لاءِ ڏاڪڻ طور استعمال ڪيو. ذاتي ترقيءَ جي تاڪ ۾ رهيا. ترت داٿو ڪٿو ٿي ٽڙي پکڙي ويا. بروهي صاحب وڪيل ٿي وڃي وزارت کي رسيو. غلام الله صاحب کي سرڪاري گھاٽو وٽيو جتي اجان سوڏو وهندڙ آهي. بخاري صاحب وڃي مختيارڪار ٿيو ۽ پوءِ ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيو. شيخ ساز علي ملٽريءَ ۾ ڀرتي ٿي ميجر ٿيو. جويو اتي ئي رهيو ۽ ڪنھن ٻئي رخ ۾ وک نہ وڌائين. جي هو بہ چاهي ها تہ دولت ديوي ۽ مرتبي جي مومل ماڻي سگھي ها. پر هن ماستريءَ جي مفلسيءَ کي پنھنجو نصيب ڄاڻي استاد ٿي رهيو ۽ اڄ بہ اهوئي آهي.

چيو وڃي ٿو تہ علم وڏي دولت آهي. بلڪل درست. پر منجهس هڪ وڏي اوڻائي آهي. جو ان دولت سان نہ پيٽ ٿو ڀري سگهجي ۽ نہ جسم ٿو ڍڪي سگهجي. نہ وري علم سان زندگيءَ جي ٻي ڪا ضرورت ئي پوري ڪري ٿي سگهجي. ڇا لاءِ تہ پيٽ جي پالنا جو واسطو پئسي سان آهي ۽ نہ جاميٽري يا جاگرافيءَ سان. ۽ پئسو ڪمائڻ هڪ هنر آهي، کيڏ آهي يا هٿ جي صفائي. پر علم نہ آهي. خاص طور پئسي کي ڍيڻ يا ٽيڻ ڪرڻ هڪ الڳ فن آهي. جو جادو جويو صاحب کي اصل هٿ نہ آيو ۽ شايد ان ڏس ۾ واجهہ ئي ورلي وڌائين. سالن جا سال سعيد منزل لڳ هڪ سوڙهي فلئٽ ۾ اهل عيال سميت مسواڙي ٿي رهيو. اهو بہ ڪراچيءَ جهڙي جواگر شهر ۾. جتي ماڻهو پنهنجي قسمت اک ڇنڀ ۾ هڪ ئي داءُ لڳائڻ سان بدلائي ڇڏيندا آهن. قسمت بدلائڻ تہ پنهنجي جاءِ. پر هي درويش پنهنجي لباس جي خاڪي پتلون بہ بدلائي نہ سگهيو. جا ڇٺن سالن تائين، سياري اونهاري مون ساڳي ڏٺي. هيءَ ٻي ڳالهہ آهي تہ ان زماني ۾ انگريزي ماستر جي پگهار سوا سؤ رپيا هئي. جا اڄ رواجي بوٽ جي بها بہ نہ آهي. تہ بہ تڏهن اها وڏي مايا ليکي ويندي هئي. انهن ڏينهن ۾ مون واري سٽڻ جا پاڇا بہ آزاد نظم جيان وائکا، بي سرا ۽ ڪٽل هوندا هوا. شايد ان ڪري ڀين جي پٽڙي حالت منهنجي دلي آئت جو ڪارڻ ٿيندي هئي!

ڪراچيءَ جا اٺيئي سال جويو ٻار پڙهائڻ گڏ پنهنجي ذهني سرسيتي ۽ ان اڀوجهہ لوڪ لاءِ سوچيندو رهيو جن سان سندس ازلي انگ اڙيل هيو. يا وري بقول سندس، جي مظلوم محروم ۽ مجبور هوا. اهڙي سوچ ويچار لاءِ سمنڊ جو ڪنارو هڪ وڏي اپل هيو. ڇو تہ ڪراچي شهر نہ فقط گوڙ گهمسان جي مڇي مياڻي آهي. پر پيدائش بہ تہ مائي مهاڻيءَ جي آهي. سنڌ جي سرزمين سنڌو درياه جي ڏنل سوکڙي ئي سهي، پر حاصل ڪيل تہ سمنڊ کان آهي جنهن ڪيس جيءَ ۾ جاءِ ڏيئي، پاڻ پريرو ٿي ڪيو. هونءَ بہ سنڌ جي صورتحال جو صحيح تصور بہ سمنڊ کان ئي ٿي مليو. جنهن جي مٿاڇري تي ماٺائي هئي ۽ اندر ۾ اوڌم مٿل. هر وڏي مڇيءَ ننڍيءَ کي هڙپ ٿي ڪيو. ننڍڙيون مڇيون سر بچاءَ خاطر سمنڊ جي ڪنارن يعني ڀهراڙيءَ ۾ ٿي رهيون. ڪناري لڳ وڏين مڇين اچڻ ئي پنهنجي هتڪ ٿي سمجهي. جتي مانگر مڇن ۽ واڳن جو راڄ هجي تہ

بلائن جو مقابلو بہ تہ ڪرڻو هيو. پوءِ پاڻيءَ ۾ هجن يا زمين تي. پر هو تہ مسڪين ماستر هيو. ڇا ٿي ڪري سگهيو؟ پر جڏهن هڪ منڍڙو موڙو مانگر مڇ ڪي ماري ٿي سگهيو؟ تہ ڇو نہ هڪ ماستر!

گهڻ ۾ گهڻ هو انهن گونگن گگدامن جي زبان ٿي سگهيو ٿي جي واقعن جي ڳاهڻ ۾ ڳاهجي پنهنجي آواز جي قوت وجائي ويٺا هوا. ان ڏس ۾ قلم ڪڻي جويو صاحب مضمون، چوپڙيون ۽ ڪتابڙا لکڻ جي شروعات ڪئي. سندس لکڻيون ڪي عشق محبت جا داستان يا من گهڙت ڪهاڻيون نہ هيون. پر اهڙيون ڳالهيون ضرور هيون جن ماڻهن جي دلين ۾ آس ۽ اميد جا امڪان پيدا ٿي ڪيا. جي ستايل هوندئن خوف ۽ مايوسيءَ سبب گهٽيل ۽ دبيل هوا، جا وقت جي ضرورت بہ هئي ۽ خلق خدمت بہ. سندس سوچ جي نپوڙ هئي سماجي حق انصاف جي بحالي. يا پورهيت لوڪ راڄ. "جويو" صاحب هي ڏسڻ ٿي چاهيو تہ هاري پنهنجي پوکيل سموري ڪٽڪ ڀاڻ ڪاٺڻ جي خوشي حاصل ڪن. هر انگ اگهاڙي ۽ بکئي پيٽ کي نہ فقط ڪپڙو لٽو ۽ ان اٽو ملي، پر ڪين ملڪي حڪومت ۾ حق ۽ حصو هئڻ جو فخر بہ حاصل ٿئي. هو بہ ان اوسيئڙي ۾ رهن تہ سندن ٻار وڏا ٿي سگهيا پرائي پنهنجي ملڪ جا جنرل ۽ فيلڊ مارشل ٿين. جي مسڪين هاڻ چپراسي ۽ چوڪيدار بہ ٿي نہ ٿي سگهيا. ذاتي طور جويو ڪنهن منطق يا مت جو مخالف نہ هيو سواءِ "شاهيءَ" جي. پوءِ اها آپيشاهي هجي، نوڪر شاهي يا وڏيرا شاهي. ڇاڪاڻ تہ اهي مڙوئي شاهيون ان انڌي طاقت جا جدا جدا روپ هوا، جنهن طاقت کي "ضمير" هيوئي ڪونہ.

سنڌ جي ڌرتيءَ تي پورهيتن جا حق واسطا قائم ڪرڻ لاءِ ادب ۽ ثقافت جو سهارو وٺڻ هڪ جائز ۽ لازمي وسيلو هيو. هڪ پڻتي پيل اڻوجهہ عوام ۾ سياسي شعور ۽ سماجي سجاڳي آڻڻ لاءِ ٻيو رستو ئي ڪهڙو هيو؟ هي برابر آهي تہ سنڌ جي ديسي ماڻهن ۾ هزار عجيب ۽ اوڻايون هيون. پر انهن اوڻائين هوندي بہ، سندن جي سنڌ تي حق هوا، انهن ۾ ڪا ڪمي نہ ٿي آئي؟ ورثو هميشه وارثن جو هوندو آهي. پوءِ اهي لولا هجن يا لنگڙا. ڪو فرق تہ ڪونہ ٿو پوي. زندگيءَ جي ذونق زنده رکڻ لاءِ ڪين نت نئين صبح اڀرڻ جو سنيهو ڏيڻ ضروري هيو. نہ تہ جنهن قسم جي ٻاڙي ۽ ٻُسي زندگي سنڌي گذاري رهيو هيو، تہ سندس آخري

اميد جي گل ٽيڻ جو بہ گمان غالب هيو. ڇاڪاڻ تہ انساني ذهن بہ زرعي زمين مثل آهي. منجهس هر هلائي سانهر نہ گهمايو ويو تہ زمين ڦاٽي پوندي. جي ڀاڻ نہ وڌو ويو تہ سندس ڦَلُ ختم ٿي ويندو.

پنهنجي زندگي ۽ سندس مقصد جي سمجهاڻي ڏيندي چوي ٿو تہ،

"اسين سنڌ وارا جنهن ڌرتيءَ تي ۽ جنهن سماج ۾ رهون ٿا تہ ان ڌرتي ۽ سماج آڏو هڪڙو مقصد ظاهر ٿئي ٿو. جيڪو وقت جو سڏ آهي، اهو هي تہ مقصد جي حاصل ڪرڻ لاءِ جي رنڊڪون ۽ رڪاوٽون راه ۾ اچن ٿيون انهن جي سڃاڻپ ڪئي وڃي، ۽ جي سازگار يا مددگاري چيزون آهن انهن کي پنهنجي سامهون چٽيءَ طرح ڏسي سگهون . . . منهنجي اهڙي دلي مراد جو پس منظر ۽ منطق اهو آهي تہ آءٌ هڪ هاريءَ جو پٽ آهيان. سنڌ جي ٻهراڙيءَ جو ڳوٺاڻو آهيان . . . ۽ پورهيت آهيان. غربت بيماري، جهالت، لاچاري ۽ ظلم. انهن جون جيئريون جاڳنديون صورتون ڏٺيون آهن. قائم ٿيل نظام جي ڪنهن بہ هڪ انگ کي اسان ڪڏهن ڪنهن مظلوم جو پاسو ڪٽندو نہ ڏٺو آهي. وڏيراشاهي سنڌ جي ڳچيءَ کان جهليو ۽ گهٽيو بيٺي آهي ۽ ان کي ساه کڻڻ ئي نہ ٿي ڏئي. جنهن مظلوم محروم ۽ مجبور عام خلق سان منهنجي ڄمڻ ۽ مرڻ جو واسطو رهيو آهي هيءَ ازلي انگ آهي. جيڪو هر غيرت مند، خوددار ۽ باعزت ماڻهوءَ کي نباهڻو پوي ٿو. ڪنهن کي ڪيئن ۽ ڪنهن کي ڪيئن!"

ان ازلي انگ جي ناتي نباهيندي جويو صاحب پنهنجي عمر جي سڄي پونجي سيڙائي آهي. سندس جاکوڙ جو ڪاٿو ڪرڻ ڏکيو آهي. ڇاڪاڻ تہ سندس سرسيتيءَ جي سيڙپ نئين فصل ۾ نہ پر نئين نسل ۾ آهي. جنهن پوک جي پچي تيار ٿيڻ لاءِ پيڙهيون گهرجن. اسان جو نوجوان نہ فقط الهڙ آهي پر تڪڙ ۾ پڻ آهي. اهڙي ابهر جو هن ترِيءَ تي بهشت ٿي طلبيو. جنهن معجزي لاءِ جادوءَ جي ڏيئي جي لوڙ هئي ۽ نہ جوبي جي. يا وري ڪو امام هادي يا امام مهدي اچي سرواڻ ٿئي. جن جو هاڻ اوسيئڙو ڪيڻ اجايو هيو. سندن جاءِ سنڌ ۾ "استاد" ورتي هئي. ڪنهن سيڪڙاٽن کي سکيا ٿي ڏني. ڪنهن لوڪ ادب جو وجايل ورثو ٿي سهيڙيو. ڪنهن ڪانفرنسون ڪوٺائي جاڙيجا ٿي جاڳايا. تہ ڪنهن پورهيتن لاءِ پاڻ ٿي پتوڙيو. سيئي "استاد هوا" ۽ سيني جي جدوجهد ساڳي هئي. تہ اسان جا ابوجها غربت جي ڏيڻ ۽ پابنديءَ جي پنجوڙن کان

آجا ٿي سهٽي ۽ شانائتي نموني جياپي جون گهڙيون بسر ڪرڻ لائق ٿين. جنهن ڏس ۾ کين سهاري ڏيڻ جي سخت ضرورت هئي.

جويو صاحب جي ننڍپڻ گورن جي صاحبيءَ ۾ گذري. ڦوه جوانيءَ ۾ انگريزن جي عروج جو سج غروب ٿيندي ڏٺائين. ڪانگريس جا آکاڙا ۽ مسلم ليگ جا ملاکڙا سندس اکين آڏو ٿي گذريا. جنهن گهرو ڇتاپيٽيءَ وچي ورهاست جي وڍ ڪٽ تي ڏنگ ڪيو. ورهاڱي وقت ۽ تهان پوءِ جو ڪجهه سنڌ ۾ وهيو واپريو، ان جي اثر کان به متاثر ٿيندو رهيو. ڇني ڇماهيءَ پنهنجي دل جو غبار به لکٽين وسيلي هلڪو ڪندو رهيو. نتيجي ۾ جي عام طور عتاب سياسي سمجهه رکندڙن تي نازل ٿيندا آهن، انهن ۾ ڪجهه ڇنڊا مٿس به پوندا رهيا. جا ڪا وڏي ڳالهه ته نه هئي. ڇاڪاڻ ته مهٽن سهڻ جا عادي سنڌي صدين کان آهن. هاڻ کين "ڏاهر جي اولاد" سڏي سرخرو ٿي ٿيا. ياڻئن ته محمّد بن قاسم اصل ڪوڪرا پار کان اچي سنڌ فتح ڪئي هئي! مزو اهو جو مٿن الزام "اسلام" جي نالي ۾ مڙهيا ئي ويا. جو عجيب پڻ هيو. ڇڻ ته ڏهنيءَ، نانيءَ کي ويم ڪرڻ تي سيکاريو.

ڪنهن ڪتاب ۾ پڙهيو هيم ته انسان جي زندگي هڪ قسم جو "ڪل يوگ" يعني (ڪاميڊي) آهي. جيڪڏهن کيس پري کان ڏسجي ته. پر هڪ غمناڪ حادثو (ٽرئجڊي) جي کيس ويجهو ٿي پسجي. سنڌ جو به هر حڪومت لحاظ کان ساڳيو حشر پئي رهيو آهي. کيس هميشه پهاڙي اوچائيءَ تان پئي جاچيو ويو آهي. ۽ اوڏڙو اچي سندس گهايل ۽ ڦٽيل وجود کي ڏسڻ جي تڪليف ئي گوارا نه ڪئي وئي آهي. نه ته اهڙي تعصب، ڌڪار يا نفرت جي ته ڪا ڳالهه ئي نه هئي. هن حقيقت جي جاڻ هرهڪ کي هئڻ گهربي هئي ته تاريخ جي روشنيءَ ۾ سيني "نظرين" جو هڪجهڙو تصور رکڻ يا هڪجهڙي ميتا هئڻ ناممڪن پڻ هئي. ڇاڪاڻ ته روائت زباني هجي يا لکت ۾، پر هر تاريخ جي ڪسوٽي "يقين" تي منحصر هئي. جي هي صحيح آهي ته پوءِ ڪنهن تي يقين ڪريون؟ ظاهر آهي ته پنهنجن ماڻهن تي. اڳ ۾ انهن تي جن جا اسين ڄايا ۽ نپايل آهيون. پوءِ ڪهڙي سبب اسين پنهنجي ابن ڏاڏن کي ڪافر ۽ غدار سڏيون باقي

ٻين کي غازي ۽ حق جو علمبردار؟

سنڌي فطرتي طور تي شڪر گذار ۽ ٻانهن ٻڌي دعاگو قوم آهن. هو ته انهن جا به ڳڻ ڳائيندا رهيا آهن جن ساڻن جنگيون ڪيون ۽ مٿن حڪومت ڪئي. خاص طور انهن جا، جن آئي اسلام جي روشني آئي يا جن سندن ٻاجهاري ٻوليءَ کي سنواريو ۽ ورسايو. پر هو ان حقيقت کان ڪيئن انڪاري ٿين ته هو هن ديس جي مٽي نه آهن؟ آخر سڀيئي سنڌي ڪو عرب کان پارسل ٿي ته هت نه پهتا هئا. پنهنجي اصليت وسارڻ ڪو هرويرو اسلام ته نه آهي. جي ڪو ماڻهو اسلام قبول ڪري شيخ عبدالمجيد ٿو سڏائي ته هو پنهنجي پيءُ ليلارام هئڻ کان به انڪار ڪري ڇا؟ جي ائين آهي ته پوءِ ته هر سنڌي مسلمان ڪهڙي نسبت اختيار ڪري؟ حضرت عيسيٰ واري؟

جويو صاحب جو الله سان عشق آهي الاجي نه؟ جنهن سنڌ ۾ سدائين سڪر سٽائي پئي ڪئي آهي. پر اها شاهدي جويو جا دشمن به ڏيندا ته سندس سنڌ جي ماڻهن سان بيحد عشق آهي جن پنهنجي محسن کي ڪڏهن به وساريو نه آهي. اهڙي اٿاهه عشق جي وڏي ضرورت پڻ هئي، ڇاڪاڻ ته سندن پريشانين ۾ ڏينهون ڏينهن وڌيڪ اضافو ٿي رهيو هيو. ڇو ته هاڻ ڪين پنهنجي صفحِ هستيءَ تان مٽجي وڃڻ جو خطرو درپيش هيو. هو ٻن ٻاهين وچ ۾ گهيريل هوا. پنهنجن جي بي رخي ۽ پروان جي بي رحمي. جياپي لاءِ جدوجهد جاري هئي، جو قدرت جوبنيادي اصول هيو. جنهن قدرت ٻوڙن جانورن ۽ ماڻهن کي پنهنجي بچاءُ ۽ بقاءُ لاءِ طاقت ٿي بخشي. سنڌ ڪو قدرتي قانون جي دائري کان ٻاهر ته نه هئي؟

شاه جي سنڌي موسيقي

شاه لطيف ڀٽائي سنڌ جو عظيم صوفي ۽ زنده شاعر آهي. سندس روحاني جوهر رسالي جي هر بيت ۽ وائيءَ ۾ پيو جرڪي. جنهن ڀاڄهون هو لکن ڪروڙن دلين تي ڇانيل رهي ٿو. جهڙس مثال پاڪستان توڙي هندستان ۾ ملڻ مشڪل آهي. ارمان فقط هي آهي جو هن روحاني رهبر جي هڪ ٻي حيثيت جا پڻ پنهنجي جاءِ "عظيم" آهي، تنهن ڪي درگذر ڪيو ويو آهي. دراصل شاه جو مقام بطور هڪ صوفي ۽ شاعر جي، ماڻهن جي دل ۽ دماغ تي ايترو غالب رهيو آهي جو سندس "موسيقار" هئڻ جو مرتبو صحيح معنيٰ ۾ اجاگر ٿي نہ سگهيو. توڙي جو هو ان رتبي جو صحيح حقدار آهي. شاه پنهنجي سنگيت واري فن جي لحاظ کان موسيقيءَ جي اُفق تي اها جاءِ والاري ٿو، جتي تانسين، امير خسرو ۽ سلطان حسين شرقي چمڪندڙن ستارن جيان نظر اچن ٿا. هيءَ ٻي ڳالهہ آهي تہ اسان جي ملڪ جي دانشورن ۽ موسيقيءَ جي ڄاڻن ڪي ايترو ڌيان نہ پيو، تہ هو شاه جي لات واري لاٽ جي سوجهري ۽ شعاع کي ڏسي سندن فن جي ڪمال کي بہ پرکي سگهن ۽ ان عظيم ورثي کي سنڀالي ۽ محفوظ ڪري سگهن.

راڳ شاه جو جياپو هيو. ۽ ساه بہ سماع ۾ ڏنائين. چوندو هيو تہ منهنجي دل ۾ الاهي محبت جو ٻوٽو آهي جو راڳ سان سائو رهي ٿو ۽ راڳ سواءِ سڪيو وڃي. ڏينهن جا ڏينهن سماع ۽ سرود ۾ گذرندا هيس. آلاپ سان اکين ۾ آب جاري هوندو هيس. تنبورو چوري ڳائڻ ۾ ڇتڪندو هيو. پوءِ وجد ۽ ڪيف ۾ بيت ۽ وايون بي اختيار سندس مک ڪان روان ٿينديون هيون. هي حقيقي ۽ معرفت جا موتي ائين موسيقيءَ معرفت آيا، جن اڇي رنگ لاتو ۽ واه جو رنگ رچايو.

جيئن "شاه" پنهنجي بيتن ۽ واين جي مضمون ۾ اهڙي روحاني رمز رچائي جو دل من لائي پڙهندڙ ڇڻ زمان ۽ مڪان جي قيد کان آجو ٿي لاهوت لامڪان تي رسي ٿو. ساڳي ريت "شاه" پنهنجي دور جي لوڪ سنگيت کي سنواري اهڙي هڪ لطيف "لئہ" بخشي جنهن جي لذت ۽ لست اکرن ۾ بيان ڪرڻ اوکي آهي. ان لطيفي لات جو مزو انهن کان پڇيو جن رات وهاڻي کان وٺي باک ڦٽيءَ تائين اها موج ماڻي هوندي. يا وري اهڙي ڪيفيت اهي سمجهائي سگهن جي سنگيت جا صراف هجن. باقي رڍن اڳيان رباب تہ وڄائيندي ورهيہ ٿيا.

هتي هي ڄاڻائڻ ضروري ٿيندو تہ سنڌي سنگيت هندي ڪلاسيڪي موسيقيءَ جي شاخ نہ آهي پر هندستاني موسيقي جو اصل ۽ نج سرمايو آهي، جا موسيقي ڏاکڻي هند ۾ اُپري ۽ سترهينءَ صديءَ جي اوائل ۾ عروج تي پهتي. ٿي سگهي ٿو تہ ڪي ماڻهو ان ڳالهہ سان شامل راءِ نہ ٿين. پر ان دعوا لاءِ ٺيٺ تواريخي حقيقتون پيش ڪري ٿيون سگهجن، جنهن بحث لاءِ هن مضمون ۾ ڪا گنجائش خير ڪي آهي. في الوقت اسان کي فقط هي ثابت ڪرڻو آهي تہ شاهہ لطيف سر سنگيت ۾ هڪ نئين ريت ۽ روائت جو باني پڻ هيو.

جهڙي طريقي امير خسرو هندستاني موسيقيءَ کي ايراني ۽ عربي موسيقيءَ واري کهنبي جي چَٽ ڏيئي نئين سر "ڌن ۽ راڳن" کي ترتيب ڏني ۽ اهڙي حڪمت عمليءَ سان هڪ خشڪ موسيقيءَ کي عوامي موسيقيءَ ۾ تبديل ڪيو. ساڳئي ريت شاه لطيف پڻ موسيقيءَ جي دنيا ۾ هڪ نئين تصور کي جنم ڏنو، جنهن رخ ۾ شاهہ جو ڪو ثاني نظر نہ ٿو اچي. شاه موسيقيءَ ۾ اهو انقلاب آندو جو لينن روس ۾ ۽ مائوزي تنگ چين ۾ آندو. پر هو خوش قسمت هوا جو سندن ڪڍ قوم هئي. شاهہ جي قسمت ۾ مون پارا نڪر نوڙ لڪيل هوا. پٽائيءَ جي موسيقيءَ ۾ سندس ڏنل موڙ کي هڪ حقيقي مقصد هيو. اهو هيءُ تہ موسيقيءَ کي محلاتن کان ٻاهر آڻي هڪ اهڙو روحاني وسيلو بڻائڻو هيو جنهن ذريعي هڪ عام ماڻهوءَ کي پنهنجي ذات جي ڄاڻ ۽ پنهنجي خالق حقيقيءَ جي هستيءَ جي سڃاڻ حاصل ٿي سگهي.

شاهہ لطيف واري زماني ۾ هندستاني موسيقي پنهنجي شباب تي هئي. توڻي جو مغل سلطنت جو سورج غروب ٿي رهيو هيو. دهليءَ ۾ محمد شاهہ ثاني جو دور هيو. درٻاري ڳائڻا ۽ درٻاري راڳڻيون زورن تي هيون. پر هندي موسيقي اڻانگي ۽ پيچيده "ناٽ ۽ تال" سبب عوام ۾ عام مقبول نہ هئي. خاص طور سنڌ ۾، هندستاني موسيقي جو ايترو چرچو نہ هيو. ٿي سگهي ٿو تہ هندستان جيان اها شاهاڻي عياشي فقط حڪمرانن تائين محدود رهي هجي. جيئن ڄاڻايو ويو آهي تہ سنڌ جي حاڪم ميان نور محمد ڪلهوڙي وٽ بہ هند جا بہ مشهور ڳائڻا "اٽل ۽ چنچل" آيل هوا، جن کي پٽ تي شاهہ ڏانهن اماڻيو ويو هيو. هي برابر آهي تہ شاهہ کان اڳ ۽ شاهہ واري وقتن ۾ سنڌ اندر لوڪ راڳ ۽ راڳڻيون رواج ۾ هيون ۽ ضرور هونديون، پر انهن بنسبت ڪا پوري خبر چار موجود نہ آهي ۽ نہ ڪا اهڙي جاچ پڙتال ڪئي وجي ٿي، البت هي هڪ تاريخي حقيقت آهي تہ سهڻي لطيف ڪلاسيڪي موسيقيءَ کي عوامي سنگيت جي سرچشمہ سان هڪ نئون لاڙو ڏنو جو عام ماڻهن ۾ بيحد مقبول ٿيو ۽ اڄ بہ آهي.

شاهہ لطيف سنگيت جي هڪ نئين مڪتب جو بنياد رکيو جنهن ۾ اڄ بہ شاهہ جو ڪلام ڳايو وڃي ٿو. پوءِ هي ٻي ڳالهہ آهي تہ ان سنگيت جو دائرو ڪجهہ فقيرن جي اوتارن ۽ شاهہ جي درگاهہ تائين محدود رهجي ويو آهي. شاهہ صاحب پنهنجي ڪلام جي جدا جدا حصن کي انهن خاص راڳن ۽ راڳڻين سان نسبت ڏني جن سرن جي آلاپ ۾ اهي بيت ۽ وايون ڳائڻيون هيون. جيڪڏهن شاهہ جي ڪلام ۽ ڪلام جي راڳ واري ترتيب کي فني لحاظ کان ڏٺو وڃي تہ آنگريون ڏندين ٿيون ڏيڻيون پون. ڪلام جي مضمون ۽ راڳ جي تاثر وارو جوڙجڪ ۽ چونڊ مڪمل طور ۽ سائنسي طريقي رٿيل هئي. ڪمال هي جو اڪرن آلاپ ۽ شاهہ جي پيغام ۾ تفاوت ڪرڻ ناممڪن ٿيو پوي، جيڪڏهن شاهہ واري ڪلام، کي ڳائيندڙ شاهہ جي ڏسيل دڳ ۽ منزل کي سامهون رکن تہ.

پنهنجي ڪلام کي موسيقيءَ جي نئين رخ ۾ ڳائڻ لاءِ سڀ کان اول، شاهہ هڪ ساز ايجاد ڪيو. هي خاطريءَ سان چئي نٿو سگهجي تہ ان

ساز جو نالو "تنبور يا طنبور" شاهہ ئي رکيو. چاڪاڻ تہ هي ساز پهريون مصر ۾ ايجاد ٿيو هيو ۽ پوءِ وچ اوڀر ۽ ايران کان ٿيندو سنڌ ۾ پهتو هيو. پر اهو ساز ان زماني ۾ الڳ شڪل جو هيو ۽ ان ۾ فقط چار تارون هيون. جنهن سبب کيس هند يا سنڌ ۾ "چوتارو" سڏيو ويندو هيو. شاهہ پنهنجي تنبور کي پنجن تارن سان سينگاري تيار ڪيو جنهن جي تارن جي ترتيب هن طور هئي. پهرين ٻاهرين تار کي "مدهہ سپتڪ" جي "پنچم" تي رکيائين. جنهن کي سنگيت ۾ "زبان" چيو ويندو آهي. هيءَ تار ساز جو روح آهي جنهن وسيلي "ڏن" کي ادا ڪيو ويندو آهي. باقي چار تارون پڻ ان سان الڳ جڙيل آهن. هنن تارن ۾ پهرين تار مندر سپتڪ (Octave) جي "سا"، ٻي ۽ ٽين تار "مدهہ سپتڪ" جي "سا" ۽ چوٿين تار جا "زبان ساڻ" هوندي آهي اها "تار سپتڪ" جي "سا" تي رکي ويئي آهي.

هن تنبور ۾ "پنچم" بنيادي سر آهي. ياد رهي تہ اهو انوکو طريقو فقط شاهہ جي تنبور ۾ ڏنو ويجي ٿو. ان "پنچم" جو ٽنهي مقامن (مده مندر ۽ سپتڪ) جي "سا" سان ميل ميلاپ ۾ جو مجموعي تاثر پيدا ٿئي ٿو، اهو هڪ خاص ڪيفيت رکندڙ آهي. جنهن اثر هيٺ عارفاڻي ڪلام جو پيغام ٻڌندڙ جي دل ۽ دماغ تي نقش ٿي ويجي ٿو. هن تنبور جو ٻيو رخ هي آهي جو هي ساز تار مڪان (تال) جو ٻہ ڪم ڏئي ٿو يعني ڍولڪ گهڙي ۽ دف جي وڄت جو. آلاپ سان سر ۽ ڪلام جي "ڏن" پيدا ٿئي ٿي. جڏهن وائيءَ جو وارو آئي تنبور تي جا "ضرب" هنئي ويندي آهي اها "تال" جو ڪم ڏيندي آهي. ڏسجي ائين پيو تہ شاه جو اصلي مقصد هيو عارفاڻي "ويراڳ" کي ڪلاسيڪي "تار مڪان" جي پيچيده نظام ۽ ڌما چوڪڙيءَ کان پاڪ صاف رکڻ. تنبور هڪ طرف تہ آلاپ جي سنگيت ٿو پيدا ڪري ۽ ان سان گڏوگڏ هڪ سڌي سادي "تار مڪان" جي وڄت جو ٻہ ڪرتب ٿو ڪري.

آلاپ سان تنبور جي سنگيت هن لاءِ ضروري آهي تہ هي ساز ڳائيندڙ کي پنهنجي قائم ڪيل سر کان پاسيرو ٿيڻ يا ڀنتي هڻڻ کان روڪي ٿو ۽ کيس ساڳي راه تي هلڻ لاءِ مجبور ٿو ڪري. هن تنبوري جي وڄائڻ سان ٻيو مقصد هي ٿو پورو ٿئي تہ ڪنهن طبلہ، گهڙو يا دف وڄائڻ

جي ضرورت ئي نٿي رهي. ٻيون فائدو هي به آهي تہ پنجن تارن جي ميل ميلاپ ۾ جو لهرو پيدا ٿئي ٿو ان جي سهاري پيغام جو مطلب صاف نروار ٿيو پوي. شاه صاحب "تار مڪان" جا فقط ٻہ بنيادي رخ اختيار ڪيا. جنهن ڪي هڪ "دو تالي" چون ۽ ٻي ڏيڍ تال. انهن وڄتن جي سنگيت ۾ سڀ "ڌن" ڳايون ويندڙيون آهن. شاه جي راڳ جو هي هڪ نئون انداز هيو تہ هر "ڌن" پنهنجي خاص لئہ ۾ رچي راس ٿئي ۽ آلاپ ڪي ڪنهن الڳ ضرب جي ضرورت پيش نہ اچي. هي هيو فقيراڻو ۽ عارفاڻو ويراڳ!

شاه جي رسالي ۾ جي راڳ ۽ راڳڻيون ڇاٽايل آهن ۽ جن سرن جي سري سان بيت ۽ وايون ترتيب ڏنل آهن اهي ٽيهارو ڪن آهن. جيئن تہ يمن، حسيني، ڪلياڻ، ڪنڀات، سريراڳ، سهڻي، سارنگ، ڪيڏارو، ديسي، بروهندي، سورٺ، برووسنڌي، رامڪلي، بلاول، آسا، ڌناسري، پوربي، ڪاموڏ ۽ بسنت. ٻئي حصي ۾ سامونڊي، آبري، معذوري، ڪوهياري، راڻو، ڪاهوڙي، رپ، ليلان، ڏهر، ڪاپائتي، پرياتي، گهاتو، شيه ڪيڏارو، مارئي، ڊول مارو، هير، ۽ ڪارايل. انهن سرن ۾ سر آبري، سر بيراگ هندي، هير رانجهو، سر بروو سنڌي، سر رامڪلي، سر مارئي، سر ڊول مارئي، ڌنا سري ۽ سر بسنت بهار بسنت ڪن دانشورن جو رايو آهي تہ اهي سر ڪن ٻين سگهڙن جا بعد ۾ بيان ڪيل آهن ۽ شاه جو ڪلام نہ آهن.

شاه لطيف ڪلياڻ، بلاول ۽ ڪنڀات (ڪماچ) ڪي سنڌن اصلي ڪلاسيڪي ترتيب تي برقرار رکيو پر باقي چوڏهن راڳڻين ڪي خاص انداز ڏنو. شاه واري ڪلام ۾ جا هڪ عجيب رمز رکيل آهي اها هيءَ تہ راڳ ۽ راڳڻين جو بنياد تہ ڪلاسيڪي آهي پر آلاپ جي ادائگي بلڪل نرالي رنگ ڍنگ جي رکي وئي آهي. ممڪن آهي تہ اهي راڳ ۽ راڳڻيون عارفاڻہ ڪلام جي حقيقت سمجهائڻ خاطر ڪلاسيڪي موسيقيءَ جي ور وڪڙن ۽ بندشن کان آزاد ڪري عوامي رنگ ۾ رنگيون ويون هجن!

ٻئي حصي جي سترنهن راڳ ۽ راڳڻين جو سهرو شاهہ لطيف جي

سر آهي. هي سيئي نج سنڌي سر آهن جن جو هندستاني ڪلاسيڪي موسيقيءَ سان ڪو لڳ لاڳاپو يا مٽي مائٽي ڪانه آهي. وڌ ۾ وڌ هي چئي ٿو سگهجي ته اهي سر انهن راڳڻين جو عڪس آهن جي ان زماني ۾ سنڌ اندر رواج ۾ هيون. پر ساڳئي وقت هي به ثابتيءَ ۽ خاطريءَ سان دعوا ڪري ٿي سگهي ته انهن سرن جا حوالا ۽ ترتيب سواءِ شاهه جي رسالي جي ٻئي ڪنهن به ڪتابي نسخي ۾ ڏنل نه آهن، جنهن آڌار تي هي پتو پئجي سگهي ته اهي سر اڳ استعمال ۾ هوا. ته ڇا انهيءَ شڪل ۾ ئي هوا جو روپ ڪين شاهه ڏنو آهي؟ هي هڪ اهڙو ڏکيو سوال آهي جنهن جي تحقيق واسطو رکندڙ قومي يا خانگي ادارا ئي ڪري ٿا سگهن.

شاه جي ترتيب ڏنل، نئين اندازي واري سنگيت، جا نج عوامي رنگ جي آهي، تنهن سنڌ جي موسيقيءَ جا ڪايا پلٽي ڇڏي. هي برابر صحيح آهي، ته سنڌ ۾ ڪلاسيڪي راڳ جيئن ته ڪلياڻ سارنگ ڪيڏارو آسا بلاول ۽ بسنت اڄ به ڳايا وڄايا وڃن ٿا. پر جي سر عوام ۾ وڌيڪ پسند ڪيا وڃن ٿا اهي آهن ڪوهياري، راڻو، پرڀاتي، سورٺ، مورو ۽ ڏهر جي خالص سنڌي سر آهن ۽ سندن هندستاني راڳڻين سان ڪو واسطو نه آهي. هن ۾ ڪو شڪ نه آهي ته ڪوهياري ۽ پهاڙي، سورٺ ۽ ديس، راڻو ۽ درگا، راڳڻين جا سر پاڻ ۾ ملندڙ جهلندڙ نظر اچن ٿا. پر جيڪڏهن فن جا ڄاڻو غور سان مطالعو ڪندا ته ٻنهي سرن جو وهنوار، وهڪرو ۽ تنوار هڪ ٻئي کان بلڪ الڳ ٿلڳ آهن. خاص طور راڻو ۽ مورو ته هندي سنگيت جي ڇهه راڳ ۽ ڇٽيهه راڳڻين جي دائري کان ئي علحده آهن.

شاهه جي موسيقي ۾ جنهن نمونه سرن جو ميل (Harmony) حاصل ٿئي ٿو، هندي موسيقي ان انداز کان خالي آهي. حيرت هن ڳالهه جي آهي ته راڳ (Vocal music) ۾ سرن جو ميل سڀ کان پهريون پٽائيءَ آندو جو هن ريت رچايو وڃي ٿو. شاه جو ڪلام هميشه پنجن يا ڇهن ڄڻن جي ٽوليءَ طرفان پيش ڪيو ويندو آهي، جنهن ۾ هڪ بنيادي ڳائيندڙ هوندو آهي ۽ باقي ٻيا ڳائڻا پيروي ڪندا آهن. جيئن بيتن پوري ٿئي وائيءَ جو وارو ٿيندو آهي ۽ لئه چوٽ تي پهچندي آهي ته اڌ جيترا

ڳائڻا "نار سپتڪ" جو سر آلاپيندا آهن ۽ باقي ٻيا "مندر آستان" جو. ان طرح هيٺين ۽ مٿين سرن جي ميلاپ سان نغمہ سرائيءَ جو اثر پيدا ٿيندو آهي، ان جو مثال هندستان توڙي پاڪستان اندر ڪنهن بہ موسيقيءَ جو مدرسي ۾ ملڻ مشڪل آهي.

افسوس سان لکڻو ٿو پوي تہ شاه جو اهڙو عظيم ثقافتي ورثو، جو اصل پاڪستاني موسيقي آهي، ان کي نہ تہ ريڪارڊ ڪيو ويو آهي ۽ نہ آلاپن جي نوٽيشن لاءِ ئي ڪو انتظام ڪيو ويو آهي. انهن راڳ ۽ راڳڻين جي اصل شڪل ۽ ترتيب ڪهڙي هئي ۽ انهن جي اهميت شاه جي ڪلام واري روشنيءَ ۾ ڇا آهي؟ اُن جو گهري ۽ فني نظر سان اڃا ڪو جائزو نہ ورتو ويو آهي، ٿي سگهي ٿو تہ انهن سرن ۾ گهٽڻ جي اصلوڪي يا صحيح صورت هاڻ فوت ٿي چڪي هجي.

آغا بدرالدين احمد دوراني

وياسي وينجهار

اج جيڪڏهن سنڌ جي انهن سيني سڄن شهرن درميان چٽاپيٽي ڪرائي وينديجي زماني جي گردش ۾ اچي ڏٽرجي پينگ تي ويا آهن، ته موهن جي دڙي جي مقابلي ۾ جو واحد ۽ زوردار ڪئنڊيڊيٽ وڃي باقي رهندو، اهو ڳڙهي ياسين جو شهر هوندو. وري جي اليڪشن به فيئر ٿئي ۽ لاڙڪاڻه وارا ڌيڙ دونس نه ڪن، ته پوءِ انشا الله ڳڙهي موهن جي دڙي کي ڪوهين ماري ويندي. حالانڪ موهن جي دڙي کي اجڙئي پنج هزار سال ٿي چڪا آهن ۽ ڳڙهيءَ جي بربادي ڪالهوڪو قصو آهي.

ڪو زمانو هيو ڳڙهي ٻلي ٻلي هئي ۽ پنهنجو مٽ پاڻ هئي. سنڌس هنداڻان، گهاٽان ۽ واٽيا ملڪان ملڪ مشهور هئا. پر پوءِ وقت جا وارا نيارا آهن. ۱۹۳۱ع ۾ براج آئي ته هنداڻا ويا. ۱۹۴۱ع ۾ سر سيڪ ۽ ڪلر منهن ڪڍيو ته سرنهن ڇانيي جي جاءِ وڃي ڇٽي مٽر ورتي. ويچارا گهاٽائي پاڻ تيل ٿي ويا. ۱۹۴۷ع ۾ پاڪستان ٿيو، ته واٽين ۾ اچي ٽاڀڙڪو پيو. ڪو ڪٿو داٿو وڃي رهيو ورنه ويڙهن جا ويڙها اباٽا ڪڪ ڇڏي هندستان لڏي ويا. تڏهن به ڳڙهي جي اوج ۽ موج ۾ ڪو فرق ڦير خير ڪي آيو. شايد هن ڪري جو سنڌس والي وارث زنده هيو. جڏهن اهو به هليو ويو، ته پوءِ ڳڙهي حال ڪان بيحال ٿي ڍرڪي پئي. سچ چوندا آهن ته "ڏڻ ته ڏٺي نه ته وڪڻ ڪٽي".

اهو مرد مجاهد هو آغا بدرالدين احمد دوراني جو اڄ ڪان پورا ڏهه سال اڳ اڄوڪي ڏينهن تي راهه رباني وٺي رمندو رهيو. "انا الله وانا اليه راجعون". بختاور پاڻ ته ويو پر ڏسجي ائين ٿو ڇڻ ڳڙهيءَ جو ڀاڳ بخت به سنڌس ڪڍ هليو ويو. هي برابر آهي ته جوڳيءَ وئي جوءِ خالي ۽ مهنت وئي مڙهي ضرور سڃي ٿيندي آهي. پر هڪ مڙهيءَ ۽ ڳڙهيءَ جي سڃي ٿيڻ درميان وڏو فرق آهي. سچ هر هنڌ لهندو آهي پر سچ لٿي به

سنجها جا ڏيئا ضرور پيا ٽمڪندا آهن. جيستائين وري ڪو صبح جو سائين ڪني ڪدي. پر آغا وٽي اهڙي اونده ٿي آهي، ڇڻ ڳڙهيءَ ۾ ڪنهن سج اپرڻ کان ئي قسم کڻي ڇڏيو آهي.

ڪجهه ڏينهن ٿيا ، سانگي سان، ڳڙهيءَ وڃڻ ٿيو. عادت انوسار ٽپڙ گهر رکي آغا جي آشياني ڏانهن پنڌ پيس. در بند ڏسي وائڙو ٿي ويس. سالن کان اهو لنگهه پئي لتاڙيم. پر مونکي ته انهن دروازن جو تصور ئي ذهن ۾ نه هو، جي اڄ اکين پسيم. تعجب اهو، جو در بند ڏٺم. پهرين ته سڏ ڪيم، پوءِ سمڪ آيم ته ڪڙو ڪڙڪايم. پلڪ پهر جي اوسيئڙي بعد ڪنهن جي اچڻ جي آهٽ ٻڌم. ڪو سڏ سماءُ ئي لهڻ آيو هيو. شايد چوڪيدار هوندو! ڏٺم ته ڪنهن در جي هيٺڙ ۾ اک اٽڪائي منهنجو جائزو ٿي ورتو. ٿي سگهي ٿو ته آءُ عبدالرحمان ڏاڙيل هجان ۽ پنهنجي پيشي جي حاجت ضروريءَ لاءِ هت آيو هجان؟

واءُ سواءُ وٽي هاتفي رڙ ڪري پڇائين ته "ڪنهن سان ملندين؟" آءٌ هڪو ٻڪوٽي ويس. سوال پنهنجي جاءِ تي صحيح هو، ليڪن مون وٽ ڪو جواب نه هو. مونکي ڪنهن سان ملڻو هو؟ جنهن سان ملڻ ايندو هيم اهو ته هتي خير ڪي هو. پوءِ آءٌ ڪنهن سان ملڻ لاءِ ڪهي آيو هيس؟ پشيمان ٿي پنين پير واپس وريس. تڪڙيون ٻرانگهون پريندي قبرستان ڏانهن وک وڌايم.

سندس پيرانديءَ کان وڃي ويٺم. جڏهن ٻيهي ٽڪس ته پلٽي ماري ويهي رهس. محسوس ائين ٿي ٿيو ڄڻ آغا اوجاڳي باعث گهري ننڊ ۾ هيو ۽ آءٌ سندس سجاڳيءَ جي اوسيئڙي ۾ هيس. سندس اچوڪي ننڊ ڪجهه انوکي ٿي لڳي. آغا ۽ خاموشي! ڪوڙو ئي نٿي لڳو. جي سندس جاڳڻ ڳجڳوڙ هو ته ننڊ به گهڻ گونج واري نه هيس. هو ته هر حال ۾ زندگيءَ جي ڀرپور وهڪري سان ڇلڪندو رهندو هيو.

آغا جو خير صلح وارو ڳالهائڻ به نغارن جي نوبت ۽ ڌمال جي غوغاءُ کان رتي پر به گهٽ نه هوندو هيو. هو محترم مير علي احمد ٽالپر ۽ محمود علي قصوريءَ جيان پاڪستان جي انهن ٽن هستين ۾ هڪ هو، جن سموري عمر هوريان ڳالهائڻ جي ڪڏهن ڪوشش ئي ڪا نه ڪئي هئي. ڪين خبر هئي ته سندن اهڙي ڪوشش بيسود ثابت ٿيندي.

وري سندس ڪلڻ جي اسٽائيل ۽ انداز ئي پنهنجي نوعيت جو هو، جو هڪ رعد جي راڙ کان گهٽو مختلف نه هو. مونکي ڪيترن ئي ماڻهن

قسمر ڪٽي ٻڌايو هو تہ جن سندس پهرين بار ٿهڪ ٻڌا هئا، تہ آغا جا ڪڙا ڪيدار ۽ فلڪ شگاف ٺهڪڙا سالن تائين سانده سندن ڪنن ۾ گونجندا ٿي رهيا.

مون اهڙو رلٽو ملٽو مڙس پنهنجي اڌ صديءَ جي عمر ۾ ورلي ڏٺو. مذاق سندس جولانيءَ طبع جو هڪ بادواڻ هو. زنده دلي سندس لاءِ بہ سر خود هڪ زندگي هئي. هو زندگي ۽ موت جي منجهيل مسئلن ۾ ڪڏهن بہ مبتلا نہ ٿيو. هن لاءِ هي وسهڻ ڪافي هيو تہ زندگي هڪ خوش فهمي هئي ۽ موت هڪ غلط فهمي! هو بخوبي ڄاڻندو هو تہ ڄمڻ کان وٺي مرڻ تائين زندگي جي تمام مدت هڪ مسلسل روئڻ جي پريڪٽس هئي. پوءِ ڪنهن مهانگائي لاءِ ٿي ماتم ڪيو تہ ڪنهن وقت جي بي وفائي يا قسمت جي ناسازيءَ تي ڳوڙها ٿي ڳاڙهيا. يا ڪنهن جي ڪا مومل مري وئي هئي يا وري ڪنهن جو راڻو رسي ويو هو!

مطلب تہ انسان ڪنهن نہ ڪنهن بهاني مڪ جيان مٿو پٽيندو ٿي رهيو. جڏهن سڄي زندگيءَ جي حيثيت ۽ مدت هڪ سئنيما جي انٽرويل کان وڌيڪ نہ هئي، تہ پوءِ ڇو نہ انسان اها گهڙي کلي گذاري. شايد اهو ئي سبب هيو جو مون آغا مرحوم کي ڇتي ڇهاهي ڪاوڙ ۾ ضرور ڏٺو، پر مايوس يا غمگين؟ هرگز نہ!

آغا مرحوم جي گفتار، تقرير يا تحرير ۾ سندس فطري خوش طبعي ۽ خوش مزاجيءَ کي وڏو دخل هيو. هو هر رواجي ڳالهہ جو توڙ وڃي ان موڙ تي ادا ڪندو هو جو ٻڌندڙ بي اختيار ٿي کلڻ لاءِ مجبور ٿي پوندو هيو. سندس تقرير فصيح ۽ بليغ هئڻ کان علاوه سلوڻي ۽ نمڪين هوندي هئي. البت اسيمبليءَ ۾ بحيثيت هڪ ذميوار نمائنده جي، خواه اسپيڪر جي، سندس انداز بيان گنڀير ۽ رعب دار هوندو هو. ليڪن زياده وقت سانتيڪو رهڻ ڪري مون اڪثر ڏٺو تہ سندس طبع تي خاصو بار ٿي پوندو هو.

پاڪستان ٺهڻ کان ڪجهہ وقت اڳ جڏهن مسلم ليگ ۽ ڪانگريس درميان پاٽيپٽ جون سياسي لڙايون جاري هيون، اهڙي سمي، هڪ موقعي تي عام جلسي ۾ تقرير ڪندي آغا محسوس ڪيو، تہ پبلڪ ۾ دستوري جوش وخروش بجاءِ خاموشي طاري هئي. هڪدم ڪيس احساس ٿيو تہ ٻڌندڙ آهن نيڙهيءَ جا وڏيرا ۽ ڳوناڻا ڪمي ڪاسبي، جنجي سمجهہ کان، سندس ليگ جي پاليسيءَ متعلق تقرير، ڪجهہ مٿيرو

هئي. يڪدم پلٽو کائي سندن ٻوليءَ ۾ اظهار بيان شروع ڪيائين.

"ڀائرو! هاڻ مسلم ليگ اهڙو پروگرام رٿيو آهي، جو اسان جلد ڪٽر ڪانگريسين ۽ مهاسڀائين کي ٽوٽا چٻائينداسون، کين ڀاڄي ڏيئي مارينداسون ۽ کين "واٽو ٻاون" ڏينداسون".......... مسلمان ڀائر "واٽو ٻاون" ٻڌندا ويا ۽ مسلم ليگ زنده باد ۽ نعره تڪبير بلند ٿيندو رهيو............

آغا مرحوم جي ان تقرير جو تصور ايندي ئي آءُ بي اختيار کلڻ لڳس. قبرستان اندر کلڻ مونکي ڪجهه عجيب ٿي محسوس ٿيو. آءُ خيالات جي ٽرئفڪ ۾ مصروف رهيس. ڏنم ائين ٿي، ڄڻ تہ آءُ ڪا فلم ڏسي رهيو هيس. آغا مرحوم جي ڀرپور زندگيءَ جا ڇهڇٽا منهن جي اکين اڳيان پردي تي يڪي بعد ديگر نقش ٿيندا ۽ ڦرندا ٿي رهيا.

سندس اوائلي عمر جو دور ذرا ارڏائيءَ جو هو. علي ڳڙه ۾ پڙهائي پوري ڪرڻ بعد جڏهن ڳڙهيءَ ۾ وارد ٿيو تہ سندس شوق ۽ شغل هڪ عام وڏيرڪي ٻار کان ڪو گهٽو مختلف نہ هو. سندس آڏا ابتا پير ڏسي،. ڪن چغل خورن وڃي سندس والد مرحوم جا ڪن ڀريا. مرحوم شمس الدين خان نهايت بردبار ۽ جهانديده انسان هو. هن ٻئي ڏينهن تي عريضي نويس کي گهرائي سموري جائداد ۽ زمين آغا بدرالدين جي نالي لکائي دستاويز سندس حوالي ڪري ڇڏيائين. ڪنهن پڇيس تہ قبلا! توهان هي ڪهڙو قهر ڪري ڇڏيو؟ اوهان جو نور چشم تہ سمورو ارڪو ترڪو ترت تين وال ڪري ڇڏيندو. چيائين تہ "جو ڪجهه مون وٽ آهي، اهو تہ اڳي پوءِ ان جي هٿ اچڻو آهي. هاڻي جي منهنجي مڏي منهنجي مئي پڇاڻان لٽ مٽي ڪري، تنهن کان بهتر آهي تہ اها لٽ ڦر هو منهنجي جيئري ڪري. گهٽ ۾ گهٽ آءُ پنهنجي پٽ جا پرڪار پنهنجي جيئري تہ ڏسي سگهان!"

ليڪن زمانو شاهد آهي، تہ آغا نہ فقط پنهنجا پير سنڀاليا ۽ پنهنجو اباڻو ورثو سنڀاليو، پر پنهنجي ڳوٺ تعلقي ضلع ۽ صوبي سنڌ جي اهڙي بي لوث خدمت ڪئي جا سنڌ جي جديد تاريخ ۾ هڪ سونهري باب جي حيثيت رکندڙ آهي.

پنهنجي شهر جي ماڻهن کي منظم ڪرڻ لاءِ سماجي انجمنون وجود ۾ آندائين. هر انجمن پنهنجي حلقي جي ماڻهن جي شادين غمين جو انتظام ۽ جهيڙن جهڳڙن جي نبيري ڪرڻ وغيره سيني دردن جو دارون

هئي. هر انجمن کي پنهنجو دفتر، اسٽاف، ڊيگيون ۽ تنبو طولان حوالي هئا. سڀني انجمنن مٿان وري هڪ مرڪزي انجمن قائم ڪيائين.

صوبي سنڌ ۾ آغا اولين انسان هو، جنهن سکر ضلع لو ڪلبورڊ جي صدر جي حيثيت ۾، هر هاءِ اسڪول ۾ مئٽرڪ تائين مفت تعليم رائج ڪئي. ضلع جي هر تعلقہ هيڊڪوارٽر ۾ لوڪل بورڊ طرفان هاءِ اسڪول جون نيون عمارتون تعمير ڪرايائين. ڳوٺن ۽ واهڻن ۾ ڪوآپريٽو سوسائٽيون ۽ زميداري بئنڪ جون شاخون قائم ڪيائين.

سکر ۾ لا ڪاليج سندس اڪيلي سر ڪوشش جو نتيجو آهي. ضلعي ۽ صوبي سنڌ جي نوجوانن جون ڪانفرنسون ڪري منجهن سياسي بيداري ۽ سياسي شعور پيدا ڪيائين. غرض تہ سنڌ اسيمبليءَ جي ميمبر خواه اسپيڪر يا وري ضلع لوڪلبورڊ سکر جي صدر جي حيثيت ۾، هن عظيم انسان سنڌين جي علمي ۽ معاشي برتري ۽ ترقي لاءِ پنهنجي هٿان ۽ وڙان هميشہ پاڻ پتوڙيو.

مسلم ليگ سان سندس دلي لڳاءُ هو. ان کي سنڌ اندر عوامي تحريڪ بڻائڻ ۾ آغا مرحوم جو وڏو هٿ هو. سندس سياست جي ابتدا ۽ انتها مسلم ليگ سان وابستہ هئي. زماني گهڻا ويس بدلايا. سنڌوءَ پنهنجا ڪيئي پيٽ ڦيرايا، پر آغا آخري وقت تائين ليگ جي گهٽ گهير کان ٻاهر نہ نڪتو. عمر جي آخري مرحلي ۾ صدارتي چونڊن ۾ مرحوم ايوب خان جي کلي مخالفت ڪيائين ۽ محترم فاطمہ جناح جي حمايت ۾ جهنڊو کڻي بيهي رهيو. کيس هر ڪائڻ لاءِ ڪافي لالچون ڏنيون ويون، پر انهن چڪمن تي بہ آغا پنهنجي اصول ترڪ ڪرڻ جي رغبت نہ ڏيکاري.

سرڪاري دشمني کيس ڪافي مهانگي پئي. کيس گرفتاري جي ڌمڪي ڏني وئي، پر هي يار پنهنجي فيصلي کان ٽر جيترو بہ پاسي پر نہ هٽيو. ليڪن جڏهن سندس ڪن دلي دوستن سياسي قلابازي کائي "ليٽ ڪبوتر" شروع ڪئي تہ پوءِ دلگير ٿي پيو. شايد سندس ذهن پنهنجي دوستن کان وفاجي بدلي دغا قبول ڪرڻ لاءِ تيار نہ هو.

اليڪشن جو نتيجو سندس خواهش جي خلاف ويو، پر آغا جو نتيجي سان ڪهڙو واسطو؟ هو تہ هڪ ڪيڏاڙي هو ۽ سندس مقصد ۽ مطلب هيو راند ڪرڻ. هار ۽ جيت هر راند جا بہ لازمي رخ آهن. انهن سان آغا جي نسبت ڪهڙي؟

منجهس خاميون هيون. هڪ ٻہ نہ بلڪ بي حساب ۽ بيشمار. آءٌ

ڪڏهن ٿو چوان تہ ملائڪ هيو. پر جي ملائڪ هجي ها تہ منهنجو ساڻس ڪهڙو واسطو؟ پر انهن خامين جو سندس اخلاق ۽ ڪردار سان ڪو دور جو بہ رشتو نہ هو.

نہ فقط مرحوم آغا بدرالدين، پر سندس سمورو دوراني خاندان زماني قديم کان اجتماعي طور اها قديمي روايت بدستور برقرار رکندو آيو اهي تہ هر قسم جي بداخلاقيءَ کان پرهيز ڪئي وڃي. اها ڪسر هاڻ اڄي سندن پوياں پوري ڪن تہ اها الله کي خبر. پر اڄ سوڌو تہ الله پاڪ کين امان ۾ رکيو آهي.

آغا مرحوم جون اهي اوڻايون سياسي ڏي وٽ تائين محدود هيون. جڏهن ڪو داءَ ڪري ويندو هيس تہ ڏڪ پچائي پوءِ ڳڏيل وياج سميت سمورو حساب ڪتاب چڪتو ڪري ڇڏيندو هيو.

هڪ ڀيري ڳڙهيءَ جي خالصن مٽس نالي وار ڦر ڪرائڻ جي ڪوڙي فرياد داخل ڪرائي. تہ سندن هٿيار بند ڀهري هيٺ،واري ڪوٽ جي ٽڪاڻي کان ڳرو ڳرنٽ صندليءَ سوڙهو، ڪٽائي ڇڏيائين. جڏهن پوري پئنچات گيسيون ڪري معافي ورتي تڏهن وڃي پوٽي واپس ٿي ۽ واه ڳروءَ جي فتح ٿي.

هڪ اليڪشن جي موقعي تي ڪَرنَ ڳوٺ جي پولنگ اسٽيشن تي هڪ ڪٽر فرقہ پرست هندو عملدار پرزائيڊنگ آفيسر مقرر ٿي آيو، جنهن علي الاعلان آغا جي مخالفت لاءِ ڪمرڪشي. آغا مرحوم راتو رات سندس رسوئي معرفت ڪيس ڪير ۾ جمال گهوٽي جو جلاب ڏياري ڇڏيو. اليڪشن ڏينهن صبح جو مهاشيہ پولنگ اسٽيشن تي براجمان ٿي پائخاني ۾ ويو. جهٽ گهڙي رکي ٻاهر آيو. وري ترت باٿ روم ڏانهن ويو ۽ پوءِ وري ٻاهر نہ نڪتو. اتان ئي ڪيس کٽ تي کڻائي شڪارپور اسپتال ۾ داخل ڪيو ويو. ان پولنگ تي آغا نوانوي سيڪڙو ووٽ کنيا!

هڪ ٻي اليڪشن ۾ گهوٽڪيءَ جي پولنگ اسٽيسن تي مخالف اميدوار جو نمائندو هڪ رٽائرڊ پوليس عملدار هيو. جنهن هر منٽ منٽ ۾ ووٽرن تي اعتراض واري ڪو نہ ڪو ڦڏو شروع ٿي ڪيو. سندس مقصد هي هيو تہ وقت اهڙي نموني گنوائي ڇڏجي جيئن آغا جا ووٽ داخل ٿي نہ سگهن. آغا مرحوم، جو اليڪشن جي واءُ سواءُ لهڻ لاءِ گشت تي هو، اتي اچي وارد ٿيو. تنهن اها روئداد ڏسي، ان پوليس پينشنر جي عينڪ ميز تان کڻائي ڇڏي، جا هن گهڙي گهڙي ٿي پاتي، وري اعتراض

وارڻ وقت لاهي ٽيبل تي رکي ڇڏي ٿي. هاڻ جو ويچارو چشمي بنان ڏهن قدمن تي هاٿي ڏسڻ کان بہ محروم هو، سو ووٽرن جي لسٽ کيئن ڏسي! لاچار ٿي هو پنهنجو ڳاڙهو رومال ۽ ناس جي دبلي کڻي واپس گهر وڃڻ لاءِ آتو بيٺو رهيو. آخر کنهن کي سندس حال تي رحم آيو جو کيس هٿ کان وٺي گهر ڇڏي آيس.

ڳڙهيءَ جي ميونسپل واري اليڪشن ۾ جڏهن شهر جي هندو ۽ خالصہ ليڊرن کنهن فيصلي تہ سمجهوتو ڪرڻ کان بائيڪاٽ ڪيو، تہ شهر جي ڪمي ڪاري ۽ پنگين کي ميونسپل ميمبر چونڊائي ڇڏيائين. صدارت لاءِ وري هڪ ٽانگي واري کي اميدوار بيهاري ڪامياب ڪرايائين. هيءَ بہ ڳالهہ آهي تہ اهو ميونسپل جو دور نهايت شاندار ثابت ٿيو. ان ميونسپل جي صدر جو نالو "سڪندر" هو. پوءِ ٿي سگهيو ٿي تہ مٿس سندس نالي جي برڪت ٿي هجي!

عمر جي آخري حصي ۾ آغا کي پنهنجي چند دوستن جي روش خلاف شڪوه شڪايت ڪندي ٻڌو ويو. ٿي سگهي ٿو، تہ سندس دوستن جي ارڏاين ۾ اضافو ٿيو هجي، يا وري عمر جي تقاضا باعث آغا مرحوم جي قوت برداشت ۾ ڪمي آئي هجي. يا وري هي بہ ممڪن آهي تہ نئين زماني جي نرالي چال ۽ نئون رنگ ڍنگ سندس ڏانو تي نہ چڙهيو هجي! مارشل لا آئي، هو ذرا دلشڪستو ٿي پيو. سياست سندس وندر هئي ۽ اها وروندہ هاڻ نہ رهي. راند رس ۾ ڇڏڻ مناسب سمجهي، سياست کان عملي طور رٽائر ڪيائين.

انفرادي طور آغا مرحوم هڪ غير معمولي شخصيت جو مالڪ هو. سندس صبر، سمجهہ ۽ قوت برداشت عام انساني صلاحيتن کان گهڻو بلند هئي. عموماً کيس "پريو مٽ" چوندا هئا. هٿ جو سخي هو ۽ سندس دسترخوان نهايت وسيع ۽ ڪشاده هو. مهمانن جون هڪڙيون ٻهيرون اينديون هيون ۽ ٻيون اسهنديون هيون. جي سندس سنگتي ساٿي هئا انهن کي پليءَ پت جاڻ هوندي هئي تہ هو ڪافي سفيد پوش گهراڻن کي پئسي پنجڙ جي امداد جو هٿ ڏگهيرندو هو. جن سان جيءَ ريٽل هوندو هيس تن سان تہ ليکو ئي نہ ڪندو هو. مهل جو مڙس ماٺهو هو. ڪڏهن ڪنهن سان ويل نہ وڃايائين. جتي بہ کيس "آءٌ" ڪئي ويندي هئي اتي دل و جان سان "جيءُ" چئي ڪڏ ڪري مچ ۾ ڪاهي پوندو هو. پنهنجي ڳوٺ خواه تعلقي جي ماڻهن ۾ ساه هوندو هيس ۽ مٿن آيل ڪابہ

آپدا سڀني نہ سگھندو ھو. ھر مصيبت جي مقابلي وقت پنھنجي سر جو سانگو ڪرڻ سندس لاءِ مھٽي برابر ھيو. پاڙي ۾ ھڪ پيري ٻاہ لڳي تہ مون ڪيس پنھنجي اکين سان ٻہ ٻہ گھڙا ھٿن ۾ کڻي آڙاہ ۾ ڏوڪيندو ڏٺو.

خبر پيس تہ امروٽ شريف ۾ سندس دوست ھدايت الله دل زميندار جي گھر کي ڌاڙيل گھيرو ڪري ويٺا آھن تہ اتي پھچي مشين گن کڻي ڪوٽ مٿان نشانو وٺي ويھي رھيو. تيستائين اتان نہ ھٽيو، جيستائين سکر جي پوليس اتي پھچي ڌاڙيلن کي ختم ڪيو.

جي ھوڏ اچڻ جا ھوائان ٿيان، تہ پوءِ سندس ننڊ آرام ۽ کاڌو پيتو زھر ٿي ويندو.. وينو انجنيرن سان مھاڏا ڏيندو ۽ چيڙون گڏ ڪندو. بندن تي سندس ڦيرا پيا پوندا. جي ڪٿي ڪنڌ پيو يا ڪنھن بند تي پاڻيءَ جو زور پيو تہ اتي آغا وجي آڪاڙو وجھندو. ڏيڍيون پيون چڙھنديون، پڪريون پيون ڪسنديون ۽ آغا مٽيءَ تي پلٽي ماري ويھي رھندو. ڪم ڪندڙن کي سندس "گھوري گھوري ۽ شاٻي شاٻي" پئي پوندس. ان وقت تائين سک نہ سمھندو جيستائين ھوڏ کي ڪنھن ھڪي موڙ تي نہ پھچائي.

علم و ادب سان تہ عشق ھوندو ھيس. پاڻ پارکو ۽ قدردان ھئڻ سان گڏ ھميشہ اھا ڪوشش ھوندي ھيس تہ سندس اڪثر وقت علمي رھاڻ ۾ گذري. سندس علمي دوستيءَ جو دائرہ حسام الدين راشديءَ کان وٺندي جوش مليح آباديءَ تائين وسيع ھوندو ھيس. پنھنجي زماني ۾ آغا اولين سنڌي زميندار ھو جنھن لکين روپيا خرچ ڪري ڳڙھيءَ ۾ اعليٰ پيماني جي لائبريري "آشيانہ ادب" قائم ڪئي، جنھن نادر خزانہ جي پرگھور اڄ ڪلھہ اڏوھيءَ حوالي آھي. ١٩٣٧ع ڌري ڳڙھيءَ کان ھڪ ھفت روزہ اخبار "پيغام صلح" جاري ڪيائين. بعد ۾ سکر کان روزانہ اخبار "انقلاب" جو پايو وڌائين جا اڄ ڏينھن سوڌو باقاعدي نڪرندي رھي ٿي. ھي ٻي ڳالھہ آھي تہ ھاڻ منجھس اھا چس ۽ سواد نہ رھيو آھي. اخباري دنيا سان ناتو نباھڻ لاءِ آغا مرحوم پنھنجي قلمي ڪاوش جو سلسلو بہ جاري رکيو. سندس ڪجھہ مضمون اخبارن ۽ رسالن ۾ بہ شايع ٿيا. سنڌ جي تاريخ جي سلسلي ۾ ڪجھہ نادر نسخا سندس ھٿ آيا، جن جي اصلاح ڪرڻ بعد اھي سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڪتابي صورت ۾ ڇپايا ويا. حج کان واپسيءَ بعد پنھنجو سفر نامون "مسافر حجاز" شايع ڪرايائين.

سندس دوستيءَ جو دائره انتهائي وسيع هو. هو سنگت رکي ٻـ چاڻندو هو ۽ نباهي ٻه سگهندو هو. دوستن جي انتخاب ۾ هو ڪنهن ٻـ خاص سطح يا درجي جو قائل نہ هو. سندس رفيقن ۾ ڪافي انداز انهن ماڻهن جو هو، جي غريب مسڪين ۽ لاوارث هوندا هئا. جنجي وقت بوقت مشڪل ڪشائي ڪرڻ پنهنجو فرض سمجهندو هو. جن ماڻهن سان دوستيءَ جو دم ڀريندو هو تہ ساٿ نباهڻ لاءِ سندن ڪاڻ ڪڍڻ، ڪَس ڪائڻ ۽ سندن سڀ اَنگلَ سهڻ ۾ بہ خوشي محسوس ڪندو. وري جن لاءِ جاکوڙ ڪڍيائين انهن بہ پنهنجي وسعت آهر ساڻس واه جو ناتو نباهيو.

مون آغا مرحوم جا ڪي اهڙا بـ غريب پر جان نثار دوست ڏٺا آهن جي سندس صحيح معنيٰ ۾ عاشق هئا. حالانڪ مرحوم جي لاڏاڻي کي ڏه سال گذري چڪا آهن پر اڄ بـ انهن اڳيان آغا جو نالو ڪٽندا تہ سندن اکين ڪان بي اختيار ڳوڙها ڳڙي پوندا. جي يقين نہ اچيو تہ ڳڙهي ياسين ۾ وڃي اهو مشاهدو ماڻيو. جي ٻيو ڪو نہ مليو تہ علي نواز ڀٽي جي پڇا ڪيو. سندس اهي دوست جي "وڏا ماڻهو" هئا يا آهن تن لاءِ آءٌ ڪا گارنٽي ڏيڻي نٿو سگهان، ڇاڪاڻ تہ انهن جي دوستي ۽ برادري قادر جي ڪمن جيان بغير مقصد ۽ مطلب جي هرگز نہ ٿيندي آهي. ليڪن وڏيڪ الله کي خبر! ڇاڪاڻ تہ دلين جو مالڪ مطلق اهو ئي آهي. ٿي سگهي ٿو تہ آءٌ غلطيءَ تي هجان.

سائين مهدي شاه جهنڊه وارو

حي ماڻهو هي چوندا آهن تہ: ”اهي تُنجائي مري ويا جي گهڻا ڏيئا هجـ سجي شايد سائين مهدي شاه جهنڊه واري سان ڏيٺ ويٺ ٿي نہ ائين ”تنجن“ جيان نہ فقط گهڻا ڏيندڙ آهي پر گهڻن گڏ رسا ۽ ڳاءِ پيئي. ليڪن شرط هي آهي تہ اول سائين جي دعوت قبول ڪيو، سائين ماني کائو ۽ پوءِ جو ڪجهہ موجود آهي اهو ”حال پريان نال“ ونديو ۽ ورهايو ويندو.

جيڪڏهن مهدي شاه جي ماني کائيندا تہ اوهان جو مٿس احسان ٿيندو. ڇاڪاڻ تہ سائين پنهنجو سنيڪو سالہ زندگيءَ ۾ اڪيلو ماني شايد مشڪل کاڌي هجي. ازانسواءِ سائس ماني کائڻ بسر خود هڪ قسم جي مڪمل علمي ترغيب پڻ آهي. گره گره تي دل جي حضور سان مهمان اڳيان هر بره جي آڇ ڪندي، خواه پاٿي پيارينديءَ، باغ بهار ٿيڻ، مهمانن جي آئي سندس چهري تي پهڪ اچڻ، مهمانوازيءَ جا آداب آهن، جنجي بجا آڻن لاءِ جيب جي ڪشادگي، خواه دل جي سخا جو هئڻ اشد ضروري آهي.

ائين بہ نہ آهي تہ ڪو سائين تمندار يا تونگر آهي. هي پڻ غلط آهي تہ سندس زمينداريءَ تان سج ٿي نہ ٿو لهي يا وري سندس پٽاريون اڻ ڏڏيون ڇڙيون ٿيون وڃن. هرگز نہ. مهدي شاه جي تمام ملڪيت ۽ ميراث مانيءَ تائين محدود آهي. ليڪن الله پاڪ جا ڪيس دل ڏني آهي تنهنجون حدون سمنڊ جي ڪنڌين کان زياده وسيع آهن. هونئن بہ هي هڪ حقيقت آهي تہ هٿ جي ڪشادگيءَ جو دل جي وسعت تي دارومدار آهي ۽ نہ بئنڪ بئلنس يا دولت تي.

موجوده نفسانفسيءَ جي زماني ۾، جڏهن ماڻهو ڪوٺن تي چڙهيو دوربينون ڪنيو وجهائيندا ٽا رهن تہ ڪو نامراد مهمان تہ سندن طرف نہ ٿو اچي. وري قسمت سانگي ڪو بدقسمت وڃي اچي بہ ٿو سهڙي تہ پوءِ چڻ ڪالرا يا وبا گهر ۾ گهري، ۽ جيستائين ڪيس تڙي جان آزاد نہ

ٿا ڪرائين ته آرام نه ٿو اچين. خاص طور ان ملڪ ۾ جتي ڪجهه انداز اهڙن ماڻهن جو به هجي جن سموري عمر پنهنجي گهر ۾ ٽڪاءُ نه ڪيو هجي ۽ نه وري ڪڏهن پلجي پنهنجي هڙ جي ماني کاڌي هجين. يا وري سنڌن هاضمي جي اهڙن ڏيري حالت هجي جو ڊءُ ئي تڏهن ٿيندو هجين. جڏهن ٻوٽيون ۽ جانور سنڌن نڪ کان ٻاهر نڪري اچن. ان ماحول ۾ آئي وئي کي آجيان ڪري، جيءَ ۾ جايون ڏيئي، هٿ ڌوئارڻ ۽ بسم الله ڪري کين کيڪر ڪرڻ کان پيشتر ماني کارائڻ ۽ کين پاڻ وٽ مهمان رهائيندي پاڻ کي ڀاڳ ۽ بخت وارو سمجهڻ، اهي اهڙيون خوبيون آهن، جي فقط هڪ نيٺ سنڌيءَ ۾ ئي ٿي سگهن ٿيون.

ان ڪسوٽيءَ لحاظ کان سائين مهدي شاه صحيح معنيٰ ۾ سنڌي آهي. ڇاڪاڻ ته هڪ سنڌي لاءِ فقط سنڌ ۾ جنم وٺڻ، سنڌ ۾ رهائش اختيار ڪرڻ يا سنڌي ٻولي ڳالهائڻ ڪي ڪافي لياقتون نه آهن. سنڌ ۽ سنڌين سان ڪن ايامن کان ڪي خصوصيتون جهڙوڪ حضور شرمي، مهمان نوازي ۽ سادگي وغيره منسوب ٿيل آهن ۽ هڪ سچي سنڌي لاءِ انهن تمام خوبين جو هئڻ هڪ لازمي امر آهي. سائين مهدي شاه پنهنجي منڙي ملڪ جي اهڙين قديمي روايتن کي زنده رکندي، سنڌ ۽ سنڌين جي جا لڄ رکي آهي سا هر سنڌيءَ لاءِ باعث فخر آهي.

ماني جا ملهه ٻيا به گهڻا. سنڌ ڪا سڄي نه آهي. هڪ گهرين ته لک ڏيانءَ. پنجئي آڱريون برابر نه آهن. پر سر سر ڪلا ۽ تجليءَ ۾ فرق ضرور آهي. ڪي اڳين جهان جي توشي ناهڻ لاءِ پيرن فقيرن کي کاڏو کارائڻ ۽ کارائي پوءِ دعا جا هٿ کڻائن ته کين بهشت جي ڪا الاٽمينٽ ٿئي. ڪي وري اڳين جهان لاءِ نه ترسندي، ديڳيون دمي، مٿن ٿي ڪٽي، هن جهان جي مشڪل ڪشا ڪامورن جا وجي پيو پرين. ڪجهه پائو ته اهڙا به آهن جو جيستائين ڪو ٽيئڙ تپ يا ٻرو نه چڙهين، تيستائين سوئو هٽين، جو ڪو ت ڦڙو نڪرين. ڪي اهڙا سوداگر قسم جا سخي پڻ آهن، جي پنهنجي پيءُ جي نيت ڪنهن پيٽ چٽئي ملان کي ڪرڙ کارائيندي ائين پيا تڪرندا چڻ حاتم جي قبر کي لت هنئي اٿائون. ليڪن آءُ صدقو انهي پنهي ڏاڙهيءَ تان، جي هر آئي وئي کي پيچ پاٽي پيارينڊي نه ذات پڇن نه پار پڇن نه ٿڏو ڪن، نه ٿورو ڪن ۽ نه وري ڪو اڳين جهان يا هن جهان جو سودو ڪن. بلڪ جو ڪجهه وٽن آهي اهو آڇيندي

هي چون ته:

"اي شڪر الحمد جو مٿو گهريوءِ مڱڻا."

مهدي شاه جو دستر خوان جملي مقصدن ۽ مطلبن کان مٿي آهي. سائين عمر جي ان موسم ۾ آهي جنهن کي هاڻ نه ڪرسيءَ جي ڪشش آهي ۽ نه اليڪشن جي آس. نه وري ڪيس ڪو پلاٽ الاٽ ڪرائڻ جي جهوري لڳل آهي ۽ نه وري ڪو پائيپ موڪرو ڪرائڻو آهي. هو پارسا پيرن ۽ گبر وڏيرن ۽ ناٺ ڪامورن جو دعاگو ضرور آهي، ليڪن سندن ڪاٺيارو نه آهي. ڇاڪاڻ ته سندس نقطهءِ نظر "دنبو دنب وڌائيندو ته پٽ پنهجي ڏڪيندو." ڪو ڪنهن جي قيامت ڪو نه ڇڏائيندو. هر ڪا ٻڪري پنهنجي ڦاهي چڙهندي. سائين جي فلاسافي آهي. ته "ماني مولا جي آهي. داڻي داڻي تي مهر لڳل آهي. هر ڪو پنهنجو نصيب ٿو کائي. رزاق جي ڏنل روزيءَ تي سندس ڪا هڪ هٿي نه آهي. پر ٻين جو به حق آهي ۽ پوءِ هي ممڪن آهي ته ٻين جي صدقي شايد مونکي به ٽڪر ملندڙ هجي." بابا جو ڪجهه مون وٽ آهي اهو به اتي ئي رهندو. 'رکيو' نالو پٽ جو به نه رکان. سڪندر به ٻئي هٿ ڪفن کان ٻاهر لڙڪائي رمندو رهيو. آهي سڀ اڪين جو ڏنو. ڏوڙ جو مسئلو ڏوڙ. اهو ڪونه ٻڌو اٿئي ته تنهنجي اوڙي پاڙي يا ڳوٺ ۾ ڪو انسان بکيو رهجي ٿو وڃي ته توهان تي ماني ڪائڻ حرام ٿيو پوي."

سندس مهمان نوازي فقط ماني کارائڻ تائين محدود نه آهي. تحفن جي به وٿس ڪا ڪمي ڪانه آهي. هر سنڌي سوکڙي پوءِ لاڙي اجرڪ وٺيئي، نصرپوري کيس ڪپني، هالن جي هندوري تي دل سرڪئي. جي، نه ته من رلهيءَ تي هر کين، پر جي روکڙ جي به ضرورت اٿئي. ته، تڏهن به پنج پنجاه ۽ پنج سو ڏيڻ ۾ سائين ملول مور نه ٿيندو. مطلب ته هٿين خالي نه ويندين. مون پنهنجي اڌ ڪلاڪ جي ملاقات دوران ڏٺو ته ڪن کي بادامين جي شربت جا شيشا وٺيا.، ته ڪن جوٺر جو اٽو ڳنڍ ٻڌي ڪنيو، ته ڪن جي فرمائش وري پليءَ جي ساڳ تائين محدود هئي. سائينءَ جي سخا جا هيراڪ سوکڙين لاءِ اٿين ڏرٿو ماري وينا هوندا آهن ڇڻ ته سول ڪورٽ کان ضبطي ڪيرائي آيا آهن.

سائين جي توشہ خزاني ۾ هر قسم جو ڪچومر حاضر هوندو آهي. جوئر ۽ ٻاجهري جي اٽي کان گوگڙن جي ڪچورين تائين، مبادا ڪنهن کي بصر باديءَ ڪنهن کي واڱڻ وائي لڳندا هجن. مهمانن لاءِ ٻاچين کان علاوه چٽڻيون ۽ مربہ آچار علحده. جي ماني کائڻ لاءِ ٽائيم خير کي آهي ۽ ريل ڇٽڻ واري اٿس تہ ماني ٽفن باڪس ۾ مهمان کي اسٽيشن تي پهچائي ويندي ۽ ٽفن باڪس سندس سامان ۾ رکيو ويندو. مهدي شاه پاڪستان ۾ شايد واحد مهمان نواز آهي، جنهن جي گهر ۾ بيڪ وقت چالهارو ڪن ٽفن باڪس با ادب با ملاخظہ رکيل هوندا آهن ۽ ايترو انداز درماه نئين سر خريد ڪيو ويندو آهي. هيءُ ٻي ڳالهہ آهيَ تہ سائين جي مهمانن ۾ ڪنهن بہ خدا جي بنده اڄ ڏينهن سوڌو ٽفن باڪس واپس نہ ڪيو آهي. ٿي سگهي ٿو تہ هو سائين کي رنج ڪرڻ نہ گهرندا هجن.

بورچيخاني جو بار اڌ درجن ڪن ٻانهين تي آهي جي الا لفجر سان اٽي چلها ٻاري بصر ڪپڻ ۽ اٽو ڳوهڻ ويهنديون آهن ۽ اڌ اڌ رات ٽاٽي واري ڦيري سان ڊيوٽي ڏينديون رهنديون آهن. گرمي هجي، سردي هجي. تپندڙ ڏينهن يا برسات جي رات! سائين وٽ لنگر ڪليل ۽ ماني تيار ملندي. "هتي اويلو مهمان پٽائي پاڻ" وارو ڪو ليکو ئي نہ آهي. جنهن وقت وٽيئي اڄ. نہ تعارف جو ضرور نہ تڪلف جي محتاجي. هڪ مهمان سائين کي ڇيڻيندي چيو تہ "قبلا! توکي اهي ٻانهيون ڏينهن قيامت جي وٽ ڪرائيديون، ڇاڪاڻ تہ باه اڳيان ويهندي ۽ ٢۴ ڪلاڪ مانيون ٻوڙ پچائيندي سندن هٿ بہ سڙي پيا آهن." شاه صاحب مرڪندي وراڻيس تہ "ابا نيڪي ڪندي هٿ سيني جا سڙندا آهن ۽ هنن جا بہ سڙيا تہ پيا سڙن. جاڙي بہ جڳ سئين."

بورچيخاني جو ملاظو ڪندي، اچرج جي ڳالهہ هي آهي تہ هتي سئي گئس جا ڏه چلها ٺهيل آهن ۽ ڏهئي برابر ٻرندا رهندا آهن. ڪراچيءَ جي شاهي هوٽل ميٽروپول، ۾ بہ اٺ ۽ ٻي نمبر ۾ برڪ هوٽل فاروق ۾ ست چلها آهن. هڪ طرف کان ديڳڙن جي رجمينٽ لائين لڳل، تہ چمچن، ڪڪيرن ۽ تڦڻين جو لشڪر ٻي طرف. ڪنا دانگيون توا

ٽوپيون چلهين تي سوار. برنين ڪولن ۾ پيالن پليٽن جو تہ ڪاٿو ئي ڪونہ آهي. شاباس آهي ڳوٺاڻين ماين کي، جي لنگر جو چرخو چلائينديون ٿيون رهن. مارئي بہ بنديخاني ۾ ويٺي ورلاپ ٿي ڪيا ۽ ڪو ويٺي ڏيڍ مڻ اٽو تہ نہ ٿي ڳوهيائين. سسئي ڏينهن پهر ٽڪر ٽاڪيو ۽ فقط پير پٿون ٽيس تہ رڙيون ويٺي ڪيائين تہ "او مونسان جبل تو جاڙون ڪري." ليڪن آفرين صد آفرين انهن مائين کي جو سارو ڏينهن ڍور جيان وهندي مهدي شاه جي مائين ۾ هوڙن سان ڳن ڏينديون ٿيون رهن!

سائين جون مشغوليون روزه نماز علاوه مهمانن جي خوش آمديد ۽ بار پرچائڻ آهي. پنهنجي اولاد کان بي نياز آهي، پر پنهنجي عزيزن خويشن ۽ نوڪرن چاڪرن جو چڱو ٽپر ساڻ هوندو اٿس. ٻارن جا ولر ورايون وينا هوندس. ويٺو ڪين ريجهائيندو يا ساٿن رانديون ڪندو. جيستائين نماز جو وقت ٿئي يا وري ڪو بختاور مهمان اچي سهڙي. اڇو ململ جو سنڌي چولو، گلي ۾ ذوتل جهولدار سٿڻ، سنڌي سادي سفيد مختصر ٽوپي، مٿي تي ۽ سنڌي جتي پيرن ۾. موڪري ڪشادي ڪرسي ۾ تي ٽيليفون پاسي ۾ ڪيو ويٺو رهندو تہ مبادا ڪنهن دوست جو ماني موڪلڻ لاءِ نياپو اچي. ويهارو ٽيهارو گهر تہ اهڙا بہ آهن جتي سائين جي گهران يا روزانہ ڪچو سيڌو ويندڙ آهي يا پڪل ماني. ٻاهرين مهمانن کان علاوه هڪ ٻہ ٽولا مقامي مهمانن جا اهڙا بہ سائين وٽ ايندڙ آهن جي سندس ماني کائي پوءِ سندس ٽيليفون تي لاهور، پنڊي پشاور ارجنٽ ٽرنڪ ڪال ڪري ڏه ڏه منٽ مجلسون ڪري هليا ويندا آهن. سائين جو ٽيليفون بل درماهو منهن جي ماهياني پگهار کان ٻيڻو ٽيڻو ايندڙ آهي ۽ آ ۽ ڪو پڇڻوالو نہ آهيان.

ماني ڪارائڻ گڏ سائين پنهنجي ماني ٻارهوئي پرهيز جي، پر چڱي کائيندو آهي. هي سندس خوش قسمتي آهي جو اڃان سوڌو ڪيس ڪنهن جي نظر نہ لڳي آهي. سائين ويٺو مشڪندو ۽ مرڪندو. اگر ڪراڙو ٺيٺ واقعي هڪ آرٽ آهي تہ شاه صاحب هڪ بهترين آرٽسٽ آهي. اسانجا ٻيا وڏڙا سٺ ٻاهٺ ۾ اچڻ بعد. اهڙا تيڪ ۽ تيسي باز ٿيو پون جو ساٿن ڳالهائڻ تہ درڪنار پر اسلام عليڪم چوڻ تي بہ گارين کان

بچڻ هڪ مشڪل معاملو اهي. سائينءَ سان مذاق ڪيو، چٽرون ڪيو، ۽ هنج ۾ ويهوس تہ بہ وينو ٺهڪ ڏيندو.

ٻڌو اٿم تہ سائين ڪتا بہ پاليندو آهي. ٺي سگهي ٿو. هي هڪ لازمي چيز آهي. جنهن انسان جو هر انسان سان ايترو اُنس هجي تہ هي ڪيئن ممڪن آهي تہ هو انسان جي بهترين جاندار دوست کي نظر انداز ڪري سگهي ٿو. ٿي سگهي ٿو تہ مهدي شاہ ۾ اهڙيون ٻيون بہ ڪي خاميون هجن. ضرورر هونديون. آخر تہ هو انسان آهي. هر انسان خطا جو گهر آهي ۽ خطا کان خالي فقط الله جي ذات آهي ۽ سائين ذات جو سيد آهي. ليڪن قسم مونکي سچي سيد جو، تہ مونکي منجهس ڪا ڪوتاهي نظر نہ آئي. شايد اهي پسي سگهن جن جي اکين تي الٽا چشما پيل هجن. جيستائين سندس نج سون جي دل، سنڌ ۽ سنڌين لاءِ بي پايان والهانہ محبت ۽ هر مهمان جي دل جي خلوص سان خدمت جو تعلق آهي تہ سائينءَ تاجي پيٽي پَٽُ آهي. مونکي تہ سائين، سچي ڳائي گهہ ۽ سچي خالص ماهي کير مثل هڪ نج ۽ سچو سنڌي نظر آيو.

غلام رسول ملڪ

درياهي گهوڙو

اوهان ضرور اهڙا ماڻهو ڏٺا هوندا جي اڪثر اوقات پنهنجو پاڻ سان ڳالهائيندا رهندا آهن. ڪي وري پالتو جانورن سان، پهرن جا پهر ائين پيا گفتگو ڪندا رهندا، ڄڻ ته ورهين جا وڇڙيا مليا آهن. مامو خانو بگيءَ وارو، مون پنهنجي اکين ڏٺو ته پنهنجي گهوڙي سان، مالش ڪندي، ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڪچهريون ڪندو رهندو هيو. هيءَ ٻي ڳالهه ته مامو رب بخشيش آفيم ذرڙو واپرائيندو هيو. پر مون ته اهڙا به الله جا بندا ڏٺا ۽ ٻڌا جي درياهه سان ڳالهائيندا آهن ۽ وري جواب لاءِ ائين ڪن ڏيئي ٻڌندا آهن، ڄڻ ڪين سندن سوال جو جواب ملي رهيو آهي. جيڪڏهن اهڙن ماڻهن ۾ اچ ڪلهه ڪو جيئرو جاڳندو نه هجي ها ته شايد پڙهندڙ ائين وسهن ها ته لکندڙ ڪنڊ ٿو ڪائي. شڪر آهي جو اهڙن انسانن ۾ هڪ عدد داٿو ڪٿو اڃا سوڌو حال حيات آهي، حالانڪ هو جهور ڪراڙو ٿي چڪو آهي ۽ سندس هٿ پير ۽ ڪنڌ مسلسل ڏڪندا ٿا رهن. پر سندس درياهه سان دوستي ۽ برادري اڃا سوڌو دائم قائم آهي. ٻنهي جا دوستانه ۽ برادرانه تعلقات اڄ ڏينهن تائين اُهي ئي آهن، جي اڄ کان ست سال اڳ هئا.

نالو غلام رسول ذات جو ملڪ، ضلع جيڪب آباد جي تعلقي ڪشمور جي هڪ ننڍڙي واند جو رهاڪو آهي، جا بستي درياهه جي ڪچي ۾ آباد آهي. درياهه جي وانڊ سان ايتري ويجهڙائي اهي، جو اڪثر چيو ويندو آهي ته درياهه جو پاڻي وانڊ وارن جي چائنٽ چمندو ٿو رهي. شڪر الحمد الله جو اهو معاملو چَرَ چَٽَ تائين محدود آهي، ورنه جيڪڏهن درياهه پاڪر پائڻ لاءِ اڳيرو ٿئي ته پوءِ خدانخواسته وانڊ جي

وجود لاءِ ئي خطرو پيدا ٿي پيو. غلام رسول جو درياءَ سان رشتو ۽ ناتو، ٻال جتيءَ جي زماني کان شروع ٿيو. جڏهن سندس منڙي مرحومہ امڙ درياءَ ڪناري ڪپڙا ڌوئيندي هئي ۽ پاڻ ڪنڌيءَ تي لڏڙي جيان پيو منجهس ترڳندو رهندو هيو. ڪجهہ وڏڙو ٿيو، تہ وانڍ جي ٻين هم عمر ڇوڪرن سان گڏ سندس راند روند ۽ وروندهہ پڻ درياءَ جي اوسي پاسي وارن سرن ۽ ڪانهن جي ٻوڙن سان ٿيندي رهندي هئي. جڏهن اڪيلو يا دلگير ٿيندو هو تہ پهرن جا پهر ڪنڌيءَ ڪناري ويهي، درياءَ جي وهڪري کي گهوري ڏسندو رهندو هيو. پاڻيءَ سان سندس والهانہ محبت هئي ۽ هو درياءَ جي موج مستي کي ڏسي اڻين پيو خوشيءَ کان ٽڙندو رهندو هيو، جيئن ڪا پهريائت ماءُ پنهنجي ننڍڙي پٽ کي ٽپائينگ ڏيندو ڏسي ٺرندي آهي ۽ سندس هر انگ جي حرڪت تان وار وار صدقي ويندي آهي. هيءَ خبر غلام رسول کي بہ ڪانہ هئي تہ درياءَ سان سندس گهوڙهي نسبت ڪهڙي سبب هئي؟ آخر هو ڪو فيلسوف ٿورو ئي هيو، جو وينو قدرت ۽ قسمت جا ڦورا ڦولهي. هو سادو سودو مسلمان ماڻهو هو ۽ ڪيس ڪهڙي خبر تہ درياءَ جي وهڪري، وقت ۽ زندگيءَ جي گذر درميان چوليءَ دامن جو اَبدي رشتو هيو ۽ ٽلهي ليکي ٽيئي هڪ هوا.

آخر ڪار غلام رسول اچ ننڍيو سيان وڏو تانجو اڇي جواڻ جماڻ ٿيو. وقت گذرندو رهيو ۽ درياءَ بنسبت جي ڪيس ڊپ ڊاءُ ڏنا ويا هئا ۽ جي وچوارن غلط فهميون پيدا ڪيون هيون، سي ختم ٿينديون رهيون. آخر پيار جو اهڙو مرحلو بہ آيو، جو غلام رسول جو اڪثر واندو وقت درياءَ جي قربت ۾ گذرڻ لڳو. هي اهو زمانو هيو جو غلام رسول پنهنجي اندر جا راز درياءَ سان وڏي واڪي سلڻ لڳو. ٿورڙي ئي عرصي اندر درياءَ بہ پنهنجي دستوري حضور شرمي ڇڏي. ساٿس سور سلڻ جو سلسلو شروع ڪري ڏنو. هاڻ ٻنهي درميان حجاب ختم ٿي چڪو هيو ۽ غلام رسول، جيئن گونگي جي ٻولي گونگي جي ماءُ سمجهندي آهي، تيئن درياءَ جي هر رمز ۽ راز کي پروڙڻ لڳو.

هونئن بہ هيءَ هڪ حقيقت آهي تہ سنڌ ۽ سنڌين جو سنڌو درياءَ سان رت جو رشتو آهي ۽ هئڻ بہ گهرجي. ڇاڪاڻ تہ سنڌ جو جدامجد ۽

معمار آهي ئي سنڌو. سنڌوءَ ڪروڙها ٽن لَٽَ جا دور دراز مفاصلن کان آڻي، هن ملڪ کي ٺاهيو ۽ هر سال ڍڪا ڏيئي سمنڊ کي اڳيرو پرڀايو. نه فقط سموري سنڌ جي تعمير ڪيائين پر سنڌ وارن جي گذر سفر جو ذمون به پاڻ تي کنيائين. آمريڪن ايڏ ته آئي ڪالهه، هيتريون صديون سنڌ کي ڪنهن ٽي پاليو؟ شايد اهو ئي سبب هيو جو سنڌين جو اوائلي ۽ اولين ڌرم هيو "پاڻيءَ جي پوڄا" ۽ پوڄارين کي "درياه پنٿي" سڏيو ويندو هيو.

اڄ ڏينهن سوڌو "درياه پنٿين" جا آثار موجود آهن، لال بکر، زنده پير ۽ ساڌ ٻيلو ان دور جا اَمر يادگار آهن. هاڻ به اڳوڻي زماني جيان سنڌوءَ کي "درياه شاه" يا خواجه خضر جا لقب القاب ڏنا ويندا آهن. انهن پاڻيءَ جي پوڄارين وارن مندرن ۾ مڙهين جو سينگار ڪو بت يا مجسمو نه هوندو هيو. خالي ڏيورو پر پاڻيءَ وچ ۾. لس ٻيلي ۾ اڃا سوڌو اهڙا ڏيورا موجود آهن جن ۾ ديوار تي فقط هڪ بزرگ انسان جي تصوير چٽيل آهي جو مڇيءَ تي سوار آهي.

خود منهنجي سانير ۾، مون کي ياد آهي ته ڪيترن ماڻهن جا نالا درياه خان ۽ دريانو مل تائين محدود هوندا هئا. اسان جي ڳوٺ ۾ فقط هڪڙي ماڻهوءَ جو نالو سمندر خان هيو. اهو به هن ڪري جو سندس پيءُ جي پنهنجي پاڙيسري دريا خان سان دشمني هئي ۽ ان کي نيچو نوائڻ لاءِ پنهنجي پٽ تي سمنڊ جو نالو رکيو هئائين. اهي زمانا ته پنهنجي جاءِ، پر اڄ به ڪو سنڌي مهيني ماسي جڏهن ڪنهن خوشيءَ جو اظهار ڪندو آهي ته اهو به "وهواه" چوڻ سان يعنيٰ وه واه.

پر وقت جا وارا نيارا آهن. ڪا شيءِ هڪ برج تي نه ٿي رهي. وقت سدائين پيو سانڍي جيان رنگ روپ مٽائي. زماني جي ڦيرين گهيرين سبب اهي درياه پنٿي ڪجهه مري کپي ويا ۽ بقايا ڪجهه وري لڏي ويا. درياه ۾ اٽي جا ڏيئا ناهي تيل ۽ وٽ وجهي کين روشن ڪري پاڻيءَ ۾ تاريندا هئا. شوراترين تي درياه خواهَ سندس واه ۽ واهين تي ميلا لڳندا هئا. رات جو سنڌو درياه جي آسمان سان چٽاپيٽي ٿيندي هئي ته ستارن جون لاٽون مٿي گهٽيون يا ڏيئن جون لاٽون هيٺ گهٽيون. نه فقط پاڻيءَ جي خالي پوڄا ٿيندي هئي، پر درياه جي مخلوق جي پڻ خاصي

خاطر تواضح ڪئي ويندي هئي، ڪڱڻ ۽ گنڊڻ ڪي اٽو ڳوهي ڳوڙهيون ٺاهي ڪين روزانہ راشن سپلاءِ ڪيو ويندو هئو. واڳن ۽ سيسرن کي ڀڪرا کهي ڪارايا ويندا هئا. دعوتن جي ڏوم هن حد تائين هوندي هئي، جو پلو سمنڊ ڪان هلي درياه داخل ٿي سنڌو زنده پير تائين سکر ۾ سلام لاءِ وارد ٿيندو هيو. بابي مرحوم ٻڌايو هيو تہ سندس ڏينهن ۾ سنڌ جا رهاڪو درياه جي ليٽ ڪي بہ دهلن دمامن ۽ شرنائين سان آجيان ڪري اڳيرو سوريندا هئا. توڙي جو درياه پنتي لڏي ويا پر اتان بہ هاڻي سندن غوغاءِ هي ٿو ٻڌڻ ۾ اچي تہ:

گنگا جمنا امرت امرت
پر ٿنج تہ پنهنجي سنڌو آهي.
(شيام)

اڄ قصو اور آهي. درياه آهي، پر دريانو مل لڏي هليو ويو جو درياه جو پوڄاري هيو. باقي رهيو دريا خان. اهو پاڻ خان، هاڻ ان جي درياه سان دوستي ڪيئن ٿئي؟ ان ڪري جڏهن تنجائي هليا ويا تہ هاڻ گهڻا ڪير ڏئي؟ اسان ڪان درياه دلي ئي ختم ٿي ويئي. ڪڳا تہ درڪنار پر ڪو پاڙي وان ڪي ئي ٽڪر ڳيو ڪونہ ٿو ڏئي، حالانڪ اسان جي سهٽي سائينءَ جي حديث آهي تہ جيڪڏهن اوهان جي پاڙي اوڙي ۾ ڪو بکايل موجود آهي تہ اوهان تي ماني حرام ٿي وڃي ٿي. خير، مقصد هيو هي چوڻ، تہ رفتہ رفتہ درياه ۽ سنڌين درميان شڪر رنجي پيدا ٿي. ٿي سگهي ٿو تہ ڪن چغلخورن ابتيون سبتيون ڳالهيون ڪري ڏرين درميان غلط فهمي پيدا ڪئي هجي. يا وري درياه ڪي برغلايو ويو هجي. ڪن جو هي چوڻ آهي تہ "سهٽيءَ" جي پاراتي وڃي هٽي هنڌ ڪيو ۽ درياه ڪي جي ڌمڪيون ڏنيون هئائين تہ "درياه توئي دانهن ڏيندس ڏينهن قيام جي." ان بعد ٻنهي جا تعلقات اهي نہ رهيا جي اصل ڪان هئا. هاڻ تہ سنڌين بہ درياه سان بائڪاٽ ڪري ڇڏي آهي ۽ سندن درياه سان واسطو فقط محرم جي تابوتن ٺارڻ تائين محدود آهي.

پر غلام رسول تي سنڌو ۽ سنڌين جي گهرو لڙاين جو ڪو اثر ڪونہ پيو. هو درياھ سان " تومن شدم ۽ تومن شديءَ" واري اصول تي هميشه ڪير ڪندڙ رهيو. جوانيءَ ۾ جڏهن غلام رسول کي هيءَ ضرورت پيش آئي تہ پنهنجي گذر سفر لاءِ ڪونہ ڪو ذريعي معاش تلاش ڪري، تہ هن درياھ کان دور رهڻ جو وڇوڙو برداشت ڪرڻ کان هي بهتر ڄاتو تہ اهڙو ڪاروبار ڪيو وڃي جو پريت بہ رهجي اچي ۽ پيٽ گذران لاءِ پورهيو بہ ٿيندو رهي. ان آچار آبپاشي جي کاتي ۾ بطور بيلدار جي وڃي پرتي ٿيو ۽ کيس مقامي طور درياھ جي ڪنڌي ڪنارن وارن بندن جي سار سنڀال تي مقرر ڪيو ويو.

ملازمت دوران جڏهن غلام رسول کاتي جي عملدارن سان لهہ وچڙ ۾ آيو تہ تڏهن کيس خبر پيئي تہ اهي سڀ انجير حقيقت ۾ درياھ جي خلاف هئا ۽ سندن درياھ ۾ ڪا خاص دلچسپي يا ساڻس همدردي ڪانہ هئي. هنن هميشه درياھ کي هڪ خطرناڪ ۽ خوفناڪ اژدها جيان ٿي تصور ڪيو ۽ سدائين کيس نيچو نوائڻ لاءِ سازشون ٿي ڪيائون. ڪن درياھ کي بندن جي قيد ۾ چوڪنيو جڪڙي بي بس بڻائڻ ٿي گهريو، تہ ڪن وري سندس پاسا چيري سندس سيني ۾ پٿر سيمنٽ ۽ لوهي سيخون هڻي کيس لولو لنگڙو ڪرڻ ٿي چاهيو. غلام رسول هر موقعي تي وجهہ وٺي انهن درياھ جي بدخواہ ۽ بي خبر عملدارن کي درياھ سان دوستي رکڻ ۽ کيس پيار ذريعي گهيارڻ لاءِ مشورا ڏيندو رهيو. پهريون تہ کيس ہڏو اٿيڏو ڪيو ويو، ليڪن بعد ۾ جڏهن سندس صلاح مصلحت موزون ۽ مناسب سمجهي ويئي ۽ سندس ڪيل اڳ ڪٿيون سو فيصد صحيح ثابت نڪتيون تہ پوءِ سندس راءِ کي وزن ڏيڻ لڳا. هو حيران پريشان هئا ۽ هي سمجهڻ کان قاصر هئا تہ هي ڄٽ ماڻهو درياھ جي راز ۽ رمزن کي ڪيئن ٿو سمجهي؟ کين اها پاهور ئي نہ هئي تہ غلام رسول روزانہ درياھ سان مجلسون ڪندو هيو ۽ درياھ کيس پنهنجي اوٺاين ۽ پوٺاين ۽ پروگرام کان آگاھ ڪندو رهندو هيو. غلام رسول اهي خبرون چارون انجنيرن اڳيان عيان ڪندو رهيو جي اڳواٽ جوڳا تدمر ڪٽي بندوبست رکندا هئا، جنهن ڪري درياھ مجبور ٿي پوندو هيو ۽ سندن مرضيءَ مطابق سندن رٿيل راھ

تي هلڻ شروع ڪندو هيو. حالانڪ درياه ڪو اهڙو مت جو موڙهو ڪونہ هيو، جو ڪيس خبر نہ پوي. ڪيس اها ڪڙڪ اڳيئي پئجي چڪي هئي تہ سندس راز ڪير ٿو افشان ڪري. پر ياري جي لڄ رکڻ خاطر ڪڏهن بہ ساٿس ڦورو نہ ڦوليائين ۽ نہ وري ڪڏهن پلجي بہ غلام رسول کي ڪا ميار يا مهڻو ڏنائين، آخر يارن سان کهڙا ليکا هئا.

مرحوم محمد موسيٰ سنڌ جو ناميارو چيف انجنير غلام رسول کي نہ فقط سڃاڻندو هيو، پر سندس اهليت ۽ ڪيس درياهي علم هئڻ واري صلاحيت کان بخوبي آگاه هيو. مرحوم، غلام رسول جي خدمتن جو قدر ڪندي ڪيس اضافو ڏيئي ڪيس بيلدار کان اوورسيئر مقرر ڪيو.

غلام رسول گهٽوئي دانهون ڪوڪون ڪيون تہ سائين آءُ اڻ پڙهيل ۽ ڪورو چٽ آهيان، پر محمد موسيٰ مرحوم کي خاطري هئي تہ هو گهٽ پڙهيل چٽ انجنيرن کان وڌيڪ قابل ۽ ڪارآمد ثابت ٿيو هيو.

غلام رسول کي اوورسيئر مقرر ڪري، متس هي ڪم رکيو ويو تہ هر سال هو درياه ۾ هلندو رهي ۽ دريا جي رخ رواج، سندس طبع جي هر موڙ ۽ موڊ جو جائزو وٺندو رهي. ۽ اهڙي ساليانی رپورٽ ڪيس ڏيندو رهي. ان ڪم جي سلسلي ۾ ڪيس هڪ نويڪلي ٻيڙي ڏني ويئي جا سواريءَ علاوه سندس جاءِ رهائش پڻ هئي. هر سال غلام رسول ٻيڙي ذريعي درياه جو اُپارو رخ هلندو رهيو. صبح شام، تتي ٿڌيءَ، سيارو اونهارو غلام رسول درياه داخل هوندو هيو. اڄ اچ شريف، سيان منڻ ڪوٽ ۽ پرينهن پنجنند، اهي سندس واهيرا ۽ ٽاڪ هوندا هئا. پورا ڏهہ مهينا غلام رسول درياه جا گهٽ گهير ۽ سندس وهڪري جا لاها چاڙها پيو نظر مان ڪيندو هيو ۽ نديءَ جي رخ جا، نقشي واري ڪاغذ تي، ڏنگا ڦڏا ليڪا پيو ڪڍندو هيو. ٻارهين مهيني واپس موٽي ڪشمور وريندو هيو ۽ عملدارن کي پنهنجي ورتل جائزي کان آگاه ڪندو هيو. ان رپورٽ ۾ غلام رسول هي خبر پڻ ڏيندو هيو تہ ايندڙ سال درياه جو وهڪرو ڪهڙي رخ ۾ زور وٺندو، ڪهڙي ڪناري ڏانهن لٽ چڏيندو، ڪهڙي پاسي کان پاٽندڙ ڪندو ۽ ڪٿي ڪٿي سندس ڪاڌ جون علامتون ظاهر ٿينديون. اهڙي حال احوال آڌار ڪاتي جا عملدار عملي طور قدم

ڪٽندا هئا. انديشو ڏيڪارينل جڳهن تي بند مضبوط ڪيا ويندا هئا تہ ڪٽي وري بندن پنيان منگليون پيا ناهيندا. وهڪري جي زور پيڇڻ لاءِ ۽ ڪنارن جي ڪاڌ روڪڻ لاءِ پٿر جا ٽڪنڊا نل (Spus) ناهي اڳواٽ اهڙو انتظام رکندا هئا جو درياہ جي زور زبردستيءَ جو ڪو اثر نمودار نہ ٿيندو هيو. اهڙن انيڪ اپاون ونڻ ڪري درياہ جي غصي، غضب ۽ ليٽ پيٽ جو مناسب ۽ جوڳو علاج ترت عمل ۾ اچي سگهندو هيو ۽ سنڌو ندي خير صلاحين ۽ ساڻ چئن تڪبيرن جي، صلح سانت سان ڪيٽي بندر پنهنجي ساهري گهر وڃي رسندي هئي. نديءَ جي اهڙي چڱي چال چلت باعث هر سال سنڌ جي انجنيرن کي شاباس ملندي هئي ۽ سنڌن انجنيري فن جي ملڪان ملڪ هاڪ هوندي هئي. اها غلط فهمي اڄ ڏينهن سوڌو هلندي اچي تہ اسان جي سنڌ جا انجنير نهايت قابل ۽ هوشيار آهن ۽ کين درياہ جي رڳ رڳ ۽ رڳن جي بلڊپريشر ۽ ٽيمپريچر جو پورو پورو علم آهي. حالانڪ ڪاميابيءَ جو سهرو غلام رسول جي سر تي هيو. ١٩٤٢ع جو واحد سال هيو جو ڪنهن غلط فهميءَ باعث غلام رسول جي اندازي ۽ اڳ ڪٿين کي ڪا اهميت نہ ڏني ويئي ۽ سندس رپورٽ کي نظر انداز ڪيو ويو. ان جو نتيجو هي نڪتو جو، نديءَ، جي تباهيون ۽ برباديون ٻوڏ ۽ پائيندڙ ذريعي سنڌ ۾ آنديون، ان جو پتو انهن کي هوندو جي درياہ جي لپيٽ ۾ آيا هوندا.

١٩٧٢ع ۾ غلام رسول کي رٽائر ڪرايو ويو ان ڪري ٧٣ واري ٻوڏ البت سنڌ وارن کي مهانگي پئي. جيڪڏهن فقط سائنس صلاح مصلحت جو سلسو ئي جاري رکيو وڃي ها تاهم بہ شايد ڪافي وقت سر بچاءَ ٿي سگهي ها. مصيبت هي آهي جو هاڻي جيئري لهي لک ۽ مئي سندس بها بہ لک! انجنيرن لاءِ جي درياہ چڙهي تڏهن بہ نعمت، وري جي ٻوڏ ڪري تہ پوءِ نلي چاندي. هر ٻوڏ وقت بہ ٻوڏون عمل ۾ ايندي‌ون آهن، هڪ پاڻيءَ جي جنهن ۾ ماڻهن لاءِ آزار ٿئي ۽ تباهي اچي ۽ ٻي رپين ۽ نوٽن جي ٻوڏ، جا انجنيرن جي ائڊريس پڇائيندي سنڌن گهرن ۾ رسندي رهي ٿي. غلام رسول کي گهر ويهاري ۽ سندس ڪو جاءِ نشين مقرر نہ ڪري هڪ اهڙي قسم جو خال پئدا ڪيو ويو آهي جو هاڻ اسان کي درياہ

جي ارادن جي اڳواٽ خبر چار پوڻ ناممڪن آهي. هن چوڻ ۾ هي شڪايت جو مطلب نہ ڪڍيو وڃي تہ ڪو غلام رسول کي پڳ ٻڌائي وڃي يا سندس خدمتن جو قدر ڪري ڪيس انعام اڪرام ڏنو وڃي. هرگز نہ. نيڪي ڪندي هٿ هر هڪ جا سڙندا آهن ۽ غلام رسول ڪو مٿان تہ نہ لٿو آهي جو سندس قدر قيمت ڪئي وڃي. ٿي سگهي ٿو تہ ائين ڪرڻ سان اسان جي انجنيرن جو رڪارڊ خراب ٿي پوي.

مقصد هي آهي تہ اهڙي قسم جي ماڻهن جي تلاش ڪئي وڃي يا ترغيب ڏيئي اهڙا انسان تيار ڪيا وڃن، جي درياه جي وضع قطع ۽ طبع کان واقف ٿين ۽ اهڙو پروگرام اڳواٽ رٿين جيئن سنڌ جا باشندا پنهنجي ئي محسن جي مستيءَ جو شڪار نہ بڻجن، جيئن گذريل سال ٿيو. درياه جو ڪجهہ ڪيو آهي ان لاءِ ڪيس ڪو مهڻو يا ميار ڏيئي نہ ٿي سگهجي. انجيرن کي هي وڏي غلط فهمي آهي تہ هنن چوطرف بند ٻڌي درياه کي جڪڙي قابو ڪري ڇڏيو آهي، شايد هن ڪري جو هنن درياه جون نہ اهي ڳاڙهيون اکيون ڏٺيون آهن ۽ نہ وري درياه جي تواريخ يا سندس شجري کان ئي واقف آهن.

غلام رسول جو طريقو عجيب و غريب آهي. هو چوندو آهي تہ "سنڌو" دنيا جي جملي درياهن کان مختلف مزاج درياه آهي. هو نہ فقط درياه جي جاگرافي ۽ تواريخ کان بخوبي آگاه آهي، پر ڪيس سندس هر وروڪڙ ۽ هر گهٽ گهير جي پوري معلومات حاصل آهي. هو سندس هر نخري ۽ نازڪ مزاجي جي نبض سڃاڻندو آهي. سندس دعويٰ آهي تہ سنڌو پيار سان ضابطي ۾ اچي سگهي ٿو ۽ زبردستيءَ سان هرگز نہ. ڪيس گهيتاري سندس دل وٺي مٿس براجون ناهيو. سندس پاسن ۾ شگاف ڏيئي واه وهايو ۽ سندس پيٽ کي پٿر ٻڌي سندس وهڪري کي موڙيو. پر پيار، عقل ۽ ادب سان. پر هڪواري توهان ٽڪر ڪري پنهنجي هلندي هلائي ۽ خدانخواستہ هڪوار درياه بگڙيو تہ پوءِ ٻانهو ۽ ڏٽي . . . اڳ جڏهن درياه رُسندو هيو ۽ پنهنجو پيٽ ڦيرائيندو هيو تہ سنڌ جو اهو سمورو پاسو هڪدم سُڃ ۽ برپٽ بيابان ٿي ويندو هيو ۽ ان رخ جي تهذيب ئي ختم ٿي ويندي هئي. اهوئي سبب آهي جو هيل سوڌو سنڌوءَ

پنهنجا ايترا پيٽ ڦيرايا آهن جو اڄ سوڍو اسان ايترا ڪپڙا بہ تبديل نہ ڪيا آهن. سندس ڪاوڙجڻ ۽ رسڻ ڪري جا تباهي ۽ بربادي عمل ۾ آئي آهي، ان لاءِ سنڌ جي تاريخ جي ورق گرداني ڪيو تہ اوهان کي خبر پوندي تہ گهڻين ويهين سئو ٿيندو آهي. جي اڄ سنڌ ۾ اڻ ڳڻيا اجڙيل ڦٽل، ڪنڊهر ۽ ڦٽل شهرن جا آثار موجود آهن تہ اهي پڻ سهڻي سنڌو جون موسمي مهربانيون آهن. بهتر ٿيندو تہ پنهنجي بچاءَ خاطر ۽ سنڌ کي تباهيءَ کان پاسي رکڻ لاءِ غلام رسول ميدان عمل ۾ آندا وڃن. سنڌن قدر ڪيو وڃي ۽ جڏهن سنڌن وقت پورو ٿئي ۽ سنڌن جاءِ نشين مقرر ڪيا وڃن تہ جيئن درياہ ۽ درياهي رهاڪن جو دوستانہ رشتو درياهي گهوڙن ذريعي زنده ۽ پائنده رهي.

علي احمد بروهي

چام، چاموٺ ۽ چامڙا

نيو فيلڊس (224)

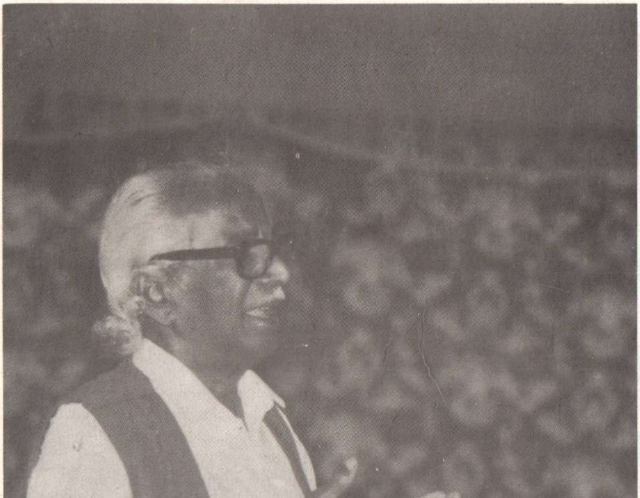

پڙهندڙ نسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪ ”لُڙهندڙ نسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڄُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، ياڙي، ڪاٺو، ياجوڪڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سيني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻِڻ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نَسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہ ڪُوڙو آهي.

جهڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، ٻَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَنَ کا خُصوصي ۽ ٽالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَبِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَن پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پوءِ ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڌِ کان وَڌِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽَ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ جڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛

ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالههَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛

گيتَ بہِ جڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،

جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،

جنهن رِڻ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ -

اِن حسابَ سان اڄڪالهہ ٽائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني‎ءَ جي نشاني آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڇي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڄڪالهہ ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ بين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پَڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي چوء چالاءِ ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽـتر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)